ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ — СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE

ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИ ОДДЕЛ
SECTION HISTORICO-PHILOLOGIQUE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 13 TOME

СКОПЈЕ — SKOPJE
1 9 6 2

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ — СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИ ОДДЕЛ
SECTION HISTORICO-PHILOLOGIQUE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 13 ТОМЕ

СКОПЈЕ — SKOPJE
1 9 6 2

Адреса: Филозофски факултет, поштенски фах 55, Скопје

Adresse: Faculté de Philosophie, boite postale 55, Skopje, Yugoslavie

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје

Историско-филолошки оддел. Книга 13 (1960/61)

Тираж 700 примероци

Печатено во Универзитетската печатница во Скопје

Излезе од печат во месец февруари 1962.

СОДРЖИНА — TABLE DES MATIERES

Константин Петров

АКВЕДУКТОТ КРАЈ СКОПЈЕ И ПРОБЛЕМОТ НА НЕГОВОТО ДАТИРАЊЕ

Во месец септември 1954 година, во просторот на една воена единица, случајно беа откопани цевки од некаков водовод. Објективни причини оневозможија наодот да се проучи навремено и затоа еден месец подоцна пристапив кон сондирање на теренот, неколку метра подалеку од првата локација.

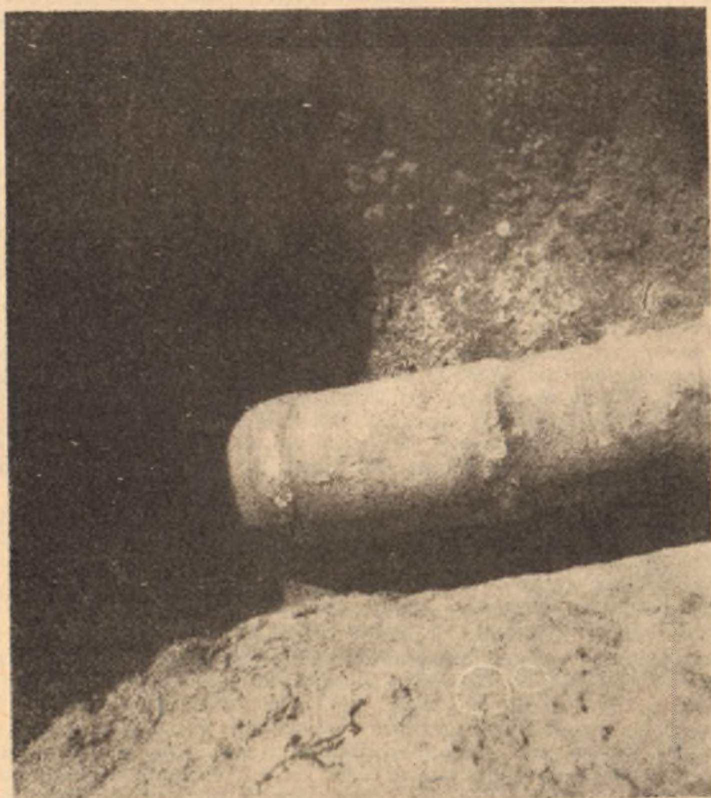

Сл. 1

Сондата (3×1 м.) со правец север-југ, беше поставена напречно на очекуваната линија на водоводот и во петтиот откопен слој беа расчистени водоводни цевки на длабочина од 98—121 см. (сл. 1)[1]. За овие откопани водоводни цевки може со доста веројатност да се претпостави дека се продолжување на аквeдуктот граден над арки (во текстот натаму само аквeдукт), односно неговата подземна траса кон Скопје. Претпоставката дека се тоа два дела на иста функционална целина[2]) се објаснува со географскиот однос на аквeдуктот и откопаниот водовод[3]), бидејќи водоводот во сондата се наоѓа меѓу аквeдуктот и Скопје.

Во досега објавените трудови по ова прашање беше позната само трасата на водовотот од изворот до аквeдуктот, додека трасата на водоводот до Скопје не беше позната. Ова откопување даде можност да се претпостави и овој дел од трасата, во должина над илјада метри, спојувајќи ја линијата на аквeдуктот и водоводот во сондата. Оваа претпоставка ја овозможија и видливите траги од насипот по кој одел водоводот и правецот на водоводот во сондата, а на крајот и фактот дека и насипот и водоводот во сондата се на нивелациона височина во подножјето на брдото (кота 307). Според овие околности може да се претпостави и трасата на водоводот до Скопје (сл. 2). Неколку систематски сонди по должината на трасата бездруго би ја потврдиле оваа претпоставка.

Откопаните водоводни цевки не претставуваат, разбирливо, сигурен материјал за датирање[4]). Но овој наод беше повод да сè зафатам со решавање на прашањето за датирање на аквeдуктот, што се досега стоеше нерешено, иако аквeдуктот и како градба одамна ги заинтересирал некои постари патеписци.

---

[1]) Над водоводните цевки имаше слој хумус од 83 см. и слој од 15 см. здравица. Ориентацијата на водоводот во сондата беше запад-исток со азимут од 100°. Водоводните цевки беа наполно зачувани како и љуќумот за спојување (смеса од недогасната вар и безир). Димензите на водоводните цевки не беа големи: должина без грло 30 см. а самото грло 4 см.; надворешниот пречник на цевката 23 см., внатрешниот 19—20 см., додека најтесниот пречник во грлото беше 13—14 см. Дебелината на зидот на цевката 3 до 4 см. а на грлото 1 см. Водоводните цевки, изработени на коло, се добро печени, не се зодосани и имаат околу средината по два или три слабо нагласени трохилуси. Глината, од којашто се направени водоводните цевки, нема воздушни шуплини ни песок и е добро измешана. Во глинената маса има понекаде сиво-црни траги.

[2]) Извршеното напоредување на водоводните цевки покажа дека откопаните цевки имаат еднакви димензии и изработка како и извесен број цевки над средишните и јужните арки на аквeдуктот. Извесниот број зодосани, потесни и со инакви спојници водоводни цевки, над северните и некои средишни арки, потекнуваат од некоја мала и доста нова поправка, бидејќи е познато дека до 1913 година во водоводот уште текла вода, а на јужниот крај на аквeдуктот и денес има бетонско корито за чешма.

[3]) Водоводот во сондата се наоѓа околу 200 метра североисточно од тригонометриската точка 307, околу 1000 метра југоисточно од аквeдуктот и нешто повеќе од илјада метра северозападно од Скопје — сè во воздушна линија.

[4]) Водоводни цевки (туби) од глина еднакво како и канали од камен, хидросталeн малтер и оловни цевки, биле употребувани од времето на римските аквeдукти (Plinius, Naturalis historia, XVI, 81) сè до денес. Дури и облиците на цевките одвај да се менуваат. Така, водоводните цевки од римскиот водовод кај Брежице (B. Saria, Die römische Wasserleitung von Neviodunum, Hoffilerov Zbornik, Zagreb, 1940, сл. 7) се блиски по облик со цевките од сондата, како и една од римските цевки најдена крај

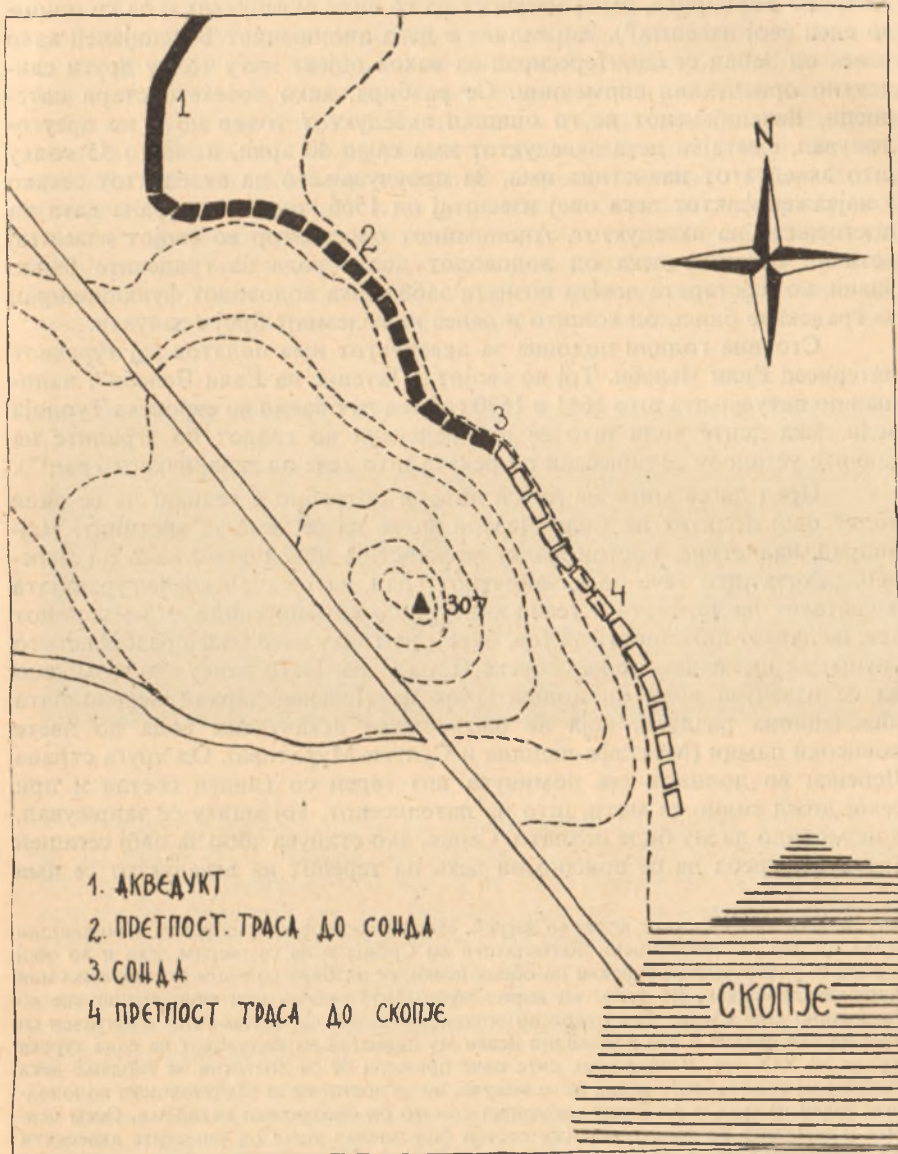
1
2
3
4
307
N
СКОПЈЕ
1. АКВЕДУКТ
2. ПРЕТПОСТ. ТРАСА ДО СОНДА
3. СОНДА
4 ПРЕТПОСТ ТРАСА ДО СКОПЈЕ

Сл. 2

Можеби еден од првите такви ќе да е анонимниот Венецијанец, кој патувајќи во придружба на венецијанскиот пратеник во Цариград Антонио Барбариго, имал можност да го види акведуктот и да го опише во еден свој извештај[5]). Занимливо е дека анонимниот Венецијанец како човек од Запад се заинтересирал за ваков објект меѓу толку други евидентно ориентални споменици. Се разбира, како повеќето стари патеписци, Венецијанецот не го опишал акведуктот точно но и не преуголемувал, сметајќи дека акведуктот има само 40 арки, наместо 55 колку што акведуктот навистина има. За проучувањето на акведуктот секако е најважен фактот дека овој извештај од 1566 година е најрана дата на постоењето на акведуктот. Анонимниот опсерватор во својот извештај оставил белешка дека од водоводот доаѓа вода за градските бањи. Значи, во најстарата досега позната забелешка водоводот функционирал за градските бањи, од коишто и денес најголемиот број е зачуван.

Стотина години подоцна за акведуктот има податок кај турскиот патеписец Евли Челеби. Тој во својот „Патепис на Евли Челеби", напишан по патувањата што 1661 и 1670 година ги обавил во европска Турција вели дека „сите води што се распределени во градот по зградите на јавните установи се донесени од реката што тече од качаничкиот град"[6]).

Пред да се мине на други автори потребно е веднаш да се види колку овој податок на Евли Челеби може да се земе за вистинит. Најнапред, навистина, постои малку можност за доведување вода од Лепенец, реката што тече од качаничкиот град, затоа што конфигурацијата и составот на теренот — тесни клисури со камени спили — во горниот тек, не даваат погодности за тоа, барем не толку како благо разбранетото спуштање низ падините на скопска Црна Гора. Исто толку е невозможно да се изведува вода од долниот тек на Лепенец заради неповолната нивелациона разлика, која не овозможува искачување вода до двете повисоки џамии (Мустафа-пашина и Султан-Муратова). Од друга страна Лепенец во долниот тек поминува низ терен со глинен состав и при секој дожд силно се мати, што на патеписецот, кој малку се задржувал, и не морало да му биде познато. Сепак, ако станува збор за овој сегашен акведукт, треба да се приспомни дека на теренот на акведуктот се има

Загреб, сега во Градскиот музеј во Загреб. Имав можност да напоредам и водоводни цевки од два рановизантиски лолкалитети во Србија и да се уверам дека и во овој период се употребуваат еднакви по облик цевки, се разбира со мали отстапувања или поинакви димензии. Во текот на април месец 1955 година при едно сондирање во Рженичино крај Скопје, беа откриени водоводни цевки чиј облик беше идентичен со овие од акведуктот а тие водоводни цевки му припаѓаа на водоводот на една турска зграда од XIX век. Разбирливо, сите овие примери не се достатни за тврдење дека обликот на водоводните цевки не се менува, но се достатни за заклучок дека водоводните цевки не можат да бидат материјал којшто би овозможил датирање. Осем цевките и ѓукумот по својот хемиски состав бил познат уште од римските акведукти (Fr. Pellati, Enc. It., I, 384) и во ист таков хемиски состав се употребува и денес при спојување на глинени цевки.

[5]) Извештајот е во Archivio di stato, Relazioni ambasciatori, vol. II, p. 7. Според Љ. Лапе, Одбрани четива за историјата на македонскиот народ, Скопје 1951, стр. 136.

[6]) Evlija Čelebija, Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama, Svjetlost, Sarajevo 1957, II, стр. 34.

визуелен впечаток дека водоводот доаѓа од качаничката клисура, што поради близината на качаничкиот пат може на патеписец да му се чини и за стварно.

За проучување на аквЕдуктот од значење е патеписниот документ на Англичанецот Е. Brown, современик на Евли Челеби. Е. Brown како политичка личност и современ европски учен пропатувал низ многу земји на Европа и европска Турција и за впечатоците од тие патувања напишал 1673 година книга. Вредно е да се одбележи дека Е. Brown ја печател оваа книга само три години по второто патување на Евли Челеби, а патувал во овие краишта кога и турскиот патеписец, така што се дава можност да бидат срамнети некои впечатоци на овие двајца патеписци. Меѓу другите работи Е Brown пишува за „убавиот аквЕдукт крај Скопје којшто е од камен со околу 200 арки". Новина е дека Е. Brown дал и прва слика на аквЕдуктот од тоа време со натпис: „АквЕдукт близу Скопје" (сл. 3) [7]).

Сл. 3

Како што е чест случај кај оновремените патеписци, така и во овој на Е. Brown има извесни неточности, иако е сигурно дека Е. Brown бездруго имал можност одблизу да го види аквЕдуктот, штом на бакрорезачот W. Scherwin му дал основни податоци за сликата. АквЕдуктот, имено, како што е веќе познато, не е од камен ами од мешан материјал на камен и тули. Е. Brown направил, натаму, уште една грешка тврдејќи дека аквЕдуктот има околу 200 арки. Секако дека кога Е. Brown го посетил аквЕдуктот не ги броел арките и од далеку проценил дека во долгата низа има околу 200.

Од посебен интерес е првата слика на аквЕдуктот што ја објавил Е. Brown. Изгледот на целата котлина е претставен од источната страна. Видно е дека целиот терен е под мочвара, со трева и барски растенија, што се пружала преку целиот простор и отаде аквЕдуктот. Секако дека мочварниот терен бил и еден од причините што хидрофорот на акве-

[7]) E. Brown, Brief account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli, London 1673, p. 48, f. 5.

дуктот бил подигнат на арки. Сега теренот околу аквдуктот ни од далеку не задржува толку многу вода, како што е на првиот план на сликата каде што еден од двајцата турски граѓани лови со јадица риби.

Самиот аквдукт е претставен само со приближна конструкција. Аквдуктот на сликата не само што има презасилено висока supra-structio за хидрофорот, ами е претставен и како праволиниска градба, додека всушност има значително скршнување во правецот. Аквдуктот на бакрорезот е претставен само со 41 арка, значи поблизу до стварната положба, отколку во текстот каде што се споменати околу 200. Ова бездруго се должи на самата техничка околност, затоа што на бакрорезачот би му недостигало простор кога би сакал да претстави еден петпати подолг аквдукт. Постројката е потполно зачувана и не се гледа никакво оштетување, кое, ако би го имало, еден проучувач на старини бездруго би го претставил. Треба да се одбележи дека и покрај извесните неточности значењето на податокот од извештајот на E. Brown не е намалено.

Споменувања за аквдуктот од патеписци има и во XVIII век. Така A. Evans наведува дека 1792 година дубровничкиот амбасадор, што на пат за Цариград поминал низ Скопје, видел ,,во близината на Скопје еден старински аквдукт наполу урнат"[8]). Белешката на овој последен патеписец од XVIII век треба бездруго да се прими со определена резерва затоа што е сосема сигурно проверено дека нема видливи траги на таква замашна поправка на наполу урнат аквдукт. Од друга страна одвај би можело да се претпостави дека во крајот на XVIII век турските власти во Скопје би позволиле да се разурне во толкава мера важниот објект за вода, што била толку потребна не само за нивниот секојдневен начин на живот ами и за обавување на религиозните култови и обичаи, додека во исто време продолжиле да функционираат бањите и авдес чешмите во џамиските дворови.

За да се види колку Турците општо држеле до исправноста на санитарните постројки од сличен карактер, доста ќе биде да се спомне фактот дека уште во вакуф-намата на Мустафа паша од 26. II. 1514 година биле одредени средства за поправање и одржување на каналот за вода од местото Бања[9]). Дали каналот навистина и бил поправан тешко може да се утврди, бидејќи не постојат документи за тоа. Но достатен е фактот

[8]) A. J. Evans, Antiquarian Researches in Ilyricum, Parts III, IV, Archaeologia, vol. XLIX, p. 150, MDCCCLXXXV.

[9]) Вакуф-намата на Мустафа паша ја има објавено во превод Г. Елезовић, Турски споменици, стр. 713—815, СКА, Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, књ. I, Београд 1940. Преведениот текст дословно гласи: ,,Исто така споменатиот ктитор — нека би дал вишниот Бог врелата на неговата задужбина да течат! — одредил три аспри на ден за поправање и одржување на каналот од водата што ја довел од местото викано Бања во скопска околина, кога ќе биде нужно да се вршат поправки. А ако во случаи на потреба за неговата поправка одредените пари не бидат достатни, пропишал така да оној кој ќе биде мутевелија од вишокот на приходите на споменатиот вакуф поарчи колку ќе биде достатно за да се изврши потполна темелна поправка така што да не престане да тече водата на водоскотот пред светата џамија и на разните места во Скопје, на многубројните чешми и тие да не се забаталат и не се запустат". Извадок стр. 765.

дека со вакуф-намата биле создадени позитивни услови за одржување на каналот за вода, а до 1925 година работел последниот мутевелија на Мустафа-пашината задужбина[10]).

Според резултатите на досегашните проучувања изгледа дека нема други патеписци од XVIII век што го споменале аквадуктот. Но затоа од втората половина на XIX век наваму на аквадуктот му посветуваат внимание повеќе учени што со научни цели пропатувале низ Македонија.

Меѓу првите од овој период е J. Hahn, кој што 1868 година пишува нешто повеќе за аквадуктот[11]). Но како патеписците претходници и тој прави грешки тврдејќи дека аквадуктот има околу 120 арки.

Седумнаесет години подоцна пишува, 1885 година, истражувачот археолог A. Evans, доста опширно и доста точно за архитектонските карактеристики на аквадуктот[12]). Но точноста на текстот ја намалува осетно со невистинито прикажаниот аквадукт на цртежот. На сл. 93, во неговата статија, A. Evans ја прикажал една од големите арки со остар лак. Ова е несомнена неточност бидејќи е сигурно дека сите сегашни полукружни арки се автентични и ниеден не е замена на една поранешна остра. Од друга страна, пак, и конструктигно е невозможно во една низа на полукружни арки да постоела и една остра арка, бидејќи нејзиното теме поради височината на конструирањето би се најдувало високо над нивото на хидрофорот.

Во последниве децении, поточно 1925 година, на конструкцијата на аквадуктот се осврнува М. Костиќ[13]), но повторувајќи ја познатата неточност за бројот на арките. Тој, имено, тврди дека хидрофорот оди на „преку стотина зидани сводови". Истата 1925 година конструкцијата на аквадуктот ја споменува П. Јовановиќ[14]). 1937 година накусо го споменува аквадуктот Г. Чремошник, објавувајќи и негова фотографија[15]). Но и при ова кусо спомнување Г. Чремошник допуштил неточна локација на аквадуктот „. . .крај патот Скопје—Велес. . .". Истата година објавува фотографија на аквадуктот и Ф. Месеснел, давајќи кус и точен опис на аквадуктот[16]). 1940 година го споменува аквадуктот Г. Елезовиќ[17]), а 1941 година и Н. Вулиќ[18]). Потоа и Ѓ. Бошковиќ го споменува аквадуктот

[10]) Последниот мутевелија бил Хусеин бег Кара аглар, којшто се преселил во Турција 1925 година. Според Г. Елезовиќ. о. с., стр. 653.

[11]) J. G. v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, Wien 1868, p. 107.

[12]) A. J. Evans, o. c., p. 149, 150, 151.

[13]) М. Костић, Град Скопље и његов историски значај током векова, Скопље и Јужна Србија, Скопље 1925, стр. 188.

[14]) П. Јовановић, Знаменитости у Скопљу, Скопље и Јужна Србија, Скопље 1925, стр. 198.

[15]) Г. Чремошник, Јужна Србија у античко доба, Јужна Србија, Скопље 1937, 11.

[16]) Ф. Месеснел, Византиски споменици, Споменица Јужне Србије, Скопље 1937, стр. 346.

[17]) Г. Елезовић, Турски споменици, о. с., стр. 163.

[18]) Н. Вулић, Антички споменици наше земље, Споменик САН XCVIII, Београд 1941—1948, стр. 9.

1947 и 1957 година, неточно констатирајќи дека има вкупно 48 арки[19]), а 1958 година за акведуктот пишува и А. Дероко[20]).

Бројноста на патеписците и учените што го спомenале или го опишале акведуктот, со повеќе или помалку успех, е евидентна. Но иако проблемот за староста и датирањето на водоводот ги занимавал поголемиот дел патеписци и проучувачи, коишто почесто ја одредувале староста на водоводот врз основа на надворешниот впечаток и без испитувања, уште не беше одговорено на прашањето колку е стар акведуктот. Мислењата на проучувачите за датирањето се и досега спротивни во толкава мера што се разликуваат за повеќе од еден милениум, бидејќи староста на акведуктот е определувана во римски, византиски и турски период[21]).

За сериозното навлегување во проблемот сметам дека е неопходно разгледувањето на сите мислења за датирањето на акведуктот. Во таа смисла ги расмотрувам најнапред мислењата што го датираат акведуктот во римскиот период.

Едно од таквите мислења го има J. Hahn, којшто смета дека е акведуктот сограден „на римски начин"[22]). J. Hahn не дава прифатливи објаснувања за датирањето на акведуктот во римски период, ниту ги аргументира причините врз кои го опира тврдењето дека е акведуктот граден на римски начин. По се изгледа дека него го импресионира грандиозноста на постројката и според впечатокот им ја припишува на Римјаните.

Ваквото мислење на J. Hahn, според натамошните истражувања. и не зачудува толку бидејќи е резултат на едно дигресионо научно интересирање, притоа поставено пред 90 години, кога можеби и беше можно да се постави непоткрепена хронолошка констатација. Но и многу подоцна, 1941 година, Н. Вулиќ е опфатен од истиот впечаток на римска градба и акведуктот го датира во „римско време"[23]), такуѓере не поткрепувајќи го ваквото свое тврдење. Па и во најсовремените објаснувања можат да се сретнат датирања на акведуктот во римскиот период. Така А. Дероко 1958 година го датира акведуктот во касно римскиот период[24]).

---

[19]) Ђ. Бошковић, Основи средњевековне архитектуре, Београд 1947, стр. 237; Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, Београд 1957, стр. 339, 340.

[20]) А. Дероко, Стари Римљани трошили су много воде, Илустрована политика, Београд 1958, бр. 2.

[21]) Колку е ова прашање неизјаснето може посредно да се заклучи и од следното. Во школските предавања денес се зборува за римски водовод, како што го третираат и повеќе литерати во творби и јавни настапи. Во последно време јавноста е запознаена (Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb 1959, 1, Akvedukt, str. 37), дека акведуктот е Јустинијанов водовод или пак наменет за Скупи (еднакво А. Дероко, о. с.). Од друга страна турското население ја наречува постројката „Гермелер", без таквото значење ни од далеку да ја одредува припадноста на постројката или нејзината старост.

[22]) J. G. v. Hanh, о. с., p. 107, „. . . долината е премостена со една низа сводови на римски начин. . .".

[23]) Н. Вулић, о. с., стр. 9, „. . . од римско време. . .".

[24]) А. Дероко, о. с., заклучува „Во иста група (римска К. П.) би можел да се стави, како продолжување на старата римска техника, и византискиот акведукт на стариот Скупи, чиишто останки се држат уште во Скопското поле". Под сликата на скопскиот акведукт стои уште „Останки од акведуктот што го снабдувал со вода Скупи". И натаму за Скупи „Го обновил цар Јустинијан и му дал ново име Јустинијана Прва".

Овие тврдења и претпоставки досега не биле ревидирани и јас сметам дека е задачата на овој труд да ја измери нивната основаност и прифатливост.

Ако би се примила можноста на претпоставеното датирање на акведуктот во римски период, веднаш би требало да се одговори на прашањето на која римска населба би бил наменет акведуктот, заради тоа што е неговата намена во најтесна врска со потребите за вода на една развиена градска населба. Единствена развиена римска населба во близината е Colonia Flavia Aelia Scupi, а бездруго може да се претпостави дека неговите потреби за вода биле еднакво разрастени како и кај други поголеми антични населби, бидејќи тоа го потврдува постоењето на терми кај селото Бардовци[25]). Скупи, значи, имал потреба од водовод за обилна вода — иако не морал да има и акведукт — така што може да се постави и прашањето, во ваквиот однос на околностите. од каде доаѓала водата за тие негови потреби.

За разрешување на ова прашање се зафатив картографски да ги испитам најгоголните околности за снабдување на Скупи со вода. По тој начин утврдив дека сите можности укажуваат на изворите од падините на скопска Црна Гора, што биле оддалечени од римскиот Скупи околу 10 километри. Секаква друга претпоставка за водовод би изискувала комплицирани решења, да се премостат северозападно од Скопје реките Вардар и Лепенец а траги од такви премостувања нема.

Би можело, натаму, да се прими дека меѓу неколкуте други извори водоводот за Скупи да го користел изворот кај селото Бразда, истиот извор на вода на испитуваниот акведукт. Но на претпоставката дека и самиот акведукт можел да биде наменет за Скупи, односно дека е римска постројка, се противставуваат неколку сериозни факти и околности.

Најнапред и самата траса на испитуваниот водовод, до спојот со акведуктот, се оддалечува за повеќе од илјада метра од местото што било единствено погодно за сврзување со периферијата на Скупи.

Натаму, правецот на акведуктот е за 60° оддалечен од правецот што води кон Скупи. Ова скршнување се наголемува во јужната половина на акведуктот на 75° а во насипот што продолжува и за цели 110°, така што акведуктот не можел во никакви околности да се користи за римско Скупи. Ова изменување на правецот на водоводот не може да се сфати како случајно отстапување ами само како факт дека акведуктот не му бил наменет на Скупи, та според тоа не му припаѓал на градот и не може да биде римска градба.

Би требало на ова место да му се даде и право значење на фактот дека во конструкцијата на акведуктот има 23 отвори, за олеснување на зидната маса над столбовите, што се пресведени со остри лакови, какви што не можат да бидат припишани на римска постројка.

На крајот, при ова разгледување, би требало да се постави и прашањето дали би можела да се прифати претпоставката дека акведуктот, како римска постројка, останал единствен зачуван објект по

---

[25]) Ћ. Трухелка, Археолошке белешке из J. Србије, Гласник СНД V, Скопље 1929, стр. 78, 79, 80.

земјотресот од 518 година, кога сите постројки во Скупи биле наполно разурнати. Имајки ја предвид и состојбата на зградите кои се откриени при откопувањето на римските културни слоеви во повеќето други археолошки локалитети во Македонија, би можело да се каже дека акведуктот ако беше римска градба не ќе можеше да се зачува во ваква состојба.

Заради сите овие факти и околности, што се противставуваат на поранешните датирања ,не може да биде прифатена претпоставката дека е акведуктот римска градба.

Другиот дел од проучувачите го определува датирањето на акведуктот во византиски период.

Меѓу првите такви треба да биде споменато мислењето на А. Evans[26]), којштo смета дека е акведуктот византиска градба со турска реконструкција. А. Evans не определува кои се реконструираните делови, така што останува само тврдењето дека е тоа од порано постојно византиско дело. Заради кои причини и со поткрепа на какви историски податоци или архитектонски карактеристики на постројката А. Evans го датира акведуктот во византискиот период останува необјаснето, бидејќи тој не навлегува во натамошни испитувања.

Иако сосема накусо изнесено, може да се смета за определено и мислењето на Г. Чремошник, кој во потписот под фотографијата на водоводот вели „Византиски водовод"[27]). Истата, 1937 година, се изјаснува за хронологијата на акведуктот и Ф. Месеснел[28]), ставајќи натпис под фотографијата на акведуктот „. . .византиски водовод. . .", додека во текстот на стр. 346 вели: „. . .единствен водовод што може да се датира во рановизантиско доба. . ." и „Водоводот е една од ретките зачувани рановизантиски профани градби. . .".

И овие мислења на Г. Чремошник и Ф. Месеснел не се поткрепени со доказин податоци или со детали во градбата, но се досега не биле ревидирани. Затоа е потребно да се разгледа какви се вистинските можности за датирање на акведуктот во византискиот период. И овде како и при ревизијата на мислењата за датирање ви римски период е нужно да се тргне од прашањето на кој рановизантиски или византиски средновековен град би бил наменет водоводот.

Несомнено дека градската населба, односно раносредновековниот град би требал да се претпостави во правецот на водоводот, на местото на денешно Скопје, на левиот брег на Вардар. Меѓутоа, прашањето за рановизантискиот град на местото на денешно Скопје и до денес е останато отворено. Прокопиус како современик на Јустинијан I и хроничар на настаните од тоа време, меѓу другите градби му припишува еден водовод на Јустинијан I [29]), којштo би можел да се однесува на Скопје само тогај кога би се прифатиле хипотезите за Justiniana

---

26) A. Evans, o. c., p. 148.

27) Г. Чремошник, о. с., стр. 11.

28) Ф. Месеснел, о. с., стр. 346.

29) Procopius, De aedificiis, IV, 1, 17, „...ενταῦθα δε καὶ ὀχεῖὀν κεκτηνάμενος..." „. . . и тука водовод направил. . .".

Prima што ги предложуваат A. Evans, Ќ. Трухелка, Р . Груиќ, Н. Вулиќ и А. Дероко[30]). Според претпоставеното прифаќање на ваквите хипотези, споменатиот Јустинијанов водовод би можел да биде сограден по уривањето на Скупи, по 518 година, или по 535 кога е градот посветен со самостојна архиепископија на Justiniana Prima[31]), или најдоцна до 560 година кога е завршена книгата на Прокопиус за градбите. Но хипотезите за Justiniana Prima на местото на Скопје се и до денес останати без подршка од стварни факти, и заради тоа сосема несигурни, така што не можат врз нив да се градат натамошни претпоставки[32]).

До вакви резултати се доаѓа и ако се сака да се даде одговор на прашањето за постоење на градска населба на местото на денешно Скопје, во византискиот развиен среден век. Во последните децении, во рамките на објективните околности му е посветено внимание и на ова прашање, но и покрај сите напори не е констатирано постоењето на една урбанистички развиена градска населба, којашто би користела вода на ваков технички начин по пат на аквемукт. Средновековното Скопје што се споменува во XI век[33]) и подоцна во почетокот на XIV век[34]) е Скопје на денешното Кале. А тоа, како и секоја заштитена тврдина, имало длабок бунар за вода, што и денес е зачуван. Инаку, вака оддалечениот аквемукт и незаштитен од тврдината би бил секогаш најранливиот дел на утврденото Скопје и многупати досега ќе беше урнат во војни, ако беше средновековна византиска градба.

И во мирновременски услови постоењето во ваква состојба на една единствена од ваков карактер византиска градба е недоволно уверливо. Јас веќе имав прилика во трудот „Има ли византиска зграда во Скопје" да го ревидирам тврдењето на Р. Груиќ за зачувана рановизантиска зграда во Скопје, и да констатирам дека станува збор за една невизантиска подоцна зграда. Тогаш подвлеков дека од бројните, од историски извори познати, сакрални згради околу и во Скопје, до наше време не се зачувани никакви траги, ако не се смета неидентифицираната

[30]) A. Evans, o. c., p. 134; Ђ. Трухелка, о. с., стр. 77, 83,; Р. Грујић, Скопска Митрополија, Споменица српско православног саборног храма Свете Богородице, Скопље 1935, стр. 12; Н. Вулић, Географија Јужне Србије у античко доба, Гласник СНД XVIII, Скопље 1938, стр. 9; А. Дероко, о с.

[31]) Б. Гранић, Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 године после Христа, Гласник СНД I, Скопље 1925, стр. 132.

[32]) Дали и кога не би се држело до претпоставките за Justiniana Prima би постоела хипотетична можност водоводот да биде дело на VI век, не утврдил досега ниеден од авторите што обрнале внимание на другите населби со слични имиња на Скупи. Ни Н. Вулиќ (Justiniana Prima, Гласник СНД V, Скопље 1929, стр. 46) што според Прокопиус (De aedificiis, IV, 4, B. 282) го споменува од Јустинијана обновениот Σκοπιὸν, ни Ќ. Трухелка (о. с., стр 78) што според Theophylaktos Simokatta го споменува Σκοπις, разорен од Аварите 596 година, не се во состојба да ги стават во врска овие две имиња со Justiniana Prima, та според тоа хипотетично и со аквемуктот.

[33]) Кај Никифор Вриении (според В. Златарски, История на бълг. държава, II, стр. 145) стои дека во 1072 година Скопје било уривано.

[34]) Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912. Во повелбата на кралот Стефан Урош II, од 1300 година, на стр. 611, XVIII, се споменува кружната кула на скопската тврдина.

архитектонска пластика од еден средновековен споменик во Скопје. Во светлината на вакавите околности е и сосема неприфатливо во така добра состојба и високо над земја да се зачувал рановизантиски или касновизантиски аквадукт. На крајот би можело да се заклучи дека во касновизантискиот период одвај би можело да се претпостави градење на една важна профана градба далеку надвор од заштитните зидови на цитаделата.

Подробното разгледување на можностите за датирање на аквадуктот во византиско време го сторив од желба прашањето да биде темелно разгледано, иако по тој пат не беа потврдени датирањата на А. Еванс, Г. Чремошник и Ф. Месеснел. Напротив, изложените околности за недокажаното постоење на рановизантиска или касновизантиска урбанизирана населба на местото на Скопје, а уште повеќе присуството на, еднаш веќе споменатите, остри лакови на отворите за олеснување, коишто не можат да бидат примени во византиска градба, се околности и факти доволни да се противставaт на претпоставката дека аквадуктот е рановизантиска или византиска градба.

Проф. Д. Коцо, на кого му благодарам за помошта, ме упати пред неколку години во почетокот на работењето на овој проблем, да ги барам елементите за датирање на аквадуктот во турски период, бидејќи тој го смета аквадуктот за турска градба.

Следејќи ја оваа линија на истражување јас ги редидирав најнапред датирањата во римскиот, а потоа и во византискиот период. Во ваквиот сооднес на околностите, кога аквадуктот не може да се смета за римска, рановизантиска или византиска зграда, преостанува можноста да се испитаат историските податоци и архитектонските карактеирстики на аквадуктот за аргументирано датирање во турски период.

Мал број автори, од оние што покажуваат интерес за аквадуктот, го датираат во турски период. Меѓу нив спаѓа стариот патеписец Евли Челеби, кој во последната реченица од описот што се однесува на аквадуктот вели: „Неа (водата, К. П.) по градот ја води Исабеговиот водовод"[35]). Ова врстување на аквадуктот меѓу турски споменици може секако да биде разбирливо кај еден турски патеписец и токму заради тоа јас се обидов да ја проверам веројатноста на тврдењето на Евли Челеби дека водоводот е Исабегов.

По испитувањето констатирав дека Исабег, којшто живеел во XV век, имал временска можност да го подигне водоводот, затоа што анонимниот Венецијанец веќе го затекнал водоводот 1566 година. Но Исабег изгледа, сепак не го подигнал водоводот бидејќи при ваквата претпоставка треба да се постави важното прашање, зошто во листата на имотите, собено постројките, што ги подигнал Исабег како свои задужбини, а што е содржана во зачуваната вакуф — нама, не е споменат и овој аквадукт, додека се поредени сите постројки што тој ги подигнал

---

[35]) Evlija Čelebija, o. c., стр. 34,

во Скопје и Сараево, па дури и такви мали имоти како дуќани[36]). На вакво прашање би можел да се даде само еден одговор. Исабег не го подигнал аквеудуктот и затоа тој не е ставен во листата на градбите во неговата вакуф — нама. Би можело, натаму, да се претпостави дека наговите современици, или поверојатно неговите потомци, го нарекле водоводот Исабегов во мемориjална цел, како што од дамнина и денес се чини, и од некој таков човек Евли Челеби ја добил оваа невистинска информација. Тоа именување не потрајало долго време и аквeдуктот денес срде турското население не се наречува Исабегов.

Втор од авторите што се определува и за датирање во турскиот период е Ф. Месеснел. Иако Ф. Месеснел во својата статија на три одделни места го става аквеудуктот во византиски период, сепак вели дека обликот на помалите отвори (за олеснување на масата) „...не е еднаков: поголемиот дел е кружен но има и остри, што е последица на честите преправки на водоводот во времето на турското владеење".[37]).

Проверувајќи ја констатацијата и заклучокот на Ф. Месеснел утврдив дека заклучокот не е во потполност прифатлив. А еве зошто. Јас констарирав дека основната концепција на конструирањето на лаковите, и полукружните и острите е еднаква, а еднаков е и материјалот и кај едните и кај другите лакови, односно тули со исти димензии. Осем тоа и при грижливото истражување не може да се уочи некоја видлива линија што би го издвојувала стариот градеж од поправките. Поточно речено, никаде не се разликува дебелината на малтерот, квалитетот, врстата или бојата на каменот или димензиите на тулите[38]). Напротив, овој материјал е еднаков не само кај малите полукружни или остри лакови туку и кај големите арки, кои и по квалитет на работата не се издвојуваат од целата конструкција (сл. 4). Натаму, не изгледа веројатно дека аквеудуктот би се расипувал толку многу за да има 23 остри лакови, односно поправани, а за тоа време да не е поправана ниедна од големите арки.

Но она што најповеќе уверува дека присуството на острите лакови на отворите не е поправка, е нивниот соодност со полукружните. Констатирав, имено, на двапати една неслучајна симетричност во диспозицијата на полукружните и острите отвори во низата меѓу петтата и дванаесеттата арка и петнаесеттата и дваесетивтората арка. Од петтата арка кон север отворите се распоредени на следниов начин: два остри, еден полукружен, пак два остри, еден полукружен и на крајот пак два остри. Симетриско-математичкиот соодност на оваа низа е 2:1:2:1:2.

---

36) Г. Елезовић, Вакуфија Гази Иса Бегове задужбине у Скопљу, Турски споменици у Скопљу, Скопље 1925, Гласник СНД, 1, 2,. Во Вакуф-намата се споменуваат дури и увакуфени ретки и важни книги

37) Ф. Месеснел, о. с. стр. 346.

38) При испитувањето констатирав и извесни сосема мали поправки. Но тие имаат инаков карактер. Тоа се два полукружни лака од отворите, кај кои поправката се огледува во негрижливото редење на тули, што се одразува на неточна сводна линија, а и по дебелиот малтер на едно место. Осем овде, констатирав подоцнежни поправки и на уште 9 отвори, 7 полукружни и 2 остри, кои се зазидани за да им се предвардат луковите од одронување.

Од петнаесеттата арка кон север лаковите на отворите имаат пак симетрична диспозиција: еден полукружен, два остри, два полукружни, два остри и еден полукружен. Односно, симетриско-математички 1:2:2:2:1 (сл. 5). Јас сметам дека ако и Ф. Месеснел можеше да ја уочи оваа симетричност во распоредот на лаковите на отворите, тој и сам можеби

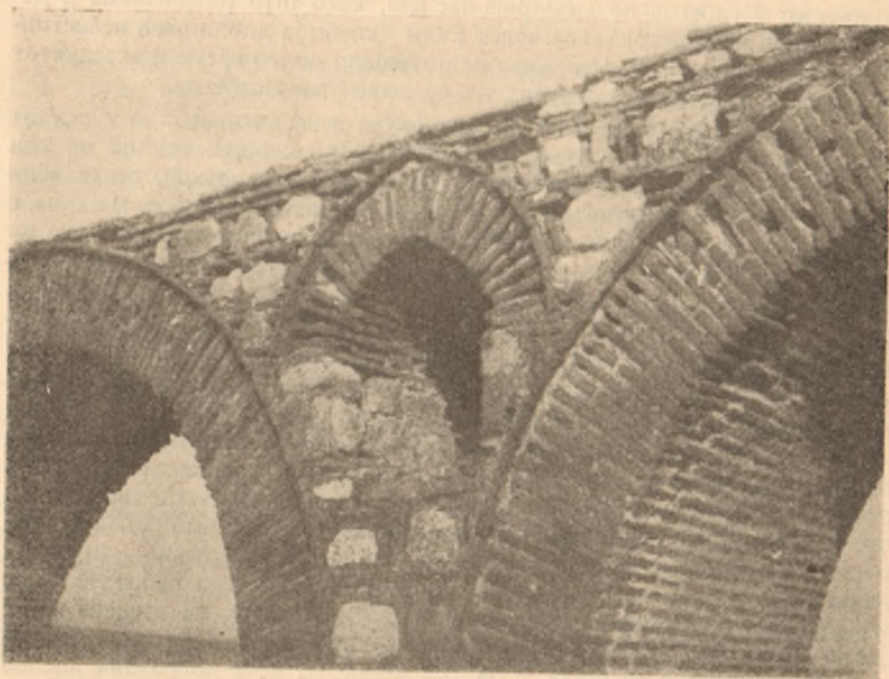

Сл. 4

би се запрашал дали е возможно ваква симетричност да е случајна. Јас сметам дека е сосема неприфатливо да се претпостави дека отворите би се рушеле по определен ред за да бидат при поправката заменувани со остри лакови. Заради тоа може да се претпостави со сигурност дека и едните и другите лакови од отворите се од едно исто градење, а никако од протоген градеж и поправки како што тврди Ф. Месеснел.

Одделно треба да биде одбележено и доста резервираното и алтернативно мислење на Ѓ. Бошковиќ за акведуктот во смисла: „...повеќе може да се каже дека припаѓа на XV век, отколку дека потекнува од византиско време, односно од XII век"[39]).

На крајот, во светлината на сето ова разгледување, кога за целата градба може да се каже дека е една целина, може да се постави прашањето кои се, тогаш, елементите и архитектонските карактеристики на аквредуктот, што можат да го објаснат карактерот и времето на градењето?

[39]) Ђ. Бошковић, Основи. . , стр. 237; Ђ. Бошковић, Архитектура. . ., стр. 340.

Пред се, може со сигурност да се претпостави дека аквадуктот можел да биде наменет за еден турски град бидејќи таков постоел. Тоа било турско Скопје, во кое од XV век има споменици а од XVI век веќе се соградени и поголемиот број амами и џамии, во кои според животните обичаи и религиозните култови изобилно требала да се троши вода. Заради тоа е во овој период сосема оправдано и фунцкионално подигнувањето на еден ваков водовод.

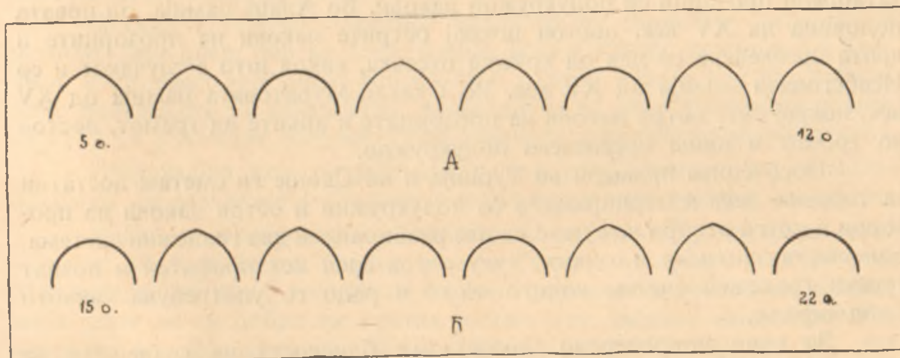

Сл. 5

Натаму, едно од поважните прашања, за можноста на алтернирање на полукружни и остри лакови во иста градба, во случајов како што е алтернирањето на полукружните и острите лакови во отворите за олеснување на аквадуктот, е веќе решено. Имено, во градбите во Турција од XIV и XV век постојат вакви остварени алтернирања, така што е пракса која зафатила стварно место на повеќе турски споменици. Таков споменик е Алаедин џами, од XIV век во Бруса, каде што крај острите арки од тремот постојат и полукружни лакови на прозорците. Таков е случајот и со другата џамија во Бруса, Орхан џами од XIV и XV век, каде што во партерот има прозорци пресведени со остри лакови, а на катот има прозори со полукружни лакови, какви што се и прозорците на куполните тамбури, додека лаковите од арките се остри[40]).

Ист е таков случај и со Хидавендигар џами од XIV век во Бруса, каде што се алтернирани прозорци со полукружни и остри лакови,, еднакво како во Јилдирим џами и Јилдирим медресе, во Бруса од XIV век. За решавањето на ова прашање е од посебен интерес Јилдирим даришифаси, во Бруса од XIV век, каде што во иста низа, по една смислена симетричност, се сменуваат прозорци со полукружни и остри, лакови[41]).

Дека оваа пракса подоцна се пренесува и при градењето на турските споменици во Македонија, особено во Скопје, каде што со иста

---

[40]) S. Çetintaş, Türk mimari anitlari, Istanbul 1946, T. 15, p. 31, T. 3, p. 17.

[41]) S. Çetintaş, Türk mimari anitlari, Istanbul 1952, T. 11, p. 1; T. 33, p. 22; T. 39, 41, 43, 45, 47, p. 31; T. 50, 51, 52, 53, 54, 55, p. 38,

градба се алтернираат полукружни и остри лакови, сведочат неколку споменици.

Во Мустафа-пашината џамија, што е од крајот на XV век, се алтернирани во дванаесетстраниот тамбур на големата купола прозорци со полукружни и остри лакови. Во Даут-пашиниот амам, од XVI век, постојат во внатрешната страна на тамбурот од куполата на големата јужна дворана големи слепи арки со остри лакови а под нив затворени прозорци си полукружни лакови. Во Алаџа-џамија, од првата половина на XV век, постои покрај острите лакови на прозорците и врата пресведена со лак од кружна отсечка, каков што е случакот и со Исабеговата џамија од XV век. Во Султан-Муратовата џамија од XV век, покрај сите остри лакови на прозорците и арките од тремот, постои во тремот и ниша пресведена полукружно.

Посочените примери во Турција и во Скопје ги сметам достатни за тврдење дека алтернирањето со полукружни и остри лакови на прозорци и други отвори не е дело на две разбирања и два градежни система, односно византиски и турски, туку е тоа еден ист прифатен и познат турски градежен систем којшто често и радо го употребува ваквото алтернирање.

За едно попроверено докажување блискоста на градењето на акведуктот со турските градби, презедов и испитување на димензиите на градежниот материјал во односните споменици, при што ги добив следниве резултати. Сите големи арки на акведуктот, ѕидната маса, како и отворите за олеснување се градени од тули со димензии: должина 33—34 или 35 см., широчина 17—18 или 19 см. и дебелина 3,5—4 4,5 см. Од ист ваков тулен материјал се градени и многуте турски споменици во Скопје: Тулбето на Јигит паша од XV век, Султан-Муратовата џамија од XV век, Сули-ан од XV век, Даут-пашиниот амам од XVI век, Куру-амам од XIV век, Чифте-амам од XVI век, Јахја-пашината џамија од XVI век и Ратничкиот мавзолеј, до Султан-Муратовата џамија, од XVI век. Сите овие споменици имаат тулен материјал со димензии: должина 33—34 или 35 см. широчина 17—18 или 19 см. и дебелина 3,5—4 или 4,5 см., што е наполно идентично со акведуктот и што е доказ повеќе дека ова сходство на произведуван материјал треба да има и заедничко време.

Кон ова разгледување е потребно да споменам дека иако досега во турската литература не се целосно разгледувани водоводните градби[42]), сепак е можно да се направи извесно наспоредување од таков карактер. Меѓу познатите податоци го споменувам оној на С. Ларсен[43]), дека иако било познато дека подарувачите граделе чесми за пиење, покрај чесмите во џамиите за култните миења, та според тоа градењето

---

[42]) На I-от конгрес на турската уметност 1959 година, авторот А. Aytöre, во рефератот L'architecture des ouvrages hydrauliques turcs, пишувал и за конструкции на акведукти, така што може да се очекува дека по објавувањето на овој труд ќе се добие увид во овој вид турски градби. Овој податок е земен од книгата со резимеата на рефератите.

[43]) S. Larsen, Minar Sinan, der türkische Meisterarchitekt des sechzehnten Jahrhunderts, p. 442, Atlantis, 1937, 7, Berlin—Grünewald.

на водоводи и аквердукти било и стварна функционална потреба, сепак поголемиот број аквердукти во Турција биле сметани за византиски иако биле турски градби. Во прв ред големиот аквердукт, наречен Јустинијанов, 25 километри далеку од Цариград бил сметан за византиска градба. Дури во 1933 година е утврдено, најнапред според облиците а потоа и според документите, дека тој голем аквердукт е турска градба, дело на Коџа Мимар Синан, од времето на Сулејман I.

Откако е утврден турскиот карактер на скопскиот аквердукт и terminus ante quem non во 1392 година, кога е Скопје заземено од Турците, и terminus post quem non во 1566 година, кога е прв пат забележено постоењето на аквердуктот, преостанува во овие временски рамки, во XIV, XV и XVI век, поточно да се определи датирањето на аквердуктот.

Пријдувајќи кон разрешувањето на ова последно од важните прашања, ги разгледувам стварните можности и најверојатни околности.

Какви се вистинските можности за турската архитектура и за аквердукт во заземеното Скопје за 8-те години во крајот на XIV век. Можностите во тие 8 години не се уште развиени и градот по заземањето уште не ги добил ни првите џамии, чие градење несомнено има предност во новоосвоените земји. Навистина, во Скопје од XIV век

Сл. 6

нема уште ниеден турски споменик, ако не се мисли на Тулбето на Јигит паша, освојувачот на Скопје, кое би можело да се датира во крајот на XIV век и посигурно во почетокот на XV век. Во вакви околности XIV век не може никако да биде време на градењето на аквердуктот.

Положбата во XV век е веќе поинаква. И политичките и економските услови во Скопје се видно изменети и градот започнува да ги добива обележјата на турската архитектура — џамиите. Но неколкуте џамии, градени во XV век, уште не сведочат за еден развиен градски живот на урбано израсната населба, која би имала потреба од аквердукт. Заради тоа и во XV век не може да се претпостави градењето на аквердуктот.

Дури XVI век, кога се градени речиси сите амами во Скопје, е време кога разрастениот град имал постојана потреба за обилно снабдување со вода и тогаш можел да биде сограден аквердуктот, чија стварна потреба тогаш била несомнена. Заради тоа сметам дека е возможно да е аквердуктот од XVI век[44]).

[44]) И покрај податокот во вакуф-намата аквердуктот не можам да му го припишам на Мустафа паша заради две причини, што се противставуваат на ваквото определување. Тоа е најнапред фактот дека во вакуф-намата на Мустафа паша се споменува само канал за вода, што е доста неодредено, а не се споменува водовод, аквердукт или термин што во подрачјето на турскиот јазик определува градба како аквердуктот. Натаму и еден важен детаљ од градежниот материјал зборува спротивно. Имено, само од Мустафа пашина џамија тулите имаат димензии: 29—30×20—21×4—5 см., по што се разликуваат сосема од оние на аквердуктот. Ја истражив такуѓере, во рамките на можностите, и активноста на Коџа Минар Синан, за да можам да ја утврдам врската со градителството на овој голем архитект, кој што според неговата автобиографија (за биографијата осем S. Larsen, o. c., H. Glück, Die bisherige Forschung über Sinan, Oriental. Literaturztg., 1926; во поново време J. H. Konyali, Mimar Koca Sinan, Istanbul 1948) меѓу 322 од него подигнати споменици соградил и седум аквердукти. Според податоците во автобиографијата може да се заклучи дека Синан секако можел да помине и низ Македонија, бидејќи градел во Унгарија откако Турците ја зазеле. Уште понатаму е познато дека извесен број од нему припишаните градби се градени од неговите ученици под негов надзор. Не се исклучува, според ова, претпоставката, дека неговите ученици уште при неговиот живот граделе и го наставиле делото на неговата архитектонска школа и во Македонија, барем оние деветмина христијански ученици (J. H. Konyali, o. c., p. 65). Треба на крајот да биде споменато дека и џамијата Селимие во Едрене, дело на Синана, има во арките и прозорците и полукружни и остри лакови, еднакво како и Сулејман џами, дело на Синана од 1577 година, што има во куполните тамбури полукружни прозорци, додека се другите отвори со остар лак. Еднаква е положбата и со Синановиот аквердукт кај Цариград (S. Larsen, o. c.), на кој се главните арки на двата ката остри, додека се сите отвори за олеснување полукружни.

L'AQUEDUC A PROXIMITE DE SKOPJE ET LE PROBLEME DE LA DATE DE SON EDIFICATION

Résumé

De très longue date, l'aqueduc est un sujet, qui suscita l'interêt des auteurs de récits de voyages et plus tard des experts. Déjà en 1566, l'adjoint de l'ambassadeur vénitien à Constantinople, Antonio Barbarigo note son existence. Cent ans plus tard, Evli Tschélébi mentionne l'aqueduc dans son récit de voyages en 1661 et 1670. Seulement trois ans plus tard, le voyageur anglais E. Brown décrit l' aqueduc, en le reproduisant sur une gravure de cuivre. En 1792, l'aqueduc est décrit par l'ambassadeur ragusien à Constantinople.

A part les récits de voyages, dans lesqueles l'aqueduc est mentionné, au XIX-e siècle commencent à se manifester des observations plus justes des experts. Le nombre de ces observations augmente dans la première moitié du XX-e siècle, et quelques experts décrivent les caractéristiques architectoniques de l'aqueduc.

Cependant, la question de la date d'édification de l'aqueduc n'est pas résolue, et cette date varie entre le VI-e et XV-e siècle, c'est à dire, dans l'intervalle d'un millenium. Les auteurs, avec plus ou moins de succès, mais le plus souvent sans faire de recherches et sans donner d'arguments historiques et architectoniques, fixent la date d' édification de l'aqueduc soit à l' époque romaine, soit à l'époque byzantine, soit à l'époque turque. Vu, qu'aucune proposition au sujet de la fixation de la date d'édification ne fut adoptée, la questoin de la chronologie de l'aqueduc reste imprécise.

Lors d'un sondage en 1954, j'ai découvert une partie de la trace de la conduite d'eau de l'aqueduc vers Skopje. Les tuyaux, leur liaison avec l'aqueduc et la trace nous présentèrent la solution du problème de la date d'édification de l'aqueduc.

Dans le but d'obtenir une idée claire sur l'état réel, j'ai décidé d'examiner et de réviser toutes les opinions données jusqu'à présent, relatant la date d'édification de l'aqueduc.

Quelques auteurs, J. Hahn, N. Vulitsch et A. Deroko, fixent la date de construction à l' époque romaine, sans fonder leur opinion sur des arguments historiques ou bien sur les caractéristiques architectoniques de l'aqueduc. Ils basent leur théorie sur l'aspect grandiose de l'aqueduc, d'ou la conclusion que c'est un édifice romain.

J'ai établi quelques faits qui s'opposent aux opinions précédentes:

1) A part Scupi, il n'existe d'autre cité romaine à proximité, quant à l'aqueduc, il est éloigné de l'emplacement et de la direction de Scupi de 60°—75°, et au remblai 110 .

2) Dans la construction de l'aqueduc il existe, pour décharger la masse murale, 23 ouvertures voutées d'arcs en ogive, qui ne peuvent être attribués à un édifice romain.

3) Il est difficile d' admettre, que l'aqueduc, comme construction romaine, aurait pu résister au tremblement de terre de l'an 518, dans lequel furent détruits Scupi et les autres villes de Dardanie. Il faut avoir en vue, que tous les batiments d'origine romaine, découverts lors des fouilles archéologiques en Macédoine, sont en état de ruine complète.

Quelques autres auteurs, A. Evans, G. Tchremochnik et F. Mesesnel, fixent la date de construction de l'aqueduc à l'époque byzantine.

En étudiant la fondation d'une telle opinion, j'ai constaté quelques faits qui s'opposent à cette prétention:

1) D'après sa direction l'aqueduc devait être destiné à approvisionner d'eau une cité située à l'emplacement actuel de Skopje, sur la rive gauche du Vardar. Cependant, la question de l'éxistence d'une cité byzantine à cet endroit, n'est pas encore résolue.

2) Egalement, l'éxistence d'une localité urbaine à cet emplacement même au moyen âge avancé, n'est point confirmée. On pense à une localité hors de la forteresse (Kalé) qui aurait consommé une quantité abondante d'eau de l'aqueduc.

3) Aucune construction sacrée ou profane de l'époque byzantine du moyen âge avancé n'a été conservée dans Skopje ni dans la forteresse (Kalé). Si l'aqueduc datait de cette époque, comme édifice important hors de la forteresse, sans doute, aurait-il été détruit dans l'une des guerres médiévales.

4) Les arcs de décharge en ogive ne peuvent être attribués à une construction byzantine.

Un petit nombre d'auteurs fixent la date de construction à l' époque turque, mais toujours sans arguments. Evli Tchélébi prétend que dans la ville de Skopje l'eau est conduite par la conduite d'eau d'Issabeg. Cependant, lors d'une vérification, j'ai constaté que le Vakuf-nama d'Issabeg, dans lequel sont décrites minutieusement toutes les fondations, ne sont mentionnés ni l'aqueduc ni la conduite d'eau. D'après ceci, la conduite d'eau et l'aqueduc ne sont pas d'Issabeg et le nom n'a qu'un but mémorial de courte durée, vu que la population turque d'à présent, ne donne pas à l'aqueduc le nom d'Issabeg.

Le second auteur, F. Mesesnel suppose que seulement les réparations avec les arcs en ogive datent de l'époque turque. J'expose les arguments suivants contre cette opinion:

1) Les arcs en plein cîntre et les arcs en ogive de décharge ont la même conception de construction et sont en même matiriél que les grands arcs. Il n'existe aucune différence dans l'épaisseur du mortier, ni dans la teinte et la qualité de la pierre, ni dans les dimensions des briques.

2) Les arcs en plein cîntre et les arcs en ogive de décharge ne sont pas disposés fortuitement, comme lors d'une réparation, mais par contre, ont une disposition symétrique. A partir du 5-ème arc vers le nord jusqu'au 12-ème arc, les arcs des ouvertures sont disposés de la manière suivante: deux arcs en ogive, un arc en plein cîntre, de nouveau deux arcs en ogive, un arc en plein cîntre et deux arcs en ogive, c'est à dire en une corrélation symétryque mathématique 2:1:2:1:2. A partir du 15-ème arc vers le nord

jusqu'au 22-ème arc, cette disposition est effectuée en une corrélation mathématique et symétrique 1:2:2:2:1. Cette disposition symétrique ne peut être fortuite, mais elle représente une construction préméditée d'une intégrité.

J'ai fixé la date d'édification de l'aqueduc à l'époque turque, à cause des circonstance, et des faits suivants:

1) L'aqueduc pouvait être déstiné à la ville turque de Skopje, vu que cette dernière existait juste dans sa direction, avec des monuments du XV-e et XVI-e siècle, lorsque se présenta la nécessité de la construction d'un aqueduc.

2) L'alternation des arcs en plein cîntre et des arcs en ogive dans les constructions turques, est une pratique connue dans beaucoup de mosquées, bâtisses profanes et dans un aqueduc à Andrinople et Brousse au XIV-e et XV-e siècle, et à Constatinople au XVI-e siècle. On trouve cette manière d'alternation des arcs en plein cîntre et des arcs en ogive à Skopje dans quelques mosquées et dans un établissement de bain (amam) au XV-e et XVI-e siècle. D'après cela, l'alternation des arcs en plein cîntre et des arcs en ogive est non l'oeuvre de deux conceptions et de deux systèmes de construction — byzantin et turque — mais cela est un système de construction turque, connu et adopté et très souvent appliqué.

3) Les dimensions des briques dans toutes les parties de l'aqueduc sont les mêmes que celles de beaucoup de mosquées et établissements de bain (amam) du XV-e et XVI-e siècle à Skopje. Cette conformité de matériel de construction témoigne que leur provenence est de la même époque. Comme construction turque, l'aqueduc a terminus ante quem non en 1392, lorsque Skopje fut occupé par les turcs, et terminus post quem non en 1566, lorsqu l' éxistence de l'aqueduc fut notée pour la première fois. Donc, on peut fixé la date de la construction de l'aqueduc dans les limites du XIV-e, XV-e et XVI-e siècle.

Au XIV-e siècle, dans les 8 années qui suivirent l'occupation de Skopje il n'y a aucune activité dans la construction et il n'existe aucun monument; en de telles conditions, le XIV-e siècle ne peut être l'époque à laquelle l'aqueduc fut bati.

Au XV-e siècle les circonstances politiques et économiques changent et la ville commence à montrer les caractéristiques de l'architecture turque-les mosquées. Mais les quelques mosquées baties au XV-e siècle ne sont pas la preuve d'une localité développée, qui aurait bésoin d'un aqueduc. Le XV-e siècle ne peut, donc, être pris comme date de la construction de l'aqueduc.

C'est seulement au XVI-e siècle, que presque tous les établissements de bain turques à Skopje furent construits et c'est la période de temps, lorsque la ville agrandie a besoin d'être approvisionnée abondamment d'eau. C'est à cette époque que pouvait être construit l'aqueduc, vu sa nécessité réelle. Par conséquent, j'éstime que l'aqueduc date du XVI-e siècle.

Александар Айосшолоѓ

ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЈА ОД ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА ДО ИЗБОРИТЕ ЗА КОНСТИТУАНТАТА — 28 НОЕМВРИ 1920 ГОДИНА

I

УЧЕСТВО НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

Во Првата балканска војна во составот на бугарската војска учествувале преку 20.000 Македонци, или во составот на регуларните единици, или пак формирани во чети што имале специјални задачи што им ги доверувала Главната команда.[1]) Секако дека и во српската војска имало Македонци кои служеле во помошните војни служби како коморџии и слично, а дејствувале и чети под Командата на српската војска.

Со заземањето вардарскиот дел од Македонија, веднаш по Букурешкиот мир, есента 1913 година, Врховната команда на српската војска извршила војно-територијална поделба на Македонија, или како што тогаш ја викале „Нова област". Цела Вардарска Македонија била разделена на три дивизиски области: Вардарска, Брегалничка и Битолска. Веднаш бил извршен попис на способното машко население од 20—50 години старост, како и на добиток и коли за комора. Во пролетта 1914 година, сето машко население (освен муслиманското) од 20—25 години било регрутирано и распоредено во пешадиските единици. Од секоја дивизиска област бил формиран по еден полк.[2])

Под влијание на пропагандата од Бугарија, како и заради лошата постапка спрема овие регрути, а од друга страна заради немање

---

*) БЕЛЕШКА: Откога го бев предал ракописот на овој труд на Редакцијата на Зборникот, по неколку месеци излезе статијата на Крсте Битовски под заглавие: Положбата во Вардарска Македонија за време на Бугарската окуцација (1915—1918) Гласник на Институтот за нациоиална Историја, Скопје 1960 г. На неколку места во неговиот и мојот труд се поклопуваат неколку факти земени од државната архива на НРМ, Скопје, фонд: Македонска Военно инспекционна областъ 1915—1918. но тоа не влиаје на суштината на овој мој труд.

[1]) Veritas, Македония подъ иго 1919—1929, София, 1931, страна CXVII; За ова види кај Ѓорѓи Абаџиев, Балканските војни и Македонија, Скопје, 1958.

[2]) Душан Стефановић, Прво ступање Јужносрбијанаца у српску војску 1914 године. „Споменица", Скопље, 1934, стр. 49—50.

навика и традиција за служење во војска, во 1914 година, регрутите од Штип не сакале да примат заклетва во Крагуевац.[3])

Уште не се беше созело населението од Македонија од војните пустоши во балканските војни, на 28 јули 1914 година започна Првата светска војна. До 15 јули 1915 година, во составот на српската војска, што се бореше против Австро-Унгарија, беа мобилизирани 58.798 војници од Македонија и тоа: регрути христијани — 18.689, муслимани — 3.561 (иако во 1914 година не беа регрутирани, кога започна војната, и муслиманите беа мобилизирани — Н. Б.), Евреи — 169; обврзници борци: христијани — 25.586, муслимани — 1.242, Евреи — 87; обврзници неборци и комора: христијани — 5479, муслимани — 3961 и Евреи — 24.

Добиток за потребите на војската: коњи — 12848, волови и крави — 5851, биволи и биволици — 1175, маски — 377, магариња — 1994.

Коли: коњски — 153, воловски — 2629.[4])

Спрема бројот на населението во Македонија под српсака власт, спрема нејзината економска моќ, и по двете балкански војни кои „си го зедоа својот дел" од Македонија, толкав број мобилизирани луѓе, добиток и коли ,зборува за слабо водење сметка за „новоослободените области" — всушност пасторчето на „мајка Србија", над која не се простирал дури ни српскиот устав, туку се владеело преку специјални уредби, се до 16 август 1919 година.[5])

Ако се поставува прашање дали Македонците го дале својот придонес во Првата светска војна за одбрана на Србија од Австро-Унгарскиот агресор, тогаш најјасно зборуваат успесите што ги постигнале македонските единици одбивајќи го непријателот кај Смедерево, Ада Циганлија, Гучево, Купиново и Мачкин Камен, во ноември 1914 година.[6]) Заради покажаната храброст во овие борби, овие единици

---

[3]) Veritas, Op. cit, страна LXXVI; Поопширно кај К. Пърличевъ Сръбския режимъ и революционната борба въ Македония (1912—1915), София, 1917, стр. 64—66.

[4]) Архив — Војно историског института — Београд, пописник 4/3, кутија 73, фасцикла 2. Извештај Команде трупе нове области Ђ. О. бр. 8 530, септембра 1915, Скопље — Врховној команди; „Српске новине" бр. 15, Крф 1917. Во „Српске новине" пишува дека дури и Македонците печалбари во Романија ги мобилизирал српскиот конзул во Букурешт и ги упатувал преку Галац во Одеса за доброволечката дивизија која била формирана од Југословени кои биле заробени од руските војски на Карпатскиот фронт; Др. Анте Мандиħ, Фрагменти за хисторију уједињења, Загреб 1956, стр. 113 споменува дека во српската војска во Првата светска војна биле мобилизирани 50.000 Македонци. Иако од Македонија биле мобилизирани луѓе, добиток, коли и др., кога се делеле репарациите во Кралството СХС, за Македонија ништо не било доделено.

[5]) Говор др. Михајла Шушкаловића, народног посланка за Округ скопски приликом дебате о буџету, Београд, 1922, стр. 7. Овој говор е печатен.; Во „Стенографске белешке Привременог народног претставништва Краљевине СХС", књига II, Загреб, 1920, стр. 899, стои дека српскиот Устав започнал да важи и за Македонија од 10-VI-1919 година.

[6]) Душан Стефановић, Op. cit. стр. 52—53; Тодор Маневић, Регрути Јужне Србије, „Споменица", Скопље, 1934, стр. 45.

составени од Македонци, биле пофалени во прокламацијата на регентот Александар, на 28 декември 1914 година.[7])

При повлекувањето на српската војска кон крајот на 1915 година. дел од Македонците, кои беа останале во составот на српската војска, се повлекле кон Албанија по правецот: Ѓаковица, Призрен, кон Скадар и Љеш.[8])

Кога Бугарија навлегла во Вардарска Македонија, по отстапувањето на српските војски, и таа, по примерот на Србија, го мобилизирала сето машко население, добиток и коли и формирала таканаречена 11-та македонска дивизија која броела 33.000 луѓе.[9])

Македонскиот народ ја осетил на својот грб сета тежина на Првата светска, војна. Од започнувањето на војната, па се до нејзиниот крај на територијата на Македонија се наоѓале постојано преку 500.000 војници, составени од околу дваесетина националности. „Во време на војните на Балканскиот Полуостров, што без прекин траеја околу шест години, Македонија, може да се каже беше сосема разурната и економски исцрпена. Низ нејзината територија преминуваа сите трупи, како во време на балканските војни, така и во време на Светската војна. Покрај сопственото учество во војната и покрај војните опустошувања, нашиот народ мораше со својата пот да храни скоро половина милион војници кои се наоѓаа по боиштата во Македонија“[10]).

1. РЕКВИЗИЦИИ

Многубројните реквизиции што ги вршела бугарската војна власт, за потребите на фронтот, му го отимале и последниот залак на неборечкото население од Македонија, притоа терајќи го на постојани ангарии и извршување на обврски во врска со сеидбата, прибирање на жетвата и др. Цените на потрошните стоки скокале до таму што градското население не било во состојба да набави нешто на пазарот. „Најостро се осеќаше недостиг на продукти за живот во западните околии на Бугарија (Дупничка и Трнска-заградено во текстот), а исто така во Родопите и во окупираната Македонија и поморавјето (. . .) Дневната дажба на леб постојано се смалуваше. Крајно нискиот принос на жетвата во 1917 година довел до тоа дажбата да се намали на 300 грама дневно“[11]).

---

[7]) Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србија 1912—1918, Скопље, 1937, страна 238. Но овој факт не бил земан предвид при создавањето на државата СХС и Македонскиот народ да се израмни со другите народи во државата, туку Македонија ја сметале „задобиена на меч”.

[8]) У. Р. Поповић, Извод из историје ратова за ослобођење и уједињење 1912—1918 године, Земун, 1938, страна 123.

[9]) Дарвинговъ, Действията на 11 пехотна македонска дивизия отъ Криволакъ до Богданци 1915 година, София, 1920. Оваа дивизија била поделена на 6 полка.

[10]) Четрдесет година револуционарне борбе КПЈ, Београд, 1959, страна 135. говор на Лазар Колишевски на 20 април 1959 година во Скопје по повод прославата на Четириесетгодишнината од основањето на КПЈ.

[11]) М. А. Бирман, Революционная ситуация в Болгарии в 1918—1919 г. Москва 1957, страна 27.

Уште во 1916 година станале реткост брашното, шеќерот, солта, сапунот и друго. Ова го користеле службениците дојдени од „старите предели" и шпекулирале со овие продукти, здружувајќи се со месните трговци. Врз основа на уверенија се давале и соодветни служби и привилегии во администрацијата. Во молбите што се подавале има бројни изјави на лојалност спрема власта и заслугите за „бугарштината"... Такви, подведени од пропагандите, елементи, учествувале заедно со окупаторот во држење во потчинетост окупираните територии.[12])

„Важен извор за збогатување на бугарската буржоазија било ограбувањето на населението од окупираните територии на Македонија и Поморавјето. Во тие области бил воведен жесток терористички режим што овозможувал да се ограбува месното население, од страна на бугарската буржоазија и војните лица, без да се одбираат средства. Со цел да ги задоволи апетитите на многубројните банди-приврзаници на владеачките партии, бугарската влада создавала во окупираните земји бескорисни установи и фиктивни должности и им ги предоставувала тие привилегии на лица специјално пратени во Македонија или во Поморавијето со цел за брзо збогатување" (. . .)[13]) За ова грабење во Првата светска војна и самиот Ленин го вели следново: „Ова било така построено насекаде со цел за работниците (делумно и за селаните В. И. Л.) да се создаде воена робија, а за банкарите и капиталистите рај".[14])

Од есента 1916 година, со заземањето на Битола на 16 ноември од страна на силите на Антантата и жестоките борби на Романскиот фронт, се засилила мобилизацијата на луѓе за фронтот; за изградба на „дековилната линија Кичево—Охрид", дури и на старци, жени и деца за обработување на земјата.[15])

Потребите на фронтот растеле се повеќе. Цивилното население до максимум ги напнувало своите сили да одговори на поставените од власта задолженија, но тие задолженија биле така големи и преку силите на населението, што било не можно да бидат исполнети. Властите го пребројувале секој сноп жито уште на нивата; се забранувало купо-продавањето на добитокот и се се испраќало на фронтот.[16]) Колку што се приближувал крајот на војната, толку почести биле барањата за потребите на фронтот. Во август месец 1918 година, само од Кумановската општина наеднаш биле одземени 400 овци, т. е. 10 проценти од сите овци што ги имало на територијата на општината[17]). При не-

---

[12]) Државен архив на НРМ — Скопје, Фонд Македонска войно инспикционна областъ 1915—1918, распис на „Окржжното управление — Куманово, од 31-I-1917 година, дело 1.

[13]) М. А. Бирман, ор. cit., страна 20.

[14]) В. И. Ленин, Сочинения, том 25, страна 309.

[15]) Државен архив на НРМ — Скопје, цитираниот фонд, Дело 15 „Билтени".

[16]) Ibidem, Дело 7. Во овие документи има податоци за реквициите што ги вршеле бугарските власти во Кумановска околија.

[17]) Ibidem, Дело 7, лист 173; „Српске новине" број 100, стр. 3, Крф, 1917. Во овој весник пишува дека уште со идењето на бугарската војска во Македонија, од населението се собирала сета храна и добиток. Во селото Брод — Мориовско, од 6.000 овци, кон крајот на војната останале само 30.

достиг на податоци за целата територија на Македонија, ќе наведеме податоци за реквизициите што се вршеле на територијата на целата бугарска држава (со Македонија, А. А.) и од таму ќе се заклучи колкав можел да биде контингентот за Македонија. Според Бирман „во време на војната годишно се колеле по 200.000 глави крупен рогат добиток, околу три милиони овци и 150.000 свињи."[18])

Германксите војски од своја страна и на свој начин, посебно го грабеле населението. За тоа Бирман вели: „На германските војни единици во Бугарија (т. е. и во Македонија, А. А.) им се позволувало да праќаат дома во Германија, прехранбени продукти: на војниците по 5 кгр., на офицерите по 10 кгр. Користејќи ја неконтролираната положба, германските војници се беа растрчале по селата „купувајќи" од селаните (понекогаш со застрашување — М. А. Б.) продукти со книжни марки. (. . .) Според званични податоци од бугарските власти, германската воена пошта изнесувала од Бугарија за Германија околу 1800 вагони пакети со прехранбени продукти годишно"[19]).

И сточните производи биле ставени под забрана, и реквизиционите власти земале колку што сакаат и кога сакаат. На сточарите особено им тежело секојдневното носење на млекото во определените центримандри и тоа „негодувало и се спротивставувало на некои наредби".[20])

За одземената стока и други прехранбени производи или се плаќало во готово по минимални цени, или се давале потврди што никогаш не биле наплатени.[21]) „Селаните морале да ги предаваат одредените количества жито по утврдени цени, не повисоки од 0.50 лева по килограм, а истовремено селаните на црна берза плаќале еден килограм баршно по 10—12 лева. Реквизиционите команди безмислоно ја ограбувале сиромаштијата. Барајќи скриено брашно тие ги кршеле сандаците, ги претресувале постелите и перниците и го одземале и последниот леб ако го нашле."[22])

2. СКАПИЈА И ГЛАД

Производството на продукти од прва неопходност сосема се намалило, и државата вовела систем на расподелба. Тоа што му се давало на градското население не било доволно за одржување на животот. Се јавиле шпекулатни, кои на еден или друг начин ги добавувале бараните продукти и ги продавале по многу високи цени. Ќе ги наведеме прво цените од бугарски извори изразени во левови, потоа од српски извори изразени во динари.

---

[18]) М. А. Бирман. op cit., страна 16—18.

[19]) Ibidem, страна 16—18.

[20]) Државен архив на НРМ — Скопје, цитиран фонд, дело 7 лист 121, Распис бр. 2269 од 28 јуни 1918 година од Реонния комитетъ за стопански грижи — Куманово до председателитѣ на общинскитѣ тричленни комисии — Кумановска околия.

[21]) „Српске новине" број 100, страна 3, Крф 1917. За едно говедо властите плаќале 20 лева, додека месото се продавало по многу скапи цени што ќе видиме понатаму.

[22]) М. А. Бирман, op. cit. страна, 29.

Во Кумановско, уште во 1916 година се сеќавал недостиг на продукти од прва неопходност и Градската општина барала да се испратат такви продукти од Централниот комитет на општествена предвидливост и стопаски грижи од Софија. Во испратеното писмо се вели: „...притоа наоѓаме за потребно да Ве известиме, господине претстедаеле, дека дукашните трговци, користејќи го случајот дека нема нормирани цени на прехранбените продукти, ги качиле цените до неверојатни цифри. Така, на пример: една ока сол се продава за 3.50 лева, шеќер 26 лева, газија до 10 лева, брашно 2 лева ока, сапун 12 лева, месо 3.50 лева и слично. Ако тоа така продолжи, господине претседателе, бидете сигурни дека населението во град Куманово во едно кратко време ќе оголее."[23])

Во Куманово уште 1916 година биле дојдени 170 чиновници од „старите прелели" и уште повеќе ја влошиле ситуацијата на месното население со прехраната. Овие чиновници и учителите не можеле при таква скапија да опстанат, па решиле да го напуштат Куманово ако државата не им помогне со поевтини продукти.[24])

Кога била ваква положбата на чиновниците кои сепак имале извесни привилегии, тогаш месната градска сиромаштија формално гладувала. Во еден протокол на Општината за тоа се вели: „Секој ден во општината се јавуваат десетици жители, глави на совршено сиромашни семејства и бараат помош од општинската каса за издршка и прехрана на своите семејства, бидејќи е зимен период и има безработица".[25])

Во пролетта 1918 година скоро сите резерви на храна биле исцрпени и на војската и на населението му претстоела глад. Окружниот управител на Кумановскиот округ испратил тајна и хитна телеграма до сите околии наредувајќи да се преземат најенергични мерки при собирање на прехранбени производи, зашто: „...приливот на зрнени храни од 15 минатиот месец (т. е. месец февруари 1918 година А. А.) наваму е вонредно намален. Положбата на прехраната на армијата и населението станува критична" и на крајот во телеграмата се вели: „Со еден збор, сите раководители се должни да се сообразат со значењето на големите и судбоносни моменти кои во сегашните прилики обединетата наша татковина ги преживува".[26])

Во Битолско положбата била уште полоша.

Во „Српске новине", во една дописка на А. Рајс, се опишува лошата состојба на Битола при навлегувањето на сојузничките војски во него на 19 ноември 1916 година.

---

[23]) Државен архив на НРМ — Скопје — цитираниот фонд, дело 7, Кумановската градска општина, писмо бр. 21 од 20 септември 1916 година, упатено до Централниот комитет за обществена предвидливость и стопански грижи — София.

[24]) Ibidem, дело 7, лист 48, Протокол на Кумановската гратска општина бр. 2 од 17 септември 1916 година.

[25]) Ibidem, Протокол број 2 од 10 февруари 1917 година, на Кумановската градска општина.

[26]) Ibidem, Дело 7, лист 28, телеграма бр. 838 од 3 март 1918 година.

Населението се жалело дека нема ништо повеќе за јадење, зашто Бугарите одзеле се „И навистина, продолжува Рајс, утредента имавме можност да видиме жалосна глетка што ја даваа илјади жени и деца со вдлабнати образи заради гладување, и ние самите би сакале нешто да каснеме, но не е лесно да се најде храна...”[27]).

Цените на прехранбените артикли во Битола, изразени во динари биле вакви: Сомунче црн леб се продавал по 4—6 динари; месото, во мирно време многу евтино, се продавало по 5—6 динари ока; млекото 1.50 динари за литар; шеќерот 14 динари ока; газија не можело ни да се најде[28])

Иста била положбата и во Прилеп, каде „Парче 'ржен леб, недоволен за оброк за еден човек се плаќа 10 динари; кило сол 6 динари; шеќер 14 динари; газија никако нема. Заради тоа народот од Прилеп и околијата е гол и бос, гладен, западнат во најголема беда. Многу жени старци и деца скапуваат од глад.”[29])

Гладот владеел во цела Македонија и дури луѓето умирале од глад и истоштеност. Така весникот „Социјалистичка зора” за положбата во Велешко пишува: „Ни се жалат селаните од Орешка општина дека и понатаму се вршело ограбување и самоволија над нив, а наиме — во нивниот крај за време Бугарите владеела страшна глад, од која мнозина умреле.”[30])

3. АНГАРИЈА

Ангаријата посебно му тежела на преморенето и гладно население, од позадината. Поправање патишта, превоз на стока до собирните војни магазини, разни акции за пошумување! сето тоа легнало врз грбот на неборечкото население. Најголем објект што се градел во текот на војната од стратешки причини била железопатната линија Кичево—Охрид.

Под стручно раководство на австриски и германски инженери, работеле илјадници луѓе собрани од сите краишта што ги држела Бугарија. Меѓу работниците имало многу Грци, муслимани, а најмногу биле Македонци. Уште во 1917 година се изредиле по еднаш на бесплатна работа способните мажи. Секоја смена траела по еден месец. Потоа се изредиле уште по двапати и на крајот немало веќе способни мажи за работа коишто не биле во три смени по еден месец. И самата месна власт што ги праќала луѓето на работа не можела а да не го одбележи во своите извештаи до погорните установи недостигот на луѓе, бидејќи сите биле или на фронтот или ангаживани и со други работи во позадината. Кметот на Кумановската градска општина, Чобанов, со писмо бр. 338 од 8. II. 1918 година, во одговор на околискиот началник на Кумановската околија, за ова прашање меѓу другото му

[27]) „Српске новине” број 111, Крф, 1916.

[28]) Ibidem, број 9, страна 3, Крф, 1917.

[29]) Ibidem, број 33, страна 2, Крф, 1917.

[30]) „Социјалистичка зора”, број 4 од 11 — февруари 1920 година.

пишувал дека, „сите здрави мажи од 20—40 годишна возраст се наоѓаат во редовите на бугарската армија. Здрави мажи од 30—50 годишна возраст, околу 510 луѓе веќе биле на работа на железопатната линија (Кичево—Охрид—А. А.). Остануваат уште 40—50 луѓе, но тие се во разни комитети во градот и во разни милитаризирани воденици во реонот на градот, така што слободни здрави луѓе во градот нема“. Но немајќи веќе способни и здрави мажи за работа, а заради постојаниот притисок и заканувања на околискиот управител, претседателот започнал да праќа неспособни за работа и крајно сиромашни луѓе. Затоа му се прави забелешка од околискиот управител дека: „Пред комисијата се јавија неспособни луѓе за работа. Прави впечаток на комисијата дека има лица кои два-три пати оделе на работа и пак се праќаат, и второ уште по непожелно е дека лицата кои се праќаат пред комисијата предимно се крајно сиромашни. Комисијата, кога Ви ја предочува таа неправилност, Ве поканува да обрнете посериозно внимание на тоа прашање, да ги проучите лицата добро и да не штедите никого, зашто таа патна обврска ќе продолжува уште долго и е една од најтешките за населението.”[31])

И обврските на локалните акции не биле мали. За поправка на патот Куманово—Бујановац, секој пратен работник бил должен да искрши 10 кубни метра камен, а со секоја мобилизираан кола да пренесе двапати повеќе.[32])

Заради честите ангарии и немање работна рака, земјата останувала необработена, а со тоа производството се намалувало уште повеќе. Војните власти биле принудени да интервенираат да се засеат нивите со пролетни култури, бидејќи во есенската сеидба останале необработени. Војниот агроном Мутафчиев во едно писмо упатено до претседателите на општинските совети од Кумановската околија пишува: „Заради тоа што многу луѓе од Вашата општина одат на задолжителна работа по државните патишта и нема кој да им ги засејува нивите ...да наредите да им се засејуваат со пченка.”[33]) Сигурно пак со ангарија.

Во Битолско положбата била уште потешка. Таму, покрај горенаведените задолженија, селаните биле терани да работат ангарија за бугарската војска бидејќи фронтот се протегал во непосредна близина на селата. Со ангарија правеле патишта, пренесувале храна и муниција и копале ровови. Во некои села дури и жените биле принудувани со ангарија да градат војни утврдувања.[34])

Ако тоа така било во Кумановско и Битолско, секако дека била иста, ако не и полоша положбата и во цела Македонија.

---

[31]) Државен архив на НРМ, цитиран фонд, лист 12 и 69.

[32]) Ibidem, дело 7, лист 8.

[33]) Ibidem, дело 7 лист 77, окружно на Кумановското војно агрономство до претседателите на општинските комисии во Кумановска околија, Упатено на 11 април 1918 година. Окружното е без број.

[34]) „Српске новине” број 15, Крф, 1917. Анкета на А. Рајс, извршена во 50 села од Битолска околија кои припаѓале под бугарската окупација до идењето на сојузничките војски во Битола во ноември 1916 година.

Како пракса од војната, ангаријата продолжила и по свршувањето на истата и траела долго време во стара Југославија под називот „кулук". Во првите години по војната со ангарија се правеле жандармериски станици, патишта и слично. „Социјалистичка зора" земајќи го во заштита македонското население од честите ангарии пишува: „За петте стотини години под Турците Македонија не кулучеше толку колку во времето на оваа седумгодишна војна (се мисли на балканските и Првата светска војна, А. А.). Кој што работеше, Македонецот кулучеше и тоа повеќето старците, жените и децата, оти сите помлади Македонци беа војници, турски, српски, бугарски и тн., а за кулукот по војната се вели: „Жандарите што се разместени по жандармеирските станици по разните села, само се излежуваат, за секој жандар мора македонскиот селанец да ја остава нивата и секој ден да оди в град и да му го донесе на господинот жандар следувањето."[35])

4. УБИСТВА И ИНТЕРНИРАЊА

Во текот на Војната македонското население било шиканирано, ограбувано и онтернирано при секоја промена на господарите. Иако и самото ги сеќавало тешкотиите на војната и ја пролевало својата крв на фронтовите, од него никој не бил задоволен.

Во извештајот на командантот на Штипската војна област, генерал Викторовиќ, до Командата на III армиска област се вели дека македонското население е заситено од Бугарите. Бугарите го малтретирале и го ограбувале.[36])

Ривалството меѓу српската и бугарската пропаганда уште во време на турското ропство создала во Македонија кај извесен дел од народот приврзаници и на едната и на другата страна. Односите меѓу буржоазиите и од двете страни особено се изостриле по прашањето за дележот на македонија и поттурнати од империјалистичките сили, загазиле во меѓусебна војна во 1913 година. Со заземањето на дел од Македонија од страна на српската војска српските власти интернирале „бугараши", и обратно, кога српската власт ќе престанела во Македонија, а на место неа ќе дојдела бугарската, таа интернирала и убивала „србомани"; а и двете заедно вршеле насилија над македонскиот народ.

Со префрлувањето четнички војводи од Солунскиот фронт во позадината што ја држела бугарската власт, во август месец 1916 година, а особено со преоѓањето на Битола од рацете на бугарската војска во рацете на силите на Антантата, бугарските власти започнале затворања, убиства и интернирања на македонското население коешто живеело во областите поблизу до фронтот — Прилепско и Битолско. Во Азот биле извршени масовни убиства од бугарските околиски власти. Од селото Теово била уништена фамилијата на Давче Катранди, којашто

[35]) „Социјалистичка зора" бр. 50, од 21 јуни 1920 година.

[36]) Архив Војно-историског института — Београд, кутија 56, фасцикла 2. Извештај на Командата на брегалничката дивизиска област Пов. Ђ. бр. 1695 од 25 јануари 1919 година, до Командантот на III армиска област.

броела 27 члена. Веднаш по паѓањето на Битола, од Прилеп биле интернирани 250 семејства. Од Порече, каде српската пропаганда беше фатила подлабоки корени, интернирани биле десетици семјства и тоа: од село Белица — 50 семејства, од Крапа — 30, од Ропотово — 20 и неколку куќи биле запалени, а други ограбени. Добитокот, сопственост на интернираните, го отерала бугарската војска во Прилеп, како воен плен, и го продала на војните лиферанти, а пак овие, пак го продале на војната интендатура, за потребите на војската. Секој што ќе искажел сомневање во победата на бугарската војска бил интерниран. Интернираните оделе пеш, боси, со торби на рамо. Интернираните биле праќани во логори во Тракија, каде, кое од маларија, кое од глад, изумреле скоро половината, меѓу кои имало повеќе деца.[37])

Во „Српске новине" е поместен извештај на еден делегат од Меѓународниот црвен крст во кој се пишува за лошата положба на интернираните во логорите и се вели: „Во извештајот на делегатот на Меѓународниот одбор на Црвениот крст, кој ги обиколил заробеничките логори во Бугарија, се зборува дека виделе во логорот во Стара Загора извесен број граѓани по потекло од Македонија (Област прилепска). Меѓу овие интернирани имало не само мажи, туку исто така и жени и деца. Интересно, се вели во дописот, дека во заробеничките спискови сите тие интернирани се воделе како „„Бугари" ...Македонците ја делат денеска истата судбина со Србите во заробеничките логори"[38]), се заклучува во извештајот.

5. РАЗУРНУВАЊА ОД ВОЈНАТА

Од војната најмногу пострадале областите во кои се воделе рововските-позициони војни, почнувајќи од летото 1916 година кога бил образуван Солунскиот фронт, па до есента 1918 година, кога истиот бил пробиен.

Од артилеријата на Источната армија на силите на Антантата, сосема е урнат и во пламен изгорен градот Дојран. Десетици села вдолж фронтот ги нашла истата судбина. Најмногу пак беше пострадал градот Битола и неговото население. Петар Косовиќ, народен пратеник од Битолско, во Скупштината на стара Југославија за положбата на населението од Македонија, а посебно за Битолско беше рекол дека Битола цели три години била бомбардирана и труена со отровни гасови, населението се растурило и останале само 30.000 души[39]). Од извештаите пак, на „Српске новине", дознаваме дека скоро секојдневно бугарската и

---

[37]) „Српске новине", бр. 10, страна 2, Крф, 1917. „Допис од Битола". При повлекувањето на бугарските власти во 1916 година од Битолско, само од Битола биле одведени 300 граѓани врзани со синџири, како и многу други Македонци од Битолско кои работеле за бугарската војска во помошни служби; Мемоари Василија Трбића, војводе велешког, свеска IV-V, страна 768, 825, 826, и 903. Овие мемоари не се објавени, а се чуваат во Институтот за национална историја во Скопје.

[38]) „Српске новие" број 106, страна 2, Крф, 1917.

[39]) Стенографске белешке народне скупштине краљевине Југославије, година IV, књига II, Београд, 1935, страна 63.

германската артилерија го бомбардирала Битола. Најмногу пострадал градот на 4 август 1917 година, кога од 17—21 часот на градот биле исфрлени 2.000 гранати. Покрај многубројните жртви, една трета од градот изгорел[40]).

6. ЕПИДЕМИИ

Епидемиите биле секојпат придружници на војните во кои настануваат извонредно тешки услови за живот.

Прекумерните напори што ги вложувале луѓето на фронтот и во позадината ги исцрпувале нивните организми. Хроничното гладување, како и немање услови за одржување личната и општа хигиена (немање сапун, преоблека и друго) а од друга страна мешање на војски скоро од цела Европа на така тесен простор во Македонија во текот на Првата светска војна, создале погодни услови за појава и ширење на заразни болести од кои изумреле стотици илјади луѓе.

Првите вести за појава на пегав тифус, што датираат од февруари 1918 година, што ги најдовме во архивите на Македонската војно инспекциона област, зборуваат за појавата на оваа болест во „Србија" и „стара Бугарија".По тој повод во еден распис на војната санитарна служба во Куманово се забранува секакво движење на населението од Куманово во Србија и „стара Бугарија"[41]). Заради појавата и ширењето на болеста пегав тифус, привремено било запрено праќањето на работници за работа на железничката пруга Кичево—Охрид[42]). Во самиот град Куманово веќе на 8 април 1918 година имало два смртни случаја од пегав тифус, но и покрај тоа, привремената забрана да се праќаат работници на железничката линија била повлечена[43]) и секако во тој случај оваа болест зела поголеми размери.

Покрај болеста пегав тифус се појавила и кај луѓето и кај овците болеста сипаница во општините: Матеечка, Липковска, Табановска, Староногоричка и други[44]).

Страшни последици оставила епидемијата на таканаречениот шпански грип, од кој масовно умирало населението и војската[45]).

Според пишувањето на „Работнически вестник" смртноста на цивилното население особено силно пораснала во 1918 година заради епидемиите од разни болести (особено така наречена „испанка") од која умирале десетки илјади луѓе исцрпени од глад. Во текот на 1918 година

---

[40]) „Српске новине" број 94, страна 1, Крф, 1917. За жртвите што ги дала Битола; за пожарите, урнатините и последиците од отровните гасови што биле употребувани пишува уште и во број 24 и 28 од 1917 година; Др. Теодосий Робевъ, Битоля, стопански очеркъ София, год.?, сепарат од списанието „Македонски прегледъ" година XIII, книга 1, страна 11—13. И овде се зборува за разурнувањата на Битола во I светска војна и неговото назадување во секој поглед, како последица од војната.

[41]) Државен архив на НРМ, цитиран фонд, дело 10.

[42]) Ibidem, дело 7 лист 63. Окружно број 1682 од 25 март 1918 година на Кумановската околиска управа до општинските управи на Околијата.

[43]) Ibidem, дело 7, лист 64.

[44]) Ibidem, дело 10, листови 50 и 51.

[45]) Василие Трбиќ, op. cit., свеска IV—V, страна 904.

од глад и болест во Бугарија (овде се подразбира и териротијата на Македонија — А. А.) вкупно умреле 182.000 жители (воглавно деца) што за 70.000 го надминало бројот на убиените бугарски војници во текот на Првата светка војна[46]).

Епидемиите продолжиле и по приврштувањето на војната, заради лошите услови за живот и постојано движење на војни единици од едниот на другиот крај на Македонија. По немање на касарни, српската војска била разместена по приватни куќи и со тоа епидемијата уште повеќе се проширила. И така, во 1919 година, покрај безработица, разбојништва и други неволи „населението го коселе епидемии"[47]).

Со прекратувањето на војната за македонскиот народ топрва настанале патила во бурните години непосредно по неа.

II

ПРИЛИКИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА ОД ПРОБИВОТ НА СОЛУНСКИОТ ФРОНТ ДО ИЗБОРИТЕ ЗА КОНСТИТУАНТАТА (СЕПТЕМВРИ 1918—28 НОЕМВРИ 1920 ГОДИНА)

Позиционата војна на Солунскиот фронт била водена од 20 декември 1916 година до 27 јуни 1918 година — кога започнало општо наступување на Источните војски од силите на Антантата кон Централните сили на овој фронт.

Во септември 1918 година кај Добро Поле и Сокол се пробиени позициите на Централните сили. Српската војска, што се бори во составот на силите на Антантата, стапува на делот од Македонија што го беше напуштила во есента 1915 година. Со потпишувањето на примирјето на 29 септември 1918 год. меѓу Бугарија и претставници на Источната армија е прифатено барањето на Бугарија, српската војска да не ги преминува границите на Бугарија, утврдени со Букурешкиот мир од 1913 година, туку окупацијата да ја извршат француски и англиски војски.

При повлекувањето на бугарската војска преку Македонија за Бугарија, голем дел од Македонците што биле во составот на бугарската војска, сосе оружје си останале по своите домови, но еден дел, заедно со комплетните бугарски единици заминале за Бугарија, плашејќи се за својата судбина, било затоа што не се одзвале во времето на мобилизацијата на српската војска во 1914 и 1915 година, (а такви ги имало на број 27.789[48]), било заради тоа што три години учествувале во борбите на Солунскиот фронт против српската војска и војските на Антантата. Овој страв подоцна се покажува како оправдан ,бидејќи српските власти

---

[46]) „Работнически вестникъ". од 3 септември 1919 година, цитиран кај М. А. Бирман. op. cit. страна 82.

[47]) Архив Војно-историског института — Београд, кутија 56, фасцикла 2. Извештај на Командата на брегалничката дивизиска област пов. Ђ. Бр. 1793, од 17 февруари 1919 година, до командантот на III армиска област; Четрдесет година. Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета 1917—1929 књига I, Београд, 1960, страна 141.

[48]) Архив Војно-историског института — Београд, пописник 4/3, кутија 73, фасцикла 2.

имале намера не само да ги интернираат семејствата на овие Македонци кои по еден или друг начин се огрешиле спрема српските интереси во Македонија, туку и да ги вратат пребегнатите Македонци воиници во Бугарија „макар и под вид на некоја кривична одговорност што би им се создала.”[49]).

Заради неизвесноста во која се наоѓал, македонскиот народ беше се исплашил и повлекол во себе, чекајќи што ќе се реши за неговата иднина на мировната конференција во Версај.

За тие две говини на неизвесност од 1919—1920, македонскиот народ страда сестрано, а големосрпската буржоазија, преку формираните четнички одреди, преку жандармеријата и полицијата прави се за да го денационализира и асимилира македонскиот народ[50]). како што пишува еден командант на дивизија од тоа време.

1. ЕКОНОМСКАТА ПОЛОЖБА ПО ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

Примитивното стопанисување пред балканските војни и економскиот хаос што најмногу дојдоа до израз во Македонија, беа уште повеќе комплицирани и влошени со војните што се водеа на македонска територија. „Првата светска војна остави во нашата земја длабоки траги особено во стопанството, кое кон крајот на војната беше наполно замрено поради политичкиот хаос во земјата, како и низа други фактори. Од 1918 година тоа сосема полека се обновуваше, што имаше тешки последици за работниците, кои беа подвргнати на најгруба експлоатација, бидејќи условите на работата беа многу тешки, а надниците нечуено ниски”[51]).

Трговијата е парализирана не само со војните дејствија туку и со дележот на Македонија, што особено се одразило на оној дел што бил припоен кон Кралството на СХС. Тој дел бил позадина на извесните трговски центри, како што било пристаништето и големиот увозен и извозен центар на Македонија — Солун. Позадина на Битола, исто така голем привреден центар во европскиот дел на Турција, биле областите што по Лондонскиот и Букурешкиот мир, влегле во составот на Грција и Албанија. Разурнувањата на Битола, не само што економски го упропастиле овој град, туку и населението се иселило за да се спаси од уништување.

Струмичката област, се до 16 — ноември — (27 ноември — Нов стил — А. А) 1919 година, не била приклучена кон територијата на Вардарска Македонија и стопански сосема била упропастена. И останатите погранични области на Македонија економски пропаѓале, со повлекувањето на новите граници.

---

[49]) Ibidem, извнштај на Командата на вардарската дивизиска област пов. Ђ. бр. 4683 од 4 мај 1919 година.

[50]) Ibidem, Кутија 56, фасцикла 2, Командата на Битолската дивизиска област, Пов. Ђ. бр. 2856, од 15 февруари 1919 година. Извештај за настроението на населението и неговото движење, упатен до командантот на III армиска област.

[51]) Јосип Броз Тито, Политички извештај ЦК КПЈ, V конгрес КПЈ, Београд, 1949, страна 18—19.

За економската стагнација на Македонија пишува Димитар Влахов, во својот труд „Македонија" каде ги изнесува причините и последиците од дележот на Македонија. Така, според него, сточарите од областа на Велес, Скопје и Штип, пред делењето на Македонија, стрижеле 60.000 овци и извезувале месо за Егејска Македонија. Со поставување на царински граници спрема Грција, се тура крај на тој извоз. Ист е случајот и со извозот на црвениот пипер што се извезувал од Ѓевѓелиско и Битолско. Овчарството многу пострадало со одземањето на пасиштата кои потпаднале под Грција. Сточарските производи и оризот, кои порано се извезувале преку Солун за Цариград и Албанија, не можеле да ги апсорбираат блиските пазари и затоа производството се намалило.

Производството на тутунот (во Вардарска Македонија—А. А) силно опаднало, заради скоро три пати пониските откупни цени по Првата светска војна во однос на оние пред војната. Заради високите транспортни трошоци, се покачени и цените на житото.

Домашната индустрија на волнени ракотврби, која особено била силно развиена во Прилеп (каде преку 1000 жени биле запослени во производство на килими, фанели, чорапи, јамболии и др.) замрела заради прекинување на извозот во Албанија.

Печалбарството, од кое порано влегуваа во Македонија знатни суми, е прекратено со забраната на Македонците да ја напуштаат Македонија[52]).

А пак „Животот по војната створи нечуена скапија, што во Малешевско беше несносна, а по причина што народот од оваа област е оддалечен од сегашните трговски центри, а предвојните (центри—А. А) се доделени на Грција"[53]).

Земјоделството, како основна привредна гранка во Македонија е растроено заради опустошувањата од војните, заради мобилизацијата на способната работна рака, а особено заради нерешеното аграрно прашање. Огромни површини земја се необработени. Македонецот, свикнат да биде сопственик само на она што ќе го купи со скапи, тешко спечалени пари, не ја презема замјата на чифликсајбиите, предвидувајќи дека таа нема да му се додели нему, туку на „заслужните во војната", како и што се обистинува подоцна со аграрната реформа и колонизацијата.

„Јужните краишта, по завршените едно по друго војни, претставуваат вистинска пустелија. Обработливата земја или е запуштена или во рацете на оние елементи кои во поранешните држави биле привилегирани[54]) (чифликсајбиите—А. А).

За некаква современа индустрија што би играла видна улога во стопанството не може ни збор да станува; во Македонија имало само 28 индустриски претпријатија[55]).

---

[52]) Димитар Влахов, Македонија,Скопје, 1950, стр. 287—289.

[53]) Јеремија Павловић, Малешево и Малешевци, Београд, 1929, страна 336.

[54]) Секула Зечевић, Сиромаштво Југославије, Београд, 1936, страна 32.

[55]) Јулијана Врчинац, Краљевина СХС, од уједињења до Видовданског процеса, Београд, 1956, страна 43. Во Словенија во 1918 година имало 509 индустриски претпријатија; во Хрватска 626; во Србија 718, а во Босна и Херцеговина 170.

По немање на продукти од прва неопходност се појавила глад во повеќе области на Кралството СХС, па и во Македонија. Најмногу барани продукти биле: житото, месото, шеќерот, солта и други. Заради вака нараснатата побарувачка, цените на продуктите скокнале до невидени размери. „Недостигот на продукти од прва неопходност, го искористуваат шпекуланти, кои од ден на ден ги покачуваа цените. Особено, кога со решението на Министерскиот совет во јануари 1919 година, е позволена слободна трговија. Во колку и ќе се појавела монополисана стока (сол, газија ќибрит, тутун) таа се продавала скришно, по многу високи цени[56]). Во март месец цените изгледаат вака: леб — 2.50 динари, месо говедско — 6 динари, маст — 10 динари, млеко — 2динари, шеќер—12 динари, кондури — 150 динари, облека — 1000 динари. Во споредба со овие цени, цените во 1914 година биле: леб — 0.30 динари, говедско месо— 1 динар, маст — 2 динари, млеко — 0,40 динари, шеќер — 1 динар, кондури — 25 динари, машка облека — 100 динари[57]). При вакви високи цени на продуктите за живеење, надниците на неквалификуваните работници, по 1918 година, биле сосема ниски и недоволни да ги задоволат најосновните потреби на работниците и нивните семејства. „Во некои индустриски гранки . . надниците на неквалификуваните работници беа 10—12 круни и 14 круни, т. е. два и пол до три и пол динари, а надниците на квалификуваните работници од 20—25 круни или 5—6 динари дневно, додека килограм леб во исто време чинеше динар и пол, а цените на животните намирници беа бескрајно високи заради разореното земјоделие и шпекулации што во тоа време беа во полн расцут"[58]).

А) ШПЕКУЛАЦИИ, КРИУМЧАРЕЊЕ И ЦРНА БЕРЗА

Како сопатник на ваквата критична положба во прехраната, шпекулациите и криумчарењето, особено со Бугарија и Грција, достигнале големи размери. Оваа, неконтролирана од државата и непозволена трговија му нанесувала големи штети на трговскиот биланс на Кралството СХС, особено спрема Грција. Оваа аномалија идела оттаму, што цената на добитокот што го извезувала државата во Грција, паднала заради конкуренцијата на внесениот по нелегален пат добиток, на кој не се плаќала царина. Добитокот се купувал во главно на територијата на Штипскиот и Кумановскиот округ, што бил по нелегален пат внесуван од Бугарија. Прилеп станал голем центар на шверц со добиток, и преку Мариово и Битола бил префрлан преку границата за Грција—Солун. Со оваа работа најмногу се занимавале војните лиферанти од Велес, Прилеп и Битола. Тие, под изговор дека купуваат добиток за потребите на војската, биле снабдени за тоа со дозволи, но само еден мал дел од добитокот го предавале на државата, а поголемиот дел го претерувале за Грција. Грчките трговци имале депонирани пари кај трговците

[56]) Ibidem, страна 9—10.
[57]) Ibidem, страна 47.
[58]) Јосип Броз Тито, op. cit. страна 19.

од Битола и кога во Грција ќе купеле добиток од шверцерите, ќе им дале потврда на сумата што треба да се исплати на продавачите, а овие со тие потврди, подигале пари од означените лица во Битола[59]).

Недопуштената трговија со добиток зела такви размери што Министерството на прехраната и обнова на земјата на Кралството СХС, бара интервенција на Министерството војно, да се запре оваа појава. Во писмото упатено до Министерството војно меѓу другото се вели дека „секој ден од нашата земја во Солун се префрлуваат по 600—800 глави шверцуван добиток и тоа: волови, крави, коњи, овци и кози"[60]).

Секако дека сточниот фонд во Бугарија бил позапазен, бидејќи на нејзината територија не се воделе војни и затоа воглавно шверцуваниот добиток бил префрлан од Бугарија, па преку Македонија за Грција, „а за Бугарија пак, се шверцувале книшки за цигари и жито"[61]). За поткупливоста на пограничните органи Командата на III армиска област го известува Министерството на војската дека: „Според извештајот на командата на Битолската дивизиска област, сите жандари, полицајци и граничари земаат рушвет за шверцуваниот добиток за Грција, некој граничар Дукиќ, што се наведува како пример во извештајот, за својата слава потрошил 15.000 динари"[62]).

Каква корупција владеела воопшто кај државните органи најдобро може да се види од извештајот на Командата на граничните трупи од граничниот сектор спрема Грција. „Продавањето на добитокот и криумчарењето се врши на очиглед на општинските, полициските, привредните. царинските и другите државни власти. Причините за криумчарењето е страотната корупција (токму така стои во извештајот — А. А.) на населението, кое дошло до заклучок дека најрентабилна е трговијата и криумчарењето. Преку трговија и криумчарење се здружиле особено општинските власти, кои често биле и главни организатори во криумчарењето. „И понатаму продолжува:" Во денешните неиздрживи прилики за живот, парата е во состојба да направи се. Богатите трговци, чија стока се криумчари, ги спасуваат и ги извлекуваат од одговорноста пак нивните пари и тоа за срамота на државата и нејзиниот углед — сета срамна трговија и криумчарење заташкуваат и трагите ги уништуваат"[63]). Вака збогатените трговци можеле да купуваат за евтини пари земја што ја продавале Турците кои се селеле за Турција и да стројат убави куќи по градовите, додека населението требало да ги поднесува сите државни давачки и да ги исполнува обврските за војската.

---

[59]) Архив Војно-историског института... кутија 64, фасцикла 19. Министерство на трговијата и индустрија на Кралството СХС Т. н. бр. 1256, од 12 мај, Инспекторат — Скопје, до Командата на III армиска област.

[60]) Ibidem, кутија 61, фасцикла 2, Министерство на исхраната на Кралството СХС пов. бр. 140 од 2 декември 1920 година, до Министерството војно.

[61]) Ibidem, кутија 56, фасцикла 2, Извештај на Јован Бабунски од 12 мај 1919 до Командата на III армиска област.

[62]) Ibidem, кутија 64 фасцикла 19, Командата на III армиска област пов. Ђ. бр. 8024 од 11 декември 1920 година, до Министерството војно.

[63]) Ibidem, кутија 64, фасцикла 19, Команда на граничните трупи пов. бр. 96 од 15 мај 1920 година — Скопје, до Командата на III армиска област.

Зборувајќи за збогатувањето и неограничената власт на чиновниците во Македонија, еден народен пратеник на Демократската странка, во својот говор пред Народното собрание рекол: „Таму (во Македонија— А. А.) е подобро да се биде жандар отколку министер на внатрешните работи во Белград; таму е подобро да се биде шумар отколку министер на шумите; таму е подобро да се биде падар отколку министер на земјоделството и водите. Се е таму мо́жно и богато. Богато е затоа што е мо́жно и несовесно".[64]). За потеклото и составот на чиновниците што биле на служба во Македонија „Социјалистичката зора пишува": „Прва категорија, тоа се разни чиновници претседатели, општински писари, кметови жандарми и пандури — претставници на власта и на државата. Во таа категорија се наперкало она што во старите граници (на Србија А.А.) не можело да најде леб, со мал исклучок луѓе без квалификации и морални скрупули. Ги има и од робија, а ги има и што треба да бидат на робија. Покрај редовните приходи тие си создале разни други приходи како што се уцени, мито, доброволни прилози и тн."[65]).

Збогатувањето на шпекулантите и трговците било санкционирано и толерирано и од самата држава. Во март 1919 година Министерскиот совет донел одлука за слободна трговија во внатрешниот промет (освен за монополисани стоки) и премавнување на сите дотогашни централи, ограничувања, контингентирања, т. е. за слободно располагање со трговската стока. „Разгласувањето на слободна внатрешна трговија, разбирливо предизвикало воошушевување кај трговците и другите капиталисти"[66]). Поинаку не можело ни да биде во еден буржоаски систем, во една мала и истоштена од војната земја, каде експлоатацијата на природните богатства била давана на едриот капитал од странско потекло, додека „домашната" буржоазија, за да награба богатства се нафрлила да го експлоатира народот.

Оваа мерка била катастрофална за работничката класа заради зголемувањето на цените на производите, како што видовме понапред.

Подобро не стоеле ни чиновниците од оние гранки во кои немало можност за грабеж и корупција. Зголемените цени на продуктите им оневозможиле на чиновниците со пониски плати да се снабдуваат со истите. Учителите и учителките од Ресенско барале зголемување на месечните принадлежности како и додаток на скапија во висина од 16 динари дневно, без разлика на сите „заради големата и несносна скапија"[67])

Општа поплака на службениците од целата територија на државата на поскапениот живот, карактеристична била за првите години по свршувањето на војната. Ова се претворило во огорчување и протест од страна на недоволните службеници. „Огорчувањето заради нечуениот грабеж на сиромаштијата од страна на трговците, на сите без разлика, ги опфати веќе и погорните слоеви на средниот сталеж, така што вишите чиновници,

---

[64]) Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС свеска I, Београд, 1923, страна 332.

[65]) „Социјалистичка зора" број 49 од 18 јуни 1920 година.

[66]) Јулијана Врчинац, op. cit. страна 9—10.

[67]) Стенографске белешке Привременог претставништва Краљевине СХС, Загреб, 1921, страна 443.

професорите, лекарите и сл. со цела уста јавно го изразуваат своето незадоволство од денешната положба и дека. . . навистина не треба многу, па ова насобрано незадоволство и ова големо огорчување да ги преiде границите на позволеното"[68]). И за селаните индустриската стока била недостапна заради високите цени, додека за селските производи едно време биле нормирани цените[69]).

Како резултат на растроеното стопанство во текот на војната се јавила безработица во Македонија. „На кејот (во Скопје—А. А.) седат и сега безработни и пречат на минувањето"[70]) се чита во извештајот на Командата на местото за град Скопје. Во исто време за големата безработица во Скопје пишува и „Социјалистичка зора", според чиј напис имало околу 1.500 безработни. Безработицата од пошироки размери постојано била на дневен ред. Околу 500 монополски работници сеуште не стапиле на работа од привршувањето на војната поради тоа што магазините и работилниците се разурнати, а нови не се подигаат. И од оние што есента биле примени на работа, сега ги има околу 150 без работа. Голем број шивачи е исто така без работа; кога на ова ќе му се додаде поголемиот број од занаетчиските и земјоделските работници, тогаш со сигурност може да се каже дека во Скопје има околу 1.500 безработни работници. На овие луѓе никој не им дава никаква помош, оставени се сами на себе, во нивните домови е толкава беда што е страшно дури да се погледа.

А бидејќи безработицата ја зафати целата земја, секојдневно доаѓаат групи безработни работници од целата земја барајќи работа. Буткани од безработицата и гладот тие патуваат без секакви средства и по патот страшно страдаат. Никој за нив не води сметка да им пружи најнужна помош во патувањето. Често пати немаат ни сув леб да се нахранат, аноќуваат на улица или на земја по булевардите, Колку од нив по овој начин пропаѓаат лесно може да се погоди. Организациите се слаби да им ја дадат потребната помош, а државата не сака да создаде азил за преноќување и берза на трудот, за да им ја ублажи на овие луѓе бедата"[71]).

Б) СМЕНУВАЊЕТО НА ПАРИТЕ

Ова прашање во Македонија беше најтежот стопански проблем, почнувајќи од балканските војни па се до 1919 година. Војните носеа економско упропастување на Македонија, а честите промени на државите со различна валута обусловуваа врвна точка на експлоатацијата на населе-

---

[68]) Државни архив НР Б и Х. Земаљска влада, број 243, 1919, цитирано кај Драгослав Јанковић, Друштвени и политички односи у Краљевству СХС уочи стварања Социјалистичке радничке партија Југославија (к) — Историја XX века, зборник радова I, Београд, 1959, страна 29, издање Института за друштвене науке.

[69]) Стенографске белешке Привременог народног претставништва Краљевине СХС, Загреб, 1921, страна 443.

[70]) Архив Војно историског института, кутија, 61 фасцикла 2, Команда места пов. бр. 765, од 20 септембра 1920 године — Скопје.

[71]) „Социјалистичка зора" број 14, од 17-III-1920 година.

нието, на еден така очигледен начин. Во време од 6 години (1914—1919) неколку пати се менувале официјалните платежни средства во Македонија, не сметајќи ги и оние валути што биле внесувани и од други држави преку војските, било од едната или од другата страна на државите, кои војувале меѓу себе на македонска територија. За какви не парични единици, по пат на реквизиција или проста купувачка, ги давало населението своите производи што морало да ги дели од своите најнужни потреби во текот на војните и примирјата во овие 6 години.

Турските лири биле прибирани за динари; динарите за левови и пак левовите за динари, и тоа секојпат по таков курс што ја намалувал за 50 проценти номиналната вредност на претходните валутни ефективи.

Уште веднаш, со идењето на бугарските власти во Македонија, во 1915 година, прва работа што ја извршиле, тоа било определувањето на курсот на динарите во левови. Кумановската окружна финансиска управа со писмо бр. 464, од 11 декември 1915 година, пратила распис до кметовите на општините, дека српските динари ќе се примаат за данок и други државни давачки, по курс од 50 проценти од нивната номинална вредност. При исплатувањето плати на чиновниците во српски динари, се пресметнувал еден динар за 65 стотинки[72]). Од ова очигледно произлегува дека биле засегнати интересите на народот, т. е. кога ѝ давал динари на државата, тие се пресметнувале по помала вредност во однос на левовите, а кога прима од државата, вредноста на динарот била поголема за 15 стотинки. Замената на динари со левови станала во текот на 1916 година, но пак на штета на народот од Македонија. Во телеграмата бр. 75 од 25 февруари 1916 година, од Окружната финансиска управа во Куманово, пратена до кметот на Кумановската градска општина се наредува: „Врз основа на телеграмата на господинот министер на финансиите од 20-II-1916 година под бр. 520 се молите, господине кмете, да му разгласите одново на населението од Вашиот град дека курсот на српските сребрени динари е 65 стотинки за еден динар, а на никлените и книжните (динари А. А.) 50 проценти од номиналната вредност"[73]). Во трет акт, пак од горната установа, краен рок за замена на парите бил определен до 31-XII-1916 година. Во актот се вели: „Од 1 ноември 1916 година се запира прометот на српските сребрени динари. До 31 декември 1916 година секој треба да ги предаде во банките (и да прими А.А.) за еден динар 50 стотинки. Кај кого ќе се најдат несменети пари, ќе бидат конфискувани"[74]).

Покрај левови и динари, на територијата на Македонија, циркулирале турски лири, австриски круни, француски франци и др.

Користејќи се со хаотичната положба во финансиите во повоениот период, едрите шпекуланти сееле паника по однос на курсот при замената на парите помеѓу народот и ги откупувале разните валути под нивните вистински и номинални вредности и по тој начин се збогатувале за многу кратко време.

---

[72]) Државна архива на НРМ, Македонска војно-инспекционна област, Кумановска околија, дело 11 лист 5.

[73]) Ibidem, дело 11, лист 8.

[74]) Ibidem, дело 11, лист 54.

Растројството во стопанството било предизвикано и од приливот на страна валута, а особено на австриски круни, што биле уфрлувани преку границата во повоениот период и допреле и на територијата на Македонија. Книжните круни биле печатени во Австрија и Унгарија во големи количества без да имаат реално покритие и со тоа се внесувал хаос во, и без тоа несредната, финансиска положба. Преку шверцовите што ги споменавме погоре, од Бугарија биле внесувани левови и државата наредила левовите да се маркираат (жигосаат). Во периодот за кој зборуваме, народот од Македонија сеуште не бил сигурен како ќе се развиваат политичките настани во иднина; од друга страна се пуштале гласови дека Македонија можеби пак ќе потпадне под Бугарија и затоа луѓето noселе сосема мали суми левови на маркирање.[75]). И кога во март 1919 година била извршена замената на левовите со динари[76]) немаркираните левови не биле примани за размена така што и денеска може да се најдат кај извесни луѓе не само левови туку и друга странска валута од она време[77]). Штетата и од ова била доста голема за куповната моќ на населението. При оваа последна замена за 100 лева, државата давала 50 динари. Загубите за народот биле поразни. Пратеникот Милутин Станоевиќ, во својот говор во Привременото народно претставништво оваа положба одлично ја илустрира со оваа констатација: „Ние заваривме во Србија околу 32 милиона лева (не знаеме дали ова не се однесува и на Македонија, но споредбата мора да биде иста во однос на загубите при размената А.А.) Лев, тоа е пара во злато. А тие (Бугарите, А. А.) наши 100 динари примале од народот за 50 лева, а денеска за 50 лева не може да се добие повеќе од 20 српски динари. Спрема тоа, оној што имал 100 динари српски во 1915 година, денеска има и располага спрема тоа со 20 динари"[78]). Друг коментар за ова не е повеќе нужен, бидејќи за 5 години, куповната моќ на народот се намалила за 75 проценти.

В) НЕПРАВЕДНА РАСПОДЕЛБА НА ВОЕНИТЕ РЕПАРАЦИИ ВО ОДНОС НА МАКЕДОНИЈА

Иако од македонското население се одземале по пат на реквизиции или по пат на мобилизирање, и просто отимање прехранбени продукти, добиток, коли, и друго, иако бил разурнат голем број села и градови, од сите војски што војувале на теренот на Македонија, почнувајќи од балканските војни и Светската војна, кога се делеле репарациите на населението од постраданите области, за Македонија скоро ништо не било дадено.

---

[75]) Архив Војно истор. института. . ., кутија 56, фасцикла 2, Брегалничка дивизиска област пов. ђ. бр. 1693, од 8 фебруари 1919 година, до Командата на III армиска област.

[76]) Јулијана Врчинац, op. cit. страна 59.

[77]) На авторот му се познати случаи кога во стара Југославија деца од Злетово се играле со цели снопчиња книжни левови.

[78]) Стенографске белешке Привременог народног претставништва, свеска1, Загреб, 1919, страна 120.

Само од територијата на Брегалничката дивизиска област, бугарската војска беше одзела 2000. коли сосе запрежен добиток.[79])

Кога по војната од пристигнатите репарации се делел добиток на постраданите области, за Македонија не било ништо дадено. По тој повод во Привременото претставништво имало чести прашања од страна на некои пратеници, упатувани на министерот одговорен за расподелба на репарациите. За тоа прашање, пратеникот Тома Поповиќ, во Привременото претставништво го критикувал министерот за расподелба на воените репарации дека на Стара Србија и Македонија ништо не им се доделило, иако истите биле ограбени од Бугарите. Во одговорот, министерот потпретседател, др- Антон Корошец набројува, колку лопати и брашно било раздадено; колку канцеларии биле отворени во Македонија, но пратеникот Поповиќ, незадоволен од одговорот, вели: ,,Јас не сум задоволен од одговорот на господин министерот. Јас го прашувам за добиток, а тој ми одговара за брашно. Не сум доволен ни од отворање на канцеларии во Нова Србија, бидејќи ние бараме добиток а не канцеларии". Понатаму, во истиот говор се констатира дека две пратки од 9.502 глави добиток поделени биле на окрузите: Подрињски, Ваљевски, Смедеревски, Белградски, Пожаревачки и Краински, (Неготин, А. А.) но за Македонија не било доделено ниту едно грло. На тоа истиот пратеник ставил приговор и заклучил со зборовите: ,,Јас можам да кажам дека господата министри не се способни да одговорат на ова прашање и се гледа дека во ова прашање владее еден хаос."[80]) За одбележување е дека само за 6 месеци по склучувањето на Нејскиот договор, Бугарија им испорачала на Романија, Грција и Кралството на СХС, 70.825 глави добиток,[81]) од кои на Македонија ништо не и било дадено.

Министрите се изговарале, еднаш дека добитокот бил многу угоен и не можел да патува далеку, а вторпат, дека бил сосема слаб и пак не можел да издржи да патува во подалечни области.

Од доделената помош за ,,војната сиромаштија", за Македонија или ништо не се давало или се давало сосема малку. Така, за Битолскиот округ биле доделени 25.000 динари за храна, а за обнова на згради. 74.000 (иако беше најмногу разурната А. А.); за Скопскиот округ 10.000 динари за храна, а за обнова ништо; За Тетовскиот округ за храна, 10.000 динари, а за обнова — ништо; за Тиквешкиот округ за храна 12.000, за обнова на згради 221.936 динари; За Брегалничкиот округ за храна — ништо, а за обнова 6.160 динари и за Охридскиот округ за храна ништо (иако е тој сосема пасивен), за обнова 17.600 динари. Во споредба со помошта што е дадена на окрузите во Србија, за Македонија овие суми биле минимални. Така за Врањскиот округ биле отпуштени за храна 50.000 дин., за обнова 308.000 динари; За Нишкиот

[79]) Архив Војно-историског......., кутија 56, фасцикла 2, Брегалничка дивизиска област пов. Ђ. бр. од 15 февруари 1919 година, до Командата на III армиска област

[80]) Стенографске белешке, свеска II, Загреб, 1920, страна 949—950 и 996.

[81]) М. А. Бирман, op. cit., страна 344.

округ за храна 25.000 дин., за обнова 149.000; з. Топличкиот округ за храна 50.000 за обнова 306.504 динари (навистина овие окрузи беа опустошени во топличките настани во 1917 година А. А.)[82])

Никој не се грижел и за семејствата чии членови беа загинале борејќи се во составот на српската војска. Тоа го одбележува и командантот на Брегалничката дивизиска област во точка 4 од извештајот упатен до Командата на III армиска област.[83])

Одборите што биле образувани за доделување помош работеле неисправно и неправилно: „Се случуваше тие одбори да доделуваат продукти за живеење, добиени од дирекциите за воен плен, или од странски мисии, на луѓе што немале потреба од истите"[84]). „Растурање без никаква контрола на војниот плен и разни продукти: облека и обувки добиени од Америка, неправилна расподелба на разни предмети добиени од Германија како репарации, бидејќи репарации добиваа исклучиво оние кои однапред се обврзувале дека ќе ја поделат добивката со министерот, односно пратеникот и агентот на чаршијата, кој му издејствувал репарација, како и корупции при досудување војната штета; необезбедување на семејствата и инвалидите што пострадале во војната, сето тоа предизвикуваше незадоволство кај широките маси на Србија, Македонија и Црна Гора"[85]) вели во своите записки др. Иван Рибар.

Воопшто, животниот стандард на луѓето во Македонија во споредба со животниот стандард и начинот на живеењето на луѓето од Србија и Војводина бил многу понизок за сето време на постоењето на стара Југославија. Пратеникот Василије Трбиќ, можеби пак од свои побуди, но сепак во Скупштината го констатира тоа на овој начин: „Кога би дошол објективен човек во Јужна Србија (читај Македонија А. А.) и би го видел животот на селанецот, тој би дошол до овој заклучок: Кога селанецот од Јужна Србија би живеел така, како селанецот од Шумадија, тој би банкротирал во рок од три месеци, а кога би живеел како селанецот од Војводина, тој би банкротирал во рок од 15 дена. Од така сиромашен народ се земаат пари и се купуваат луксузни автомобили и тоа по три-четири за да се изрази и на тој начин, фигуративно, благостостојбата во Јужна Србија и нејзината многу јака економска положба"[86]).

2. ГРАБЕЖИ И РАЗБОЈНИШТВА

Грабежите и разбојништвата биле социјално зло во Македонија уште од времето на турското ропство. Бројни разбојнички банди, воглавно составени од албански елементи го уценувале, го грабеле и го убивале македонското население. Вакви појави се секојпат придружници

[82]) Јулијана Врчинац, op. cit. страна 22—23.

[83]) Архив — Војно-историског института, кутија 56, ф. 2. Извештај пов. Ђ. бр. 1693, од 26 јануари 1919 година — Штип.

[84]) Јулијана Врчинац, op. cit. страна 22.

[85]) Др. Иван Рибар, Политички записи — 1, Београд, 1948, страна 131.

[86]) Стенографске белешке, година IV. књига II. Београд?, страна 89.

на слаба внатрешна безбедност, кога властите или не сакаат или не можат да го обезбедат имотот и животот на населението.

Во последната година од Првата светска војна од бугарската војска имало се почести дезертирања. Најмногу дезертирале Турци и Арнаути и облечени во војнички униформи, полесно вршеле грабеж на добиток.[87]) Грабежите и разбојништвата се засилиле кон крајот на 1918 година и траеле се до 1921 година, т. е. до разграничувањето меѓу новосоздадената држава на СХС и Албанија од каде најмногу доаѓале качачки банди и пак се враќале со заграбениот плен. На честите грабежи им идела на рака политичката ситуација во Албанија, која била повеќе од хаотична во споменатите години. По прогонувањето на австриските и бугарските војски од Албанија, истата била окупирана од француски, англиски, италијански и српски војски помогнати од Есадови приврзаници. На тој граничен сектор (спрема Албанија, А. А.) бил образуван и специјален фронт кој се делел на три сектори.[88]) Пропагандите, разни струи и влијанија, допирале и на територијата на државата СХС и ги опфаќале албанските малцинства, кои, ако биле вклучени во движење спротивно на интересите на српската буржоазија, а често предизвикувани од српската војска што го држела граничниот сектор, го изливале својот гнев над македонското население, вршејќи грабежи и убиства. Српската војска, како единствена организирана сила во новосоздадената држава во тој период, не била способна насекаде да заведе ред и безбедност, иако буржоазијата, уплашена првенствено од револуционерниот бран, како резултат на незадоволството на народите на Југославија, надавала очајни повици за испраќање на српски единици да го задави тоа движење. Така, и во Македонија јавната безбедност од 1918 (кон крајот) па до 1921 година, била толку загрозена, што им се овозможувало непречено на разбојничките и пљачкашките банди, составени од Албанци од Албанија и оние што живееја на територијата на државата на СХС, како и на мали разбојнички групи што неконтролирано навлегуваа од Бугарија, да вршат уцени, грабежи и убиства. Отпрвин, во почетокот на 1919 година, качаците го ограбувале подеднакво и македонското и муслиманското население, но подоцна се ограничиле на тероризирање и грабење само на македонското и влашкото население.[89]) Најголеми и најмасовни грабежи и насилија се вршеле во западниот дел на Македонија, и тоа: во Охридско, Дебарско, Кичевско, Гостиварско и Скопско. На 15 јуни 1919 година, една качачка банда грабнала од селото Никифорово 280 глави говеда. Од учестените напаѓања и грабежи, населението од селото Горно Еловци, било принудено да се пресели близу до Гостивар.[90]) Есадовите приврзаници — Албанци, униформисани и приклучени кон српската војска, снабдевани и плаќани од неа за да се борат против италијанските

---

[87]) Државен архив на НРМ, Македонска войно инсп. област, Кумановска околија, дело 12.

[88]) Архив Војно-историског института, кутија 56, фасцикла 2.

[89]) Ibidem.

[90]) Стенографске белешке, свеска III, 1920, Београд?, страна 7—8,

аспирации во Албанија, биле распуштени и недисциплинирани, и зарди слабата плата и снабдување, често ги пљачкосувале селата Долни Дебар и Голо Брдо, така што тамошното население се разбегало. На 2 ноември 1919 година била нападната куќата на вдовицата Велика Неделкова, која ја онесвестиле со удари со кундаци, зашто се спротивставила на неморалните намери на Албанците спрема нејзината ќерка.[91]) На 11. VI. 1919 година, качаците нападнале на селото Горно Еловци и отерале 124 овци, 24 глави говеда и 5 коња. Пак во месец јуни, за 24 часа, група од 80 качаци Арнаути грабнале од селото Шипковица 100 глави говеда и 400 овци. Населението македонско од Тетовско ја моли власта да го заштити и изјавува дека ќе се исели.[92])

Заради несигурноста на патиштата од постојаните напади на качачките групи, трговијата во спомнатите области скоро сосема замрела. Качаците ги пресретнувале трговците, им ја грабеле стоката, парите и коњите, а честопати ги убивале и самите трговци. Качаци го пресретнале меѓу Охрид и Дебар, трговецот Цене од Дебар, кој носел 100.000 златни динари своина на дебарските трговци, со кои пари требало да им купи стока, го отепале и му ги зеле парите. Пак на 11 јуни 1919 година, меѓу Гостивар и Маврови анови, биле нападнати трговци од Дебар, кои носеле стока од Скопје, им одзеле десет коња и едно магаре сосе товарите купена стока, како и 2.000 динари во готово.[93]) Не можејќи да ги поднесува секојдневните зулуми од качаците, населението и овчарите од Тетовскиот округ започнале да се преселуваат на територијата меѓу Скопската, Велешката и Кичевската околија, но и тука качаците вршеле убиства и грабежи.[94])

Најмногу, грабежи и разбојништва, намјногу убиства и уцени извршил, со својата качачка група, прочуениот разбојник Каљуш од селото Зајас — Кичевско. Прв голем грабеж, Каљуш извршил од Власите сточари на бачилото Шипочани. Од таму зел 3.000 турски лири, нанизите на жените и отепал петмина луѓе. Пред самата есен во 1920 година, го нападнал влашкото бачило Мукос, оддалечено смао 15 километри од Прилеп, зел 2.000 наполеони во злато и отепал неколку Власи. Најголем обир Каљуш извршил над населението од Галичник. На 22 октомври 1920 година, со група од 150 качаци, Каљуш го опколил Галичник и ограбил 30 куќи. Од селото одвел четворица најбогати луѓе, четири деца и го уценил селото со 5.000 турски лири; ја запалил општинската зграда и неколку други куќи, а во судирањето со жандарите загинал командирот на жандармериската станица.[95]) Грозна била полож-

---

[91]) Архив Војно-историског института, кутија 60, фасцикла 3. Министерството на војската и морнарицата пов. Ђ. о. бр. 41603, од 13 ноември 1919 година, Белград, до командантот на III армиска област.

[92]) Ibidem, кутија 57, фасцикла 10.

[93]) Ibidem.

[94]) Ibidem, кутија 58, фасцикла 1. Околиски началник на Скопска околија, бр. 12843 од 27 јули 1920 година до началникот на Скопски округ.

[95]) Василије Трбић, од cit. страна 911; Архив Војно-историског института, кутија 61, фасцикла 2 и кутија 62 фасцикла 1, телеграма број 1130 од командантот на подримските трупи, до командантот на III армиска област; Извештај од Левиот отсек на албанскиот фронт пов. бр. 463, од 21 ноември 1920 година.

бата во краиштата каде населените места биле подалеку од поголемите градови и поглавните патишта. Галичката околија најмногу била ограбувана и тероризирана. Радован Огњановиќ, професор во Скопската учителска школа инаку родум од Галичник, на 16 октомври 1920 година интервенирал во едно писмо до командантот на III армиска област да го заштити населението. Во писмото се изброени грабежите што станале од 26 септември до 12 октомври, т. е. за неполни 20 дена. Така, во писмото се вели: „На Димо Филиповиќ и неговите другари од Галичник им отерале (качаците А. А.)500 овци; веднаш потоа на Наке Трпковиќ и другарите, на три километра од селото Галичник, дење, им е отерано 500 овци; утредента на истиот и од истото пасиште, отерани му биле и преостанатите 700 овци. По ден два, на патот Галичник—Маврово, отерани четири галички коња. Потоа, ограбени 10-мина, галичани. Ѓоре Марковиќ и неговата мајка, во еден ист ден поодделно ограбени „до гола душа". На патот Гостивар—Маврово отерани од државната комора 200 глави едар добиток. Шестмина луѓе од Маврово кои терале товари жито за Галичник, заклани и ограбени, а коњите им отерани. Во селото Беличица дење влегле 60 вооружени Арнаути и одзеле храна од населението колку што можеле да носат. Од селото Росоки, со ќотек им ги изнудиле од побогатите селани сите пари — 50.000 динари. На патот Тресонче—Кичево бил отепан Данило Брадиновиќ и неговиот 16-годишен син, а по убиството труповите им биле исечени на парчиња и коњите одземени. Покрај тоа, се вели во писмото, мнозина од водачите на разбојничките банди праќаат писмени пораки до селата барајќи големи суми пари и заканувајќи се дека ќе ограбат се до гола душа и ќе отепаат се што ќе најдат, ако не им бидат донесени бараните пари..."[96])

Освен во западниот дел, грабежи се вршеле и во источниот дел од Вардарска Македонија. Помали групи, составени од Македонци емигранти, се префрлале од Бугарија, користејќи го хаосот и слабата безбедност и вршеле грабежи, а потоа пак се враќале назад во Бугарија каде власта исто така била слаба да ги зема на одговорност.

Кон крајот на 1918 година била ограбена црквата во селото, Страцин — Кратовско. Во март 1919 година, на селанецот Арсо Коларски од селото Стражанци — Св. Николско, група разбојници му одзеле 50 турски златни лири и 20.000 книжни лева. На 8 април 1919 година, жестоко бил мачен и ограбен видниот селанец Тодор од селото Липа — Тиквешко, а ќерка му и снаа му биле изнасилени. Групата разбојници што го извршила ова недело, била облечена во униформи на бугарската војска, но подоцна се докажало дека разбојниците биле Ване Арсов и Андон Митев од селото Сулдурци Радовишко кои со својата тајфа ја преминале границата од Бугарија, го извршиле грабежот и пак се вратиле назад. Во пролетта 1919 година биле ограбени Турци од селото Липец — Кочанско; пак во истата пролет, по садистичко измачување и бодење со ножови, биле ограбени Ефрем и неговиот син од селото Дренак — Кратовско. Од нив разбојниците зеле 50 турски лири и 25.000

[96]) Архив Војно-историског института, кутија 63, фасцикла 15.

книжни лева. Во ноември 1919 година ограбени биле Власите браќата Никола и Штерјо од с. Чашица — Кратовско. На Турчинот Ракип Алил, од селото Турско Рудари — Кратовско разбојниците му зеле 70 турски златни лири и 200 динари. Во пролетта 1920 година бил ограбен Димчо Челебија и неговите другари, кога се наоѓале во влашките колиби на ВАК' В — Кривопаланечко. Втор пат, по големо измачување, на истиот Димчо Челебија и на неговиот другар, разбојниците им зеле 72 турски лири златни и 50.000 книжни лева, а и по трет пат бил обран, а потоа убиен Димчо Челебија во „вакавските колиби".

Грабежите продолжувале и во 1921 и 1922 година и за тоа време имало грабежи во Долни Балван — Штипско, Пеширово — Св. Николско, Јакимово — Кочанско, Кјоселери — Св. Николско, од влашките колиби на Чатал — Штипско и др. Во Штипско се појавиле и разбојнички групи составени од Јуруци, кои го ограбувале месното население и се криеле кај турски семејства.[97])

По примерот на овие разбојнички банди се повеле и некои припадници на српската војска и граничните трупи, кои се однесувале спрема Македонија и спрема нејзиното население како спрема непријателска окупирана земја, та штом не можеле да го заштитат населението од грабежите што ги вршеле разбојничките групи, тогаш и тие пошле по примерот на овие.

По тој повод, Командата на III армиска област со писмо пов. Г. бр. 2309 од 19. V. 1919 година, упатено до командата на Брегалничката дивизиска област, повикувајќи се на извештајот на својот потчинет, војводата Јован Бабунски, известува дека војниците од 23 пешадиски полк, грабеле селани пазарџии, пресретнувајќи ги на штипскиот мост на река Брегалница. За една вечер ограбиле 2.000 динари. Вооружени војници од истиот полк влегле во куќата на некој селанец и му зеле 30.000 динари.[98]) Во друго едно писмо, пак на Командата на III армиска област, упатено до VII коњички полк, се укажува дека војници коњаници, поставени да го осигуруваат патот Скопје—Тетово (од разбојници А. А.) пресретнувале патници и ги ограбувале.[99]) И граничарите се служеле со инквизиторски средства за изнудување некои признанија и пари. Командантот на Битолската дивизиска област полковникот Васиќ, со телеграма бр. 1367, го известува командантот на III армиска област дека: „Началникот на Битолскиот округ со писмо пов. бр. 101 од 25 јануари 1920 година, известува дека при претресувањето на селаните од селото Витолишта (Мориовско, А. А.) од страна на водникот на

---

[97]) Ibidem, кутија 56, фасцикла 2, извештај од Јован Бабунски, од 24 октомври, 7 ноември и 2 декември 1919 година, до командантот на III армиска област; кутија 58, фасцикла 6, Командата на Вардарската дивизиска област пов. Ђ. бр. 4410, од 9 јуни 1920 година, до командантот на III армиска област; Командата на граничните трупи пов. ђ. бр. 1216, од 30 август 1920 година; Кутија 60, фасцикла 12, записник од конференцијата на окружните началници одржана на 16 и 17 јуни 1920 година, пов. Ђ. бр. 2737 од 21 јуни 1920 година; Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение, май 1923, страна 59—62.

[98]) Архив војно-историског инситтута, кутија 57, фасцикла7.

[99]) Ibidem, кутија 61, фасцикла 2, писмо од командантот на III армиска област пов. ђ. бр. 6280, од 20-IX-1920 г., до командантот на VII коњички полк.

граничната чета истите биле тероризирани на тој начин што ги терале да се наведнуваат над оган и во него фрлале барут, по кој начин им изнудувале признавања и им земале пари"...[100])

Овие насилија и грабежи продолжувале неколку години по ред и му тежеле на населението од Македонија, па станале предмет на интерпелации упатени до Министерството на внатрешни работи на Привременото народно претставништво. Пратеникот Александар Павичевиќ по тој повод го рекол следното: „Ние, народните пратеници од Јужна Србија (читај: Македонија — А. А.) ја имаме таа лоша судбина постојано да зборуваме само за јавната безбедност во тој крај, а која таму никако не постои од 1918 година, т. е. откако сме се ослободиле па се до денеска. Зборот анархија би бил слаб кога би сакал со него да ја окарактеризирам положбата на јавната безбедност во тој крај... На господинот министер повеќе му се важни куглиците (гласачки, А. А.) отколку нашите глави [...] Понатаму пратеникот Павичевиќ, зборувајќи за Тетовскиот округ вели: „за многу кратко време разбојниците отераа преку 150.000 овци".[101])

Во апелите упатени до војните и цивилни власти, како и во констатациите за јавната сигурност во Македонија современиците истата ја срамнувале со јавната безбедност од времето на владеењето на Турците во Македонија, па велеле дури дека е и полоша. Професорот Р. Огњановиќ, во наведеното понапред писмо упатено до командантот на III армиска област, уште во почетокот на писмото вели: „...За изненадување на целиот народ настапи една ужасна положба каква што луѓето не помнат никогаш во времето на турското владеење."[102]) И кога дури и Василије Трбиќ, инаку човек на режимот во она време, најлошо се искажува во своите мемоари за јавната безбедност во Македонија, навистина тешко може човек да си претстави полоша ситуација. Зборувајќи за разбојникот Каљуш, Трбиќ вели: „Бев револтиран од големата немарност на нашите власти, а од која немарност произлегува слабост, чиј резултат беше немање сили да се уништи еден разбојник и да му се оневозможи злосторничката дејност, и нашата држава, во однос на личната и имотна безбедност, полека паѓа на нивото на Турција во навдечерието на нејзиниот последен издив на Балканот."[103]).

3. МЕТОДИТЕ И ФОРМИТЕ НА ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЈАТА И АСИМИЛАЦИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА

Македонскиот народ од Првата балканска војна очекуваше ослободување од турскиот јарем, бидејќи и тој беше поднел огромни жртви за урнување на деспозизмот во Турција, во национал-револуционерните борби. По балканските војни, во секој дел од Македонија се применуваа

---

[100]) Ibidem, кутија 62, фасцикла 1.

[101]) Стенографске белешке Привременог народног претставништва краљевине СХС, свеска V, страна 634, Загреб, 1921.

[102]) Архив Војно-историског института, кутија 63, фасцикла 15.

[103]) Василије Трбић, op. cit. страна 911.

посебни уредби и посебни методи на управување со цел да се денационализира македонскиот народ во што покусо време. „По свршената војна (Балканската — А. А.) Владата (српска — А. А.) ги поставува ослободените и обединети краишта „лулка на нашата држава" (подвлеко. Ч. А. П.) (. . .) во положба на окупирани колонии. За нив беше прогласена посебна уредба, составена од самата влада. Таа уредба им даваше неограничена власт на полициските органи и според некои свои одредби, ги носеше во себе првите зачнувања на она зло што еден режим насекаде го инаугурира, никулците на корупцијата. Со правата што ги даваше уредбата, со чиновништво кое — освен чесни исклучоци — не беше свесно за својот позив и за својата мисија во почетокот на новиот живот во ослободените краишта, започна управата во тие краишта. (. . .) Таа е оличена во името „полициски режим" во Јужна Србија" (подвлекол Ч. А. П.). А всушност што претставува тој режим, тоа го знае само она население кое живеело под него".[104]). И во првите години по свршувањето на Првата светска војна продолжи да се владее во Македонија со тие специјални уредби. „Кралството на СХС, претставуваше држава со различно законодкавство. На територијата на потесна Србија, важеа едни закони, во Македонија специјални уредби"[105]).

Уредбите за Македонија се донесле без учеството на претставници од Македонија. Против таков однос спрема Македонија зборува во Привременото претставништво, народниот пратеник Антоније Тодоровиќ. кој меѓу другото вели: „Оние кои беа во управата, а не целиот народ, тоа го подвлечувам, место да не примат како рамноправни браќа, тие не поставија во подредена положба. [. . .] Се донесуваа ууредби без нас а за нас. Тоа не болеше, заради тоа што тие уредби не се донесуваа во духот на нашите потреби и прилики"[106]). Во новата државна заедница, положбата си останала иста, само што јавната безбедност била полоша и корупцијата зела широки размери. За тоа Колишевски Лазар вели: „Политиката на великосрпската хегемонистичка буржоазија, спрема Македонија, започната уште од 1912 година, остана непроменета во новосоздадената версајска Југославија по Првата светска империјалистичка војна и се сведе на груб терор, отворено ограбување и корупција. Ограбувачката политика што ја спроведуваше бескрупулозно великосрпската буржоазија, со помошта на жандарми, разни „државни комитети" и сл. беше усмерена исклучиво кон нејзиното збогатување"[107]).

Како што нагласивме порано, српската војска и жандармерија не беа достатни за да ја обезбедат власта на буржоазијата, особено кога се има предвид дека во тие години одгласот на Октомвриската револуција беше ја опфатил скоро цела Европа, во која штрајковите и револуциите ја стреснаа едрата буржоазија. Додека да се расчисти ситуа-

---

[104]) Чед. А. Поповић, Уредба о пријоритету и организација „Уједињење или смрт", „Нова Европа", књига IX бр. 1; 1920, страна 7.

[105]) Јулијана Врчинац, op. cit. страна 55.

[106]) Стенографске белешке Привременог претставништва.... Загреб, 1920, страна 539—540.

[107]) Лазар Колишевски, Политички извештај на ЦК на КПМ, реферат одржан на I конгрес на КПМ, Скопје, 1949, страна 29.

цијата, додека да се привршат мировните договори и да се создадат услови за стабилизирање на буржоазијата, на територијата на Југославија беа стационирани војни единици од силите на Антантата, во прв ред од Франција и Италија. Во Македонија, во месец февруари, 1919 г. на територијата на Брегалничката дивизиска област се наоѓале овие странски војни единици.

I. Француски: Во Велес (денешен Т. Велес) — Команда на градот, амбуланта бр. 57, интендатура и еден баталјон колонијални војски. Во Градско еден баталјон колонијални војски; во Дреново — една чета, во Миравци послаби делови; во Ѓевѓелија исто така послаби делови.

II. Грчки: Во Дојранска околија се наоѓале делови од XIV грчка дивизија и тоа: во Милетково и Смоквица артилерискиот полк од дивизијата[108]). Француски војски имало и во Струмица и тоа од колонијалната пешадија на број 150 војника[109]).

III. Во Прилепско и Битолско биле стационирани италјански војни единици. Овие единици му правеле пакости на народот, напаѓале на жени и вршеле грабежи во Прилепско, каде заради тоа дошло до судирање со месното население и имало жртви, а во градот Битола ги уривале куќите и го гореле дрвениот материјал. Италијанските единици вршеле пропаганда дека областите што ги држеле тие ќе потпаднале под Италија[110]).

Населението од Македонија се наоѓало во мачно исчекување — што ќе му донесе иднината. Од современите извештаи разбираме дека кај населението владеел страв, потиштеност, повлеченост, — недоверба кон новата власт. Така, војните власти сретнувале тешкотии во изнаоѓање на луѓе од месното население за формирање известувачка служба на теренот и во извештаите се жалеле дека: „Немајќи наши луѓе, принудени сме да избираме повереници од месното население кои е сеуште недоверчиви бидејќи војната сеуште не е дефинитивно свршена и не се одредени постојани граници. Затоа Македонецот е резервисан и недоверчив и сеуште не може да се употреби како сигурен повереник. Се што ќе соопшти треба да се прима со резерва. . . не се работи од патриотизам"[111]).

Интересни се извештаите на командите на воените единици во составот на III армија, во кои, некаде реално, а некаде сосема тенденциозно или можеби од недоволна обавестеност, се даваат често противположни сведенија за економската моќ, за психолошката атмосфера и воопшто за распрснатоста на македонското население во текот на војните, насекаде по светот.

---

[108]) Архив Војно-историског института. . ., пописник 4/3, Команда на Брегалничката дивизиска област ђ. бр. 1712 од 10 февруари 1919 година.

[109]) Ibidem, кутија 56, фасцикла 2, — Струмица и околијата поБукурешкиот мир од 1913 година била доделена на Бугарија, но со Нејскиот мировен договор од 27 ноември 1919 година, била доделена на Кралството СХС.

[110]) Ibidem, кутија 56, фасцикла 2, Команда на Битолската дивизиска област пов. ђ., бр. 2856 од 13 февруари 1919 година, до Командата на III армиска област.

[111]) Ibidem, Командата на Брегалничката дивизиска област пов. ђ. бр. 1694 од 21 јануари 1919 година до Командата на III армиска обл.

Додека застапникот на командантот на Битолската дивизиска област, полковникот В. Ж. Милоевиќ, дава исцрпен извештај за општата положба на приликите на територијата на таа област и секако под влијание на пустелијата и бедата што го окружувала, дава реална слика на таа положба, од друга пак страна, полковникот Викторовиќ, командант на Брегалничката дивизиска област, ја претставува во извештаите положбата во источниот дел од Македонија, така, што ќе се формира погрешна претстава за богатството на месното население и ќе бидат привлечени разни авантуристи и „ловци на кариери", лакоми на брзо забогатување, ќе тргнат на југ или како чиновници или како колонисти, на кои властите ќе се опираат за побрзо денационализирање на македонскиот народ. Со цел за денационализација и асимилација во Македонија, командантот на Вардарската дивизиска област, полковникот Љуб. М. Барјактаровиќ, предложува драстични мерки за „умирување на населението".

За положбата пак на територијата на Битолската дивизиска област, командантот на истата вели меѓу другото и дека" народот е распрснат, измачен и докрај осиромашен и во беда. Распрснат е на сите страни: кај нас, кај Бугарите, во Грција, во Америка, во Романија и тн.". За потврда на ова командантот понатаму вели дека од 80 лица повикани на војна вежба само од една општина, ниту едно не се јавило, а општинските власти во забелешка ставиле дека се во странство или незнајно каде[112]).

Во извештаите на командантот на Брегалничката дивизиска област пратен истиот месец и истата година, покрај другото се предлага интернирање на семејствата од кои некој член избегал како воен обврзник (а такви имаше илјадници, А. А.) „како што некогаш се правеше со Ужичкиот округ, бидејќи Македонецот се плаши само од брза и немилосрдна казна, особено од сила. Паричната казна, се вели во извештајот, нема на него (Македонецот — А. А.) големо влијание, тој ја смета како грабеж; навикнат на неа и затоа умее вешто своите пари да ги крие, и да, и покрај изречената казна, истата тешко ја плаќа. Понатаму во извештајот се бара еден полк пешадија и еден полк коњица" заради запоседнување на сите села и најдетаљно контролирање на сите и секого"[113]).

Во еден друг извештај, пак од оваа команда, се зборува за градското и селско население, за нивниот меѓусебен однос и богатствата што се кријат кај населението. „Македонецот е целиот во самиот себе, а капиталот му е во ќемерот или ќупот закопан. Се што му објаснувате, се ви одобрува и ви ветува, а прави што наумил . . . . Никогаш нема да ви ја каже вистината, па да е и најнаивна, секојпат ви објаснува се двосмислено и без вредност. Тој се знае што се случува насекаде околу него и тоа во најкусо време дури и денеска; тој знае повеќе политички, војни и други вести од нас што сме на положај и се интересуваме за тоа.... Спрема војската не е расположен да служи во неа, затоа, штом ќе дојде

---

[112]) Ibidem, Кутија 56 фасцикла 2, Командата на Битолската дивизиска област пов. ђ. бр. 2856, од 15 февруари 1919 до Командата на III армиска област, „Извештај за настроението на населението и неговото движење".

[113]) Ibidem, кутија 56, фасцикла 2, Командата на брегалничката дивизиска област, до Командата на III армиска област.

регрутирање, Македонецот бега . . . Во редовите на нашата војска не остана ниту еден граѓанин Македонец, а селани има доста. . . Оваа генерација не може со ништо да се поправи од своите вродени недостатоци“[114]).

Скоро во сите извештаи што датираат од 1918, 1919 и 1920 година, секогаш се зборува дека македонското население имало врски со Бугарија, дека бегало од војска, се готвело за бунт, не се одѕивало на поканите од војните и цивилни власти и не било приврзано на новата власт. Во сето ова има несомнена вистина, но има и претерувања, токму од луѓето од власта што се наоѓале во Македонија, за да ја прикажат што поопасна положбата во која тие работат, за да добијат унапредувања, пофалби и награди. Во извештаите не можевме да сретнеме ниту еден пример на убиство извршено од страна на месното македонско население над припадниците на власта. Овде, по наше мислење, се прикажувала неточно општата положба, прво заради стравот од револуционерниот вриеж, а второ, преку испратените зајакнувања со жандари, полиција, други чиновници и колонисти, сложно да се започне политиката на денационализација и асимилација на македонскиот народ, исполнувајќи ги плановите на великосрпската хегемонистичка буржоазија, која сакаше да биде неприкосновено нејзиното „историско право” на Македонија, од каде требаше да обезбеди мандати за идниот парламент. Како резултат на формираното мислење кај званичните кругови од државната власт, создадено врз основа на извештаите од теренот, ќе биде усмерена сета политика кон тоа преку „национално поуздани” елементи, па било тие да се од месното население или дојдени од страна, сосема да се искорени секаква помисла на некаква национална индивидуалност.

Теророт што го завеле властите над населението за да се реализираат горните планови, предизвикало силно негодување не само кај населението туку и од членовите на претставничките тела, кои, било со демагошки истапувања, смислени на тоа да стекнат доверба на своите мандатори, било преку оптужби и критика од страна на опозицијата на владината политика, навистина изнесувале такви негативни појави во секојдневната пракса на власта во Македонија, што се карактеристични и за времето и за политиката спрема Македонија. Од сите страни од теренот се давале најразлични предлози и препораки, како и што побргу македонскиот народ да престане да се осеќа како таков. Ќе се дојде до таму со тие и такви предлози што некои можат наполно да се идентификуваат со класичните колонизаторски акции и методи применувани над обоеното население. Не мала заслуга, вакви предлози да се упатуваат баш од територијата на Брегалничката област, имале реваншистичките кругови во Бугарија, на кои македонската емиграција, што била собрана околу реакционерното врховистичко крило на ВМРО на Тодор Александров и Александар Протогеров, им послужила како орудие за исполнување на своите цели — припојувањето на Македонија кон Бугарија.

---

[114]) Ibidem, Командата на Брегалничката дивизиска област, извештај на командантот Викторовиќ, пов. Ђ. број 1696 — февруари 1919 год., до Командата на III армиска област.

Четите што започнале да ги праќаат овие кругови од Бугатрија во Македонија, му нанесувале големо зло на македонскиот народ, бидејќи ја предизвикале власта да презема остри репресалии при појавата на овие групи и по тој начин македонското население било ставено меѓу чекан и наковална.

Ќе приведеме извадоци од еден извештај на командантот на Вардарската дивизиска област, кој, по своите оригинални предлози и ревност скоро нема конкурент во ни еден извештај што сме имале можност досега да ги проучиме.

На 7-X-1920 година, командантот на Вардарската дивизиска област, полковникот Љуб. М. Барјактаровиќ, во извештајот упатен до Командантот на III армиска област за „умирување на Македонија" ги дава овие предлози:

а) Да се внесе култура и благосостојба во народот, но не со пушка и нож како досега.

б) Едновремено со ова школата и црквата да развијат благотворно влијание и да ги облагородат душите и срцата на овој полудив народ, одвојувајќи ги од Бугатите со воспитување во наш национален дух, не само младината, туку и старите.

в) Да се спроведе ова би требало да се донесе една уредба по која сите војни и граѓански власти во Македонија би потпаднале под командата на III армиска област, бидејќи командантот е неутрална личност.

Според таа уредба би требало да се предвиди:

1. Префрлување на населението од зафрлените краишта, покрај патиштата и на поплодна земја. . . Во секое од овие села треба да се додадат по неколку семејства на поуздани елементи од старите краишта и да се уредат по образец на Австријанците во Банат, каде со успех и систематски е уништуван нашиот елемент, со помошта на чисто туѓ елемент којшто е мешан со нашиот, и да се организираат во овие села жандармериски станици;

2. Населување од други краишта вдолж граничниот фронт, семејства на ајдуци и нивни јатаци, бескуќници, осуденици кои заслужуваат помилување, цигани скитници и оние што би сакале доброволно да се доселат. На тој начин ќе создадеме една зона што ќе ја одвојува Македонија од Бугарија;

3. Подигање куќи на државна сметка вдолж Вардар и на Овче Поле (помеѓу граничниот фронт и Вардар) за нашиот сиромашен и нам приврзан елемент.

На тој начин ние би образувале една зона од предани елементи меѓу источна, на левата страна на Вардар, и западна Македонија, на десната страна.

4. Раселување по казна на населението од оние села, што ја помага бугарската агитација и мешањето на Бугарите во нашите внатрешни работи и населување на истото покрај Дунав, во Србија. . . .

5. Изградување нов град Велес покрај железничката станица и градот Штип на Ежево Поле, а сегашните градови да се регулираат а куќите наредени како птичји гнезда, каде што се сигурни засолништа на комитите и разбојнички банди, да се пренесат во новите делови на градот.

Кога сето ова ќе се спроведе по овој проект, на пространството меѓу р. Вардар и граничниот фронт, со енергична и совесна соработка на други хумани организации, просветни и културни установи (соколски друштва, народни читалишта, школи за селски домаќинки и тн.), тогаш во источна Македонија на левата обала на Вардар ќе се појави вистинска култура и благосостојба . . . А кога ќе се уреди вака источна Македонија, тогаш и западна ќе се уреди на тој начин"[115]).

Врз основа на вакви и слични предлози, се планирало уредување њето на Македонија.

Дека преку сила големосрпската буржоазија сакала да ги спроведе своите планови се гледа и од бројот на жандармеријата што од година на година се повеќе се зголемувал на територијата на Македонија.

Иако во 1919 и 1920 година, македонското население било загрозено од постојаните грабежи и разбојништва, бројот на жандарите во Македонија бил сеуште мал. Во почетокот на 1919 година во Македонија имало 1.136 жандари распоредени по градовите вака: Во Тетово—88; во Скопје — 178; во Куманово — 107; во Кавадарци — 103; во Штип — 176; во Битола — 325 и во Охрид 159. Кон крајот на истата година, во месец октомври тој број се зголемил на 1.738 лица и 20 жандармериски офицери, додека во цела Југославија тој број изнесувал 20.000[116]).

За прогоните што буржоазијата отпочнала да ги врши, особено на члеповите на КПЈ, за реализација на својата великосрпска политика, бројот на жандармеријата и полицијата рапидно се беше зголемил и тоа особено во Македонија, каде процентот на жандари што биле распоредени во неа го надминал и процентот на цела Југославија и на одделните покраини во неа.

Така, пред Шестојануарската диктатура, во 1928 година, на територијата на цела Југославија на 674 жители се паѓал еден стражар, во Југославија без Македонија, на 1570 жители еден стражар, додека само во Македонија на 102 жители се паѓал еден стражар[117]).

4. ТЕРОРОТ НА ЈОВАН БАБУНСКИ

Особено значење за спроведувањето на големосрпските интереси и за задавување на комунистичкото движење во Македонија, имале формираните одреди од доброволци кои учествувале на Солунскиот фронт. Вакви одреди биле формирани по барање на окружните началници во 1919 година, за да се засили внатрешната безбедност. Еден таков одред бил формиран од познатиот војвода Јован Бабунски, кој броел 200 четници, сите од Македонија, со исклучок на неколкумина што биле од Космет. Секако, голем број од овие припадници на одредот на Бабунски биле и порано четници во неговата чета, а сосема е возможно

---

[115]) Ibidem, кутија 61, фасцикла 2, Командата на Вардарската дивизиска област пов. Ђ. бр. 172, од 7-X-1920 година, до Командата на III армиска област.
[116]) Ibidem, кутија 55, фасцикла 19.
[117]) Veritas, op. cit. LXXI.

нивните семејства да пострадале во време на бугарската окупација на Македонија во текот на Првата светска војна, и кога овие добиле неограничено право на дејство во Македонија, а под изговор да ја „искоренат бугарштината" вршеле своеволија среде населението.

Командантот на одредот Јован Бабунски му бил директно одговорен на командантот на III армиска област. Кога добил скоро неограничена власт, Бабунски се ставил исцело во служба на големосрпските интереси во Македонија, спроведувајќи ја дословно линијата на Радикалната партија. Тој започнал да убива не само „бугараши" и комунисти, туку и заслужени за српството работници, како општински претседници, деловоѓи и дошол во судир со цивилната власт што се поплакувала од него и барала растурање на одредот.

Како и зошто бил формиран одредот на Бабунски и со какви овластувања за тоа пишува во своите мемоари Василие Трбиќ, кој исто така бил војвода и доверено лице на власта.

Според неговите зборови, „бидејќи завладеала анархија на целата територија (на III-та армиска област — А. А.), на левата страна на Вардар се појавиле бугарски чети, а на десната арнаутски", командантот на III армиска област ги повикал војводите Василие Трбиќ и Јован Бабунски и им предложил да формираат одреди.

„Ние би требало да најдеме луѓе за тие летачки одреди, а државата да ги вооружи и да им дава плата. Секој од нас со својот летачки одред би имал неограничена власт да врши смирување на својата територија и да ги казнува на свој начин сите оние кои би презеле било што против државата. Кога го запрашав генералот Васиќ, продолжува Трбиќ: по кој закон би требало ова ние да го спроведуваме, тој ми одговори дека таков закон во нашата држава не постои, но нам ќе ни се гледа низ прсти". Трбиќ вели дека ваквата понуда ја одбил, но, „Јован Бабунски ја прими таа понуда и почна да работи според усното овластување на генералот Васиќ"[118]).

Какви биле овластувањата и како ги спроведувал поставените задачи командантот на летачкиот одред и дали гонел само „бугараши" се гледа од наведените подолу документи.

За кусо време, колку што „владеел" во Македонија т. е. од формирањето на одредот, па до неговото растурање, Македонија личела на востаната област во која непријателот свирепо го задавува востанието, само што овде не се работело за востание, туку за „задавување" на востание што не постоело. Наедно со Крсто Ковачевиќ, кој одделно од Бабунски крстосувал низ Кратовско со 50 доброволци, тие присилиле стотици луѓе да избегаат в шума, не можејќи да го поднесуваат терото. Овие бегалци ќе потпаднат под влијанието на пропагандата на „Исполнителниот комитет" на Тодор Александров, и тој од нив ќе формира чети и со истите ќе врши терор како во Македонија така и во Бугарија.

Во извештаите што ги праќал Јован Бабунски до командантот на III армиска област, најчесто обвинувал луѓе од власта дека не биле доволно будни и лојални спрема режимот. На 12 мај 1919 година Бабунски

---

[118]) Василије Трбић, цитираните мемоари страна 914.

се јавил од Кратово, на командантот на III армиска област, дека ги обиколил околиите: Штипска, Овчеполска, и Кратовска и дека најлошо стоела Кратовската околија и затоа барал да се смени Веља Савиќ, околискиот началник" кој порано соработувал со бугарска четничка организација". „Инаку, се вели во извештајот, народот е мирен и нема опасност од создавање на организации"[119]). Навистина какви контрадикции во овој извештај: „народот мирен, а околискиот началник соработник со бугарска организација"!

Овде можеби се работи повеќе за партиска нетрпеливост и ривалство меѓу луѓе на буржоаските партии.

Во првата влада на Кралството на СХС, што ја именувал регентот Александар, на 20 декември 1918 година, претседател бил Стојан Протиќ, потпретседател д-р Антон Корошец, министер на надворешните работи д-р Анте Трумбиќ, министер на внатрешните работи Милорад Драшковиќ и др. Во Привременото народно претставништво на Кралството на СХС, биле избрани преку повереници или наименувани народни пратеници. Имало ривалство меѓу радикалите и другите буржоаски партии (социјалистите скоро и не биле застапени во ова изборно тело — А. А.) и во периодот пред изборите за Конституантата, секако се настојувало да се осигури победата на Радикалната партија, носител на великосрпските хегемонистички идеи во новосоздадената држава на југословенските народи. Таа улога ја вршеле луѓето како Бабунски и други, обвинувајќи дури и некои чесни службеници од државниот апарат, ако не и припаѓале на Радикалната партија. Ова се покажало како сосема точно при секои избори што се вршеле во стара Југославија.

Јован Бабунски вршел терор во Злетовско, убивал луѓе во Штипско и во Тиквешијата. Во извештајот за состојбата во Тиквешко, од 24 октомври 1919 година, упатен до командантот на III армиска област, Бабунски вели: „народот не сака да оди во војска и не сака да и плаќа данок на државата. (Затоа, Б. Н.) смета дека треба да отепа повеќе луѓе, како што сторил во Штипско за да има мир. [120]) Набргу стасале поплаки од теророт што го вршел Бабунски и по тој повод Министерството на внатрешни работи на Кралството СХС пишува до генералот Милан Васиќ и вели: „Одредот на Јован Бабунски, којшто е образуван по барање на III армиска област и некои окружни началници, не ја врши, определената задача: спречувањето на бугарските чети и нивно евентуално гонење, туку место тоа одведува наши граѓани под изговор дека се „бугараши". Кога му барале да ги врати тие луѓе, Бабунски одговорил дека „избегале". Министерот на внатрешните работи бара да се растури одредот бидејќи: „сега се решаваат нашите прашања во Париз' [121]).

За да го оправда постоењето на одредот и теророт што го вршел над населението, а од друга страна за да се одбрани од оптужбите што

---

[119]) Архив Војно-историског института, кутија 56, фасцикла 2.

[120]) Ibidem, кутија 56, фасцикла 2.

[121]) Ibidem, кутија 56, фасцикла 2, Министерство на внатрешните работи пов. број 1550 од 6 ноември 1919 година, до генаралот Мил. Васиќ, командант на III армиска област: за ова види и „Социјалистичка зора" број 10 од 3 март 1920 година.

против него ги подигнале цивилните власти, Бабунски ја претставувал ситуацијата во Македонија како критична за великосрпските интереси, баш во времето кога се биела битка за разграничувањето спрема соседните држави, а особено спрема Италија. Така, во едн свој опширен извештај, Јован Бабунски пишува до командантот на III армиска област, дека Милан Ѓорѓевиќ-Воинцалија, од Велес, водел разговор со министри и видни Македонци во Бугарија и тие предложиле Македонците од Бугарија да се вратат во Македонија што се наоѓа во составот на Кралството на СХС под услов да се позволи да се напише македонска граматика како што зборува народот во Македонија; целата администрација да се води на македонски јазик. Службениците што би дошле од страна во Македонија, би биле должни да го знаат македонскиот јазик, инаку не би можеле да бидат назначени на служба. Статусот на Македонија да биде како статусот на Србија, Хрватска и Словенија. Македонија да избира само свои пратеници кои ќе ги застапуваат само македонските работи... Ако ова не би се примило од Србите, Македонскиот комитет располагал со околу 30 милиони лева и оружје и со тие средства ќе ги постигнел овие барања. Бабунски понатаму во извештајот вели дека со овие предлози бил запознаен Љуба Давидовиќ, претседател на владата и Светозар Прибиќевиќ, и вели дека овие двајца начелно биле согласни со предлозите. Наводно, на Бабунски му нуделе големи суми пари и тој да ги прими овие предлози, но тој вели: „Ако со ова се согласува Давидовиќ, некогашен главен член на четничката организација во времето на Турците, и ако со тоа се согласи српската влада, тогаш, збогум Македонијо, за секогаш и збогум на стотици српски гробови во Македонија [122]).

Против теророт на Јован Бабунски имало интерпелација до министерот на внатрешните работи во Привременото претставништво.[123])

Секако дека по оваа интерпелација, Министерството на внатрешните работи интервенирало до Министерството на војската и морнарицата, а ова последново пишува до Командата на III армиска област изнесувајќи противдокази на она што тврдел Бабунски за положбата во Македонија. Така за обвинувањата на Бабунски дека населението не сакало да плаќа данок и не сакало да оди во војска, окружниот началник со цифри докажува дека данокот е наполно измирен а само од Тиквешијата во првиот позив, на 25 ноември и 10 декември 1919 година заминале 2.000 лица. За претседателите и деловоѓите кои ги обвинувал Бабунски за бугарофилство, во извештајот за истите се вели дека се српски национални работници од чии семејства биле убиени луѓе од страна на бугарските власти. а некои од обвинетите во 1914 и 1915 година биле во српскиот административен апарат[124]).

---

[122]) Архив Војно-историског института, кутија 59, фасцикла 1, извештај од Јован Бабунски од 17 јануари 1920 година, до командантот на III армиска област.

[123]) Василије Трбић, цитираните мемоари страна 914.

[124]) Архив Војно-историскиот института — Београд, кутија 59, фасцикла 1, Министерството на војската и морнарицата, општо војно оделење пов. Ф. Ђ. О. бр. 47836, од 4 февруари 1920 година — Белград, до командантот на III армиска област,

За убиствата што ги вршел Јован Бабунски, со цел да го застраши народот и по тој начин наполно да се потчини на политиката на денационализацијата, пишувала и „Социјалистичка зора“.

Пишувајќи за шпионот Стојан Јовановиќ од Тиквешијата, „Социјалистичка зора“ вели дека „заради него, Бабунски убил 11 луѓе во Тиквеш. Додека за српските власти секој македонски социјалист е бугарски агент, дотогаш Бабунски открива дека секој бил полициски, шпион...“[125])

Под притисок на јавното мислење, како и бројните поплаки, било решено одредот на Бабунски да се расформира, Така, во извештајот од 24. XI. 1919 година, Бабунски бара од командантот на III армиска област да го растури одредот „бидејќи владее мир“.

Во 1920 година растело незадоволството на народинте маси и буржоазијата се исплашила за својата власт. Неизвесноста што ја носеле престојните избори уште повеќе ја терала да го засили теророт над населението, да го заплаши истото и да заседне цврсто на неговиот грб. Во Македонија теророт бил најсилен и заради тоа што во времето на заседанието на мировната конференција во Версај, од разни страни биле испраќани меморандуми, петиции или протести како до Вудров Вилсон, претседател на САД, така и до мировната конференција, од кои се барало за Македонија „автономија“, односно припојување кон Бугарија или пак рамноправност со Србите, Хрватите и Словенците во државата СХС. Овие појави не само што ја предизвикале големосрпската буржоазија да преземе остри мерки против таквите појави, туку и им забранувала враќање од Бугарија и на оние Македонци кои со повлекувањето на границата се нашле во Бугарија и не можеле да се вратат при своите семејства, и покрај големата желба, и покрај тоа што во ништо не можеле да бидат обвинети од страна на власта. Властите во Македонија умислено им го спречувале враќањето на овие луѓе преку заведување големи такси околу вадење пасоши[126]).

Покрај тоа, разбојништвата и грабежите сеуште продолжуваат на територијата на Македонија; од друга страна разни струи и влијанија организации и партии, уперени против власта уште повеќе ја терале владеачката класа, задоена со шовинизам, да го засили теророт над народните маси. Одгласот на Октомвриската револуција беше допрел и до оваа, на крајниот југ на државата област, а социјалистичките организации што се беа обновиле веднаш по војната и групирани под единственото раководство на КПЈ, беа станале сила која најсериозно ја застрашувала буржоазијата, а ги мобилизирала работните маси во борбата против експлоатацијата.

Заради тоа, само 2 месеца од смртта на Јован Бабунски, Командата на III армиска област пак бара од Министерството војно да се формира одново четничкиот одред на Бабунски, но Министерството војно не се согласило со овој предлог, имајќи ги предвид протестите против

---

125) „Социјалистичка зора“ број 10 од 3 март 1920 година.

126) Стенографске белешке народне скупштине Краљевине СХС, књига I, Београд, 1923, страна 332.

теророт што го вршел овој одред под раководството на неговиот основач Јован Бабунски, и „затоа што четниците под форма на сузбивање на бугарската пропаганда и комунизмот, би можеле неодговорно да вршат кривични дела[126]а)“.

Место растурениот одред на Бабунски, по наредбата на Министерството на внатрешните работи, биле формирани за секој округ по еден одред од по 50 „одани граѓани, како привремени жандари за гонење на качаци и комити [127]).

Сите овие воени, полициски и други вооружени групи, како и целиот административен апарат си поставил задача да го денационализира и асимилира македонскиот народ. За таа цел, окружните началници зготвиле еден поопстоен план на една конференција што се одржала на 16 и 17 јуни 1920 година во Скопје. Прво што се барало од началниците на оваа конференција, било засилувањето на војската и жандармеријата во Македонија. Потоа да се одвои селското од градското население, заради влијанието на градот врз селото. Да се праќаат што повеќе чиновници во „јужните краишта и на истите да им се забрани да се бават со политика“. Во точка 10 од записникот на оваа конференција се вели уште и ова „со цел да му се даде просвета на народот и истиот да се национализира, да се отворат веднаш училишта . . . Учителите егзархисти, како и учителите комунисти, ваднаш да се премавнат од овие краишта. Се констатира дека младите учители кои идат од Јагодинската учителска школа, се зафатени од комунизам“. Во точка 12, за чиновниците назначени во Црна Гора и „јужните краишта“ се предвидува„ најмалку две години да проведат на служба во овие краишта“. „Да се предвидат специјални додатоци и награди во пари како и одликувања за служба во „јужните краишта“. Во точка 13 се предвидува: „населување на наш елемент и национализирање на побугареното население. Додатокот на служба во овие краишта што сега изнесува 25 проценти да се зголеми на 50 проценти од сите принадлежности, а за граничните гарнизони на сто по сто“[128]).

Безобѕирната акција на денационализацијата започнала со сите грубости и дискриминации. На напредните учители и чиновници им се забранувало служење во Македонија. Во тој случај македонското население останало на милост и немилост на „добри патриоти“, кои биле праќани на служба по казна и гледале што поскоро да се обогатат. За моралот на тоа и такво чиновништво, станувало збор и во самата Скупштина. Народниот пратеник од демократската странка, Михајло Кујнџиќ, по тој повод во Скупштината го рекол и ова: „Во Македонија е пратено

---

[126]а) Архив Војно-историског института, кутија 59, фасцикла 1, Команда на III армиска област пов. Ђ. бр. 1689, од 27 април 1920 година, до Министерството војно (телеграма); Министерство војно, до III армиска област телеграма бр. 32443, од 14. мај 1920 година.

[127]) Ibidem, Министерство војно, до III армиска област, телеграма бр. 33351 од 20 август 1920 година.

[128]) Ibidem, кутија 60, фасцикла 12, пов. Ђ. бр. 2737, од 21 јуни 1920 година — Скопје; Команда на III армиска област до Министерството војно, пов. Ђ. бр. 2700 од 19 јуни 1920 година.

она што е најлошо, она што отишло во берба, оти се претпоставува дека е Македонија колонија, каде никнуваат лирите и наполеоните, што се берат во сите годишни времиња и во секое време на денот и ноќта "[129]).

Особено младината требало да се воспитува во духот на големосрпските идеи. За тоа „осведочениот пријател на српството", шефот на техничката полиција во Кралството, швајцарецот, д-р Арчибалд Рајс им предлагал на властите посовршени методи за поскоро асимилирање на народот во Македонија и тоа првенствено на младината. Тој во весникот „Јужна звезда" пишуваше: „Национализирање на еден народ или будење на националисти, како што е нашиов случај, се врши особено преку младината. Затоа е потребно младината да се воспитува не само во школите, туку и во патриотските друштва како што се соколските, пеачките, во читалиштата, на јавните предавања и тн. . . На тоа население треба да му се врати довербата и сериозно треба да се работи во тие краишта, водејќи во нив единствено национална политика"[130]).

5. ПРОСВЕТНИТЕ ПРИЛИКИ

До балканските војни во Македонија училиштата не биле во рацете на македонскиот народ, туку во рацете на пропагандите на соседните држави кои се отимале за секое македонско дете. Просветата во Македонија особено замрела во текот на војните што се воделе на нејзината територија. Со идењето на бугарската власт во Македонија сите српски училишта биле затворени а учителите сменети[131]). Колку пати се менувале господарите, толку пати се менувал наставниот јазик во школите. но никогаш учениците Македонци не читале и не пишувале на својот мајчин јазик. „Лично ми е познат случајот на едно дете од Охрид, пишува Моша Пијаде, кое од четирите одделенија на основното училиште учело по едно одделение во сите четири училишта кои тогаш постоеле: бугарско, српско, грчко и влашко"[132]).

Просветата во Македонија по Првата светска војна скоро била намалена до минимум. Во својот стремеж да го држи во незнаење, за да може, полесно да го асимилира македонскиот народ, власта не отворала училишта, ниту се грижела народот културно да го издигне. Од тоа време имаме податоци за сосема мал број училишта во Македонија.

---

[129]) Стенографске белешке, свеска I, Београд 1923, страна 331.

[130]) Р. А. Рајс, Где лежи зло?, „Јужна звезда", Битољ, година II, број 46.

[131]) Проф. д-р Ив. А. Геоговъ, Днешното положение въ Македония подъ србска и грцка власть и Обществото на народитѣ, София, 1925, страна 15. Во 1912 година, на територијата на Вардарска Македонија која влегла во составот на Кралството СХС бројот на училиштата изнесувал, и тоа: Основни училишта — 556, со 847 учители и 33156 ученици; Прогимназии — 35, со 106 учители и 1955 ученици; Гимназии — 5, со 25 наставници, и 875 ученици и тоа без Струмичко.

[132]) Моша Пијаде, Слободна Македонија у братској демократској заједници јужнославенских народа, „Нова Југославија", 1945, страна 59,

Во весникот „Јужна Звезда" М. Крстиќ, пишувајќи за тешките прилики во Македонија, се задржува накусо на прашањето за просветата и културата и вели дека народот во Македонија треба што поскоро да се денационализира и да се асимилира за да биде способен да им служи на големосрпските интереси. Потоа, тој вели дека за просветата во Македонија ништо не е направено, дека има цели околии без ниедна школа, „а деведесет и девет од сто од училиштата немаат ни најосновни услови за работа"[133]).

Споменатиот порано д-р Рајс вели: „Досега релативно малку се работело врз просветата на Македонија. Меѓутоа, училиштето е едно од најмоќните средства од Македонците, па дури и од занесените Македонци бугарофили да се создадат одлични Срби".

„Во Ресен, на пример, населението прави вакви споредувања за околијата Ресенска: Во времето на Турците имале 15 основни училишта и една гимназија (бугарска — Рајс), а денеска имаат само 7 основни училишта без гимназија".

„Во селата на фронтот на левата страна на Црна Река, како и на свиокот на Црна Река, нема ниту едно училиште, додека меѓутоа селата се многубројни. За Македонија треба да се создадат училишта, центри на просветата и денационализацијата,"[134]) додава Рајс.

Насекаде се зборува за просветните прилики во Македонија, но „загриженоста" на одговорните фактори не иде оттаму што македонскиот народ ќе остане неписмен и неучен, туку заради тоа што преку просветата требало да се постигне политичко и национално осознавање кај младите генерации што најмногу би одговарало, како на националните стремежи на великосрбите, така и на класните интереси на владеачката класа.

Министерот на сообраќајот, др. Велимир Јанковиќ, исто така констатира дека во Македонија населението е заостаната во културно-просветен поглед, а власта ништо не прави за подобрување на таа положба.[135])

Па дури и војните лица ја констатираат лошата состојба на просветата во првите години по војната. Во извештајот на командантот на Брегалничката дивизиска област се вели: „Иако има многу деца ниедно основно училиште не работи, бидејќи нема учители; гимназијата (штипска — А. А.) има само пет наставника, а исто така има многу гимназијални ученици."[136])

Во 1920 година бил основан филозофски факултет во Скопје, како дел од белградскиот Универзитет со минимален број професори

[133]) д-р М. Крстић, за наш југ, „Јужна звезда", год. I, број 9, Битољ, 1922.

[134]) Р. А. Рајс, Обнова и настава, „Нови живот" св. I, страна 12 — 13, Београд, 1921.

[135]) Стенографске белешке, књига прва, Београд, 1923, страна 677.

[136]) Архив војно историског института, кутија 56, фасцикла 2, Командата на Брегалничката дивизиска област, пов. Ђ. бр. 1693, од 26 јануари 1919 година — Штип, до командантот на III армиска област,

и студенти. На тој факултет „во прв ред биле застапени и се предавале националните предмети [137]) со позната за нас сдоржина и цел.

Меѓу наставниците и учителите во Македонија скоро немало Македонци. Во почетокот, кога почнале да се отвораат повеќе училишта по немање кадар, привремено работеле и околу 400 егзархиски учители, но за кусо време овие преминале на други служби што немале врска со просветата, било заради политички причини или заради тоа што не го владееле наставниот српски јазик.[138])

При избирањето и праќање учители во Македонија, просветните власти строго воделе сметка кого ќе го пратат во Македонија. Се внимавало да не се праќаат учители комунисти, особено оние што завршувале во Јагодинската учителска школа, бидејќи не ги застапувале интересите на владеачката класа и биле опасни заради врските што ги одржувале со народот. Таквите учители се отпуштале од служба и се прогонувале. Но имало и такви учители кои во своето престарување при спроведувањето на определената цел во просветната политика, ги малтретирале децата, служејќи се со непозволени средства во наставата. И затоа „заради изменети, културно национални идеали по војната, нашата средношколска младина преживува една општа криза. Моралната дисциплина во школите е нешто опадната учениците се помалку загреваат за наука и општествени идеали [139]).

На ваквата просветна политика и на ваквите методи применувани во училиштата реагирале и учениците и родителите. Како што некогаш учениците од солунските и битолските училишта се бунтувале против егзархиската политика во Македонија, така и во повоените услови имало отпор на учениците против школските власти. Таков познат случај на отпор имало во скопската учителска школа.

Во оваа Учителска школа биле примани скоро исклучиво ученици што не биле од Македонија.[140]) Баш заради горните причини, констатирал генералот М. Милосављевиќ, родителите не ги испраќале своите деца на студии во Белград, туку во Загреб.[141])

Во однос на дискриминацијата на сé што е македонско се одело до таму што не можело на новородено дете од родители Македонци да му се даде име што не постоело во регистарот на одбрани имиња што бил закачен на секоја црквена порта. И самото име Македонија постепено се забранило од употреба. За тоа, Моша Пијаде вели: „До оваа војна (II светска, А. А.) македонскиот народ од сите угнетувани на Балканот народи, беше најжестоко угнетуван, мрцварен, тероризиран од сите свои „ослободителни '. Во Србија од 1913—1914, а подоцна и во

---

[137]) Александар Денковић, Просветне прилике на Југу, „Нова Европа", књ. XVII, бр. 4 и 5, 1928, страна 110.

[138]) Ibidem, страна 108.

[139]) Александар Денковић, op. cit. страна 108.

[140]) Петар Стојанов, Штрајкот на Скопската учителска школа 1919 година, „Нова Македонија", од 5-IX-1959 година. Заради лошите услови во Интернатот, учениците се вклучиле во општиот штрајк на учителските школи во Кралството.

[141]) Архив Војно-историског института, кутија 61, фасцикла 2. Писмо од генералот Мир. Милосављевић, до командантот на III армиска област. Писмото носи датум 18 септември 1919 г., без број.

Југославија, беше забрането и самото славно име на неговата убава татковина и — во тој најголем дел на распокината Македонија — масовните убиства, осудувања на долгогодишна робија „беа средства на владеењето на македонскиот народ.“[142])

Работејќи систематски на денационализацијата и асимилацијата на македонскиот народ, буржоазиите од соседните држави, кои често имале прилика да го „ослободуваат“ македонскиот народ, преку нечуен терор, всадиле кај него страв, особено при искажување за национална припадност. Но и покрај тоа, Македонецот, скоро никојпат не го заборавал своето име. Најдобро ова го илустрира претседателот на Струмичкиот околиски суд Андриевиќ. И токму таму, во Стурмичко, каде толку остри биле судирањата на пропагандите од соседните држави, населението било најмногу малтертирано и исплашено.

„И тој народ, вели судијаат Андриевиќ, со векови ставан во искушенија и на физички и душевни маки, бил приморан дури и да имал своја национална свест, да ја ослаби толку што денеска ни сам за себе не може (поправо не смее — А. А.) да каже што е, каква е нација... Еве како тоа на дело изгледа, вели Андриевиќ: „— Вие сте Србин?“ прашувам една странка во судот. „Е так' сега. Кога беа тук' Бугарите, аз бех Бугарин. Дојдоа Србите аз сам Србин... Вие сакате да сте поблиску до Грците? — „Е не цанум, Грк е нешчо друго, аз сам Македонец“ — побрза да ми одговори. И кога така зборува дека е Македонец, а тоа ќе го чуете и како прво и најчесто, струмичанецот смета дека со тоа угодил и себе си и вам и не ве одбил од себе и си останал дома, свесен дека зборот „Македонец" нема етнички да го одведе ни во Срби ни во Бугари.“

„На крајот, за да ве измири идејно, ќе ви рече: „Вие тамо во Србија, оние во Бугарија и ние тука сичките сме един народ“. „Навистина, нему толку му била нужна таа еднаквост, за која се борел и сонувал“.

И понатаму Андриевиќ продолжува: „Ете таква е денеска концепцијата на струмичанецот за неговата националност. Со векови него го пуштале и го кревале морално разни нации и го крстеле како на која и требало.“[143])

Иако во овој период, во кој пишува горниот автор, можело да се употреби тука и таму името Македонец и Македонија и тоа подразбирано од властодршците само како територијален поим и назив за населението, подоцна овие зборови дури биле и забранувани, како и порано што споменавме.

Непосредно по војната Македонецот бил во неизвесност, повлечен во себе и недоверчив. Дури и оние кои биле загреани за бугарската пропаганда, свесни дека Бугарија се наоѓа во една извонредно тешка економска и политичка ситуација и никако не била во состојба да ги потхранува шовинистичките стремежи во Македонија — скоро се пасивизирале, но пак ставот на новата власт спрема македонскиот народ бил предизвикувачки и народот не знаел како да се ориентира.

---

[142]) Моша Пијаде, Op. cit., страна 60.

[143]) А. Андријевић, Струмица, земља и народ, Ниш, 1923, страна 35—37.

Имало и такви случаи каде толку многу се шпекулирало со „бугараштвото." што и наречјата македонски ги наречувале „бугарски говор" и ги гонеле.

Пратеникот за Кривопаланечка околија, поп Трајко Арсиќ, по повод дебатата во Скупштината за една владина декларација ги обвинува чиновниците за непријателското држење на народот спрема новата власт. Со своите брутални постапки, полициските органи го терале населението да бега во Бугарија или да се одметнува в шума. Понатаму пратеникот вели дека народот бил разочаран во бугарската окупаторска власт и барал подобра иднина и додава: „И измачени од окупацијата и собитијата од светската војна луѓето се предадоа на сосема мирен и лојален живот. Но што гледаме денеска... Уште во почетокот, веднаш по ослободувањето, се јавуваа комитски агитатори, кои почнаа во народот да проповедаат востание и ослободување од Србите [...] но народот за тоа не сакаше да чуе, бидејќи сеуште не се беше разочарал во нас. „Кога овој пратеник во својот говор споменал дека Куманово се наоѓа во Мекедонија, министерот на градежите Н. Узуновиќ, му упаѓа во збор и вели: „Што бара Куманово во Македонија." — „Народот тамошен така мисли", му одговорил поп Трајко. Понатаму пратеникот зборува дека чиновниците со своите лоши постапки го терале народот да се придружува кон комитските чети. Исто така Арсиќ се жали дека командирот на жандармериската станица во Крива Паланка, Никодие Здравковиќ, му забранувал да зборува со некој селанец на кривопаланечкото наречје, велејќи дека е тоа бугарски јазик и додал: „Немојте да го учите народот да зборува бугарски. Вие сте Бугарин. „А потоа вели пратеникот Трајковиќ селанецот, со кого зборувал му рекол: „Не треба да се чудиме што има комити, тоа вие го направивте. Јас бев тој што страдав и мојот брат, како што знаеш загина за Србија, но денеска се разочарав бидејќи не гледам добро од никаде. Бугарите ме обвинуваат дека сум Србин Србите дека сум Бугарин. Од зулум народот бега во комити."[144])

По однос на дискриминацијата на македонското име и „Социјалистичка зора" своевремено пишува: „Сите мештани што не знаеја на шумадинско наречје да зборуваат беа викани „бугараши" и „Турци" со многу шовинистичка погрдност и презирање[145]).

Акцијата за одродување и претопување на македонскиот народ имала за цел да ги одвои селаните од градското население, затоа што граѓаните го терале селанецот на непослушност и отпор спрема власта. Ова било веќе во фазата кога започнала да делува Комунистичката партија на Југославија со својата остра критика на буржоаскиот систем. Градското население како побудно, посвесно и пореволуционерно, стоело на чело на отпорот против националното угнетување, а селаните биле 'рбетот на движењата и организациите што се бореле уште во времето на турската тиранија во Македонија.

---

[144]) Стенографске белешке, књига I, страна 344—345.

[145]) „Социјалистичка зора" број 57 од 15 август 1920.

III

РАЗГРАНИЧУВАЊЕ НА МАКЕДОНСКИОТ ГРАНИЧЕН СЕКТОР И ПРОБЛЕМОТ НА СТРУМИЧКО

Уште при првиот дележ на Македонија, веднаш по балканските војни, со Букурешкиот мир биле поставени новите граници спрема Бугарија, Грција и Албанија. Тогаш Струмичката област била доделена на Македонија и останала во нејзиниот состав се до 27 ноември 1919 година.

Иако имала лошо искуство од II балканска војна, бугарската буржоазија и монархот Фердинанд Кобуршки, верувајќи во непобедивоста на централните сили, сметале дека со започнувањето на Првата светска војна се дава прилика за реванш над спротивните страни од II балканска војна, ако ја турнат Бугарија во војна на страна на централните сили. Целта на Бугарија во оваа војна била да ја приграби цела Мекедонија. Бугарските политичари играле дволична улога ту ветувајќи им на силите на Антантата дека ќе останат неутрални ако веднаш и се даде поголем дел од Мекедонија што била под српска власт, ту ветувајќи воена соработка со централните сили ако цела Македонија, по успешното свршување на војната и се остави на Бугарија.

Французите се обиделе да ја наговорат Србија на отстапки но овој обид завршил со неуспех, бидејќи Бугарите премногу барале, а Србите не сакале ништо да отстапат... Но и покрај тоа бугарскиот крал Фердинанд бил и со душа и со срце на страната на централните сили и Бугарија стапила во војна на страната на централните сили[146]).

Кога на Версајскиот мировен договор се поставило прашањето за разграничување на Кралството СХС со Бугарија, на делегацијата на Кралството СХС, главен аргумент за поместување на границата кон исток им бил Валандовскиот бунт. Во образложувањето се велело дека бунтот бил организиран во Струмица и ако таа остане и понатаму во составот на Бугарија, ќе биде загрозена вардарската железничка линија на тој сектор. Како што споменавме и порано, при склучувањето на примирјето од 29 септември 1918 година меѓу Бугарија и сојузничките војски во Солун, единствена молба од страна на бугарската преговарачка делегација, што била усвоена од Французите, се однесувала на тоа, окупацијата на Бугарија да ја извршат француски и англиски војски, без учество на српски единици. По тој начин, во Струмица и околијата од месец октомври 1918 година, до 16 ноември — (стар стил А.А.) 1919 година, до влегувањето на српските воени единици во неа, т. е. цела година била под управувањето на мешани цивилни бугарски власти и воени претставници од француската и англиската војска. Во самиот град Струмица имало 150 војника од француската колонијална пешадија[147]).

---

[146]) Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, II издање, Београд, 1953, страна 8.

[147]) Архив Војно-историског института — Београд, пописник 4/3, кутија 56, фасцикла 3, Команда на граничните трупи, пов. бр. 941 од 12 август 1919, Скопје, до Командантот на III армиска област.

Во овој период од една година, во Струмица и Струмичко се вршеле грабежи и разбојништва, како од разбојнички групи што доаѓале од Бугарија, така и од самата бугарска власт, која предвидувала дека оваа област ќе биде одземена од Бугарија и брзала да пренесе во внатрешноста на Бугарија се што можело да се носи. Како последица на оваа појава, како и на војната воопшто и во Струмичко се појавила глад иако таа област е меѓу најбогатите во Македонија. Големата скапија и криумчарењето исто како и во останатите краишта на Македонија фатиле голем замав[148]).

Струмица била претрупана и од бегалци од зоната на воените акции, а особено од градот Дојран кој бил разурнат, и сето население било прснато во поблиските места во Грција, а особено многу во Струмица. Од друга страна, голем дел од населението од градот и околијата, под влијание на пропагандата што ја воделе бугарските власти во текот на оваа година се преселило наполно во Пиринска Македонија — во Петричкиот крај и понатаму во внатрешноста на Бугарија.

Револуционерниот бран како резултат на одгласот на Октомвриската револуција ја опфатил и Струмица, бидејќи, војниците што го напуштиле фронтот, при походот на Софија, минувале преку Струмица и Струмичко. Како резултат на револуционизирањето на масите, дошла и победата на изборите што се одржале на 17 август 1919 година, кога победиле тесните социјалисти во струмичката изборна единица[149]). Оваа победа на тесните социјалисти во Струмичко, секако се должи на општото недоволство од положбата на населението од таа област, опфатено од револуционерниот бран на Балканот како резултат на одгласот на Октомвриската револуција, како и присутноста на „зелениот кадар" што најмасовно се појавил во горите на Малешевијата, составен од дезертерите од фронтот и од незадоволниците од режимот на окупаторската бугарска власт.

Ваквиот статус на Струмичко владеел до 16 ноември (стар стил АА) 1919 година кога „точно во 12 часот во Струмица вмаршириал окупациониот одред на српската војска"[150]).

Со приклучувањето на Струмичко кон новосоздадената југословенска држава, бројот на истата се зголемил за 60—65.000 население а од тоа на самиот град Струмица отпаѓале 9.000 жители[151]).

---

[148]) Ibidem, кутија 58, ф. 6, Команда на Брегалничката дивизиска областпов. Ђ. број 4288, од 8 септември 1919 година, до Командантот на III армиска област. Извештај за положбата во Струмица. Оваа Команда имала свои известувачи на граничниот сектор спрема Струмичко, кои постојано јавувале за положбата во Струмица; Делегат за повлекување на границата, нов. бр. 14, од 29 октомври 1919 година — Ново Село, До командантот на Струмичкиот окупационен одред.

[149]) Ibidem, Кутија 58, фасцикла 6, Командата на Брегалничката дивизиска област пов. Ђ. број 4288.

[150]) Ibidem, Кутија 57, фасцикла 7, Командата на III армиска област, пов. Ђ. број 5889 од 16 ноември 1919 година, До господинот Министер на војската. „Окупациони одред" се вика во извештајот.

[151]) Ibidem, Телеграма пов. бр. 5596 од 27 октомври 1919 година; Стенографске белешке књига I, страна 436, Београд, 1923, измени на границите имало и спрема

Изгледа дека населението од Струмица, во време на престојот на француските војски во градот воспоставило потесни врски со нив и ги освоило нивните симпатии, та кога дошол српскиот окупационен одред, Французите велеле („како и во други прилики" — така стои во извештајот) дека тие и ги отстапиле заземените места на српската војска. Со идењето на српската војска во Струмица, веднаш била избрана управа на градот, но Французите не сакале да ја признаат бидејќи ја избрал окупациониот српски одред[152]).

Веднаш со преземањето власта во Струмица, српскиот окупационен одред започнал лошо да се однесува „спрема месните граѓани од Струмица кои биле чиновници при бугарската власт и спрема населението". Се вели дека „ова го увидел и францускиот мајор кој се наоѓал во тоа време во Струмица и отишол во Солун да му јави на генералот Франц Бургон". Министерството војно, во актот што го испратило до Командата на III армиска област, по повод на овој случај ја опоменува командата „барем во прво време да не биде таков односот за да не се замешаат страните држави"[153]).

Ваквите постапки спрема населението, како во Струмичко, така и во останатите делови на Македонија; грабежите и разбојништвата, влијанието на Октомвриската револуција, во Европа воопшто, а во државата на СХС посебно, како и ред други фактори, како последици од војната, предизвикале незадоволство кај народот, масовни емиграции и бегање в шума, така што биле создадени поволни услови народот да ги пригрне идеите на Октомвриската револуција што во себе носеле нешто ново што одговарало на настроението на масите. Затоа на престојните избори народните маси ќе се ориентираат кон листата на КПЈ и ќе гласаат за комунистички преставници, како во општините, така и во конституантата.

IV

ИЗБОРИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА

1. ИЗБОРИТЕ ЗА ПРИВРЕМЕНО НАРОДНО ПРЕТСТАВНИШТВО НА КРАЛСТВОТО СХС

На создавањето на југословенската држава му претходеле борби меѓу Српската влада на Крф и Југословенскиот одбор. Борбата се одвивала по прашањето за внатрешното устројство на идната држава.

Албанија. Така, патот меѓу Струга и Дебар, којшто по решението на Амбасадорите во Лондон 1913 година бил доделен на Албанија, во 1921 година, пак по решението на Амбасадорите во Женева, бил доделен на Крал СХС.

[152]) Архив Војно-историског института, кутија 57, фасцикла 7, Струмички окупационен одред, О. бр. 198, од 19 ноември 1919 година, До Команданта на III армиска област.

[153]) Ibidem, Кутија 63, фасцикла 3, Министерство на војската и морнарицата генералштабни отсек, пов. Ф. Ђ. О. бр. 47618, од 21 јануари 1920 година, до Командата на III армиска област.

Додека Југословенскиот одбор бил за една единствена држава, во која Хрватите и Словенците ќе бидат во се рамноправни со Србите, Никола Пашиќ, тогашен претседател на Српската влада, на севозможни начини гледал да се постигне хегемонија на големосрпската буржоазија во државата. На долгите конференции, што за прв пат се одржувале меѓу Југословенскиот одбор и Српската влада, на островот Крф 1917 година, за македонското прашање и Македонија не се кажало ниту еден збор. Таа се третирала како српска покраина „добиена на меч" додека др. Анте Трумбиќ сметал дека македонското прашање е прашање на сила.

Претставниците на Југословенскиот одбор не сакале македонското прашање да го покренат, плашејќи се во тој случај Српската влада да не му даде доволно подршка на Југословенскиот одбор по прашањето за приклучување кон Хрватска, односно кон проектираната југословенска држава, оние области вдолж нашето приморје на кои Италија рефлектирала врз основа на заклучоците во Лондонскиот пакт од 1915 година.

Крупна победа постигнала српската буржоазија на заседанијата на Крф со тоа што успеала да ја наметне династијата на Караѓорѓевиќите на чело на идната држава, со што била определена формата на внатрешното уредување на истата, без прашањето на народот.

Веднаш по свршувањето на војната иде до обединувањето на југословенските народи и регентот Александар бил овластен да ја конституира првата влада на заедничката држава на СХС на 20 декември 1918 година. По самиот состав на таа влада можело веднаш да се предвиди дека истата ќе работи исклучиво на зацврстување на буржоаскиот поредок во новосоздадената држава. За претседател на Владата бил именуван Стојан Протиќ, за потпретседател др. Антун Корошец, за министер на внатрешните работи Милорад Драшковиќ кој подоцна станува автор на фамозната „Обзнана", додека за министер на надворешните работи, иако на остро реагирање на Пашиќ, бил избран др. Анте Трумбиќ[164]).

Српската скупштина требало да биде распуштена и на нејзино место да се избере Привремено народно претставништво, што ќе ја врши функцијата на народно собрание, односно да ги подготви изборите за уставотворна скупштина и да престане да постои.

Иако југословенската мисла датира многу години пред обединувањето, иако стремежите на југословенските народи иделе кон тоа да се создаде една државна заедница што ќе ги прибере во своите граници сите југословенски нардои и ќе биде услов за нивната егзистенција, еднаквост, слобода и прогрес, таа држава била создадена „во атмосфера на контрареволуција" (на реакционерна Европа спрема Окт. револуција — Н. Б.). Во такви услови, на народите кои влегле во составот на новата заедничка држава, со силата на оружјето им било одземено правото на демократски начин да го решаваат прашањето на својата национална судбина. За тоа Родољуб Чолаковиќ вели: „Југославија,

---

164) Д-р Фердо Чулиновић, Државно-правна хисторија југословенских земаља XIX и XX вијека, Загреб, 1954, страна 216.

како државна заедница на нашите народи беше израз на најдлабоки израз и стремежи, но таа настана како резултат на една империјалистичка војна во ,која Антантата однесе победа над централните сили, војна во која според Лениновите зборови требаше да се реши прашањето: „дали Англија или Германија, дали овој или оној финансиски капитал ќе го владее светот[155]).

Во овој период на револуционерен подем на југословенските народи буржоазијата од сите присоединети области брзо се поврзува и се готви да ја задави борбата на народните маси од градот и селото. Од донесените во текот на војната позитивни решенија се отстапувало, кога поминале критичните моменти за буржоазијата. Според решенијата на Крфската и Женевската конференција, изборите за уставотворното собрание требало да бидат спроведени веднаш по завршувањето на војната. До изборите Собранието требало да го заменува од горе избрано Привремено народно претставништво. Со споразум на постојните политички буржоаски партии бил однапред определен бројот на народните пратеници што би требало секоја област да ги прати во. Претставништвото. „Привременото народно претставништво на Кралството СХС беше прво врховно законодавно тело во Кралството СХС, создадено со задача да приготви избори и свикувања на Уставотворното собрание. Тоа Претставништво беше свикано со Указот на регентот Александар, од 23 февруари 1919 година (кај Фердо Чулиновиќ, стои на 24. II. во „Државно правна хист." — стр. 230, А. А.). Владата прати покани за учество во тоа Претставништво по еден клуч, што веднаш предизвика живи протести во опозиционите редови... Во однос на повиканите Владата се беше погрижила, составот на тоа Претставништво да одговара на нејзините исчекувања за натамошен развиток на државата во смисла на веќе утврдените основни начела"[156]).

Бидејќи во Македонија српската буржоазија сеуште не ги беше консолидирала своите позиции, за изборите на пратеници била донесена специјална уредба. Според таа уредба, пратеничките мандати дадени на Македонија заедно со тие од Војводина, требале на големосрпската буржоазија да и обезбедат потребно мнозинство во Претставништвото.

Било предвидено во Македонија да се извршат изборите посредно — преку повериници, како што предвидувал српскиот устав од 1869 година, за да биде власта сигурна за приврзаноста на делегатите[157]).

Прв состанок Привременото претставништво одржало на 27 февруари 1919 година, а прво редовно заседание на 16 март истата година. Ова претставништво работело без пратеници од Македонија, бидејќи изборите за истите биле спроведени во Македонија дури на 30 март 1919 година, а дури на 16 мај прв пат се појавиле избраните пратеници од Македонија на заседание на Привременото претставништво.

---

[155]) Родољуб Чолаковић, Борба КПЈ за решење националног питања, Београд, 1959, страна 5.

[156]) Д-р Константин Бастаић, д-р Фердо Чулиновић и др., Народи Југославије у борби за слободу, Загреб, 1959, страна 173.

[157]) Д-р Фердо Чулиновић op. cit. страна 230.

Како биле извршени изборите во Македонија и кои личности биле избрани се гледа од дискусиите по повод оспоруваните мандати на извесен број неправилно избрани лица.

За „Стара Србија и Македонија" биле избрани 24 пратеници, од кои само од Македонија биле избрани 14 пратеници[158]). Меѓу избраните пратеници не бил допуштен ниту еден социјалист.

Видни претставници на големосрпската буржоазија биле избрани и тоа за: Битолскиот округ Јован Кирковиќ, бивш окружен началник; за округ Тетовски Никола Дрмоњчиќ, полициски писар во Горно Полошката околија (Тетовска, А. А.), за Брегалнички округ Глигорие Драковиќ, учител (познат спроводник на големосрпските интереси во Малешевијата, А. А.); за Округ Охридски Пенчо Поповиќ, пензионер и Серафим Крстиќ — прота; за Скопски округ др. Михајло Шушкаловиќ, лекар (родум од Сараево и познат спроводник на српската пропаганда и колонизација во Скопје, уште од турско време, А. А.) и други, од кои повеќе трговци и претставници на најреакционерниот дел на буржоазијата во Македонија, се истакнати „национални работници" и полициски чиновници.

Иако со акт на Министерството на внатрешните работи бр. 540 од 8 март 1919 година било забрането да се избираат за претставници полициски чиновници, како и со Уредбата пропишана за изборите, сепак истите биле изигрувани на еден или друг начин и биле избрани лица чии мандати можеле да се оспорат.

Многубројни писмени протести биле пратени до Привременото претставништво за неправилно и незаконски спроведените избори, а тоа станало предмет на остри дискусии и во самото Претставништво кога Верификациониот одбор требало да ги потврди полномошните на избраните пратенции.

Така, за мандатот на Никола Дрмоњчиќ, во извештајот на Верификациониот одбор стои следното: „Изборот на пратеникот господин Дрмоњчиќ, е извршен на ден 31 март, а господин Дрмоњчиќ е разрешен од должноста полициски писар на Околија Горно-Полошка на ден 24. март о. г. (1919, А. А.). според извештајот на господинот министер на внатрешните работи бр. 1777. Заради таквата положба на работите, Одборското мнозинство смета дека господин Дрмоњчиќ учествувал во подготовките за избор на околиските повереници — на кои избори бил функционер — надзорен орган и со тоа слободата на изборите на повереницитe на Горно-Полошка околија е доведена во сомневање а со тоа и самиот избор на пратеникот г-н Дрмоњчиќ, бидејќи бројот на повереницитe од таа околија е од влијание на резултатите на изборите. За Дрмоњчиќ гласале 81 повереник од кои 35 биле од Околија Горно-Полошка, каде Дрмоњчиќ бил полициски писар"[159]).

---

[158]) Стенографске белешке, свеска I, Загреб, 1919, страна 240.

[159]) Ibidem, страна 891; „Социјалистичка зора" бр. 61 од 19 август 1920. Пратеникот во Привременото претставништо, Никола Дрмоњчиќ, уште како полициски писар во Горно-Полошката околија, праќал писма до своите потчинети и ги терал

Против изборот на Никола Дрмоњчиќ се изјаснил и народниот пратеник Риста Трајковиќ и пред пратениците го рекол ова: „Полициските органи и тоа не само писари туку и жандари можат да влијаат на изборите во Македонија, најдобар доказ за тоа е и самата уредба... Дрмоњчиќ може да биде избран, но ако ја сакал правдата, тој не смеел да се кандидира како полицејски чиновник, а најдобар е доказ и тоа, што Кралската влада со своето решение забранува полициските чиновници да можат да бидат пратеници"[160]).

Мешањето на властите во изборите и избирање на луѓе првенствено од Радикалната партија и другите буржоаски партии споразумно, го потврдува пратеникот Риста Трајковиќ со следниве зборови: „Изборите се вршени со јавно гласање, а ги вршеа општинските писари или околиските чиновници, и тоа по список. Знам дека имало и некоја договорна листа што е од тука (од Белград, А. А.) таму упатена... Нашиот крај отсекогаш бил под влијание на властите, и немал можност сам слободно да ја изрази својата волја, и затоа ние треба да го воспитуваме тој сам слободно да се определува а не тоа да го врши под влијание на властите"[161]).

Протестите против незаконското избирање на Јован Кирковиќ, биле упатени по писмен пат до Привременото претставништво во вид на жалби потпишани од: Јован Крапчевиќ, шеф на финансиската управа — радикал, Жика Поповиќ, судија — напредњак, Воја Дамјановиќ, Спасоја Поповиќ и Павле Чубровиќ — учители, сите од Битола, но овие жалби биле одбиени. По тој повод пратеникот Антоние Тодоровиќ го изразил своето негодување со овие зборови „Новите краишта живеат под полициски режим. Мораме да ја спомeнеме и околноста дека по него (Јован Кирковиќ, А. А.) за окружен началник во Битола дојде неговиот пријател и нераздвоен другар, за кого се слуша и тоа дека вршел пробно гласање на три дена пред изборите. Бидејќи се овде во прашање моралот и угледот на нашата држава, не смееме да допуштиме,и како прв пратеник од јужните краишта да влезе во Парламентот еден полициски чиновник"[162]).

преку фалсификати да избираат повереници, кои него, Дрмоњчиќа, ќе го изберат за пратеник за Привременото претставништо за Тетовски округ.

Во едно писмо без печат и број, упатено до еден општински деловоѓа, Дрмоњчиќ пишува:

„Деловодителе,

Ти си поднесол извештај дека во твојата општина има само 2.390 души на 217 куќи. Спрема тоа, населението мора погрешно да е попишано, бидејќи е невозможно 217 куќи да имаат само 2390 жители. Поради тоа во записникот (за тоа ти испраќам формулар) ќе наведеш дека има 2510 или повеќе, па спрема тоа да избереш тројца повереници а не два. За поверник да го изберат претседателот Селим од Трново и уште еден што ќе биде сигурен наш човек, па кога ќе биде во Тетово да гласа за мене.

Ти испраќам листи како треба да го извршиш гласањето. Сврши го ова и сметај го како најважно".

23-II-1919 година, Церово. Никола Дрмоњчиќ с. р.

[160]) Стенографске белешке, свеска II, страна 893.
[161]) Ibidem, страна 544.
[162]) Ibidem, стр., 527—528.

Приговор бил ставен и на изборот на др. Михајло Шушкаловиќ, затоа што не бил роден во Македонија, бидејќи прописите предвидувале дека за пратеник може да биде избрано само она лице што е родено во Македонија. Пратеникот Никодие Милетиќ, го критикува тоа кршење на прописите од Михајло Шушкаловиќ и вели: „Јас преминувам преку критиките и работата и прописите според кои се избираат народни пратеници во Стара Србија и Македонија, но со жалење морам да констатирам дека во јужните краишта се издаваат нарочни уредби за избор на народни пратеници... Во расписот на Владата за изборите во новите краишта[...] стои сека кандидатот за пратеник треба задолжително да е роден таму. Меѓутоа постои чисто признание на господин Шушкаловиќ дека тој не е роден во Стара Србија, туку е роден во Сараево"[163]).

И покрај сите овие приговори и протести по однос на неправилните избори на поедини лица во Македонија, изборот на сите 14 пратеници од Македонија бил потврден[164]).

Со ваквите избори буржоазијата си осигурала едно послушно тело што работело исклучиво во интерес на буржоаското устројство во државата.

Политиката на владаечката буржоаска класа во Привременото претставништво била спроведувана на многу лесен начин бидејќи во ова Претставништво или воопшто немало претставници на револуционерниот пролетаријат или пак и тие што биле избрани се викале социјалисти само по име додека на дело биле застапници на една опортунистичка политика против интересите на пролетаријатот. Од Македонија, од Далмација, од Војводина и Црна Гора немало ниту еден претставник на работничката класа.

При изборите на пратеници за Привременото претставништво во Македонија имало безредија. Дури во Тиквешкиот округ дошло и до страшна тепаница меѓу Турци и Македонци во која имало 30 лица повредени.[165]) Оваа тепаница секако се случила заради тоа што тамошните Турци, собрани во организацијата „Џемиет" сакале да изберат радикалски кандидат, но биле избрани Демократски кандидати во лицето на Глигор Анастасов, адвокат од Кавадарци и Риста Трајковиќ.

Така „избрано" Народното претставништво, од својот прв состанок на 27 февруари 1919 година и првото редовно свикување од 16 март 1919 година па се до распуштањето во ноември 1920 година, било послушно оружје во рацете на дворот и Владата. Тоа било свикувано кога на Владата и била потребна согласност и одобрување на некој противнароден акт; неговите седници биле одложувани кога приговорите на некои пратеници би пречеле на политиката на Владата. Лишено од функции на највисоко законодавно тело и законодавна иницијатива, тоа Народно претставништво предизвикувало незадоволство

---

[163]) Ibidem, стр., 528—529.

[164]) Ibidem, стр., 908.

[165]) Архив војно историског института, кутија 56, фасцикла 2, Тиквешки жандармериски одред пов. бр. 26 од 3 март 1919 година до Командата на Брегалничката дивизиска област — извештај.

не само во редовите на работничката класа, туку дури и во редовите на еден дел од буржоазијата. Па и покрај критиката и од десно и од лево големосрпската буржоазија собрана околу дворот, го одложувала распуштањето на Привременото претставништво и распишување избори за Конституантата се дури не ги спровела сите мерки што би ѝ обезбедиле победа.

2. ОПШТИНСКИТЕ ИЗБОРИ ВО МАКЕДОНИЈА

Во периодот од изборите за Привременото претставништво, па до општинските избори што се одржале на 22 август 1920 година во Македонија станале крупни настани. Во тој период бил одржан основачкиот конгрес на КПЈ и Вуковарскиот конгрес на кој бил донесен и програмот на КПЈ, што претставувал важна придобивка за ориентација на револуцеонерните маси. Во тоа време работата среде масите била особено интензивна, така што класната свест и политичката зрелост доаѓале се повеќе до израз. Решителноста и истрајноста со кои се воделе штрајковите во 1919 и 1920 година ги привлекувале се повеќе работните маси во редовите на синдикатите и Комунистичката партија. Југословенскиот пролетаријат извојувал значајни победи, како на пример, осумчасовен работен ден, зголемување на надниците и др.

На пролетаријатот му претстоеле тешки борби за извојување на политички права, а особено по прашањето за учеството во влста. Требало да се водат упорни борби против буржоазијата и нејзиниот полициски апарат што се спремале преку изборите да протурат свои луѓе. Изборите за Конституантата особено биле одлагани од Дворот се додека не биле осигурени позициите на Радикалната и Демократска партија, главни столбови врз кои се крепела династијата. Пред сеопштото барање да се распишат изборите, владата на Љуба Давидовиќ, во почетокот на 1920 година, беше решила да ги распише изборите и против волјата на дворот, но монархот одбил да потпише указ за распуштање на Привременото претставништво и распишување избори, така што владата на Давидовиќ била принудена да даде оставка. Нова влада образувал Миленко Весниќ, и таа влада ги одложила изборите за Конституантата, но била принудена да ги спроведе општинските избори. Општинските избори требало да и послужат на владечката буржоаска класа како проба пред главните избори за највисокото тело во државата. Преку општинските избори, кралот и буржоазијата сакале да го дознаат односот на снагите меѓу пролетаријатот и буржоазијата и да преземат мерки за осигурување на изборите за Конституантата, ако се установи дека победата на буржоазијата на истите би била доведена во прашање.

Во предизборната кампања за општинските избори, ѝ биле правени секакви пречки на КПЈ од страна на власта за да не и се даде време и можност да излезе спремна на изборите. Како позната мерка во она време што ја преземале војните власти да ги отстранат поактивните

комунисти, било повикување на војна вежба, Исто така на комунистите им била оневозможувана изборна пропаганда[166]).

На 22 август 1920 година биле спроведени општинските избори во Македонија, на кои КПЈ на Југославија однела победа, која била до толку поважна што е постигната во условите на прогонување на се што е прогресивно.

Македонскиот народ преку овие избори дал израз и на своите национални стремежи избирајќи општински одборници од својата средина.

Народот гласал масовно во „црвената кутија" и во десетина места за општински одборници биле избрани комунисти.

Големи победи на општинските избори биле постигнати во Скопје, Куманово, Велес, Кавадарци и други места во Македонија.

По три дена од изборите „Социјалистичка зора" ги објавила првите резултати од општинските избори. Ќе наведеме само некои податоци што ги дава „Социјалистичка зора" од кои може да се види надмоќноста на комунистичките кандидати над кандидатите — припадници на буржоаските партии.

Во Куманово: комунистите добиле 720 гласа, демократите 500, радикалите 280.

Во Велес: комунистите 1285, демократите 528, радикалите 66 гласа.

Во Битола: комунистите добиле 887 гласа и 6 одборници. „Благодарејќи на несвесните Турци радикалите добија 231 глас повеќе од нас"[167]), јавувале од Битола.

Дека навистина голема заслуга за победата на радикалите во некои изборни единици на општинските избори имале муслимански маси предводени од оџите и беговите, кои биле тесно поврзани со радикалските прваци, ни покажуваат резултатите од изборите, т. е. таму каде преовладувал муслиманскиот елемент, победиле радикалите.

Сиромашните муслимански маси гласале за радикалите и заради тоа што беговите и оџите вршеле притисок врз нив, бидејќи истите, при нерешеното аграрно прашање биле економски зависни од муслиманските врвови.

Чуварите на радикалските кутии, обично оџи, при гласањето, на муслиманското население му викале: „оваа кутија е муслиманска."[168])

По долго одолговлечување, властите биле принудени да ги предадат општините во кои добиле комунистичките одборници на управување на истите, но во работата им правеле севозможни пречки. Веднаш била прекинувана старата буржоаска бирократска пракса во општините. Првенствено се пристапило кон решавање на најхитните комунално-социјални проблеми. Во градовите и во селата се обезбедувала чиста вода за пиење, се раздавала бесплатна храна, огрев и облека на сиро-

---

[166]) Четрдесет година I, 1919—1929, Београд, 1959, страна 125; — „Социјалистичка зора" број 69 од 1 септември 1920 година.

[167]) „Социјалистичка зора" број 64 од 25 август 1920 година.

[168]) Ibidem.

машното население и др. Во Скопје општинскиот одбор завел непрекинато работно време за странките и ажурно ги решавал предметите што биле упатени до општината[169]).

Тесните врски со народот, како и постигнатите резултати во краткото време на постоењето на комунистичките општини во Македонија, ги придобило народните маси, кои и покрај нечуен терор се готвеле да излезат на изборите за Конституантата и да си го дадат својот глас за КПЈ.

3. ИЗБОРИТЕ ЗА УСТАВОТВОРНАТА НАРОДНА СКУПШТИНА

Општите прилики пред изборите во есента 1920 година, на територијата на Кралството на СХС биле навистина сеуште несредени. Со својата контрареволуционерна улога, како и со својата лоша постапка спрема одделните националности и национални малцинства, југословенската буржоазија ја влошила уште повеќе политичката ситуација во земјата. Во Хрватска биле предизвикани масовни бунтови со таканареченото жигосување на добитокот. Гладот, скапијата и експлоатацијата над широките народни маси предизвикале масовни штрајкови што од темели ја разнишале буржоаската владавина во Кралството на СХС.

Неуспехот во надворешната политика, особено со плебисцитот во Корушка, го намалил угледот на државата и во очите на надворешниот свет.

Македонија се наоѓала во поспецифична положба во заедничката држава, заради нерешеното национално прашање, и затоа општата положба била полоша отколку во која било друга област. Државните комитски чети вршеле нечуен притисок и терор за да го денационализираат македонскиот народ. Клучното прашање на огромното мнозинство на селското население, аграрното прашање, не само што не било решавано на начин да ги задоволи месните интересенти, туку со колонизирање на смејства што иделе во Македонија, разочарувањето, а со тоа и гневот на населението пораснал спрема буржоаската власт. Лошата јавна безбедност, како и разните струи и влијанија, однадвор и одвнатре, ја расколебале верата на народот во искреноста на државната политика да му помогне да тргне по еден пат што би му ветувале мирен развиток и гаранција на човечките права. Корумпирнаоста на државните органи почнувајќи од најниските па до највисоките, уште веднаш по Првата светска војна, придонесла народот да ја замрзи, буржоаската власт. Стојан Протиќ, секако пак тргнувајќи од интересите на својата партија во Македонија рекол дека „власта во Јужна Србија (читај Македонија — А. А.) е со најмалку народна контрола, а со најмногу безочност, притисок и своеволија. Таму најсилно може да се агитира и најмногу да се злоупотребува и со аграрното прашае..."[170])

---

[169]) Четрдесет година. . .. страна 124—129.

[170]) Протић М. Стојан, Уочи Уставотворне скупштине, Београд, 1920, страна 81.

Разочаруван со години од „идејни" водачи за ослободување, македонскиот народ, по воените години, не сакал веќе да чуе за „ослободувачката" мисија на реакционерната ВМРО која преку терор, атентати и месни бунтови создавала само пустош во Македонија.

Единствена сила што ги разбирала стремежите за слобода и подобар живот на народот била новосоздадената Комунистичка партија на Југославија. Иако сеуште немало одреден правилен став по македонското национално прашање, КПЈ се афирмира во очите на македонскиот народ, бидејќи е решителен борец за правата на народните маси, против експлоатацијата и националниот гнет.

Првата проба со општинските избори и победата на КПЈ на истите ја стреснуваат буржоазијата и таа завела силен терор пред изборите за Конституантата.

Од секаде пристигнувале вести за растурање на комунистичките зборови. „Социјалистичка зора" за теророт што го вршела власта врз комунистичките организации, за да ги оневозможи во предизборната агитација, пишува: „Во изборната борба во некои краишта, како во злосреќниот „Брегалнички пашалак", полициските и војните власти на сите можни начини денеска ја пречат не само изборната агитација туку и нормалната работа на организациите. На пример, во Штип теророт на полицијата е толкав, што кафециите поради страв од репресалии не и даваат никаде локал на нашата организација ниту за постојан стан, ниту за собранија, а во Кочани на нашите другари воопшто им се забранува дури и правото на коалиција, а за агитација не станува ни збор"[171]).

Како пред општинските избори, така и пред парламентарните, активните комунисти ги повикувале на војна вежба. Командата на, Струмичката област „за да ја прекрати дејноста на 16 граѓани од Струмичко, како членови на бугарската организација и комунисти ги повикува на вежба"[172]).

Преку заканувања и терор биле приморувани луѓето да се определуваат за буржоаските партии кои ја развиле својата дејност и во Македонија, ветувајќи му на народот се, само да го оттргнат од КПЈ. Ако некој не сакал доброволно да стане член на некоја буржоаска партија, тогаш „ќе те викне началникот и ќе ти нареди да се определиш за неговата партија и ќе се определиш... Но кога ќе се смени началникот? Ке дојде друг и тогаш ќе се определиш за неговата партија"[173]).

Македонија била „политички необработена" и во неа тргнале важни функционери од буржоаските партии во потрага за мандати во предизборната кампања, напуштајќи ги своите места во државната администрација. На такви кандидати што го користеле својот авторитет пред своите пониски полициски органи, овие последниве им помагале на своите претпоставени „да го убедат" народот да гласа за нив. „Со-

---

[171]) „Социјалистичка зора" број 102, од 21 октомври 1920 година.

[172]) Архив војно-историског института, кутија 58, фасцикла 6, Командата на Струмичката област пов. Ђ. бр. 18, од 23 март 1920 г., до Командата на III арм. област.

[173]) „Социјалистичка зора" број 6, од 29 февруари 1920 година.

цијалистичка зора" ги разобличувала пред народот таквите појави и во своите написи вели: „Заплашувањата и насилбите, па и ќотекот од страна на полициските, па и општинските власти, значително влијаат на политичкото определување на македонскиот народ. Македонските политичари задоволно си ги тријат рацете и си прават сметка без крчмар. Тројца окружни началници радикалски поднеле оставка на државната служба, сметајќи како готово дека ќе бидат избрани за народни пратеници. Дури по некои си ги запазиле своите периметри — своите изборни окрузи. Така инспекторот на Министерството за трговија фрлил око на Тетовскиот округ, постојано го бараат гостиварски и тетовски Турци низ Скопје. Во Тиквешкиот округ фрлил јадица некогашниот околиски началник во Неготино — Видаковиќ, а во Велес се борат Прохаска и судијата Радојчиќ..."[174])

Во предизборната кампања буржоазијата вршела дискриминација спрема КПЈ, припишувајќи и тесна поврзаност и соработка со комитското движење. Тоа бил изговор за да ги гони комунистите во Македонија како „бугараши".

Овој потез на буржоазијата всушност бил тесен шовинизам од кој таа никако не можела да се ослободи. „Социјалистичка зора" ги откривала вистинските намери на буржоазијата и по тој повод го пишувала следново: „Меѓутоа, оние што не можат да се подигнат малку повеќе од националниот шовинизам и да се ослободат до предрасудите на своето буржоаско воспитание, не можат да ја сфатат таа појава, инаку многу јасна и разбирлива и затоа нивните наводи против ширењето на комунизмот во Македонија се смешни и многу лабави. Меѓу другите тие непрестано ни упатуваат еден излижан и олитен аргумент, дека граѓаните на Македонија ги премачкале своите фирми со црвена боја само затоа, на тој начин вешто да ги прикријат своите национални бугарски чувства. Тоа е една најобична лага, со која буржоазијата секогаш се служи кога и треба макар каков повод за прогонување на работничкото движење"[175]).

Во атмосферата на општо незадоволство на југословенските народни маси од режимот на владеачката буржоаска класа бил донесен изборен закон и распишани избори за Уставотрорното собрание.

Со распишување на изборите било распуштено Привременото народно претставништво, како и Хрватското народно веќе, Српската народна скупштина и народните скупштини на Црна Гора и Војводина.

„Со овој акт буржоаската влада ја истакнала својата непоколеблива одлука, да продолжи со ликвидирањето на дотогашните државно-правни историски „индивидуалитети", наиме, бришење на сите дотогашни посебни државно-правни положби на југословенските земји, посебно на Хрватска"[176]).

По Изборниот закон, за ден на изборите бил определен 28 ноември 1920 година.

---

[174]) Ibidem, број 49, од 18 јуни 1920 година.

[175]) Ibidem, број 7 од 22 февруари 1920 година.

[176]) Др. Константин Бастаић, др. Фердо Чулиновић и др. op. cit, страна 176.

По тој изборен закон биле усвоени принципите на општо, еднакво, непосредно и тајно право на глас. Право на глас имале сите оние кои до денот на изборите навршиле 21 година старост. Од активно и пасивно бирачко право биле исклучени жените, младината под 21 година старост и војската.

Свои кандидатски листи истакнале 22 партии за овие избори.

КПЈ во Македонија истакнала 41 кандидат на својата листа[177]).

Во бирачките спискови од целата територија на Кралството биле внесени вкупно 2.490.576 лица, а гласале се на се 1.619.813 избирачи... Изборите се извршиле по изборни околии кои можеле да имаат најмногу 30.000 жители и се гласало тајно со гумени куглици[178]).

Комунистичката партија на Југославија и покрај теророт пред изборите и во време на истите однела голема победа. Таа добила 58 пратенички места со 198.736 гласа, трета по ред по број на мандати и добиени гласови. Сразмерно на бројот на населението во Македонија КПЈ добила најмногу пратенички места — 15[179]).

Уставотворната скупштина на Кралството СХС се собрала на прво свое заседание на 12 декември 1920 година во Белград. Наместо предвидените вкупно 419 свои членови, во неа влегле само 367 народни пратеници. Одбиле да дојдат во Скупштината 50 народни пратеници избрани на листата на „Хрватската републиканска селска странка" и двајца народни пратеници „праваши"[180]).

Буржоаската власт била изненадена од победата на КПЈ особено во Македонија. Споменатиот отпорано Р. А. Рајс, по повод победата на КПЈ на изборите во Македонија пишувал: „Македонците масовно гласаа за комунистите убедени дека ќе настапи нова ера... Студентите, па дури и млади чиновници ги помагаа српските непријатели во оваа работа... Во Охридската околија најревносен пропагандист беше еден

---

[177]) Статистички преглед избора народних посланика, Београд, 1921. Книгата не е пагинирана. На територијата на Македонија КПЈ на својата изборна листа имала 41 пратенички кандидат заедно со нивните заменици.

[178]) Др. Константин Бастаић, др. Фердо Чулиновић и др. op. cit., страна 177.

[179]) Статистички преглед избора народних посланика, Београд, 1921. Според овие статистички податоци во Македонија биле избрани овие народни пратеници од листата на КПЈ:

I. *Битолски изборен округ*: 1. Ратко Жуњиќ, учител од Битола. 2. Драгутин Буквиќ, секретар на сојузот на работничките животни намирници од Белград, 3. Танасие Илиќ, судски писар од Прилеп.

II. *Брегалнички округ*: 4. Душан Цекиќ, трговец од Скопје, 5. Воислав Ѓ. Стојановиќ, судија од Приштина.

III. *Кумановски округ*: 6. Коста Т. Дајлевиќ, кројач од Куманово, 7. Лавро Клеменчиќ, секретар КП од Љубљана, 8. Ѓорѓе Ступаревиќ, адвокат од Куманово.

IV. *Охридски округ*: 9. Танасие Илиќ, судски писар од Дебар.

V. *Скопски округ*: 10. Душан Цекиќ, трговец од Скопје. 11. Петар Ѓорѓевиќ, столарски работник од Скопје, 12. Коста Новаковиќ, новинар од Белград.

VI. *Тетовски округ*: 13. Драгутин Тасиќ, кмет правник од Скопје.

VII. *Тиквешки округ*: 14. Петар Ѓорѓевиќ, столарски работник од Скопје, 15. Милорад Пантиќ, судија од Гњилане.

[180]) Др. Константин Бастаић, др. Фердо Чулиновић и др. op. cit., страна 177.

студент од Белградскиот универзитет, кој истовремено беше државен чиновник во Охрид. Тој се вика Коста Миљовски, родум од Ресен..."[181])

Додека властите сметале со терор да го натераат населението да гласа за буржоаските партии на изборите, тие постигнале обратни резултати така, каде што теророт бил пожесток, комунистичките кандидати добиле најголем број гласови ,каков што бил случајот во Македонија. За ваков терор во Македонија тогашниот секретар на КПЈ и народен пратеник, — Сима Марковиќ, одговарајќи на едно прашање на министерот на внатрешните работи — Милорад Драшковиќ му рекол: „Тепање претепување и убивање на луѓе, работници комунисти се врши ширум целата наша земја... а особено во Македонија"[182]).

Властите од теренот јавувале тревожни вести дека на општо нивно изненадување населението масовно гласало за комунистите. Началникот на Кумановскиот округ, уплашен од успехот на КПЈ му пишува на командантот на Вардарската дивизиска област помеѓу другото и следново: „Со ова писмо сакам, господине полковниче, да Ве известам за ситуацијата во Кратовската околија. — Исходите на изборите за народни пратеници во таа околија дадоа неочекувани резултати. Целата околија — „готово листом" — гласаше за комунистите, и со тоа сакаше да даде видлив израз против денешната управа..."[183])

Зошто баш во Македонија беше толку голема победата на КПЈ, пишува и Коста Новаковиќ: „Македонското население беше сито од окупациите и анексиите на сите „ослободителни" буржоазии, од нивните војски и нивните жандармерии — кои оставаа крвави траги, пустош, маки и гробови. И веќе во 1920 година, повеќето од половината Македонци, сите што страдаа, гласаа за револуционерната работничка партија, на чие знаме беа испишани паролите за независна Македонија и федерација на балканските работничко-селански републики. Тие чувствуваат дека тука им е спасот: во револуционерниот социјализам, во заедничката борба со работниците, кои исто така како и тие пиштат под јаремот на богатите и силниците"[184]).

Владаечката буржоазија гледала на секој начин да го сузбие револуционерното движење на работниците плашејќи се од револуција. Затоа, само на еден месец по изборите била донесена „Обзнана" што била уперена исклучиво против револуционерните сили во земјата. Тоа било сигнал за започнување на една жестока потера против КПЈ. Заради тој терор и апсења на 11 јуни 1921 година, комунистичките народни пратеници ја напуштиле Скупштината. Веќе во јули истата година, со изгласаниот „Закон за заштита на државата" било забрането легалното постоење на КПЈ и започнал уште посилен прогон.

---

[181]) Р. А. Рајс, Писма из Маћедоније, „Нови живот", свеска III, страна 65, Београд, 1921.

[182]) Стенографске белешке, књига I, страна 10.

[183]) Архив војно-историског института, кутија 68, фасцикла 2, Начелникот на Кумановскиот округ, пов. бр. 650, од 7 декември 1920 година, до командантот на Вардарската дивизиска област — Скопје.

[184]) Коста Новаковиќ, op. cit. страна 31.

Од тогаш за македонскиот народ настапиле уште потешки моменти и во наредните 12 години, имало стотици убиени и на десетици илјади затворани Македонци.

Со 1920 година завршува еден период на револуционерен подем, во кој буржоазијата од цела Европа се исплашила за својата власт и за своето постоење воопшто. Во тој револуционерен период по Првата светска војна, недоволно вооружени со марксистичка наука, без некој подолг револуционерен опит, лидерите на КПЈ — како што бил Сима Марковиќ, не можеле да ја оценат слабоста на буржоазијата и зрелоста на револуционерната ситуација и да извршат решителен напад на владеачката буржоазија, туку и позволиле да се зацврсти на власта и да изврши јуриш на Партијата и да ја разбие.

Со забраната на КПЈ, Македонија се нашла во уште поспецифична положба, во однос на другите народности во Југославија. Од една страна се засилил теророт над населението од бројните комитаџии праќани од Бугарија, а од друга страна, властите вршеле незапаметен терор над населението, под изговор дека ги гонат комитаџиите и тоа им бил изговор да ја засилат великосрпската асимилаторска политика над македонскиот народ.

ЗАКЛУЧОК

I

Во двете балкански војни и во Првата светска империјалистичка војна, македонскиот народ поминал низ многубројни перипетии и тешкотии. Посебно Вардарска Македонија доживеала најтешки моменти во својата историја во овој период. Во неа се сменуваат „ослободителите" и жестоко се пресметнуваат со своите противници што самите ги создале преку своите пропаганди вршени со децении во текот на турското ропство. Масовните интернирања на стотици македонски семејства, и чести убиства, ги одбележуваат годините на владеење и на српскате, а особено на бугарските власти во Вардарска Македонија. Мобилизацијата на луѓе и добиток за фронтовите вршени со подеднаква суровост и од едните и од другите ја лишиле Македонија од потребната работна рака и добиток и земјата, основно средство за производство, останала речиси необработена и запустена.

Македонците во составот на српската војска се бореле против своите браќа Македонци мобилизирани во бугарската војска. Како и да се решела војната, едните од нив ќе биле победители, а другите победени. Во овој случај огромниот број од македонскиот народ се нашол не по своја вина, во таборот на победените. Се случило она што некој рекол: „тешко на победените".

II

При вакви околности, во процесот на создавањето на државата на Србите ,Хрватите и Словенците, прашањето за Македонија не било никаде, ниту на еден состанок меѓу српската влада и Југословенскиот

одбор покренато. На една од конференциите на Крф, што и претстоеле на Крфската декларација, прашањето на Македонија било оквалификувано од Претседателот на Југословенскиот одбор др. Анте Трумбиќ, како „прашање на сила". Вардарска Македонија била во доменот на „Велика Србија" и како таква влегла во новосоздаденото Кралство на Србите, Хрватите и Словенците.

III

Националното прашање во стара Југославија ниту било покренато, ниту решавано, бидејќи на големосрпската хегемонистичка буржоазија најмногу и конвенирала идејата на „троимен народ". Во тој „троимен народ" вештачки бил вклучен и македонскиот како дел од српскиот народ, како дел од Србија — „Јужна Србија".

IV

На секаков обид да се истакне македонската индивидуалност властите се закануваат со омразениот „бугаризам" кој му направил големи пакости на српското население особено во Топличкиот крај и кој бил победен во војната.

V

По војната во Македонија владеела воена диктатура помагана од стариот цивилен апарат кој владеел според специјалните уредби за „новите области" донесени за Македонија уште во 1912 година и што останале на сила до 16 август 1919 година.

Теророт вршен од страна на органите на власт и „државните комитации", а со цел што побргу да го денационализира и асимилира македонскиот народ, придонесол народот да ја намрази таа ненародна заедница на народите на Југославија.

VI

Народот ,поминал низ сите лошотии што ги носи војната, со изменета веќе психологија и свикнат на жртви, масовно бегал во горите со оружје в рака. Таа појава особено била масовна во Хрватска и била изразена во таканаречениот „зелен кадар", но не била ретка и во Македонија.

VII

Масовните емигрирања по војната, особено во Бугарија, како и колонизирање на немакедонци во Вардарска Македонија, во многу го измениле етничкиот состав на населението, а од друга страна создале политички проблем што доаѓал до израз за целото време на постоењето на стара Југославија.

VIII

На емигрантите Македонци во Бугарија или им се забранило за секогаш враќањето на своите огништа или тоа враќање им се отежнувало со заканување од властите „дека ќе им се создаде вина (иако кај мнозинството таква не постоела) и ќе бидат судени".

При вакви услови еден дел од македонската емиграција или наполно се сврзал со шовинистичката бугарска буржоазија (особено постарата која отпорано била сврзана економски со истата), друг дел се вклучил во напредното револуционерно движење, а третиот дел, што по собирните логори ги испитувал сите лишенија и глад бил „милом или силом" врбуван од реваншистичките кругови во Бугарија за комитаџиски чети што упаѓале на територијата на Вардарска Македонија и пак се враќале назад, а мирното население, и особено нивните блиски роднини, биле подложени на нечуени прогони, затворање и уништување.

IX

Кога при изборите за претставнички тела по секоја цена се протураат за претставници „национално свесни и заслужени за српството елементи", македонскиот народ, лишен од политички права, прибегнал под крилото на опозицијата (најчесто кон Демократска партија), а масовно ја прифатил програмата на КПЈ, која се бори за рамноправност, остро го критикува буржоаскиот систем, како и системот на владеење во Македонија и бара федерација во државното устројство. Затоа во Македонија комунистите ги добиле општинските избори во најголемите градски центри, и затоа преку 40.000 гласачи од Македонија испратиле 15 народни пратенции од Комунистичката листа во Конституантата.

X

Преку реквизиции и грабеж од секаков вид, Македонија била стопански упропастена во текот на долгогодишната војна. Македонските селски маси „немале морално право" да добијат земја според аграрната реформа што започнала да се спроведува од почетокот на 1919 година, туку земјата, што како чифчии од памтивек ја работеле нивните претци, ја добивале колонисти, кои биле населувани во Македонија првенствено од стратегиски и политички причини, а најпосле и од економски.

XI

Од огромните репарации што ги добило Кралството СХС, за Македонија не било доделено ништо. Ваква дискриминација се вршела и спрема македонската буржоазија, која не добила државни кредити, ни пак можела да ги има во свои раце клучните стопански извори.

XII

Версајскиот мировен договор ги потврдил решенијата на Букурешкиот мир од 1913 година и Македонија и денеска останува разделена на три дела.

Дележот на Македонија особено се одразува негативно, дури и катастрофално по нејзиното стопансвто и по етничката целост.

Важните културни и стопански центри од историското минато на Македонија остануваат без меѓусебни економски и културни врски и се откинати од својот хинтерланд и осудени да „вегетираат" или сосема да бидат сосипани.

LA MACEDOINE VARDARIENNE — DEPUIS LA PREMIERE GUERRE MONDIALE JUSQU'AUX ELECTIONS DE LA CONSTITUANTE, LE 28 NOVEMBRE 1920

Resumé

D'après le traité de Bucarest, la Macédoine Vardarienne (exepté le département de Stroumitza) fut cédée au royaume serbe. En automne de la même année, la Macédione Vardarienne fut partagée en trois départements militaires: Vardarien, de Bregalnitza et de Bitola. Un recensement de la population masculine de 20 à 50 ans a été entrepris aussitôt. Au printemps de 1914, tous les hommes âgés de 20 à 25 ans ont été recrutés dans l'armée serbe et dans chaque département militaire fut formé un régiment.

Sous l'influence de la propagande qui venait de Bulgarie et à cause du mauvais traitement infligé à ces jeunes soldats-Macédoniens de naissance, les recrues de Chtip réfusèrent d'une manière démonstrative de prêter serment à Kragouévatz.

Dès le commencement de la Premiere Guerre Mondiale jusqu'au 15 juillet 1915, la Serbie a mobilisé en Macédoine Vardarienne 58.798 soldats et réquisitionné 22.245 têtes de gros bétail et 2.782 voitures pour les besoins de l'armée.

Les Macédoniens ont lutté dans les rangs de l'armée serbe contre l'Autriche-Hongrie et ont emporté des succès à Smédérévo, à Ada Tziganlia, à Goutchévo, à Koupinovo et à Matchkine Kamene (en Srebie).

Lorsque, vers la fin de 1915, la Bulgarie a occupé la Macédoine Vardarienne, elle aussi de sa part a mobilisé les Macédoniens et a formé la XI-e Division dite Macédonienne, qui comprenait 33.;000 soldats et qui jusqu'à la fin de la guerre a lutté au front de Salonique.

Pendant la guerre, sur la territoire de la Macédoine, il y a eu toujours plus de 500.000 soldats de la part des deux camps ennemis, qui se procuraient des provisions sur place.

L'armée bulgare réqusitionnait toujours des denrées et d'autres produits pour les soldats, de façon que la population en Macédoine était exposée à la famine chronique, ne recevent que 300 gr. de pain par jour (le pain d'-ailleurs était la nouriture fondamentale de la population). A cause du haut prix des denrées, celles-ci étaient inaccissibles aux les habitants des villes et des cas de morts causée par la famine n'étaient pas rares.

La corvée, qui était en vigueur pour toute la population, lui pesait particulièrement. Les lignes des chemins de fer: Kitchévo—Ohrid et Gradsko—Prilep ont été construites exclusivemnet par la corvée. La population trouvé apte au travail, devait s'y randre à ces chantiers en trois relèvesuccessives.

Pendant la guerre, les autorités serbes, de même que les autorités bulgares, ont procédé à des internements en masse et quelquefois à des assassinats des habitants macédoniens. Les autorités Bulgares ont surtout interné des arondissements de Bitola (Monastir) Prilep et Poretché.

La guerre n'a laissé que des ruines en Macédoine. La ville de Doïran et des dizaines de villages, tout près du front, ont été conmplètement détruits; quant à la ville de Bitola (Monastire), les deux tiers des maisons y ont été démolies...

Pendant la guerre et les premières années qui suivirent des épidémies régnaient parmi la population et le bétail. La „grippe espagnole" fauchait la population et on avait de grandes difficultés pour enterrer tous ces morts.

Après la guerre en vertu du traité de Versailles, la Macédoine est toujours restée partagée entre le royaume des Serbes, Croites et Slovènes (la Macédoine Vardarienne), la Bulgarie (la Macédoine de Pirine) et la Grèce (la Macédoine Egéénne). Par la traité de Neuilly la Bulgarie a dû ceder le département de Stroumitza au royaume SCS.

A cause du partage de la Macédoine en trois parties, d'importants centres culturels et économiques ont perdu la possibilité de communiquer entre eux et la liaison avec leurs régions, de sorte que tout cela a eu des répercussions négatives sur l'économie de toutes les trois parties de la Macédoine.

Immédiatement après la guerre, le manque de vivres a provoqué une spéculation en masse, une contrebande intense et la „bourse noire". Les autorités civiles et militaires fronteliers représentants du régime mégaloserbe, étaient en liaison avec les contrebandiers et s'enrichissaient illégalement.

Le changement de l'argent pendant la guerre, et après elle, était toujours à la charge du peuple. Celui qui en 1914 avait 100 dinars, après les changements survenus plusieurs fois, après la guerre, n'en pouvait avoir que 25 dinars.

Des considérables réparations de guerre, que le royaume des Serbes, Croates et Slovènes avait obtenues, presque rien n'a été destiné à la Macédoine, bien qu'elle eût subi d'énormes dégâts du fait de la guerre.

Les brigandages et les pillages faits par les bandes albanaises-„katchaks" (à l'Ouest de la Macédoine); par des bandes qui venaient de Bulgarie (à l'Est de la Macédoine), ainsi que par les autorités militaires et civiles, ont duré jusqu'en 1922 et la population macédonienne en souffrait beaucoup.

Les autorités n'étaient pas en état de défendre le bien et la vie de leurs sujets en Macédoine Vardarienne.

Pendant la guerre même, et après elle, les autorités bulgares et serbes ne faisaient que dénationaliser et assimiler le peuple macédonien par l'intermediaire de „komitadjis d'Etat", par des écoles en défendant l'emploi de la langue et le nom macédoniens et par des plans ayant pour but „l'administration de la Macédoine". En Macédoine les autorités serbes régnaient par la voie de décrets spéciaux, mis en vigueur aussitôt après la guerre Balcanique et qui y ont été maintenus jusqu'au 16 août 1919.

En profitant de cette situation spécifique de la Macédoine, les auto-, rités gouvernementales, surtout le voivoda Jovan Babunski exerçaient une terreure inoïe en Macédoine.

Au cause de la terreur, de la misère et de la question nationale non résolue ainci que sous l'influence de propagandes venant de l'extérieur, des milliers de Macédoniens s'enfuyaient dans le maquis le fusil à la main, ou bien ils émigraient en Bulgarie.

Les mécontentement était surtout grand chez les paysans, car sur les terres que laboraient encore leurs ancêtres, l'Etat commenca à coloniser des familles des autres régions de Yougoslavie, dans le but de dénationaliser et assimiler le peuple macédonien.

Dans les villes régnaient le chômage et la famine. Tout cela contribua à ce que les masses populaires se groupèrent autor du Parti communiste de Yougoslavie, récemment fondé, qui critiquait amèrement le système bourgeois et exigeait l'introduction le système fédératif en Yougoslavie plurinationale.

En mars 1919, des élection ont eu lieu en Macédoine au moyen des mandataires, pour des députés de l'Assemblée provisoire du royaume de SCS. En Macédoine Vardarienne ont été élus 14 députés, mais tous appartenaient aux partis bourgeois. Parmis les élus il y en avait aussi des fonctionnaires de la police.

Aux élections communales du mois d'août 1920 dans les plus grands centres communaux (Skopjé, Velès, Koumanovo etc.) ont été élus des représentants communistes.

Aux élections de la Constituante, du 28 novembre 1920, le peuple macédonien a voté en masse pour les candidats de la liste du Parti communiste de Yougoslavie et a élu 15 députés.

Pavao Vuk-Pavlović

VREDNOTA U SVIJETU

Čovjek se ne dostaje zazbiljnosti ni svojevrsna bistva po nekom samotnom jastvu. Da se uopće i može upoznati kao jedinka i kao lice, zahvaljuje upravo činjenici, po kojoj mu je sudbinski prikrojen neki svijet, što mu pripada baš kao što je i on pored sve osobnosti vezan uza nj. Tek izdižući se s dna razmjerne neke ukupnosti predmeta, koja mu se ovako ili onako stavlja nasuprot kao konkretna razmjerna cjelina, kao svijet, može da bilo kako omjeri svoj lik kao ljudski i kao svoj. No kako s druge strane svijet taj dobiva svoju neku određenost time, što konkretno ljudsko lice, kojemu je taj svijet dan, i samo ulazi u nj kao bitan njegov član, nije on, koliko se prikazuje kao specifično ljudski svijet, nikako do kraja izmjerljiv, bio on i još tako ograđen. Koliko se u njemu kao zazbiljnoj veličini i odražavao bitak, toliko se njime ogleda i bivanje, kao što je već samo ljudsko biće podvrgnuto neizbježnosti dolaženja i prolaženja. Stoga se takav oseban svijet i ne da nikako shvatiti kao dosljedna ili gotova datost, koja bi u svim svojim odnosima i vezama bila tako nazočna, da bi se ikada dala toliko prozreti i da bi uopće bila toliko pregledna, koliko bi to iziskivala nužda trajna razračunavanja s njime. Ni po svome jedinstvu ni po svojoj cjelini ne može se smatrati ikad dokrajčenim ili savršenim. Kakogod i bio takav, kakav jest, on je opet i neodrediv po onome, što se u njemu kao klica krije. Znat će se prikazati kako minutljivim tako i nečim, što sveđ nadolazi. No lik mu svakako nije krut; on je štaviše plastičan.

Samo ona između odredivih pri tome svjetskih razina, u području koje se da uvidjeti prostornovremenski ograđen, u uskom biologičkom smislu shvatljiv opstanak, pripada ovdje nečemu, na što, bilo ono i prolazno, čovjek u neku ruku već unaprijed nailazi i što mu se tako kao zbiljsko i isprečuje. No pored toga iskrsava iznad tih granica ispred čovjeka i zadana razina svijeta, prema kojoj će napredovati i koje se treba dostati, da bi joj nekako gradio i dao lik relativne cjeline svojega svijeta, da bi svijet taj u tome smjeru i nekako podgrađivao i sveđ nanovo oživljavao, ima li i hoće li poraditi oko naspora i punoće svojevrsno ljudske i u biću čovječjem na jedinstven način osnovane egzistencije.

Pored područja činjeničnih stanja, kojima se čovjek ima prilagoditi, pripada k svijetu ljudskome bez sumnje jednako i krug kako onoga, što zna biti poželjno ili traženo, tako i idealnih prohtjeva, koje je često teško

zadovoljiti, no koji se bez izuzetka isprečuju ispred smrtnika sa zadatkom nametnutim mu od života, da bi ga sveđ iznova kušao rješavati, da bi prihvatio smjernice tim zadatkom iskrsle i pokorio se unutrašnjoj namjeri i svrsi njegovoj, kako bi se svijet kao svijet ljudski dostao jednoznačnosti i sklada, tako da bi se ispred njega i u njemu mogao čovjek snalaziti i razviti do visa svoga bistva i osebnoga svog pozvanja. Ta svijet njegov nosi pored sloja golih činjenica i razinu vrednote, kao i onoga, što se može ili i mora smatrati valjanim ili i nečim, što treba ili bi trebalo da bude, svjetsku razinu, koje se jedinstvo nadaje vrijednosnim odnosom, vrijednosnom vezom, pa se kao takvo i može razaznati i smije naznačiti kao „smisao". Razina je ta područje koliko stvoreno toliko i podvrgnuto potrebi sveđ iznovična ostvarenja i stalno bi stvaralačko izgrađivanje upravo toga područja trebalo iznad puste činjenice vegetiranja životu ljudskome osvijetliti i prohodnim učiniti put neki ispunjenja i opravdanja.

Uz opstanak prianjaju dašto vrednote, koje se priprosto nadaju s njim, vrednote opstanka, koje pute biće na njegovo održanje i intenziviranje njegove vitalnosti. No samim tim opstanak u bistvenom smislu nije očovječen. Tek po ostvarivanju životne razine vrijednosti i smisla iznad gole vitalne sfere te uvrzenjem njenim u skupnost čovječjega svijeta dobiva i sam opstanak osebnu funkciju, da bude podupornjem specifično ljudski djelovnome biću, koliko se ono očituje kao duševno-duhovno jedinstvo znajući sebe odgovornim, te da u tome smjeru služi vrednovanjima tome biću svojstvenima, ukratko vrednotama bistva, ne samo onima opstanka. Time pak biva ljudski opstanak nosiocem personalnoga bistva.

Svjetska se razina vrednote i smisla proteže, koliko se njome naznačuje doseg personalnosti, na određena obličja, koja se, raznovrsna, daju između sebe razlikovati, a upućena su po bistvu jedna na druga te u svojoj povezanosti, na osnovu njihova odnosa i međusobne im unutrašnje napetosti pogoduju objavi smislovita života. Koliko se međutim iskazuju opstojnima, mogu da takvima budu i ostanu tek po stalno obnovljenom ostvarenju vrednota.

Koliko se tiče osobitih tih obličja, valja ponajprije misliti na lice (osobu), kao što se iskazuje biće ljudsko, koliko se određuje prema vrednotama te je podjedno pogledom na njih i njihovo ostvarivanje stvaralačko. Ne manje pak treba da se tu zajedno s licem uoči i „zajednica", gdje se lice i može bistveno očitovati tek kao njen član, pa usred nje i nastaju čovjeku kao licu naročiti zadaci ostvarenja vrednota. Ne valja na posljetku s time u vezi zaboraviti ni na duhovne objektivitete, na kulturna „dobra", što ih čovjek stvara, a koja se ukazuju kao sredstva pri održavanju aktualnosti određenih vrednota, dok daju pobude za vrijednosne doživljaje i prenošenje njihovo od lica na lice, čime suomogućuju kulturni kontinuitet u toku povijesnoga događanja.

U središte valja pri tome zacijelo staviti upravo lice kao mogućeg nosioca vrednota i stvaraoca dobara. Ono je i jedno i drugo, a može to i biti, koliko je subjekat, koji vrednote doživljava i shvaća i njima se zanosi. Ipak se ono kao lice ostvaruje jedino u samoj provedbi vrijednosna ostvarenja, pa i jest upravo njegovo samoostvarenje ispred svega značajno i znatno kako kao cilj tako i kao učinak i uspjeh sveg oživljavanja vrijednosti i postig-

nuta time ispunjenja smisla. Tako je dovođenje vrijednosti do nazočnosti u punoći doživljaja kao i smisla u svijesna bića, tako je ostvarenje vrednote središnji uvjet svega samoostvarenja lica, jedini je to put do personalnosti, put, kojim se mora ići, treba li i hoće li da ono, što je istinski ljudsko, iskrsne iznad gole vitalnosti opstanka, iznad ovako ili onako ograđene animalnosti.

Vrednote, na osnovu kojih se lice u biti izgrađuje, iskazat će se neposredno ostvarenima, koliko budnu doista doživljajno nazočne. I kako se uopće samo tako dižući se do nazočnosti u procesu doživljavanja u svojoj konkretnosti izvorno aktualiziraju te se i dostaju digniteta valjanja, pa dosljedno i moraju da budu doživljive, to se lice smije s obzirom na doseg svoga samoostvarenja smatrati razmjerno najširim poljem vrijednosna ostvarenja, dok po svome bistvu može da u načelu bude u odnosu prema svim vrednotama, a i to tako, da svrh toga bilo kako već nutrinjski povezuje i njih same. Ipak nije nipošto moguće, da bi lice prepušteno samome sebi ili samo za sebe moglo doživljajno primjereno ostvariti sve onakve vrednote, bez kojih bi neizbježno bilo lišeno one punoće, koja bi na posljetku bila doista vrsna da pogoduje usponu bića do ljudski potpuno izgrađene ličnosti. Treba samo svratiti pogled na vrednote, recimo, erotike, ćudorednosti, odgajalaštva, pa da unaprijed bude jasno, da se one smislovito mogu ostvariti tek po odnosu lica prema licu, a to znači pod pretpostavkom ljudskoga zajedništva, u okviru zajednice. Isto se tako jedino na temelju nekog zajedništva lica može u krajnjem vidu razumjeti stvaranje vrijednošću žigosanih kulturnih dobara, dok se ta dobra dostaju smisla samo, koliko posreduju između vrijednosnih doživljaja različitih lica te omogućuju vezivanje naročitih interpersonalnih odnosa i s time oživotvorenje i sveđ iznovično osvježenje klica socijalne kohezije, čime se osigurava opstojnost zajednice i pored izmjene pripadnih joj lica.

Koliko se ostvarenje vrednota proteže na područja, gdje se lice pogledom na vezanost uza zajednicu i spone zajedništva može prema okolnostima prikazati razmjerno samostalnijim, nekako prepuštenijim samome sebi i samostojnijim, kako to zna, gdjekad i po nuždi, između ostalih mogućnosti biti, primjerice, pri iznalaženju bilo kako već usmjerene koristi, ali i, da se još jedan primjer naznači, traženju istine, toliko će i način ostvarenja vrednota biti doduše nevezaniji, pa i nesmetaniji, ali će teško doseći usrdnost, a možda i duševnu dubinu, do koje je moguće doprijeti u ostvarenju onih bistvenih vrednota, koje su bez ograda izravno usidrene u odnosima i vezama istaknuta zajedništva, pa otuda i dobivaju puni svoj smisao te se dostaju primjerena svog značenja. Čak i tamo međutim, gdje pogledom na određena vrijednosna ostvarenja ne bi ulazile u račun subjektivne prepreke ili kočnice, pa ni povezanost lica u okviru zajednice, koje je član, ne bi naznačivala ograde ličnome samoostvarenju, čak i tamo bi ipak određeni neki odnosi između vrednota samih kao i odnosi pojedinih vrednota prema vrijednosnoj cjelini, koja ih nekako obuhvaća i povezuje, bili, kakvi jesu, jedan između najodlučnijih razloga određenu ograničenju mogućnosti ostvarivanja vrednota time, što bi takvu ostvarivanju, koliko bi imalo biti pravo i primjereno, nužno određivali smjer i ostajali odlučni po njegovu upravljenost. Konkretne vrednote nijesu naime izolirane veličine, nego se doživljavaju u međusobnu nekom snošaju i prema mogućoj njihovoj uzajamnoj snošljivosti.

A to opet stoga, što se vrednote po svome bistvu protežu na mjerilo, koje ih kao takvo veže u jedinstvo određene vrijednosne cjeline te tako i čini konkretnim veličinama.

Samo koliko se vrednote usmjeravaju pripadnim im mjerilom te prema tome ulaze u bilo kako nutrinjski povezan vrijednosni sastav, može i moguće njihovo ostvarenje zajamčivati jednoznačno neko i jedinstveno ispunjenje života te u tome pravcu poslužiti svojoj svrsi. Otud i proizlazi, da polje ili doseg svega vrijednosnog ostvarivanja ne će nipošto biti bez granica, naprosto već stoga, što ne može biti neusmjereno niti se da oživotvoriti možda nekako protivupravilno, ne će li da bude u stvari nekim ostvarenjem prividnim, ostvarenjem, kojim će se na osnovu moguće vrijednosne varke moći doduše izvesti pričin kakva dobra, što će se međutim iskazati ništavim, čim se omjeri na bilo kako danoj personalnoj ili zadružnotvornoj vrijednosnoj punoći. Ne će li da ostvarivanje vrednote bude besciljnim djelovanjem te ostane bezbistvenim činom, ne može ni da se izvršava slijepo u povodu nametljive kakve samovolje ili samodopadna kakva htijenja.

Vrednote se prema svome bistvu ne doživljavaju i ne ulaze uopće u konkretan doživljaj kao izvanjski neki i nepovezani dijelovi slučajno skalupljena skupnog sastava. I bit će to toliko manje, što se kako njihovo ostvarenje tako i uviđanje njihove valjanosti, koje se tim ostvarenjem može nadati, ne temelji nipošto na skrovitoj nekoj samoj ustrajnoj kontemplaciji, već na izvornom oblikovanju dobra, kojega jezgru vrednota tako reći obasjava, ili se opet to ostvarenje izvršava u činu samooblikovanja ili samoizgradnje lica, koje vrednotu doživljava. Tako se vrednote dostaju značenja i uviđaju se kao članovi organične cjeline, koliko se protežu na mjerilo, kojim se utvrđuje jedinstvo.

Može da bude međutim više kojekavih vrijednosnih mjerila. Uistinu se različita lica ili različite zajednice doista i priklanjaju različitim takvim mjerilima kao najvišoj ili najodlučnijoj vrijednosnoj instanciji. Različita su mjerila, u koja se, općenito uzevši, može vjerovati, pa se bezuvjetno i vjeruje kao u smjernicu, koja će jedina voditi do pravoga cilja. Goleme su, upravo nedogledne konsekvencije te činjenice. Tako se naime jednako prema mjerilu, koje kao konačan vrijednosni putokaz odlučuje o smjernicama života te djelovanju određuje pravac, ostvaruju na različitim vrijednosnim razinama i različito usmisleni vrijednosni sastavi ili sklopovi. Ti pak po licima i zajednicama, što se u povodu toga različito i razvijaju, kao i po dobrima, što se primjereno onako danoj i ustaljenoj smjernici oblikuju i u tom pravcu vrše trajniji utjecaj, vode prirodno i nužno do podizanja i više ili manje dosljedne izgradnje različito vrijednosno usmjerenih kulturnih ili i povijesnih svjetova. Kako je pak nastojanje pri tome upravljeno na određenu vrijednosnu cjelinu, koja se ima oživotvoriti, to mogu takvi svjetovi već prema mogućoj međusobnoj snošljivosti biti između sebe kako u suglasju i skladu tako jednako i u nesuglasju i neskladu. Pri svome rađanju i rastu mogu ti svjetovi, dok ih oživljavaju ljudi, dati povoda kavzi i natjecanju; može da za priznanje mjerila, koje je kojemu između njih osnov i središte, baš kao i za njihovo oživotvorenje nastane borba, možda i krajnje žestoka, čemu se ne treba čuditi, jer mogu, kako se već konstituiraju, voditi u bilo kojem pravcu do toga, da se međusobno smetaju ili, više još, sprečavaju pri utvrđenom nekom

i na određen način usmjerenom svom nastojanju oko ostvarenja vrednota. Može štaviše i sloboda u jednome življenom svijetu i za nj tako značiti primoravanje i nasilje za drugi takav svijet, pa to u njegovu okviru stvarno i biti.

Iz naznačene se okolnosti dade već razabrati, da empirički uvjeti mogućeg ostvarenja vrednota nijesu nipošto ispunjeni u svakome slučaju i za svaki između njih. Zna to napose ondje bivati osjetljivim, gdje s bilo kojih razloga iskrsavaju nova mjerila ili gdje se iskažu potrebnima začeci nastojanja oko ostvarivanja vrednota na novim osnovima. Tako izazvane preobrazbe i obnove izazvat će gdjekad i žešće borbe za priznanje nerijetko i nevoljko dočekanih novih načela i smjernica. U takvoj će se prilici tu i tamo teško izbjeći i miješanje dopuštena s iznuđenim, dobrovoljnost s prinudom, oslobađanje s primoravanjem, sloboda s vezanošću. Koliko se pak ne radi o izvornim i iskonskim nekim začecima vrijednosna ostvarenja ili o bezuvjetnim i konačnim nekim vrijednosnim mjerilima, nego samo o daljoj izgradnji bilo kako već utvrđenih vrijednosnih sastava, možda i takvih, koji su bilo od koga i bilo kako na neki način predodređeni da se priznaju i ispovijedaju, tako da ne bi izbijale načelne zapreke djelovanju u traženu smjeru, tu se u stvari i nadaje tek prazna i isprazna neka „sloboda", koja bi pokretala htijenje i vodila do čina.

Razumjet će se zacijelo samo sobom, da se živa ostvarenja, koje uistinu ispunja svrhu, dostaje prava, istinska vrednota samo na osnovu izvorna rođena doživljavanja određena subjekta i određenja, koje se upire na to doživljavanje. Biva to napose shvatljivo s obzirom na samoostvarenje lica, koje je kao takvo u stvari upravo temelj i uporište sveg ostvarenja vrednota. Koliko podliježe netko pritisku ili prisili, nema ni istinske mogućnosti samoostvarenja; vrijedit će dakako i obrnuto, da se nitko ne može prisiliti na samoostvarenje. Tako i iskrsava upravo s tom okolnosti u vezi, pa i zna da bljesne valjana svijest slobode, gdje se iskonski naponi volje za ostvarenjem vrijednosti doživе nužnima i gdje se ne nastoji samo oko daljega promicanja i učvršćivanja takva ostvarenja, nego se posljeci njegovi bez razlike bezuvjetno priznavaju i prihvaćaju. Samo ondje, gdje je čovjek kao lice do kraja voljan primiti na sebe konsekvencije svojih namjera i svojih čina, samo ondje biva i dionikom svijesti slobode. To će reći, da se sloboda nadaje pod uvjetom odgovorna djelovanja, pa se i prema mogućnosti takva — odgovorna — djelovanja određuju i granice te slobode. I valjalo bi u daljem vidu prema tome dosljedno reći: tko je toliko uvjeren o prijekoj potrebi i bezuvjetnoj nuždi ostvarenja neke namjere, da se smatra ponukanim i upravo nagnanim prihvatiti s ostvarenjem bezuvjetno i bezizuzetno i njegove posljetke te jednako snositi kako konsekvencije tako i punu odgovornost za to, bilo mu prosto, da si za to uzme i slobodu. Tako biva sloboda doživljiva stvarno s određenjem prema vrednoti i u samoj odluci njezina ostvarenja; uistinu se ona ostvaruje, gdje ne izbiva nepokolebljiva odlučnost ni prava hrabrost za odgovorno djelovanje.

Tako sloboda i nije neki neotuđivi posjed ili ustrajno neko stanje, koje bi stalno bilo isto i ostajalo sebi jednako, nego vrednota, koju treba za svakog prijelaza od određena postavka svrhe na drugi takav postavak prigodice sveđ iznova ostvariti. Nijesu sva bića snabdjevena sviješću i voljom jednako slobodna niti su to u svakoj prilici nužne voljne odluke. Djelovanje

je iz slobode kao i čin, koji bi se smio nazvati slobodnim, u stvari dobro, za koje treba pretpostaviti, da mu je izvor u osebnoj etičkoj nadarenosti i osnov u naročitoj stvaralačkoj sposobnosti ljudske ličnosti.

Sloboda se u krajnjem vidu temelji tako na mogućnosti, da se ostvari, oživotvori, što je nužno ili što se takvim iskazuje; da se učini, provede, što se doživi kao bezuvjetno poželjno, potrebno, neodgodivo, pa se kao takvo i uvidi. Sloboda su i nužda u tome pravcu stožeri istoga postavka, istoga držanja, vezani u jedinstvo iste životne napetosti. Stoga se sloboda i očituje sveder ograđenom. Ona stvarno biva svjestitom i upravo se priželjkuje, gdje djelovanje, koje se nadaje kao zadatak i kojega se nužnost uviđa, nailazi na zapreku. Tad i može volja za samoodređenjem voditi do odvažnosti, da se sloboda osvoji, da se naprosto prigrabi, prisvoji, uzme.

Kako obeshrabrenost, nedostatak odvažnosti, tako i obijesna samovolja ili tvrdokorno nasilje izlaze u stvari iz okvira prave slobode te mimoilaze mogućnost primjerena ostvarenja vrijednosti. S jedne strane nedostaje naime odlučnosti, da se čovjek istinski založi za poželjne ciljeve i podvrgne zdušno neizbježnim zadacima; s druge se pak strane ne će, ne prihvaćaju se, nego se štaviše i svim sredstvima izbjegavaju konsekvencije, što neizbježno iskrsavaju u povodu djela, što proizlaze na osnovu izvršena čina. U obadva se slučaja ni duševno držanje čovjekovo ni duhovni mu postavak ni čin njegov ne mogu održati ispred personalne savjesti; oni takvi znače upravo zloupotrebiti slobodu ili je se odreći.

S obzirom na ostvarenje vrednota sloboda nije predodređena, nego se ona može oživotvoriti u granicama povučenima bistvenom strukturom ili konstitucijom određena svijeta. Kakva li će biti sloboda, to stoji do mogućnosti, koje se mogu nadati za izgradnje i preobražaja takva nekog svijeta. Prema tome se sloboda i ostvaruje prije svega u zalaganju, pa naposlijed u borbi za neko vrijednosno mjerilo, koje je s vjerom prihvaćeno i u vjeri priznato za najvišu smjernicu nastojanja i djelovanja, za mjerilo, pogledom na koje se čovjek nepokolebljivim pouzdanjem nada, da će mu ono, zahvaljujući onakvu ostvarenju vrijednosti, koje se na njemu orijentira, sigurati osmislenje i jamčiti punoću života.

Kako je čovjek na temelju svoje vjere i svoga pouzdanja u neko mjerilo života nekako više ili manje prožet sviješću o potrebi stalna ostvarenja vrednota, bez čega se ni prikučiti ne bi mogao razini opstanka bilo i samo približno primjerenoj prohtjevima onakva mjerila, pa se po razmaku stvarnoga životnog stanja od onakva, kakvo se očekuje prema mjerilu najvišim dobrom smatranu, osvještava na neki način i mjeri upravo njegova unutrašnja ljudska životna oskudica, tako se s onakvom vjerom budi i čežnja za vrednotama, po kojima se izgrađuje lice i u kojima se osidrava zajednica. Takva osebno obojena čežnja, koja se bitno razlikuje od puste želje ili proizvoljne žudnje, odgovara svjestitosti razmjerne vrijednosne praznoće, s koje se smjera na razmjernu vrijednosnu punoću. Tako ta čežnja, što nagoni na ostvarenje vrijednosti, nije u bitnosti usmjerena zato u sagradnju i dotjeranost kulturna djela, da bi se posjedovalo ili uživalo; lice, koliko je zahvaćeno upravo tom čežnjom, nastojat će kao takvo štaviše oko samousavršenja posredstvom priželjkovana dobra, priželjkovana lica, priželjkovane zajednice, priželjkovane ljubavi ili i oko ostvarenja i što savršenijega oživo-

tvorenja onoga, što tom ljubavlju ljubi i za čim tom čežnjom čezne. Pri takvoj se čežnji u posljednjoj instanciji ne radi o posjedovanju, nego o tome, da onaj, tko se odao tome čuvstvu, budne koliko je moguće protančaniji, produbeniji, bistveniji; radi se o smislenom ispunjenju ili i preobraženju života, o njegovu pročišćenju i na posljetku samoopravdanju.

Otud i biva razumljivim, da ondje, gdje joj krutost života ne dopušta pretvoriti vrijednosni prohtjev izravno u životnu stvarnost, ta čežnja zna biti pokretalom za duhovne tvorbe, koje, koliko inače i same naznačivale ostvarenja vrednote svoje vrste, svrh toga mogu da znače i neizravan pokušaj ostvarenja određenih vrijednosti, upravo neku njegovu anticipaciju ili i, kako bi se još moglo kazati, pripravu za ogledanje osebne okolnosti, kako i koliko li bi takvo neko određeno ostvarenje bilo moguće, primjereno, svrhovito. Čini to po takvoj svojoj čežnji čovjek na tlu umjetničkoga stvaranja i s te se strane smije u umjetničkome djelu nazreti gotovo eksperimenat neki pogledom na ostvarenje vrijednosti, na nastojanje, da se vrednota neka udomi u ljudskome svijetu.

Doista, čovjek je pronašao način, kako će se prije, negoli se i kao psihološki i kao socijalni subjekat odvaži na zbiljski životni vrijednosno relevantan pothvat, nekako posredstveno, bez potrebe izravne voljne odluke, smjelo bi se upravo reći nekako bezobavezno, a time dašto i bezopasno, suočiti s takvim vrijednosnim ostvarenjem, kako bi ga mogao omjeriti i s obzirom na nj se u okviru ozbiljnih i sudbonosnih svojih životnih pregnuća snaći i opredijeliti. I uspijeva mu to u umjetnini.

Kako je umjetničko djelo sposobno, da prikaže na neki način duševnost i iskaže, koliko ona upućuje i na svijet vrednota te se povezuje s njim, može ono između ostaloga bez sumnje i osvijetliti, kako li se takvo neko ostvarenje očituje i kako li se konsekvencije njegove mogu nadati. Koliko se pak stavlja u takvu službu, ne stoji umjetnini ništa na putu, da u ovom ili onom pravcu budne i snubiocem za vrednote i njihovo ostvarenje.

Kolikogod međutim čežnja ljudska ljubavlju prema vrednotama natopljena i bila djelovna, a vjera, što podgrađuje ostvarenje vrijednosti bezuvjetna, puna pouzdanja, bodreći svеđ i ohrabrujući za trajno očovječivanje kao bitni poziv života, ipak sama vrijednosna svijest vodi u svome dozrijevanju na posljetku do neobična upravo osebna iskustva, koje s tom čežnjom i tom vjerom nije nipošto u skladu.

Začuđuje doista činjenica, da se čovjek znade to dalje od punoće života i njegova ispunjenja kao cilja, što je ostvarenom vrijednošću nadareniji i pravim dobrima bogatiji, pa i što pogledom na vrednote i ostvarenje njihovo u ljudskome svom svijetu biva vidovitiji. Što je više lični život sudjelovao u izgradnji vrijednosna nekog svijeta i više postigao s obzirom na samoostvarenje u tome vidu, što je time bivao dublji i bistveniji, to je ujedno i svjesniji oskudnosti svojoj i izvjesniji pogledom na vrijednosnu svoju neimaštinu, ograđenost i nemoć.

Ostvarenje vrijednosti nikad u svijetu nije završeno.

Što je čovjek nastojeći oko spoznaje dopro dalje i što je jasnije smio zagledati u sastav svijeta i bistvo života, to više mora da uvidi, koliko je obavit tajnama i kako je neznatno ljudsko znanje. Što čovjek biva dobrostivijim i što odgovornije djeluje kao lice i ličnost, to mu mora biti poznatije,

protiv kakvih li se teškoća ima gotovo stalno boriti čisto, pa i uzvišeno namjerenje, kako razmjerno teško i rijetko može da se ono, što je doista dobro, očituje u svojoj potpunosti i savršenosti, kako uistinu malo svijet posjeduje dobrote. Što se više širi vidokrug u carstvu ljepote i pogled se u njemu produbljuje, to jače iskaču i to nesmetanije se i vidljivije proširuju razmaci, koji rastavljaju svakidašnjicu sveđ iznova od plemenite duševnosti. I ne trijumfira uvijek duh istine niti se poštuje stalno ljepota duše niti se sveđ cijeni dobra volja niti se priznaje bezuvjetno žrtva prinesena budućnosti. I vjernost doživljava rug, i ljubav izdajstvo.

I čini se naposlijed, da je jedno isto dosuđeno i dobru i zlu, da vrijednome nema prednosti ispred protivuvrijednoga.

Pri takvu je iskustvu i takvu uvidu doista nemoguće izbjeći pitanje, vodi li ostvarivanje i ostvarenje vrijednosti do nekoga cilja, pogledom na koji bi se nastojanje oko nazočnosti vrednote u svijetu moglo iskazati opravdanim i očitovati kao smislovito. Je li, gledajući na neku cjelinu života i bilo kakvu doglednu posljednju svrhu, ostvarivanje i ostvarenje vrednota u svakome slučaju i bez obzira na prevrtljivost sudbine potrebno, poželjno, preporučljivo? Ili sve ljudsko nastojanje i živovanje naznačuje na posljetku neizbježan, bezizuzetan, upravo nuždan slom? Je li možda svijet, koliko ga shvaćamo kao smislenu cjelinu, u bitnosti ipak lišen nekog posljednjeg smisla? I treba li pouzdanjem nekim iz bistvena dna dana nam života crpati sredstva svijeta, koji se njime rađa, ili ga samo rezignirajući podnositi bez nade?

Kako se god međutim to pitanje i činilo u prvi mah bezizlaznim, pa misao sveđ iznova hoće da na tome tlu zastre svijetle vidike i pogled skrene u bezdan, život se sam tu začudo ne da obeshrabriti, već traži stalno nove putove organizaciji svijeta i okušava sveđ dalje mogućnosti svoga preobražaja goneći uviđanje ljudsko da ga slijedi.

I doista: koliko čovjek živeći proteže vjeru u bilo kako prokušano ili i samo moguće vrijednosno mjerilo kao bezuvjetnu i takvom priznatu i htjetu smjernicu djelovanja neposredno na život, ne vrijedi zatvoriti oči ispred mogućnosti, da će smjerno prihvaćanje takva vjerovanja, ljudskog u svoj dubini, i povođenje za poticajima, što od njega proizlaze, bez sumnje više pogodovati zemskom opstanku, biti svijesti čovječjoj i bistvenosti bliskije i po ljudski bitak spasonosnije, negoli da se prezre.

Ipak je zadahnut smrću i najbolji opstanak i posvećen je propasti. A njime propada, kako se čini, i najbolje biće, nestaje i najdublja bistvenost. I po istoj nuždi nema više ni zajednica, koje su nekada cvale, kao što ne će više biti ni nas sa svim zajednicama, kojima pripadasmo, kad nadođe vrijeme. I najvrednije namjerenje, što lica povezuje u zajednicu, pada jednom nesmiljeno u zaborav.

I opet: znači li pasti u zaborav isto, što i nestati bez traga?

Vodi li dakle smrt u ništavilo, ispred kojega sav opstanak na posljetku ne može značiti nego slom, potpun i konačan, pa život, kakav i bio, ne može biti nego neizbježan neuspjeh?

Ili je smrt možda preobrazba na dnu zazbiljnosti, takve neke zazbiljnosti, kojoj ništa ne može da bude izgubljeno?

Nema dašto na to konačna odgovora; apodiktična je tvrdnja tu neumjesna. Sigurno je znanje tu pri kraju; samo nagađanje je dopušteno, samo

je slutnja moguća. No i pored toga ostaje mogućnost da se mjere vjerojatnosti i bira između njih. A odgovor se na to pitanje određuje na posljetku prema nazoru o svijetu, kojemu se možemo ili hoćemo prikloniti u slutnji i vjeri.

Doista se tako odgovor na istaknuto nemalo sudbonosno pitanje, odgovor zvan, da utječe na pravac, što ćemo ga dati životu, nadaje na visoku skalinu uviđanja, na kojemu na krajnje određenje ne utječe samo utvrđenje svijesti, nego i odluka savjesti!

Dvije značajne mogućnosti ulaze tu napose u račun.

Treba li stalnu jezgru svijeta tražiti u carstvu mrtvih stvari i smije li se stalno ustrajanje i prava trajnost pripisati samo anorganskoj zbilji, mora li se bistveni osnov svega, što se ima smatrati uistinu zbiljskim, baš kao i osnovni zakon zbivanja ili događanja razumjeti tako, kako to hoće mehanistički naturalizam, onda se dašto može predmnivati, da u povodu činjenice smrti čovjek kao lice u krajnjem vidu ne stoji ni pred čim, da je izručen ništavilu, koje u posljednjoj konsekvenciji usidrava ljudski život u apsolutnoj osamljenosti te ga nagoni, da uvire u besciljnost. Ne mogući biće, koliko bi doista potpalo pod zakonitost takve vrste, izaći iz ograde svoje pojedinačnosti, mora isto tako nestati, kao što je i nastalo, može prestanak njegove individualnosti značiti ujedno i potpuno njegovo uništenje. Ako biće nije ništa izvan svoje pojedinačnosti, mora smrt doista značiti savršenu njegovu poništenost. I ne izlazi li s tog apsekta, da je po svijet uopće i za smrtnika pojedinca napose bilo svejedno, kako i kakav li se je proveo život, kao što će s toga gledišta i individualno živjeti ili se uopće ne roditi, opstojati ili ne, biti na posljetku isto?

Nije međutim takva pretpostavka nipošto jedina moguća.

Jednako se i s istim načelnim pravom da misliti, da nije područje anorganske stvarnosti, već naprotiv organski bitak jamac zazbiljnosti, da je on, u bilo kojem obliku to i bilo, prava iskonska i neuništiva zbilja te vlada anorganskim elementom tako, da smrt pogađajući individualni opstanak gasi dašto osviješteno jastvo, ali ne i posljetke njegove djelovnosti, pa tako u bitnosti pored svega ništenja ne smeta ipak i ne ometa tok žive zazbiljnosti. U tome vidu ne bi bila neopravdana ni predmniva, da ništa ne propada konačno u ništavilu, nego ono, što je bilo, i ono, što je učinjeno, ostavlja tragove u trajnoj povezanoj živoj zbilji, svjesnoj i plastičnoj, tragove, kojima se učinak ne da dogledati do kraja, jer bi se, kad bi vrijedila suprotna predmniva, morala cjelina svjetska smatrati oskudnijom od njezinih dijelova.

Bit će uostalom samo egocentričan postavak, gdje se individuum hoće izjednačiti sa svijetom, ako se u odnosu pojedinca prema smrti ne gleda dosta široko, i ako se toliko visi na ograničenu jastvu, da se ne vidi dodir jedinke sa svjetskom cjelinom u dovoljnoj opsežnosti, pa se i odgovornost za čin i propust ne odmjerava u svem onom obuhvatnom značenju, koje ona zaslužuje. Stoji li naime s pravom iznesena predmniva, smije se također zaključiti, da čovjek neizbježno i tako, da se ne da učiniti neučinjenim, nanosi svijetu, štogod on po sebi i čini možda samo sam za sebe. No ako je tako, ne može ni biti svejedno, kako netko djeluje u svijetu i što tko radi i stvara u životu i što čini od njega.

Ne će se zacijelo u vidu istaknute pretpostavke moći činiti beznačajnim, na čemu se osniva i na čemu se u bitnosti gradi ljudski život: na mržnji

ili ljubavi, na zlobi ili dobroti, na očaju ili nadi. Pogledom na to jednako će se teško moći održati mnijenje, da lični život mora već zbog bistvene svoje povezanosti s umiranjem svršiti neuspjehom i nužno značiti slom, ako čovjek i pored svoje smrtnosti smije vjerovati, da mu je suđeno sudioništvovati na sudbini svijeta, u kojemu se ne mora smatrati nepotrebnom jedinkom bez značenja, i ako ne treba odbaciti uvjerenje, da se smisao njegova opstanka očituje manje u prolaznu strahovanju, promjenljivim stanjima brige i tjeskobe ili i kratkotrajnu uživanju posjeda, negoli u pripravnosti odricanja, u predanosti i požrtvovnosti zbog budućnosti života i sudbine svijeta.

Doista, opstanak će sa svim ostvarenjem vrednota zasjati smislom, gdje čovjek više ljubi svijet negoli sebe.

Bez obzira na to, da li se svjetsko događanje primiče nekom dalekom smislovitom cilju, što ga valja postići, ili se radilo samo o tome, da taj svijet ne budne vrijednosno siromašnijim, iskazuje se tako predmniva mogućnosti trajna djelovanja svakoga čina kao minimum vjerovanja, koje ostvarivanju vrednota potaknutu svjesnim odgovornim uvjerenjem priznaje potrebu i nužnost te to ostvarivanje usprkos smrti samoj opravdava.

DER WERT IN DER WELT

Zusammenfassung

Die spezifisch menschliche Welt beruht nicht nur auf gegebenen Tatbeständen, sondern auch auf Aufgegebenem, das stets neu zu bewältigen ist, soll sich das Leben rechtfertigen lassen. Es ist dies der Aufgabenbereich des Sinnhaften, der zu ständiger Wertverwirklichung drängt und zur Bildung von Person, Gemeinschaft und Gütern führt.

Die Verwirklichung von Werten vollzieht sich sinngemäss in der Richtung auf ein einheitliches Wertgefüge durch Bezogenheit dieser Werte auf einen relativ höchsten richtungweisenden Maszstab, weswegen auch der Spielraum sinngemässer Wertverwirklichung nicht unbegrenzt sein kann. Die Entsprechung eines angenommenen Wertmaszstabs ist nicht beweisbar; an ihn wird geglaubt. Seine Bewährung erfolgt nachträglich. Aber auch dies rechtfertigt ihn nur im Hinblick auf die Umstände, unter denen er sich bewähren konnte, nicht allgemein. So besteht kein Recht, zur Anerkennung solchen Maszstabs zu zwingen.

Da verschiedene geglaubte Maszstäbe zur Geltung und Wirksamkeit gelangen können, ist es in Wahrheit unvermeidlich, dass durch verschiedene Personen und Gemeinschaften sich auch verschiedene Wertganze oder Sinnwelten verwirklichen, mögen sie auch in solchen Gegensatz geraten und sich gegenseitig in der Verwirklichung entsprechender Werte behindern, dass selbst Freiheit in der einen solcher Welten Zwang für die andere bzw. innerhalb der anderen bedeuten könnte.

Zu echter Wertverwirklichung gehört nun Freiheit. Bewusst wird sie unter der Bedingung verantwortlichen Handelns. So ist sie auch weniger Habe als Aufgabe und muss mit der Wertverwirklichung selbst zum Durchbruch kommen. Es geschieht dies auch, wo sich rechter Mut einstellt. Sowohl Mutlosigkeit wie Mutwille verfehlen echte Freiheit, somit auch die Aussicht auf gemässe Wertverwirklichung.

Wertverwirklichung ist ewige Aufgabe; so ist sie niemals vollendet. Je reicher an verwirklichtem Wert und je wertsichtiger der Mensch wird, um so weiter weiss er sich vom Ziel. So fragt es sich, ob wertverwirklichendes Trachten überhaupt irgendeinem letzten Zweck dient, der ihr Notwendigkeit verbürgt. Mehr noch wird durch die Vergänglichkeit alles Daseienden, durch die unbestreitbare Tatsache des Todes, Zweck und Sinn der Wertverwirklichung fraglich. Die entscheidende Stellungnahme dazu ist niemals voraussetzunglos und kann es auch nicht sein; sie wird von der Weltanschauung abhängen, der man Glauben zu schenken sich benötigt sieht.

Mag vom Standpunkt eines mechanistischen Naturalismus aus, der im Leblosen letzte Wirklichkeit annehmen zu müssen meint, menschliches Sorgen sinnlos, bewusstes Dasein notwendig scheiternd erscheinen, so ist der Weg zu anderen Denkmöglichkeiten damit nicht versperrt. Sieht man vielmehr im ewig Lebendigen die Grundlage des Seins und im Einklang damit in jedweder Tat ein Tun an der Welt, so erscheint auch Sinn im Leben durch jenes wertverwirklichende Schaffen, das in Erscheinung tritt und zur Geltung gelangt, wo der Mensch die Welt mehr liebt als sich selbst.

Stjepan Antoljak

DVA IZVJEŠTAJA POSLANIKA DUBROVAČKE REPUBLIKE U RUSIJI O BUNI PUGAČOVA

1.

Još od druge polovice 16. stoljeća, koliko nam je to dosad poznato, počeli su naši ljudi upoznavati rusku zemlju i ruskog čovjeka. Naročitu aktivnost u tome pokazao je papinski dvor, koji je u tom stoljeću poslao dva svećenika: Fra Bonifacija Drakulicu, rodom iz Lopuda kraj Dubrovnika, te isusovca Aleksandra Komulovića, rođenog u Splitu (r. 1548-u. 1608). U 17. stoljeću, po nalogu pape, boravio je jedno vrijeme u Rusiji fra Rafael Levaković (r. o. 1590-u. o. 1649), a onda opet svećenik Juraj Križanić (r. 1618-u. 1683), čijim djelima sovjetska historiografija daje i te kakav značaj i važnost. Njegov život, rad i djelovanje dobro je poznat te je od strane naših i ruskih naučnika gotovo do u tančine obrađen. Pa ipak su tu i tamo ostale poneke praznine, koje nijesu dovoljno uočene. Jedna od tih je njegov rad kao ruskog historičara.

No dok su svi ovi išli u Rusiju pojedinačno, to je svećenik Sebastijan Glavinić, Istranin (r. 1630 — u. o. 1698) tamo pošao kao član poslanstva bečkog dvora (1661) i o tome je putu napisao izvještaj, koji se i danas nalazi u rukopisu.[1])

Kao članovi austrijskog neuspjelog diplomatskog izaslanstva, koje je vlada Ferdinanda III (1637—1657) poslala u Moskvu ruskom caru Alekseju Mihajloviću (1645—1676), ocu Petra Velikog, još 1655. godine, bili su i dva Dubrovčanina: Allegretto Allegretti i Frano Gundulić (r. 1630 — u. 1700), sin slavnog pjesnika Dživa. I dok je Allegretti bio na čelu ove delegacije, o čijem je radu podnio službeni izvještaj, Gundulić je bio samo vojnički zapovjednik ove pratnje. Pa ipak ovaj dubrovački vlastelin, carski oficir, konzervativan katolik, napisao je dnevnik o tom putu u Rusiju, čiji narod on gleda sa simpatijama. Uz to ovaj dnevnik donekle osvjetljuje ondašnje prilike i običaje u skrajnjem sjeverozapadnom dijelu Rusije kao i na moskovskom dvoru, dok su širi narodni slojevi manje privlačili njegovu pažnju.[2])

---

[1]) S. Antoljak, Veze Hrvata sa Rusima kroz vjekove (rukopis).

[2]) O tom opširno M. Deanović, Frano Dživa Gundulića i njegov put u Moskvu 1655. Starine JA 41, Zagreb 1948, 7—59 (separat).

Prošlo je dosta vremena, dok su Dubrovčani počeli masovnije dolaziti u Rusiju, ali sada već u drugoj misiji. To se dogodilo za vrijeme Petra Velikog, kome su bili potrebni dobri vojnici, a napose mornari, u čemu su se isticali baš Dubrovčani, koji su uskoro stupili u njegovu službu. U vezi sa tim, početkom 18. stoljeća dubrovačka republika je stupila u direktnu vezu sa ovim vladarom i zahvatila mu se na njegovoj dobrohotnosti prema njenim podanicima u ruskom carstvu. Otada je uslijedio stalni kontakt između republike sv. Vlaha i ruskog carskog dvora, u čijoj su službi tokom 18. stoljeća na dosta istaknutim položajima bili postavljeni i neki Dubrovčani.

2.

Sve do vlade Katarine II (1762—1796) odnos Dubrovnika sa Rusijom bio je vrlo srdačan. Međutim, baš tada su se Dubrovčani zamjerili ovoj carici, na čijem je dvoru imao izvjestan uticaj Altesti, sin činovnika dubrovačke republike. Naime, Rusi ratujući u Sredozemnom moru protiv Turaka, kojima su dubrovačke trgovinske lađe prenosile ratni materijal i žito, počeli su sa njihovim brodovljem postupati kao sa neprijateljskim i zapljenjivali su svaku dubrovačku lađu bez obzira da li je nosila neprijatelju hranu ili ne.[3]) Istom sada se dubrovački senat sjetio da pošalje carici Katarini dvojicu svojih starih članova: Marina F. Tudizića i Franju Savinu Ranjinu, davši im precizne instrukcije (20. I. 1771). Međutim Tudizić se u Beču razbolio i njemu je dozvoljeno da se vrati u Dubrovnik, dok je Ranjina sam krenuo preko Praga i Berlina i 22. X. 1771. godine konačno stigao u Petrograd, pun nade u uspjeh svoje misije. Ali nade su ga iznevjerile. U ruskoj prestonici je ostao 33 mjeseca, star i nemoćan, bez dovoljno sredstvava za život, bez instrukcija i stvarne punomoći svoje vlade. Zvanični krugovi su sa njim razgovarali prijateljski ali s visoka, a carica ga čak nijedanput nije primila u audijenciju. To je pokazivalo da je dubrovačka diplomacija bila preživjela i da se Senat nije znao snaći u novoj evropskoj situaciji i naći novu formu u ophođenju sa ruskom vladom. Budući da su se pisma cenzurisala, a carski je dvor imao čovjeka koji je poznavao sve šifre, to je Ranjina svoje izvještaje u Dubrovnik najviše slao po kuririma austrijskog i pruskog poslanika, dok su se njemu upućeni listovi otvarali i čitali. Znajući sve ovo Ranjina je pisao svojoj vladi da je ovaj narod silno dvoličan i da mnogo obećava, ail da datu riječ malo održava. Stalno nagovaran od strane Katarininog ministra da se strpi i da će sve biti dobro, Ranjina je izgubio zdravlje i svoj duševni mir, a da se i ne govori o tome kako je loše finansijski stojao. Usred takvog stanja ovaj poslanik doznaje u Petrogradu o buni Pugačova (1773—1775)[4]) i 7. I. 1774. godine šalje šifrirani izvještaj dubrovačkom senatu, u kome pored ostalog piše i ovo: ..... „Dakle, od Orenburške gubernije[5]) blizu granice

---

[3]) Detaljno o tome S. Antoljak, Veze....

[4]) K. Jireček, Poselstvá, republiky dubrovnické k cisařovně Kateřině II v L. 1771—1775, Rozpravy češkè akademie cisaře Františeka Josefa pro vědy, slovesnost a uměni v Praze, Ročnik II, Třida I, čislo 2, v Praze 1893, 31, 32, 35—39, 42, 45, 47, 48.

[5]) U jednom njemačkom leksikonu iz 1789 godine piše da je orenburška gubernija u azijskom dijelu Rusije, između Kazanjske i Astrahanske gubernije, a na granicama Sibirije. Glavni grad je tvrđava Orenburg koja je osnovana 1740. na rijeci Jaiku. Ona je sjedište

Sibirije podigao se čovjek, neka vrsta Šćepanina Maloga[6]) i pustio je da se prošire glasovi kako je on Petar[7]) III[8]). Pobunio je Tatare, koji su se ujedinjeni sa nekoliko hiljada ljudi digli uskrativši poslušnost carici pljačkajući krajeve i izazivajući pobunu. Protiv njih poslan je general Kar (Car) koji je zbog kukavičluka i rđavog vladanja dozvolio da bude potučen. Zatim je poslan general Bibikov[9]) sa naredbom da uzme trupe i novaca koliko god treba. Ne sumnjam da će ovaj rasturiti buntovnike, ali će ipak ova stvar prouzrokovati malu pometnju. O ovome se ne usuđuje niko govoriti i još se ne znaju sve pojedinosti. Ovo me zabrinjuje, jer će se odugovlačiti mir[10]), budući da će ovu novost pretjerati u Carigradu oni koji ne čeznu za mirom i tvrdiće Turcima da će ova mala pobuna imati velike posljedice. Molim Vaše ekselencije da ne govore da sam ja išta pisao o ovome, jer među svima ovim događajima moglo bi biti i to da me smatraju za uhodu......"[11])

---

guvernera i služi osobito za zaštitu naroda koji su se podvrgli skeptru Rusije, kao i za unapređenje trgovine sa južno nastanjenim narodima. Području ovoga grada pripadaju i druge razne tvrđave koje su smještene u zemlji baškirskih Tatara i jaičkih kozaka (J. Hübners Reales Staats=Zeitungs=und Conversations=Lexicon, Leipzig 1789, 1770, 1771). Inače Orenburg se danas zove Čkalov (Istorija SSSR I, Moskva 1956, 541).

[6]) Avanturista Šćepan Mali koji se predstavljao kao ruski car Petar III, od 1767. nametnuo se Crnogorcima za vladara. 11/22.IX. 1773. ubio ga je jedan turski agent (Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb, 1956, 419). Glavna bibliografija o njemu: S. Antoljak, Nekoliko dokumenata o misiji kneza Dolgorukova u Crnoj Gori (1769), Cetinje 1949, 11, bilj. 1.

[7]) Ruski car (1762) koga je svrgnula Katarina II, zatim je umoren.

[8]) Dovde tekst ovog prvog Ranjininog izvještaja ima i K. Jireček (o. c., 48), a dalje više ne.

[9]) Aleksandar Iljić Bibikov, ruski general i državnik tatarskog porijekla (1729—1774). Sudjelovao je u sedmogodišnjem ratu, od 1767—1768. bio je predsjednik zakonodavne skupštine, 1771. zapovjednik ruske vojske u Poljskoj, a 1773. dat mu je zadatak da uguši seljački ustanak pod vodstvom Pugačova. Ostavio je zapise o svom radu i životu, koje mu je sin objelodanio (Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1, Zagreb 1955, 174).

[10]) Još od 1768. pa sve do 1774. vodila je Rusija sa Turskom rat. Konačno je 21. VII. 1774. sklopljen mir između obje zemlje u Kučuk—Kainardžiu kod Silistrije, koji je bio vrlo povoljan za Rusiju (G. Weber, Lehr=und Handbuch der Weltgeschichte III, Leipzig,[23] 1922, 714—716; Istorija SSSR I, 547—549). Svakako je točna konstatacija Ranjine da je buna Pugačova odugovlačila sklapanje mira sa Turskom.

[11]) „. . . . Del governo dunque di Orenmburgh vicino al le Frontiere di Siberia è insorto un uomo di una specie di Stefano Piccolo, il quale ha dato ad intendere di essere Pietro terzo. Questo hà fatto rivoltare li Tartari i quali uniti con qualche migliaro di persone vanno negando l'ubbidienza all'Imperatrice, saccheggiando Paesi, et eccitando tumulto. Contro questi è stato spedito il generale Car, il quale per viltà, e cattiva condotta si è lasciato battere. Sussequentemente fù spedito il generale Bibicov con ordine di pigliar delle truppe e danari quanto ne bisognerà. Non hò dubbio, che questo dissiperà i ribelli ma in tanto la cosa genera un poco di confusione. Di ciò nessuno ardisce parlare, e però non si sanno tutte le particolarità; quelche mi da fastidio si è, che questo ritarda la Pace, poiche questa nuova sarà esagerata à Constantinopoli da quelli, che non bramano sia fatta, e pretenderano li Turchi, che questa piccola solevacione porterà di gran conseguenze. Abbian l'Ecc. Vostre riguardo di non dir, che io abbia scritto niente sù di ciò, perche tra i casi possibili si potrebbe sapere, che io abbia volsuto fare il Spia..." (Državni arhiv u Dubrovniku (DAD) — Acta s. Mariae Maioris (ASMM) — serija 76—№ 3034 — Lettere del Nobil Signor Francesco de Ragnina, Inviato a Pieterburgo, colle quali rapporta i risultati della sua Commissione presso quella Corte — № 51, Petrograd, 7. I. 1774).

U svom drugom izvještaju, takođe šifriranom, od 27. I. iste godine pored drugog naveo je Ranjina i sljedeće: „......Orenburška revolucija o kojoj sam govorio u mom prošlom listu[12]), postaje svakog dana sve ozbiljnija. Varalica[13]) koji se usudio uzeti ime Petra III, zove se Emeljan Pugačov[14]) (Emeliano Pogasciof), kozak sa Dona, izbačen iz tvrđave Kazana[15]) gdje je stajao zbog pobune, izazvane unatrag tri godine među onim dalekim narodima. On ne traži carstvo za sebe nego za velikog kneza[16]), za koga kaže da je njegov sin. Dijeli slobodu svim narodima, raspodjeljuje gajtane i ključeve od zlata, velikodušno plaća vojnike, ukratko zna privezati narod uz svoju stranku sa kaznama, nagradama i častima, ali koliki je broj njegovih pristalica ne zna se. Oni koji su odani dvoru, govore da nema više od 3000 ljudi, ali drugi tvrde da će biti bar 40 do 50.000. Ja pak držim da ni jedni ni drugi ne govore istinu te bi broj od 30.000 mogao biti najvjerojatniji.[17]) Svi su oni konjanici i prolaze pustošeći krajeve sa mnogo divljaštva i okrutnosti te sve stavljaju u vatru i plamen. Dočepali su se rudnika srebra i zlata i tvornice baruta. Imaju 30 izvrsnih topova, kojima ne manjka ništa od onoga što je potrebno da se održavaju. Kad se saznala ova novost, protiv njih je poslan general Kar (Car) sa 2000 ljudi koji su zbog rđavog ponašanja i obijesti generalove potpuno poklani. Obješeno je 37 oficira, a jednome koji se opirao više od drugih, živome je koža oderana. Iza ovoga poraza poslan je general Bibikov sa 8000 ljudi i sa naredbom da uzima novaca i ljudi koliko god mu zatreba. On je već prispio u Kazan, ali treba vremena da stignu njegove čete u Orenburg, koji je udaljen 2.200 vrsta.[18]) Nada se da će tamo potpuno rasturiti buntovnike i dovesti zemlju u prijašni mir, jer je sigurno da se buntovnici ne mogu mnogo vremena održati, te da će naći načina da ih sasvim istrijebi. Ali do tada će trebati da prođe nekoliko mjeseci. Ispočetka, ovde se uvelike zabranjivalo da se o ovome govori, ali nedavno je izdat oglas u kome se objavljuje da je buntovnik pravi varalica i da je uzeo lažno ime Petra III te se opominje svaki pojedinac da ga ne slijedi. Sve ovo uvelike osporava mir, pošto je sigurno da su Turci za to saznali i njihovi prijatelji

---

[12]) T. j. onom od 7. I. 1774.

[13]) Interesantno je da i Šćepana Malog tako zovu u jednom izvještaju iz Sušćepana upućenom na talijanskom jeziku izvanrednom providuru Boke Kotorske Paskvalu Cicogni 13. VIII. 1769. godine (S. Antoljak o. c., 11).

[14]) Emeljan Ivanović Pugačov (o. 1742—1775) vodja velikog seljačkog ustanka u Rusiji, donski kozak bio je hrabar, energičan i vješt ratovanju. 10. I. 1775. u Moskvi mu je odrubljena glava (Istorija SSSR I, 540—545; Enciklopedičeskij slovar 3, Moskva 1955, 41).

[15]) Grad nedaleko od Volge na rijeci Kazanki (Meyers Lexikon 6, Leipzig[7] 1927, 1086, 1087).

[16]) To je Pavao I Petrović (r. 1. X. 1774 u Petrogradu — umoren 23. VIII. 1801), sin Petra III, koji je po nalogu carice Elizabete otet Katarini II i dat na odgajanje Paninu. Kad je njegova majka postala carica, ona ga je sve do svoje smrti držala daleko od državnih poslova (Meyers Lexikon 9, Leipzig[7] 1928, 474).

[17]) Da i tu ima pravo gl. šta piše u vezi toga broja Istorija SSSR I, 541.

[18]) Vrsta, ruski: versta, mjera za dužinu koja je od 1835. g. brojala 1077 m, a otada 1066, 78 m (Meyers Lexikon 12, Leipzig[7] 1930, 1294).

vjeruju da Rusija nije u stanju da otprema trupe za novi ratni pohod i da ne može nastaviti rat...."[19])

To su eto bila dva izvještaja Ranjine o Pugačovu, a u ostalim koje je pisao iz Petrograda svojoj vladi, nema više ni riječi o toj buni. Poslednje pismo ovoga diplomate iz Petrograda datira 4. IX. 1474., a već 13. IX. javlja se iz Rige, 8. X. iz Berlina, 3., 5. XI. i 12. XII. iz Beča, 2. I. 1775 iz Venecije, a 30. I. iz Pise odakle je pisao više listova[20]) i gdje je vodio pregovore sa Orlovom.[21])

Svakako ovi Ranjini izvještaji su karakteristični za razdoblje u kome je nastala i odvijala se navedena buna, pod rukovodstvom Pugačova. I ako nije pobijedila, ona je predstavljala progresivni ustanak narodnih masa, koje su pokazale heroizam i odvažnost u borbi protiv ekspoatatora i ugnjetača. Zato ova buna predstavla jedan od većih antifeudalnih ustanaka narodnih masa u evropskoj historiji.[22])

Informacije, koje je Ranjina davao Dubrovačkom senatu, skupljane su u samom Petrogradu, od dvorskih i drugih krugova. Prema tome njegovi podatci nijesu dobivani izravno od ljudi sa terena, nego tek iz druge ruke, zato nijesu ni mogli biti prvorazredni. Pa ipak, Ranjina je bio prilično kritičan u pogledu nekih podataka o toj buni koju je smatrao" malom pobunom"

---

[19]) „... La Rivoluzione di Oramburg sulla quale li accenai, nella passata mia diventa ogni giorno più seria. L'impostore, che ha ardito pigliar ili nome Pierto terzo si chiama Emiliano Pogasciof cosacco di quelli del Don scapato dalla forteza di Casan, dove è stato servato per solevazione eccitata addietro tre anni fra quelle lontanee nazioni. Egli non pretende l'imperio per se, ma per il gran duca, che dice esser suo figliolo, di cui hà festegiato ancora il matrimonio. Dà libertà a tutti li popoli, distribuisce cordoni, e chiavi d'oro, paga li soldati con generosità, in somma sa attaccar la gente al suo partito con pene, premii et onoris, ma quale sia il numero de suoi seguaci non si sa. Quelli che sono attaccati alla corte, dicono non esservi più di tre milla uomini, ma li altri pretendono esservi per lo meno quaranta in cinquanta milla; io per me credo che gli uni è gli altri non dicono la verità, che il numero di trenta milla possa esser il più prossimo al vero. Questi tutti sono a cavallo, e vanno devastando il paesse con molta crudelta e barbaria mettendolo a fiamme e foco. Si sono impadroniti delle mine d' or e di argento e della fabrica delle polvere. Anno trenta canoni di sorte che non li manca nulla di tutto quelle li è necessario per sostenersi. Al sentirsi queste novità li fù addiritura spedito contro il generale Car con due milla le omini, li quali per cattiva condotta e per la temerità del generale furono intieramente masacrati. Furono impiccati trenta sette officiali, et uno che hà ressistito più degli altri fù scorticato vivo. Dopo questa sconfitta è stato mandato il generale Bibicoff con otto milla le omini e con ordine di pigliar gente e danari quanto li bisognasse. Egli di già è arrivato a Casan, ma ci vole del tempo, che arrivano le sue trupe a Oremburg, che è lontano due milla e due cento varste. Si spera ehe egli li dissiparà intieramente e mettera il paese nella sua pristina tranquilità, poiche è certo, che i ribelli non si potrano molto tempo sostenere, e che si trovera maniera di distruggerli totalmente. Converà però che passi qualche mese fino s quel tempo. Da principio ci era una gran proibizione di non parlar su questo ma ultimamente è stato publicato un editto, in cui si dichiara esser il ribelle un vero impostore et aver falsamente il nome di Pietro Terzo e però ogni uno è avertito di non sequitarlo. Questo affare ritarda di molto la Pace poiche e indubitabile, che i Turchi lo risaprano, e che li loro amici li farano credere che la Russia non è in stato di mandar delle trupe per la nuova campagna e che non potrano continuare la guerra....." (DAD. — ASMM — serija 76—№ 3034 — № 53, Petrograd, 27. I. 1774).

[20]) Ibid. — ASSMM — serija 76—№ 3034 — № 65 dalje.

[21]) Opširno o toj Ranjininoj misiji i smrti K. Jireček (o. c., 56—68).

[22]) Istorija SSSR I, 546.

ili „orenburškom revolucijom" i dosta realno i točno je gledao na posljedice te bune s obzirom na rusku vanjsku politiku i napose na njen rat sa Turskom. U njegovim izvještajima ima izvjesnih ponavljanja, ali u svemu, podaci dobijeni od ovog diplomate jedne male jadranske republike, vrijedni su da se ovdje iznesu. Naime, oni doprinose makar i u manjoj mjeri da se što jasnije upozna Pugačovljeva buna čiji pravi uzrok i povod doduše nije mogao sagledati stari Ranjina, no koji je ipak unaprijed bio siguran da će buntovnici u toku nekoliko mjeseci biti sasvim uništeni. Dalje, njegovi izvještaji nam govore o vođi te bune, njegovoj vojsci, njenom naoružanju, načinu ratovanja i ophođenju a zatim o Katarininim generalima Karu i Bibikovu, njihovim pothvatima protiv buntovnika kao i o odjeku bune u Rusiji i izvan njenih granica.

TWO REPORTS OF THE EMISSARY OF THE REPUBLIK OF DUBROVNIK IN RUSSIA ABOUT THE PUGAČOV RISING

Summary

Two reports of Franjo Savina Ranjina about the revolt of Jemeljan Pugačov discovered by the author in the State Archives at Dubrovnik are here given translated from Italian. They show Ranjina as a shrewd observer and judge of the events who did not accept the data given him bf the court circles in Petersburg at their face value. He estimates pretty correctly the repercussions of the rising on Russian foreign policy and especially on the course of the war with Turkey.

Stjepan Antoljak

„SULTAN JAHJA" U MAKEDONIJI

Onaj dio Balkanskog poluotoka, koji je bio pod dominacijom Turske, i u 16. i u 17. stoljeću živo je interesirao Zapad. Naročito u Rimu na papinskom dvoru se neprestano planiralo kako da se tamošnje stanovništvo digne na ustanak i da se na taj način oslobodi od turske vlasti, koju bi onda u tom dijelu Evrope zamijenio jedan zapadni apsolutistički vladar ili njih više. U vezi toga i to specijalno za prvu polovicu 17. stoljeća imamo ogromno mnoštvo izdate a još više neizdate arhivske gradnje, koja nas detaljno upućuje u takve pokušaje i nastojanja, koja su bila dosta nerealna i neizvediva.[1])

1.

U ovom vremenskom periodu imamo veliki broj planova, izrađenih od raznih ličnosti, koje su se iz raznolikih pobuda bavile ne samo mišlju o oslobođenju balkanskih naroda od Turaka nego i čak osvajanjem same turske imperije i Carigrada. Među svima ovim brojnim fantastima i avanturistima svakako prvo i najznačajnije mjesto zauzima t. zv. „sultan Jahja",[2]) koji je za sebe tvrdio da je sin sultana Mehmeda III (1595—1603), da je po smrti očevoj izbjegao i sam namijenjenu mu pogibiju, te je po Tomiću onda primio kršćanstvo i dobio ime Aleksandar[3]) i pobjegao sa turskog teritorija

---

[1]) Gl. za to opširnije: J. Tomić, Sastanak i dogovor srpskih glavara u Kućima 1614. god. radi ustanka na Turke, Beograd 1901; Isti, Pećki patrijarh Jovan i pokret hrišćana na Balkanskom poluostrvu 1592.—1614., Zemun 1903 i J. Radonić, Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka, SAN, Posebna izdanja, knjiga CLV, Beograd 1950.

[2]) Jahja je arapsko ime, koje se uvelike upotrebljava u Istočnjaka (V. Catualdi, Sultan Jahja dell'imperial casa ottomana od altrimenti Alessandro conte di Montenegro ed i suoi discendenti in Italia, Trieste 1898, 15).

[3]) Mavro, savojski vojvoda, u svom pismu od 16. II. 1650. godine, kaže da je sultan Jahja inače nazvan na krštenju „Alessandro Conte de'Monti Neri" (V. Catualdi, o. c., 594), što nije točno, jer je prozvan Simeon, kako piše Levaković. Inače je i sam Jahja naveo 1609. godine da je ime Simeon dobio na krštenju (K. Horvat, Nekoliko podataka o sultanu Jahiji iz vatikanskoga arhiva, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva XV, Zagreb 1913, 184). To je ponovio i 18. IX. 1613. godine pismeno u Rimu, kada je još izjavio da se je uz sultan Jahja iz Carigrada zvao i Aleksandar Komnen iz Drinopolja (d'Adrianopoli), knez Crne Gore (Conte de Montenegro o de Monte Negri), Simeon Helenin (Simeone d'Ellena) i Marko Pilatto (ovo je zadnje brisano, ali se dade na dokumentu čitati) /V. Catualdi, o. c., 568, 569/.

u Evropu. U točnost ovoga su bili uvjereni njegovi savremenici, a napose njegov biograf[4]) fra Rafael Levaković[5]). O Levakoviću je najviše pisao I. Kukuljević Sakcinski pa ipak o njegovu životu, radu i spisima nam je dao vrlo malo podataka, pogdjegdje čak i netočnih. Tako n. pr. on uopće nezna uz ostalo i za ovaj rukopis o životu „sultana Jahje"[6]), koji Levaković nije dovršio, t. j. on nije opisao zadnje godine Jahje kao ni njegov konac.[7])

Međutim nas ovdje zanima o Levakoviću samo ono, što je u neposrednoj vezi s ovim avanturistom.[8]) Stoga ćemo o njemu iznijeti sumarno jedino ono što karakterizira još više lik i rad „Jahje". Levaković je oko 1622. ili 1623. godine stigao u Rim[9]), gdje se je 1631. godine upoznao sa „sultanom Jahjom" u kući svoga prijatelja Tonka Mrnavića, bosanskog biskupa, kako to sam opisuje u navedenoj biografiji „Jahje". Naime ovaj avanturista, koji je tada stanovao kod Mrnavića, razbolio se je i biskup ga je liječio.[10]) To je onaj isti Mrnavić (r. 1580 — u. 1637?), koji je falzificirao historiju sa težnjom da bi što više proslavio svoju porodicu, koju je dovodio u vezu sa Nemanjićima, kraljem Vukašinom, Matijom Korvinom, Skender-begom i Petrom Berislavićem.[11]) Sada si možemo predstaviti kako su jedan na drugoga djelovali, a napose Jahja na Mrnavića, koji je još 1627. godine napisao dva historijska spisa. Prvi je kratka historija Bosne, za koju iznaša način kako da se otme od sultana, a drugi je raspravljanje kako da se Balkanski poluotok i Carigrad oslobodi od Turaka i kako da se iza toga balkanske zemlje razdijele na razne kraljevine, u kojima bi postali kraljevi kršćanski knezovi, članovi t. zv. kršćanske lige, pomoću kojih bi se ovaj podhvat trebao izvesti.[12]) Levaković je stekao za vrijeme razgovora sa Jahjom najbolje mišljenje o njemu i čak se je sa njime sprijateljio.[13]) Sada je „sultan" počeo ovome fratru u najvećem povjerenju otkrivati mnoge stvari iz svoga burnoga života, a ovaj je bilježio i sastavio prvo jednu grubu skicu, te je konačno sve

---

[4]) B. Desnica prvo Levakovića pogrešno titulira „biskup Ohridski" i kaže da je ovaj napisao „u formi biografije, jedan fantastičan splet istina i laži, koji je ipak poslužio kao izvor za sve kasnije radnje o toj tajanstvenoj ličnosti" (Sultan Jahja, Novo Doba, Split 1932, božični broj). No ovo je i suviše smjelo Desničino zaključivanje, jer nije uopće bazirano na provjeravanju savremenih izvora o Jahji.

[5]) J. Tomić, Sastanak.., 18, 19.

[6]) Gl. za to I. Kukuljević Sakcinski, Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. veka, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IX, Zagreb 1868, 285—312.

[7]) V. Catualdi, o. c., 3.

[8]) J. von Hammer smatra da je on bio valjda grčki pustolov (Geschichte des Osmanischen Reiches II, Pesth² 1834, 767), o čijoj inače djelatnosti ništa nezna i ne piše.

[9]) I. Kukuljević Sakcinski, o. c., Arkiv. . . IX, 286.

[10]) V. Catualdi, o. c., 453, 454.

[11]) St. Stanojević, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II, Zagreb, 897.

[12]) K. Horvat, Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXI, Sarajevo 1909, 354—367.

[13]) Po jednoj izjavi od 2. V. 1647. Levaković je bio u najintimnijim vezama sa „Jahjom", koga se ovdje zove „conte di Monte Negro", te I. Dujčev pogrešno misli da bi ovaj „conte" možda mogao biti predstavnik mletačke grane Crnojevića (Il Cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII, Orientalia christiana analecta 111, Roma 1937, 99).

sredio i original zadržao za sebe[14]), dok je jedan primjerak u prepisu predao Jahji da mu učini zadovoljstvo, kako sam to kaže. Budući da Levaković nije imao vremena da dade čitavi prepis i opatu Leonardu Fabroniju, rezidentu francuske kraljice majke na papinskom dvoru u Rimu, koji ga je zadužio što mu je dao mnoge pojedinosti o „sultanu", to je smanjio taj spis i sastavio ga svojom rukom u kratkom izvodu.[15]) Taj pregled pod naslovom „La vita[16]) del Serenissimo Sultan Jachia Prencipe Catholico della Casa Ottomana" je posvetio ovome Fabroniju.[17]) Na insistiranje Luke Fabronija, Leonardovog brata, koji je i sam znao detaljno mnoge pojedinosti o „sultanu", Levaković je napisao ponovo jedan kratki pregled do 1640. g. Šest godina kasnije Levaković je isto tako ukratko opisao sve što se je dogodilo u vezi sa „sultanom" od 1640. do 1646. godine.[18])

Iz svega ovoga vidimo da mi imamo 3 vrste ovih Levakovićevih „Vita". Prva vrst opisuje događaje do blizu 1630., druga do 1640., a treća do 1646. godine, t. j. zapravo od 1640. do 1646. godine.

Interesantno je gdje se svi ovi Levakovićevi rukopisi danas nalaze. Poznato je već otprije da su 2 rukopisa ovih „Vita", čuvani isprva u arhivu t. zv. „conti di Belgrado", bili kasnije pohranjeni u diplomatskom arhivu grada Udina u Italiji. O tome nas obavješčuje V. Catualdi, koji je uglavnom i obradio na osnovu podataka iz tih primjeraka život ovog pustolova velikog formata. Međutim oba ova rukopisa premještena su iz onog arhiva u t. zv. „Biblioteca civica di Udine", gdje sam ih i ja pregledao. Jedan rukopis nosi naslov „La vita del Ser$^{\underline{mo}}$ sig.^{e} sultano Jachia principe cattolico fù figlio 2.do Genito di Mahomet Terzo Imper.^{re} di Constantinopoli. Descritta dell' Ill$_{\bar{m}}$o, e R$_{\bar{m}}$o Padre il Pad. Frà Raffaele Leuacouich Teologo G$_{\bar{n}}$ale di Propaganda Fide, fù vescouo di Samandria, poi arciu.^{o} d'Ocrida"[19]), a na str. 1 istoga toga manuskripta piše: „La vita del Ser$^{\underline{mo}}$ sultan Jachia Prencipe Catholico della Casa Ottomana. Scritta diffusamente Dal Padre Fra Raffaele Leuacouich Croato Theologo Generale Padre dell' Ordine de' Minori Osseruanti della Prouincia di Bosna, Croatia, e poi dal medesimo ristretta in compendio In Gratia dell'Illmo., et Rev.^{mo} Monsig. Abbate Leonardo Fabroni Residente della Christianissima Regina Madre In Roma."[20]) Sa ovim rukopisom se je poslužio Catualdi, koji je pojedina mjesta iz ove biografije reprodukovao u bilješke svoga djela, kako sam to kaže.[21]) Ali tom

---

[14]) Levaković je po svoj prilici sve to dovršio iste 1631. godine i stoga je razumljivo što su su tu opisani samo dogadjaji do oko 1630. godine, kako se to uostalom može i razabrati iz kopije pisma Luke Fabroni-a od 14. III. 1646. godine, upućenog prvom sekretara toskanskog velikog vojvode. Naime tu se navode i ta „Vita". sa kojima se je uvelike poslužio baš Fabroni radi nekih podataka o „Jahji" (V. Catualdi, o. c., 570—577).

[15]) V. Catualdi, o. c., 454.

[16]) Čudna je zato konstatacija J. Tomića, koji kaže da se ne može doznati odkuda Levakoviću podaci za život sultana Jahje (Sastanak.., 19, bilj. 41), kada ovaj sam to objašnjava u ovom životopisu.

[17]) V. Catualdi, o. c., 325.

[18]) Kaptolski arhiv u Splitu (KAS) — Ormar B-Ostavština Ivana Luciusa Br. 528, str. 95—102a.

[19]) Biblioteca civica di Udine (BCU) -Ms 1091, tomo 2°.

[20]) BCU-Ms 1091, tomo 2°; V. Catualdi, o. c., 325.

[21]) o. c., 325.

prilikom se nije držao točno reda teksta ovog manuskripta i on je za svoje citate pojedine tekstovne pasuse naprosto ispreturao. Inače ova biografija ima brojne naslove, koji nam općenito govore što se u redosljedu teksta radi. Oni idu od str. la pa sve do str. 63a[22]), a sam rukopis se svršava sa str. 66a.[23]) Samo ovdje treba o tome spisu primjetiti ovo. Sve do str. 58a, t. j. uključivši naslov i poglavlje „Minacciando il Turco à Venetiani, uiene per negotiar col Papa" i riječ „danni" na toj strani, je ovaj rukopis pisan jednom rukom iz kraja 17. ili početka 18. stoljeća i nalazi se u jednoj ukoričenoj teki. Iza toga dolazi ponovon izraz „danni" (str. 59), pisan sada rukom iz 19. stoljeća, te se onda ovim istom rukopisom nastavlja preostali taj tekst od strane 59 pa sve do 66a.[24]) Svakako se vidi da ovdje manjka drugi dio originalnog rukopisa ili savremenog prepisa, koji je nadoknađen prepisom iz 19. stoljeća, na osnovu nepoznatog rukopisa.

---

[22]) Evo ih redom: Dell Educ. ne, e Fanciulezza di sultan Jachia (la), Dell'Infermità de Varolli di Sultan Jachia (2), Della Fuga di sultan Jachia (3), Dell'arriuo di sultan Jachia in Thessalonica e del suo Battessimo (3a), Della Disciplina, e studij di sultan Jachia-riceu-uti dell'Abbate Nilo (4a), Come sultan Jachia parti col suo Eunucho vestito di Deruigio passò in Asia (4a), Come sultan Jachia tentò di mettersi in possesso dell'Imperio, e fù scoperta la congiura (5), Come sultano Jachia parti di Constantinopoli e torno in Staraplanina(6), Come il sultano si rissolue d'andar in Alemagna (6), Come il sultano Jachia venne a Praga in corte cesarea (7), Come il sultano uiene à Fiorenza (8), Il sultano passa in Seruia, conosce Bessarione-et l'arciuescouo di Herzegouina (15), Di quello, che Bessarione, e Vergo fecero per il sultano (16), Come il sultano parti del Vergo con Bessarione, imparò li posti, e il modo di fanone, e delibero d'andar in Christianità (18), Come il sultano uene a Venetia (19), Come il sultano tornò in Turchia, et arriuo à Cratouo (20), Il sultano s'abboca con Vergo, et altri amici-con sultano, e rissolue andar in Polonia (21), Il sultano torna con pericoli, e lungo Viagio in Turchia (24), Parte da Abasà, e tornando alle montagne, raduna i Gnezi (28), Conferisce alli Gnezi, lascia li contrasegni, e parte per Vienna (28a), Il sultano entra nel Mar negro con 860 Barchi (32), La Trapesunda combattuta è presa (33a), Orazione fatta da sultano all'esercito cosacco (36), Lamento del sultano contro Coniecpolski (38a), Il consiglio de Cosacchi di far sultano rè della Russia (39), L'istesso dissero tutti gli altri Cosacchi, e si . . . pregandolo, che si incoronasse Ré di Russia (39a), Trouo in Germania in arme, uà in Amsterdam troua li amici (42a), Arriua à Praga, e persuado dalli amici scriue al Valestain (44), Li risponde il Valestain, e lo prego d'abboccarsi seco (44a), Va, e tratta con Valestain con familiarità grande (45), Il Giuditio del Valestain della persona del sultano e la promessa (46), Parte per Napoli, arriua à Fiorenza (47), Il Mansfeld manda à Napoli à trattar col sultano (50a), Il sultano uà a Torino (53), Vn capitano Cosacco uenuto in Piemonte racconta quanto di sopra ho scritto de Cosacchi (45), Il sultano mi (sic! S. A.) mostra la scritta di Cosacchi, et un trattato fatto da lui sopra il gouerno delli Imperii Orientali (55), Il sultano per andar in Leuante, uà à Messina (56a), Facendo Camerata con certi Greci, fù da uno di loro conosciuto, che con li compagni di termino tradirlo (57), Parte da Piemonte, e uà in Croatia (58a), Minacciando il Turco à Veneriani, uiene per negotiar col Papa (58a), Si ferma in Roma, scriue in Inghiltera, riceue lettere da Leuante, scriue a Pellegrini nel Ospitale della Santissima Trinità (59a), Torna di nouo à Roma, e agiusta negotij particolari (61a), Giungie in Ancona, e si ferma dell'alcuni mesi aspetando l'imbarco (63), Passa in Albania e score diuersi luoghi della prouincia (63a).

[23]) Završava ovako:„. . . onde a Venezia incognito arriuò (dovde ima i V. Catualdi, o. c., 476), e quindi successe tutto ciò, che ogn uno potrà comprendere nell' legger il tomo che segue, nel quale sono le lettere, i Decreti, e le scritture piu importanti raccolte per chiara testimonianza di tutta la storia, e di ciò, che successe negli ultimi anni della vita eroicha di questo gran Principe".

[24]) BCU-Ms 1091, tomo 2°.

Interesantan je i drugi rukopis, koji se nalazi također u ovoj biblioteci[25]) u obliku knjižice pod naslovom „Vita dell' ser^{mo} Sultan Giachia Prencipe della Casa Ottomana". To bi bio kao original sa ovakvim originalnim naslovom, a na koricama ove knjižice je rukom iz 1885. godine napisan drugi naslov „Vita del serenissimo sultano Jachia della casa Ottomana, scritta dal Padre fra Raffaele Levacouich". Ovo torzo-djelce uopće nema paginacije, iako Catualdi navodi da ima 46 folija,[26]), a također nema ni one podjele na poglavlja.

Treći rukopis ove biografije koji sadrži 5 poglavlja, a svako poglavlje ima svoj naslov[27]), nalazi se u kaptolskom arhivu u Splitu među ostavštinom historičara Ivana Luciusa, rodom iz Trogira[28]). To je onaj životopis, koji je sastavljen 1646. godine, t. j. onome sažetom pregledu, koji je sezao do 1640. g., dodao je 1646. Levaković s istom kratkoćom sve ono što se je dogodilo 1640. pa do 1646. godine. Ovaj se rukopis nešto razlikuje od onog udinskog rukopisa (Ms 1091), koji je isto tako napisan 1646. godine, i po zadnjim navedenim naslovima[29]), a još više u samom tek tu, te nema završetka, kako ga to ima ovaj iz gradske biblioteke u Udinama. Naime splitski počinje sa „Habitaua il Sultano", a završava sa „tenuto per Kesegia", dok onaj iz Udina počinje isto tako, a završava sa „della vita eroicha di questo gran Principe".[30])

Svakako ovdje treba naglasiti da onaj zadnji dio iz djela o životu „sultana Jahje", koji se nalazi u Luciusovoj ostavštini, izgleda da je prije pisan rukom ovog našeg velikog historičara nego možda Levakovićevom. Nadalje treba konstatirati da je ovaj splitski rukopis vrlo važan i dragocjen izvor, kako će se to tokom ove radnje najbolje moći uočiti.

Levakovićeva „Vita", koja opisuju život i rad „Jahje" i koja su dosada u cijelosti ostala neizdata, izgledaju kao jedan fantastično-avanturistički roman, pun inače stvarnih i točnih činjenica, jer se ove mnoge mogu provjeriti originalnim arhivskim dokumentima, ukoliko se i oni odnose ili govore o ondje navedenim događajima, pojedinim osobama i t. d.

Mi ćemo se ovdje poslužiti tom biografijom samo za ono, što se odnosi na Makedoniju, budući da je baš „Jahjin" boravak i rad u ovoj zemlji slabo ili bolje rečeno vrlo malo poznat. Naravno da ne ćemo mimoići ni ostale izvore, ukoliko su nam dostupni. Time ćemo moći dobiti još jasniju sliku u vezi „Jahje" sa Makedonijom kao i tamošnjim prilikama, događajima i ličnostima.

---

[25]) Ms 1093, fasc. 6.

[26]) V. Catualdi, o. c., 325.

[27]) Evo ih: Il sultano si ferma a Roma, scriue in Inghilterra, riceue Lettere da Leuante, scriue a Peregrini nell'Hospedale della Santissima Trinita, parte (95); Torna di nuouo a Roma, et agiusta negotij particolari (96); Gionge in Ancona, e si ferma per alcuni mesi aspettando l'imbarco (96a); Passa in Albania, e con uarij casi scorre diuersi Luoghi per e Prouincie (97); Va per Constantinopoli, e per causa di Beglerbei della Grecia ritorna in Tessalonica (120a).

[28]) Ormar B, Br. 538. Prepis cijele Luciusove ostavštine, pa tako i ovog rukopisa, iz 50-tih godina 20, stoljeća nalazi se pohranjen u Arhivu Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod sign. XXIX (str. 114—121) i XXX (str. 1—14).

[29]) Tako udinski rukopis ima samo 4 zadnja poglavlja, a ne 5 poput onog splitskog!

[30]) BCU-Ms 1091, tomo 2°, str. 66a.

2.

„Sultan Jahja", koji se je rodio 26. X. 1585. godine u Magneziji kao sin sultana Mehmeda III i Grkinje Jelene, kćeri Jurja (Đorđa) Komnena iz Trapezunta (Trebizonda), na turskom zvane sultanija Lalparè, kako to piše Levaković, spasio se je na čudan od sigurne likvidacije iza smrti svoga oca i to zaslugom eunuha Mehmeda,[31]) rodom iz Melnika (Pirinska Makedonija), dok je u Carigrad javljeno da je dječak Jahja mrtav.[32]) Ovdje mi ne ćemo ulaziti u to, koliko je tu istine, nego ćemo, slijedeći opet Levakovića, odmah preći na to, kako je „Jahja" prvi puta došao u Makedoniju. Naime onaj eunuh, „sultanija" i njezin otac Đorđe i „Jahja" stigli su nakom raznih peripetija u Moreju.[33]) Nakon što su 7-godišnjeg „Jahju" krstili u Solunu, gdje je primio ime Simeon, odveden je u planine „di Azomatos".[34]) Ondje je ostao sve do svoje 14 godine.[35]) Tada pa je onaj njegov eunuh odveo u Staru Planinu,[36]) te se je nekoliko mjeseci zadržao kod grada Nevrokopa[37]) u Pirinskoj Makedoniji. Zatim su Jahja, koji je uz turski i grčki jezik sigurno znao i „slavenski",[38]) i njegov eunuh Mehmed išli preobučeni kao derviši ili muslimanski redovnici, kako piše Levaković,[39]) čas u jedan čas u drugi grad, te su, kako sada navodi onaj rukopis iz 17. stoljeća, stigli u Štip,[40]) koji je baš tada slavio uspon na prijestolje Ahmeda I (1603—1617), tobožnjeg brata Jahje,[41]) nasljednika umrlog sultana Mehmeda.

Želeći da se na svaki način osveti Ahmedu, nastojao je mladi Jahja da se udruži sa njegovim protivnicima. Iako je eunuh Mehmed bio protivan ovim planovima, ipak je u Jahjino ime započeo pregovore sa sinom Piri paše, koji se je prije nekog vremena ponovno pobunio protiv turske carevine. Izloživši cilj svoje misije mladome begu, uspio ga je nagovoriti da izrazi

---

[31]) O njemu (Astà Meémett) priča Jahja pri saslušanju u vojvodskoj palači u Firenci 20. i 23. IV. 1609. godine (K. Horvat, Nekoliko podataka..., Vjesnik... XV, 183, 186, 189).

[32]) V. Catualdi, o. c., 332, 337, 339.

[33]) Sam Jahja je izjavio 20. IV. 1609. da je iz Moreje otišao u Miclo, gdje je sa majkom ostao godinu dana. Zatim su sa eunuhom Mehmedom krenuli u Makedoniju u grad Seres, gdje je naučio grčki. U Makedoniji je Jahja ostao oko 9 godina, a majka mu se je iza jednomjesečnog boravka vratila u Tesaliju (K. Horvat, o. c., Vjesnik... XV, 183).

[34]) Tu je ostao s opatom Nilom, koji ga je podučavao i stao nazivati Konstantin, prešućujući druga dva imena: sultan Jahja i Simeon, kako piše o tome opet Levaković (V. Catualdi, o. c., 347).

[35]) V. Catualdi, o. c., 344, 347, 348.

[36]) T. j. Balkan (Gl. Meyers Lexikon 1, Leipzig[7] 1924, 1384).

[37]) a ne „Negrocopo", kako to Levaković piše (V. Catualdi, o. c., 348).

[38]) On je, kako sam kaže u pismu od 18. IX. 1643. godine, znao turski, grčki, „illirico", njemački, arapski, talijanski, latinski i francuski (V. Catualdi, o. c., 568). Dakle ipak ne „govori dvanaest jezika", kako to to donosi B. Desnica (o. c., Novo Doba, Split 1932, božični broj).

[39]) V. Catualdi, o. c., 438. I rukopis 17. stoljeća, koji je bio vlasništvo Catualdija pod naslovom „Cenni storici sulla vita del sultano Jachia" opisuje kako su obojica ovako obično putovali (V. Catualdi, o. c., 325, 348, 349).

[40]) Po jednim izvorima iz 17 stoljeća to je „Stepie", t. j. Istib (turski), a po drugima „Scopea" ili „Siopia" (V. Catualdi, o. c., 355, 356, 355). No svakako je to Štip.

[41]) Catualdi stavlja da je to bilo 1604. godine (o. c., 31).

svoju odanost Jahji[42]) i da obeća da će ga vjerno slijediti u njegovim podhvatima, kako se vidi iz onog navedenog manuskripta iz 17. stoljeća. Da bi se „sultan" mogao sjediniti sa glavninom vojske buntovnog paše, uputio je njegov sin Jahji pratnju od 3000 konjanika pod zapovjedništvom kapetana Balabana.[43]) U pratnji ove konjice sada se je „sultan" uputio sa njom ka zavijutku Strumice[44]) prema Vardaru, gdje je Jahja naišao na vojsku od 6000 konjanika i 3000 strijelaca, koja je po nalogu carigradskog dvora krenula da se bori sa četama sina Piri paše. U sukobu većina je pobijedila manjinu, Balaban je pobjegao, a Jahja ranjen, ostavljen od svojih i proganjan od neprijatelja, pješice je prešao na drugu stranu Vardara. Ondje je našao sklonište kod jednog seljaka — Turčina, koji je vjerovao da Jahja pripada regularnoj vojsci. Nakon što se je oporavio od zadobivenih rana dobio je od ovoga seljaka magarca i stigao je do jednog manastira, koji je pripadao monasima sv. Vasilija. Tu je uvjerio igumana, koji mu je uskoro izliječio rane, da je sultanov paž. U međuvremenu su onoga mladoga bega, Piri pašinog sina, kod koga je bio eunuh Mehmed, njegovi vlastiti vojnici izručili zapovjedniku sultanove vojske, koji ga ubije, a Jahja pak, bojeći se da će biti kad tad prepoznat, odluči da krišom pobjegne iz onoga manastira. I konačno obučen u proste haljine krene prema Solunu, koji je bio odavle udaljen 2 dana hoda. U tom gradu posjeti svoju majku, koja je bila zabrinuta, jer nije imala nikakvih vijesti od njega. Kada je dobio nešto novaca od nje, krene na put da iznova pokuša sreću i da prvo potraži eunuha Mehmeda, koji se je nakon likvidacije onoga bega, sklonuo u Melnik, gdje ga je i našao, kako piše u onom rukopisu iz 17. stoljeća.[45]) Ondje su se Jahja i Mehmed preobukli u derviše i krenuli u Malu Aziju, koja se je pobunila protiv Carigrada, kako nas sada obavještava Levaković.[46])

3.

Nas neće interesirati, što je dalje radio Jahja u Maloj Aziji, zatim kako se je prebacio preko Bospora i prispio u Bugarsku i na planinu Balkan, gdje se je oprostio sa svojim vjernim eunuhom, koji ga uslijed starosti više nije mogao pratiti, ali mu je savjetovao da pođe u Njemačku radi ostvarenja svojih planova. Isto tako preći ćemo preko toga kako se je ponovno vratio u Solun, gdje ga je majka opet opskrbila novcem, te je preko Sofije i Moldavije stigao u Krakov, a onda u Prag njemačkom caru Rudolfu II.[47]) Iz Praga je na poziv toskanskog vojvode,[48]) koji se je zanašao osvajanjem Le-

---

[42]) Catualdi piše da je Jahja čekao na tok ovih pregovora u Trlicu, mjestu, koje leži nekoliko kilometara sjeverno od Talinskog jezera (o. c., 32, 357), t. j. u Egejskoj Makedoniji.

[43]) U ovom rukopisu 17. stoljeća stoji da je ovim odredom zapovjedao uz Balabana i Vergo iz Grebena, koji su ga odveli do Larse (V. Catualdi, o. c., 358), što ne stoji, jer je Jahja Verga upoznao tek mnogo kasnije (V. Catualdi, o. c., 358, bilj. 32 d).

[44]) U istom manuskriptu iz 17 stoljeća piše: „Sbramissa" (V. Catualdi, o. c., 358).

[45]) V. Catualdi, o. c., 348.

[46]) Levaković, La vita.. (V. Catualdi, o. c., 361).

[47]) Levaković, o. c. (V. Catualdi, o. c. 361—372).

[48]) Cosimo II, sin Ferdinanda I Medicia, veliki vojvoda od 1609. do 1621. godine (Meyers Lexikon 8, Leipzig⁷ 1928, 138).

vanta, stigao u Firencu (1609),[49]) gdje je stao razvijati svoje planove. Odavle je čak pozvan i u audijenciju papi u Rim, a onda se je iz toga grada vratio natrag u Firencu, da ondje nastavi sa svojim planiranjima, za koje su se zainteresirali i drugi evropski dvorovi.[50]) U Firencu[51]) ove iste 1609. godine je stigao kapetan Ivan „Daničić"[52]) sa fra ili kaluđerom Damjanom[53]) Sr-

---

[49]) Ovdje je preko tumača Jahja bio preslušan u vojvodskoj palači o svome porijeklu i životu u dva navrata i to 20. i 23. IV. 1609. godine (O tom opširni arhivski materijal daje K. Horvat, Nekoliko podataka, Vjesnik XV, 181—193).

[50]) Levaković, o. c. (V. Catualdi, o. c., 361—390).

[51]) Opis pregovora, koje su ondje na toskanskom dvoru vodili Daničić i Damjan, sadrži „Trattato con il P. Caloire, et con il cap. Damiano Dincich di Macedonia... 10 settembre 1609" (Državni arhiv u Firenci (DAF) — Archivio Mediceo filza 4275, str. 408) — „Trattato con il P. Caloiro et con il capitano Damiano Dan (i) cich di Macedonia. In Firenze sotto di 18 settembre 1609" (Arhiv Srpske Akademije Nauka u Beogradu (ASAN) — Zaostavština J. Tomića (ZJT) XXXI, f. 6; J. Tomić, Pećki patrijarh..., 133, bilj. 380).

[52]) I dok Catualdi piše da je Ivan Daničić (Danicich) „erzegovese" (o. c., 173), t.j. Hercegovac, iz izvora vidimo da je on iz Slanog (kraj Dubrovnika), gdje je porodica „Dinicich" imala svoju kuću (J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje III/1, SAN, Beograd 1939, 274, 301, 315, 316). Inače ga se u jednom pismu iz Torina od 18. VII. 1609. zove „capitano Giovanni Danicich Raguseo" (Državni arhiv u Veneciji (DAV) — Senato Secreta III-Dispacci Savia — 1609—31, br. 29), t. j. Dubrovčanin. Interesantno je da ga Ruvarac I. smatra za „Jovana Danića"(O pećkim patrijarsima od Makarija do Arsenija III (1537—1690), Zadar 1888, 108), a J. Tomić ga zove Daničić, te o njegovom radu i djelovanju daje dosta podataka (gl. J. Tomić, Sastanak.., 39; Isti, Pećki..., 110, 111, 123, 127, 128, 133, 135—137). No zato nezna da je 1626. godine kapetan „Juan Dinicich" bio u Madridu kod španjolskog kralja u vezi oslobodjenja Bosne i Albanije od Turaka (Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV) — Vat. lat. 13513, str. 267: Copia della carta del Re Catolico al Vescovo di Scutari, Madrid 1. I. 1626).

[53]) Još 1597. godine pošli su Rim iz Dubrovnika dva srpska kaludjera Damjan Pavao. Oni su uputili papi spis, u kome ga mole da im pošalje vojsku sa zapovjednikom, koji će se zajedno sa Grdanom i ostalim glavarima Crne Gore, Dukadjinske zemlje i drugih zemalja dogovoriti o oslobodjenju od Turaka i postati njihov vladar (K. Horvat, Novi historijski spomenici.., Glasnik... XXI, 55—58). God. 1599. ponovno je bio došao u Rim brat (frater) Damjan, koga su takodjer poslali patrijarh Jovan i mitropolit Besarion. Damjana je sada papa Klement VIII vrlo lijepo primio, saslušao i pročitao pisma, koja su mu ona dva crkvena dostojanstvenika poslali, te im je uputio sa svoje strane svoj list u vezi njihovog prelaza na katoličku vjeru (A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum Meriodionalium historiam illustrantia, II Zagrabiae 1875, 92, 93). U izvorima iz početka 17. stoljeća 1606.g. nailazimo na „fra Damiano da Pechia, sacerdote serviano", a 1607. pak imamo „fra Damiano Bosnese, prette Serviano", koji boravi od kraja 1606. g. u Napulju (J. Tomić, Gradja za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka I, SAN, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda II odelenje, knjiga VI, Beograd 1933, 363, 406, 455). Iste 1606. godine pak patrijarh Jovan sa vojvodama, knezovima i glavarima „nelli regni di Bosna, Seruia, Albania et Ducato di Potenza" su poslali kao svoje izaslanike u Graz nadvojvodi Ferdinandu fra Dominika Andrijaševića i „Damiano Caluiero". Ova dvojica („otac Damian kalućer") su predali i pismo vojvode Grdana barunu Gvidu Khislu, generalu Hrvatske Vojne Krajine, koji je na njega i odgovorio (J. Fiedler, Versuche der türkisch-südslavischen Völker zur Vereinigung mit Österreich unter Kaiser Rudolf, II. Slavische Bibliothek oder Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte II, Wien 1858, 293—295). Od 1606. do 1612. g. govore nam izvori i o djelatnosti (don ili fra) Damjana Ljubibratića u Italiji i Španiji (O tom opširnije gl. J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje III/1, 155, 156, 182, 300, 301, 305; J. Tomić, Gradja... I, 490, 491, 524, 527, 529, 549, 547, 555, 562, 563; D. Kamber, Pismo crnogorskih i albanskih prvaka papi Pavlu V (26. IV. 1608), Croatia Sacra, god. 2, Zagreb 1932, 288, 289; J. Tomić, Pećki..., 133, 127; Isti,

binom (Serviano), koji su ondje u ime vojvode[54]) Grdana,[55]) pećkog patrijarhe[56]) i ostalih vojvoda, knezova[57]), glavara i kršćanskih naroda[58]) Srbije, Bosne, Makedonije,[59]) Bugarske, Hercegovine i Albanije pregovarali sa Jahjom kako da se oslobode tiranskog ugnjetavanja njegovog nevjernog „brata" (t. j. sultana).[60]) Tom prilikom je „Mardarije" t. j. Damjan[61]) savjetovao Jahji da pođe u Srbiju, jer će naći sve te narode spremne da mu se stave na službu kao i sam Alipaša[62]) iz Bosne, kako to piše Levaković.[63])

Sastanak.. 52, 53; V. Vinaver, Dominik Andrijašević, Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959, 379, bilj. 89).

Oko 1613. ponovno se navodi u Napulju svećenik Damjan, za čiju je djelatnost već otprije znala mletačka vlada i zato ga i nadzirala/ DAV-Senato Secreta III-Dispacci di Napoli—Vallerio Antelmi 1613—1614 — No 29, br. 8—16. IV. 1613 (Pismo N. bez datuma kao prilog)/. Prema svemu ovome izloženom na osnovu izvora možemo zaključiti da se ovaj Damjan zvao i Ljubibratić, za koga kaže netačno Tomić da mu je Petar Andrić bio rodjak (Pećki.., 136), a za drugog brata V. Vinaver naprosto samo piše „Gavril, brat Damjanov"/Dominik...., Godišnjak.. X, 377/. Nadalje je fra Damjan bio kaludjer reda sv. Vasilija/J. Tomić, Gradja.., I, 555/, a ne pravoslavni monah iz Trebinja, kako piše V. Vinaver, koji govori o njegovoj akciji krajem 16. stoljeća kao i o saslušavanju na sudu u Dubrovniku (Dominik.., 371, 372, 377—379/. Naime taj" monaco di Trebigne" se je zvao „Damasceno", a ne „don Damiano Gliubibratich"/J. Radonić, Dubrovačka akta.. III/1, 188, 189, 300, 301/. Damjan svakako je bio rodjak vojvode Grdana i brojnih kaludjera u Peći. U izvorima ga se zove čas kaludjer a čas fratar i svećenik srpski. Jedno je točno da mi sada o njemu dosta znamo, a ne kako piše J. Radonić „nažalost..malo"/Rimska kurija...,9/. O radu kaludjera „Damjana" ili „Damjana Ljubibratića" pisao je dosta J. Tomić/Sastanak... 30, 33, 39, 52, 53, 55; Isti, Pećki..., 80, 84, 99, 116, 117, 123, 127, 133/. Inače bi trebalo ovu ličnost točnije obraditi nego što je to danas učinjeno, i dati joj ono mjesto, koje joj pripada u radu na pokretu za oslobodjenje naroda na Balkanu od Turaka.

[54]) O značenju izraza vojvoda gl. F. Iveković — I. Broz, Rječnik hrvatskoga jezika II, Zagreb 1901, 737.

[55]) On je bio plemenski glavar i nikšićki vojvoda, koji je u drugoj polovici 16. stoljeća digao hercegovačka i crnogorska plemena na ustanak protiv Turaka. Krajem 16. i početkom 17. stoljeća Grdan nastavlja sa svojom akcijom, te traži pomoć od Zapada, koji ga u njegovom nastojanju za oslobodjenje od Turaka slabo podupire/Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, 617/. God. 1613. je po V. Vinaveru Grdan smijenjen/o. c., Godišnjak X, 380/, a spominje se da je još živ 1620. godine /K. Horvat, Novi historijski spomenici..., 345/.

[56]) Jovan/1592 — u. 14. X. 1614/. O njemu opširno gl. J. Tomić, Pećki patrijarh Jovan, 1—142, a onda i Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, 533, 534.

[57]) O značenju toga pojma gl. opširno Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika/RjA/V, Zagreb 1898—1903, 110—114. Još o tome gl. i B. Djurdjev, O knezovima pod turskom upravom, Istoriski časopis SAN I, Beograd 1949, 132—166; M. Vasić, Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandjaku u u XVI vijeku, Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine X, 247—252, 276, 277.

[58]) Pod ovim su pojmom uključeni i Makedonci.

[59]) Od 15. stoljeća ovo ime, koje na geografskim kartama 16. i 17. stoljeća obično označuje teritorij od Soluna pa do iza Skopja, obuhvaća u pisanim izvorima i današnju Bugarsku, Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu/N. Vulić—D. Anastasijević, Makedonija (i Stara Srbija), St. Stanojević, Narodna Enciklopedija.... II, 639, 647).

[60]) ASAN—ZJT XXI G 151 — Prepis pisma Jahje vojvodi Grdanu, drugim vojvodama i t. d. — 27. VII. 1611; J. Tomić, Pećki.., 135, 136.

[61]) Svakako izgleda da je pogriješio Levaković, kada je dao Damjanu ime Mardarije, kako je to dobro uočio i J. Tomić/Sastanak.., 22, bilj. 58/. Naime u izvorima se svugdje spominje samo ovaj prvi, a kod Levakovića ovaj drugi i to samo ovdje i više nigdje drugdje.

[62]) Po svemu izgleda da ovaj paša tada uopće nije upravljao Bosnom!

[63]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 394/.

Po odlasku Damjana iz Firence o njemu se u gradu nije više ništa čulo,[64]) a Daničić je bio zatvoren u Mantovi. No već 1611. Daničić se je nakon oslobođenja iz zatvora[65]) vratio u Firencu i potražio Jahju, kome je ispričao kako velike muke trpe Grdan i drugi vojvode, knezovi i glavari kao i cijeli narod zbog onih ljudi, koji su izdali i njih i njega.[66])

U vezi toga je sada veliki toskanski vojvoda pisao Jovanu, patrijarhu Bosne, Srbije it. d. iz Firence 8. VII. 1611. godine, te ga uz ostalo izvještava da mu šalje Daničića, koji bi stupio sa njima u pregovore, ako su voljni kao ono prije 2 godine.[67]) No mnogo veću aktivnost je sada pokazao Jahja,[68]) koji je koordinirajući je sa vojvodinom, također iz Firence 27. VII. 1611. napisao 2 pisma gotovo istoga sadržaja kao i ona toskanskog vlastodržca. Prvo je pismo uputio vojvodi Grdanu i ostalim vojvodama, knezovima, glavarima i „blagoslovljenim kršćanskim narodima" Srbije, Bosne, Makedonije, Bugarske, Hercegovine i Albanije, a drugo patrijarhu Jovanu. Pisma su bila napisana srpskim jezikom („in servo")[69]) sa potpisom „Jahja" na turskom i sa „sultanovim" pečatom. U prvom pismu Jahja opisuje onu prvu Damjanovu i Daničićevu misiju i izvještava da im šalje sada Daničića, njihovog rođaka a svoga najvjernijeg službenika, koji će im sve reći u njegovo ime i izručiti ovo pismo, potpisano njegovom rukom i pečateno njegovim pečatom, te neka poklone punu vjeru Daničiću kao da je to on lično i neka mu što brže odgovore. Naime, čim se ovaj vrati sa njihovim odgovorom, on će poći da ih posjeti. Dotle neka se strpe, jer će se povratiti uz božju pomoć vrijeme starih i vjernih njihovih kraljeva i vladara, te da on kani obnoviti njihova prava, obećavajući da će oni sa svojom sinovima i ženama odahnuti već jednom dušom i slobodno slaviti boga u hramovima i manastirima. Stoga ih upozorava da učine onako kako će im reći Daničić u njegovo ime i velikog vojvode i neka što prije pošalju pisma, budući da se bez njih ne može ništa uraditi. Pismo, koje je uputio patrijarhu Jovanu, bilo je sličnog sadržaja.[70]) Dakle Daničić je krenuo u ove krajeve, ali se prvo navrati u Dubrovnik, odakle je jedva uspio da izbjegne hapšenju i da preda ova pisma jednom povjerljivom licu. Ova je pak osoba izručila pisma onima, kojima su bila namijenjena.[71]) Međutim za sva ta pisma je znala Venecija. Naime ona su ipak dopala i u ruke Jakova Paskvalija, guvernera Kotora, i to istom 1613. godine. Ne samo to. Od istih onih ličnosti, koje su ova pisma upući-

---

[64]) Još 8. VII. 1611. pisao je toskanski veliki vojvoda iz Firenze „Il calloiero Damiano per lettere si dice non esser più ritornato, con la risposta di già era morto"/V. Vinaver, o. c., 379, bilj. 89/. Medjutim Damjan je tada boravio u Španiji/J. Radonić, Dubrovačka akta.. III/1, 277—1611./.

[65]) O njegovom bijegu gl. J. Radonić, o. c. III/1, 256—259.

[66]) ASAN—ZJT XXI G 151/Prepis/; J. Tomić, Sastanak.., 136.

[67]) ASAN—ZJT XXI G 151/Prepis/; J. Tomić, o. c., 136.

[68]) Toskanski veliki vojvoda je bio dosta dobro informiran od svojih ljudi o Jahji i njegovoj aktivnosti u godini 1611. Opširno o tom imamo brojne dokumente u Državnom arhivu u Firenzi/Archivio Mediceo 4275, str. 569—585a/. Isto tako je sačuvano nešto materijala o „sultanu" i u Vatikanskoj biblioteci/Urb. lat. 813, p. III-s. XVIII, str. 542—556/.

[69]) Jahja je znao dobro čitati i pisati srpski, kako je sam izjavio u jednom svom pismu od 23. X. 1617., upućenom toskanskoj velikoj vojvodkinji/V. Catualdi, o. c., 506/.

[70]) ASAN—ZJT XXI G 151, 152/Prepis/; J. Tomić, o. c., 136, 137.

[71]) J. Tomić, o. c., 137, 138.

vala dalje naslovljenim osobama, dobio ih je guverner u originalu i onda dao prepisati. Kako su Jahjina pisma bila na srpskom, Paskvali ih je dao prevesti na talijanski i zajedno sa onim listovima velikog toskanskog vojvode dostavio ih je bokokotorskom rektoru i providuru Zakariji Soranzu. U vezi toga je u svom popratnom pismu od 5. III. 1613. Paskvali obavjestio još Soranza o svemu ovome i naveo da je kaluđer Damjan, koji se spominje u onim listovima, već umro, a da oni, kojima su ova pisma upućena nijesu dali još nikakav odgovor. Sada je Soranzo iz Kotora uputio sve to zajedno sa svojim popratnim pismom od 8. III. 1613. duždu, naglasivši da navedene listove nije vidio u originalu.[72])

Međutim je Jahja boravio i dalje duže vremena u Italiji i konačno 1614. godine i to zimi dođe u Veneciju, gdje se ukrca na jedan brod, sa kojim stigne prvo na otok Lekvas[73]) (tal. Santa Maura)[74]), a odatle je stigao u Trikalu,[75]) gdje se je preobukao u spahiju[76]) i uzeo ime Murataga, te je čak stupio u razgovor s ondašnjim Turcima. No i ovdje se nije dugo zadržao nego je pošao prvo u Ohrid,[77]) a zatim u Peć, sjedište srpskog patrijarhe, kako to piše Levaković.[78]) Kako ondje nije našao patrijarhu Jovana, to se je upoznao sa njegovim nećakom Besarionom,[79]) arhiepiskopom od

[72]) ASAN—ZJT XXI G 149—152/Senato Decreta. Dispacci dei rettori e provveditori in Dalmazia ed Albania. filza ann. 1613 (Prepis)/. Samo nešto o tom ima i J. Tomić, o. c., 98.

[73]) To je najsjeverniji Jonski otok/Meyers Lexikon 7, Leipzig[7] 1927, 907/.

[74]) Negdje početkom 17. stoljeća stanovništvo „Santa Maura in tutta l'isola di Leucadia" je sastavilo pismo na grčkom jeziku, uputivši ga toskanskom velikom vojvodi, a potpisao ga je tamošnji episkop Antimon. U njemu se iznosi način kako da se ovo stanovništvo oslobodi od Turaka/DAF—Archivio Mediceo, filza 4275, str. 410—417-s. d./.

[75]) Glavni grad Tesalije, najviše naseljen Vlasima, zatim Grcima i Jevrejima/gl. Meyers Lexikon 12, Leipzig[7] 1930, 46/.

[76]) Od turske riječi spahi. Znači gospodar posjeda vlastelin, koji je dužan za svoju zemlju da vojuje na konju/RjA sv. 66, Zagreb 1956, 939/. Spahije, to sitno plemstvo, uživale su nasljedna vojnička lena, timare/Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959, 10, 11/.

[77]) I 1613. i 1614. g. navodi se „Patriarca d'ocrida" ili „d'Ocrida o della Giustiniana", koji je u tim godinama boravio u Napulju, pregovarajući sa tamošnjim vicekraljem, od koga je dobio i novaca, o upadu u Albaniju /DAN—Senato Secreta III-Dispacci di Napoli—Valerio Antelmi — 1613—1614— № 29, br. 5/Napulj, 26. III. 1613/, 8/Napulj, 16. IV. 1613/, br. 89/Napulj, 11. III. 1614/. On se je zvao Atanasije/Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, 229/, čiji rad opisuje opširno J. Tomić/Pećki. . ., 30, 31, 34, 35, 56, 140/, te N. I. Milev/Ohridskiat patriarh Atanasii i skitanijata mu v čužbina (1597—1615), Izvestija na istoričeskoto družestvo v Sofija V, Sofija 1922, 113—128/ i u zadnje doba Lj. Lape/Prilog kon istorijata na borbite na našiot narod vo 16 i početokot na 17 vek protiv turskata vlast, Novi Den IV/5, Skopje 1948, 26—39/.

[78]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 391, 393/.

[79]) Ovaj Besarion ili Visarion bi mogao biti po našem mišljenju jedino onaj, koji se navodi u dokumentu od 24. IV. 1599. g. i titulira sa „Bessarioni metropolitae provintiae Serviae"/A. Theiner, o. e. II, 92/. K. Horvat ga zove" vladika Besarion, metropolita Srbije" i donaša jedan dokumenat od 2. IX. 1597., gdje se ovaj spominje anonimno kao "vescovo" /Novi historijski spomenici. .. 55, 56/. Uz ostale općenito naznačene biskupe Srbije jasno se vidi iz papinog pisma od 1. X. 1600. da je barski nadbiskup Toma po nalogu pape ima nagovoriti i Besariona na uniju sa rimskom crkvom/A. Theiner, o. c. II, 94, 95/. J. Radonić pak piše da je metropolit Visarion 1596. upućivao poslanika u Prag caru Rudolfu II/Dubrovačka akta . . . III/1, IX; Isti, Rimska kurija. ., 9/.

„Duchnizza",[80]) a ovaj onda predstavi Jahji hercegovačkog vladiku („Arciuescouo di Herzegouina") Makarija,[81]) kojima obojici crkvenih dostojanstvanika Levaković daje najljepše karakteristike. Iz Peći su sva ova trojica pošli u Metohiju,[82]) sjedište patrijarhe, udaljenu pola dana od ovog mjesta. Oba ova crkvena lica su obavjestila Jahju da im je poznato kako je patrijarha Jovan vodio pregovore sa savojskim vojvodom i sa drugim knezovima da se provede oslobođenje od turskog jarma, te da je u ovim stranama raširio glas o „sultanu Jahju" monah sv. Bazilija[83]) „Mardarije".[84])

Kada je „sultan" zapitao ovu dvojicu gdje se nalazi „Mardarije"[85]), oni su mu odgovorili da je, nakon što je postao skopski nadbiskup (Arciuescouo[86]), na povratku iz Carigrada sa sultanovom poveljom umro u Sofiji, te da se sumnja da su ga otrovali Dubrovčani.[87]) U toku daljeg razgovora otkrio im se je Jahja da je on taj o kome je govorio „Mardarije". Nato mu se ova dvojica ponudiše svaki na svoj način da će mu pomoći. Ali uskoro Makarije se oprosti sa Jahjom, a Besarion pak, koji je izjavio „sultanu"

---

[80]) Levaković piše „Duchnizza", a V. Catualdi stavlja da je to „Dubnizza", ne ubicirajući ovaj lokalitet/o. c., 97, 393/. Inače u Bosni su 2 sela sa imenom Dubnica, u Makedoniji blizu Prilepa bilo je u 14. stoljeća istoimeno selo, od kojega je polovicu imao manastir Treskavac. U Srbiji pak imamo 3 Dubnice/gl. RjA II, Zagreb 1884—1886, 842/i to jedna je u okolici Sjenice, druga kod Kosjerića/srez Titovo Užice/, a treća u okolici Vranja/Imenik mesta, Beograd 1956, 153/. Ova treća Dubnica se navodi 1682. godine i spominje se kako je ondje otsjeo patrijarh Arsenije III sa pratnjom na putu za Jeruzalem/J. Radonić, Rimska kurija.., 378/.

[81]) O njemu neznamo zasada ništa, jer se osim ovdje ne spominje u drugim nama poznatim izvorima.

[82]) Metohija /μέτοχιον/ znači manastirsko dobro. Inače o tom gl. opširnije K. Jireček—J. Radonić, Istorija Srba II, Beograd² 1952. 163, 164/i bilj 120/.

[83]) Bazilijanci/Vasilijanci/su katolički redovnici istočnog obreda, koji žive po pravilima sv. Bazilija, organizirani u redovničke družbe po uzoru zapadnjačkih redova. G. 1573. udružili se u posebnu Družbu Bazilijanaca/Hrvatska Enciklopedija II, Zagreb 1941, 300; Enciklopedija Leksikografskog Zavoda 1, Zagreb 1955, 416/.

[84]) T. j. Damjan.

[85]) Zapravo Damjan.

[86]) Istom od 1637. g. dalje navodi se i cetinjski episkop Mardarije, pod čiju su jurisdikciju spadali pravoslavni u Boki Kotorskoj i Paštrovići/J. Radonić, Rimska kurija.., 127 i dalje/. Ovaj Mardarije zove sebe 1640. g. „episkup... od predel makedonskih, zemle Crne Gore, od manastira Cetinja" ili samo „ot zemle Crne Gore.." ili čak „Marderius Dei gratia Episcopus Macedoniae, patriae Magni Alexandri, Montisnigri...", a umro je ne negdje 1647., kako piše J. Radonić, nego još kasnije, kako je to dokazao R. Dragičević/Mitropolit Mardarije nije Makedonac, a štampar Pahomije nije ekavac, Istoriski Zapisi, god. VIII, knj. XI, Cetinje 1955, 243, 244, 247—250/. No kako je ovaj bio pravoslavni svećenik, iako s ovim imenom, to ovdje ipak ne ulazi u obzir, jer je t. zv. Mardarije bio bazilijanac, t. j. katolički svećenik. Nadalje imamo 1649. navedenog fra Hijacinta Macripodarija kao skopskog biskupa, koga Coleti/Illyricum Sacrum VIII, 20/pogrešno ubraja u red skopskih nadbiskupa/M. Premrou, Katolički nadbiskupi u Skoplju, Glasnik skopskog naučnog društva I/2, Skoplje 1926, 329/, a istom od 1655. postaje Arbanas Andrija Bogdani prvi nama poznati skopski nadbiskup/J. Radonić, Rimska kurija.., 245/. No Levaković na ovoga „Macripodari" — a svakako nije mislio kada je pisao svoje djelo. Time bi ostala i dalje zagonetka tko je taj Levakovićev „Mardarije", koji je umro iza 1614. godine, ako ga ne identificiramo poput Tomića sa Damjanom, što je izgleda i najvjerovatnije. Prema tome a i prema istraživanjima M. Premrou-a i našima u Vatikanskom Tajnom Arhivu uopće ne postoji u to doba skopski nadbiskup sa onakvim imenom, koje navodi Levaković, i prvi je skopski nadbiskup već navedeni Bogdani!

[87]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 394/.

da će mu služiti mačem, vrati se zajedno sa njime u Peć. Ondje se je Jahja, kako opet piše Levaković, zadržao tajno da ga ne bi zapazio novi patrijarha Pajsije, koji je bio po prirodi plašljiv čovjek i sušta protivnost po nazorima od svoga pretčasnika Jovana.[88]) Besarion pak, Jovanov nećak, govoreći turski, grčki i srpski, preko svojih rođaka Turaka dobio je privilegij od samog sultana u Carigradu da se obučen na turski način sa turbanom i sa naslovom bega kreće javno gdjegod ga je volja sa svom svojom pratnjom. Iskoristivši ovo, Besarion je skupio mnogo naroda i kao osvetnik ubijao je mnoge Turke. Stajao je u vezi i sa raznim plemenima kao što su Kuči,[89]) Klementi,[90]) Bjelopavliči,[91]) Dukadjini,[92]) oni u predjelu oko Plava,[93]) u Hercegovini, oko

---

[88]) Sa ovakvim Levakovićevim mišljenjem o Pajsiji se je sasma složio J. Tomić. On je naveo da je iza smrti Jovana prestao svaki rad, kome je bio ovaj patrijarha tvorac i pokretač, a da Pajsijev dolazak znači pravi prelom i da je ovaj sa Turcima živio lijepo i bio im vrlo poslušan/Sastanak.., 22/. Medjutim K. Horvat, donoseći jedan dokumenat od 11. XI. 1620. g. iz Casanatske biblioteke u Rimu, u kome se navodi i srpski patrijarha/bez imena/, pobija Tomića i kaže da ovaj izvor dokazuje protivno i da čak urotnicima pretsjeda na sastanku u Beogradu sam Pajsije/Novi historijski spomenici.., 345—350/.

[89]) Kuči su stanovali na istoku Crne Gore. God. 1455. zajedno sa ostalim srpskim i albanskim brdskim plemenima i oni se preko svojih pretstavnika zakleše na vjernost Veneciji/K. Jireček—J. Radonić, o. c. I, Beograd^2 1952, 12, 381/. Svakako najkasnije od 1485. priznaju tursku vlast i plaćaju dažbine, koje su se 1570. povećale /B. Djurdjev, Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena, Radovi Naučnog društva RBH II/1, Sarajevo 1954. 217/. Oni su ratovali protiv Turaka početkom 17. stoljeća sa ostalim plemenima i isto tako i u kretskoj vojni/. Opširnije o Kučima gl. St. Stanojević, o. c. II, 512, 513/.

[90]) Klementi su stanovali u brdima istočno od Skadarskog jezera i bili su katolici. Njima je uspjelo da obavežu kraj izmedju Gusinja, Pešteri i Peći na plaćanje danka. Često su se tukli sa turskim četima i u nevolji su se povlačili na susjedne visoravni sa svojim porodicama i stokom/ K. Jireček, Albanien in der Vergangenheit, Illyrisch-albanische Forschungen I, München u. Leipzig 1916, 85; L. Thalloczy, Die albanische Diaspora, Illyrisch-albanische Forschungen I, 309/. God. 1497. priznali su tursku vlast, a 1570. plaćali su skadarskom sandžak begu dva puta više dažbina nego li krajem 15. stoljeća/Br. Djurdjev, o. c., o. c., Radovi... II/1, 215, 217/. God. 1613., kako piše Bolica, ratovali su sa Klementima Turci. Ali bez ikakvog uspjeha/S. Ljubić, Marijana Bolice Kotoranina opis sandžakata skadarskoga od godine 1614, Starine JA XII, Zagreb 1880, 183, 185, 186/. Inače su Klementi pljačkali susjedna područja i u borbama sa pećkim pašom obično su izvukli kraći kraj. Sve je to izazvalo da su težili da se isele/L. Thalloczy, o. c., Illyrisch-albanische Forschungen I, 309, 310 i bilj. 1).

[91]) Bjelopavlići nastanavaju krajnji sjeverni dio zetske udoline. Oni su jedno od. najvećih crnogorskih plemena, te imaju i drugi naziv: Brda, a stanovnici se zovu Brdjanima. Prvi puta se navode 1411., a iseljavali su se dosta na razne strane/Opširnije: Enciklopedija Jugoslavije 1, 616, 617/, dok od 1485. priznaju tursku vlast/Br. Djurdjev, o. c., Radovi.. II/1, 215, 216/.

[92]) Dukadjin, jugoslavensko-albanska pogranična oblast, prozvana po albanskoj porodici Dukadjin, koja je njome vladala. U razna vremena bila je različitog opsega. Prvo je izgleda obuhvatala planinski predjel izmedju rijeke Drima i Fande, a kada je potpala pod Turke, proširen je ovaj naziv i na kadiluke Peći i Djakovice i još neke susjedne nahije. U takvom obujmu kao geografski pojam sačuvalo se i do danas. U toj oblasti, koja je neko vrijeme činila i zasebni sandžak, živila su i žive brojna albanska plemena. Zbog raznih uzroka Dukadjinci su se selili još u tursko doba u šarplaninske predjele, i u okolicu Prizrena, u Metohiju i Kosovo/Enciklopedija Jugoslavije 3, 168).

[93]) Opis predjela Plava iz 1614. godine daje nam Marijan Bolica/S. Ljubić, o. c., Starine JA XII, 168, 180, 182, 183, 187, 188, 192, 195/. Inače se Plava sada zove tako selo na Limu izmedju Peći i Crne Gore, a prije se je nazivala ovako okolica toga mjesta/RjA X, Zagreb 1931, 24; K. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Sarajevo 1951, 109; Dj. Daničić, Rječnik iz književnih starina srpskih II, Biograd 1863, 308/.

Kratova, Novog Brda (Nouomonte),[94]) Stare Planine i „Peri"[95]) do „Monte di Dio",[96]) t. j. „Božje gore".[97]) Uz to je Besarion prijateljevao i imao veze sa Vergom, glasovitim hajdukom (bandito)[98]) iz Grebena (Grebano),[99]) koji za 36 godina nije prestajao ubijati Turke. Vergo je čak priznao Jahji da je u tom vremenskom razmaku ubio svojim rukama više od 2000 Turaka sa raznim titulama (zaimi,[100]) begovi, „mutafarage",[101]) spahije, čauši,[102]) janjičari i t. d.). Inače je Vergo bio rođen u jednom selu (villa). Otac mu je bio grčki seljak, a majka Albanka. On sam nije znao ni čitati ni pisati, ali je bio „plemenita srca", kako ga karakterizira Levaković. Štedio je siromašne Turke, a ratni plijen i bogatstvo, koje je pripadalo njemu, slao je dijelom manastiru na Sv. Gori-Atonu (Monte Santo), a dijelom ga je podijelio siromašnim ženama i sirotama. Ova dvojica, t. j. Besarion i Vergo, su silno uživali da ubijaju Turke i držali su vojnike na raznim mjestima. Kada su pak htjeli okupiti svoje vojnike, pošli bi na izvjesne položaje i naložili ondje neku vrst vatre, nazvanu „Fanon". Obično su ovo činili u dalekim mjestima da ju Turci ne bi primjetili. Na ovaj znak svi hajduci iz Srbije, Makedonije i drugih krajeva, gdje je ova vrst vatre zapažena, krenuli su naoružani na put, a mnogi i bez oružja, stavljajući se lično na raspoloženje vođama, koji su im dani. Na isti način su se okupljali vojnici sa Stare Planine, Božje planine (Monte di Dio), koja je u Traciji, kako piše Levaković, te sa „Zagoria",[103]) Kratova, Belog Brda (Beloardo),[104]) Mokregore (Mocragora),[105]) Grebena

---

[94]) Nekoć mjesto u planinskom predjelu izmedju Kosova Polja i Morave, tri milje istočno od Prištine/Gl. o njemu opširno K. Jireček, o. c., 89—92/.

[95]) T. j. Pirin gorje u Pirinskoj Makedoniji.

[96]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 394, 395/. Inače prevod J. Tomića ovog pasusa iz Levakovića nije sasma točan/Gl. J. Tomić, Sastanak.., 22/.

[97]) Interesantno je da sam Jahja u jednom svome pismu od 18. IX. 1643. g. opisujući svoj pečat piše da se gore, koje su u Makedoniji, zovu „Erroystragardi Monti di Dio", te da su mu narodi ovih brda 1617. ovdje prisegli vjernost i da će ga slijediti u slučaju rata. Medjutim Levaković stavlja „Monte di Dio" u Trakiju/V. Catualdi, o. c., 569, 395, 396/ i razlikuje u istom svome djelu, i to samo nekoliko rečenica kasnije, ovo brdo od „Monte Santo"/o. c., 396/, t. j. Svete Gore ili Atona. Inače se u dokumentima na talijanskom jeziku 17. stoljeća uvjek Aton piše samo kao „Monte Santo"/Gl. V. Catualdi, o. c., 523—526/. Stoga nema sumnje da ova planina ili brdo nije Aton/Atos/, iako se za to zalaže Catualdi, donoseći i neke podatke za tu svoju tvrdnju/o. c., 395/, nego gora u jednom dijelu Makedonije, koja se danas svakako drugačije zove. Karakteristično je da se u Napulju jedan brežuljak i sada naziva „Monte di Dio".

[98]) O hajducima gl. R. Samardžić, Hajdučke borbe protiv Turaka u XVI i XVII veku, Beograd 1952; Enciklopedija Jugoslavije 3, 652—654; Historija naroda Jugoslavije II, 495—499. Za hajduštvo u Makedoniji informativan pregled daje I. Katardjiev, Ajdutskoto dviženje i Karpošovoto vostanie vo XVII vek, Skopje 1958, 15—21.

[99]) To je valjda mjesto Greben u jugozapadnoj Makedoniji.

[100]) Zaim je bio onaj, koji je imao leno veće od timara, a manje od hasa i njemu je zijamet donosio preko 20.000 aspri godišnje/G. Elezović, Turski spomenici I/1, SAN, Beograd 1940, 76 bilj. 8/.

[101]) „Mutafarghe"/V. Catualdi, o. c., 396/ ili „Muttafarache"/.S. Ljubić, o. c., Starine JA XII, 180/. Ovo je bez sumnje pogrešno napisana riječ, koja zapravo glasi „mutefaraga", a označuje pješaka-strijelca/V. Catualdi, o. c., 396, bilj.*/ili kopljanika.

[102]) Stražar dvorski, starješina nad nekoliko vojnika/RjA I, Zagreb 1880—2,915/.

[103]) Možda Zagorje, predjel u Bugarskoj, u kome je grad Trnovo/Dj. Daničić, o. c. I, 353/, jer ima i oblast Zagorija u Tesaliji.

[104]) Možda kraj Leška u srezu Kraljevo/Gl. Imenik mesta, 76/

[105]) Iznad Peći.

i od drugih nekih dolina i pokrajina, gdje nijesu bili Turci, jer je u svim gore imenovanim mjestima stanovao bugarski i srpski narod. Ovi narodi imaju isti jezik i iste običaje, kaže Leváković, koji još tvrdi da su ovi ljudi hrabri i zajedno se skupljaju u vrlo velikom broju. Međutim Besarion, priča dalje Leváković, rasrdivši se na pljašljivost pećkog patrijarhe, otputuje iz ovoga grada sa 20 vojnika i zajedno sa Jahjom stigne na nekakvu planinu, gdje zapali uobičajenu vatru „Fanon". Zadržavajući se tu 3 dana dođoše ovamo 300 Klementa i više od 900 Srba, u čijem je prisustvu arhiepiskop slavio hrabrost „sultana Jahje". Padnuvši na koljena zakune mu se Besarion na vjernost, a to isto učiniše i ostali vojvode i vojnici ondje okupljeni. Iza zakletve zapitao je arhiepiskop Jahju da li bi htio da učini žrtvu bogu time da pođe da ubija zulumćare (li Salumchiari)[106]) Turke u Janjevu,[107]) te zatim da li bi se želio sastati sa Vergom. „Sultan" se tome pozivu ne usprotivi i tako iste večeri otiđe sa 1200 vojnika, prešavši preko Kosova polja i stigavši u pola noći u Janjevo, gdje je objavljeno neka se paze kršćani da ne izlaze iz kuća, jer će Klementi ubijati Turke. Nakon što su ovi pobijeni i opljačkani, oni vojnici domogli su se velikog plijena u robi, odijelu, svilenim tkaninama i drugim turskim stvarima, te prešavši ponovo preko Kosova polja povratiše se na svoja brda. Nakon što je ovo mnoštvo raspušteno, Besarion i „sultan" zadržaše samo 12 vojvoda sa 300 najhrabrijih vojnika, obučenih po turski sa dobrim konjima, te prođoše preko Kratova (Gratovo), zatim Novog Brda (Nouomonte) i Stare Planine, odatle pak zaputiše se preko planina i stigoše do Božje planine (Monte di Dio), gdje se je nalazio vojvoda Vergo na visoravni, ukonačen pod najsjajnijim šatorima sa 1500 najhrabrijih vojnika koje je mogla nacija da stvori, kako to kaže Leváković. „Sultan" je ostao pod šatorom sa valjanom stražom 4 milje udaljen od tabora Verga, a arhiepiskop je pošao do toga vojvode, kod koga je ostao 6 sati. Oko 22 sata pojaviše se obojica prekrasno nakičeni i izgledali su tako kao da su veliki turski vezir. Kada su se približili šatoru, izišao im je ususret „sultan". Čim su obojica sišli sa konja i Vergo je pao na koljena pred Jahjom, ovaj ga je podigao i zatim zagrlio, te su onda svo zajedno ušli u šator „sultana", gdje su se zadržali četvrt sata u razgovoru. Iza toga su uzjahali konje i otišli u Vergov konak. Tu se smjestio „sultan" pod jednim prekrasnim šatorom, koji je bio sav u zlatu i ondje su bile izvezene i turske riječi „Sabagair, sabagair",[108]) što znači „Na zdravlje Vam bilo ovo jutro". Vergo zapita Jahju gdje se je dočepao tako lijepog i raskošnog šatora, a ovaj mu je odgovorio da je pripadao Sinan paši (Sinam Bassa)[109]), koji se je borio sa vojvodom

---

[106]) T. j. Zulumćari, koji čine zulum, nasilje, nepravdu/F. Iveković — I. Broz, o. c. I, 855/.

[107]) O tom mjestu gl. St. Stanojević, Narodna Enciklopedija... II, 126, 127 i Enciklopedija Jugoslavije 4, 463.

[108]) T. j. Sabahajir, dobro jutro/RjA sv. 60, Zagreb 1954, 398/.

[109]) To je veliki vezir Sinan paša, koji je bio potučen od vlaških bojara i jedva se spasao/23. VIII. 1595/. Zbog toga je pao u nemilost kod sultana, ali je uskoro ponovno rehabilitiran. No već 3. IV. 1596. umre naglo ovaj osmanlijski Marius, tvrdoglavi Albanac, koji je bio pet puta veliki vezir, kako to piše J. von Hammer/Geschichte des osmanischen Reiches II, 603, 604, 608—612/.

Mihajlom[110]) i da isti paša nije umro tako brzo skinuo bi mu glavu kako mu je uzeo i šator. Jahja je zvao sve vojvode „Là Là",[111]) što znači „stari" (Nonni). To je naziv, koji su Osmanlije (Ottomani) običavali davati najmilijima, izgovarajući prvo „Là Là" i zatim imenujući osobu, kako to tumači i obrazlaže Levaković. Slijedećeg jutra na dan Preobraženja Gospodnjeg „1617".[112]) godine jedan monah-bazilijanac odslužio je liturgiju-misu i pričestio Verga.[113]) Iza liturgije oko 14 sati Vergo se je sa svim svojim vojvodama zakleo Jahji da će mu biti vjeran sluga, da će mu biti poslušan, i priznao ga za svoga gospodara. To je isto učinila i vojska, koju je ondje držao vojvoda Vergo.[114]) U znak pak poštovanja pokloni Vergo Jahji svoje „Somatofilachies", t. j. stražu za čuvanje „sultana", na broju od 200 vojnika. Kada su ručali, i arhiepiskop i Vergo zamolili su Jahju da se ubuduće zove Aleksandar, kako bi, kada uz božju pomoć sretno uspiju njihovi planovi i da istjeraju Turke iz Evrope, on bio Aleksandar II, kralj Makedonije. „Sultan" ih zadovolji u tome i od ovoga vremena unaprijed uvijek se je zvao Aleksandar, osim ako bi neki slučaj to zahtjevao da promijeni ovo ime na nekoliko dana ili mjeseci. „Sultan" je ostao neko vrijeme u ovim planinama, razgovarajući sa Vergom, arhiepiskopom i drugim poglavarima o načinu što bi se moglo poduzeti da se kršćani iz tih predjela oslobode. Oni su mu rekli da bi se kroz nekoliko dana moglo podići više od 150.000 izabranih i hrabrih boraca. Ali budući da oni nemaju potrebno oružje, da bi se mogli tući otvoreno sa Turcima, ne bi bilo pametno da ih se izvrgne opasnosti, jer bi svi ovi kršćani bili poklani. Da se privede kraju željeni pothvat, bilo bi potrebno da se prvo opskrbe sa najmanje 60.000 dobrih mušketa (moschetti), sa kojima bi se naoružao hrabri bugarski i srpski narod, te bi onda sa lakoćom svladao Turke. Na kraju je zaključeno da „sultan" nastoji naći ove muškete kod „uzvišenih" kršćanskih knezova (d'alti Prencipi christiani) prije nego se narod digne na ustanak. Doznavši Jahja mnoge nužne stvari od Verga, krene sa arhiepiskopom da upozna položaje planina i način dizanja ustanka kao i skupljanja vojske sa vatrom „Fanon-a". Idući pak sa malo ljudi preko raznih dolina, brda i pokrajina podizali su vojsku čas na jednoj a čas na drugoj strani. Konačno su došli u Kratovo, kamo je stigao glasnik vojvode Gr-

---

[110]) Mihajlo Hrabri, vojvoda Vlaške/1593—1601/i Moldavije/1601/iz porodice Basaraba/Meyers Lexikon 8, 398; N. Jorga, Istorija Rumuna i njihove civilizacije, Vršac 1935, 336/.

[111]) T. j. lala. Ovako je zvao „sultan" i Verga/Levaković, o. c. (V. Catualdi, o. c. 398)/. Inače o raznom značenju toga izraza gl. RjA V, 892.

[112]) Levaković stavlja zabunom 1617. godinu/V. Catualdi, o. c., 398/. No kako taj blagdan pada na 6. VIII., a „sultan" je pošao u zimi 1614. iz Italije u ove predjele, to je onda moguće da je to bila jedino 1615. godina, a ne 1614., kako to piše V. Catualdi/o. c., 101/.

[113]) Tomić krivo kaže, iako se je služio Levakovićem, da je to učinio Besarion (Sastanak.., 23).

[114]) I sam Jahja u jednom svome spisu od 18. IX. 1643., datiranom u Rimu, piše da su mu se svi ljudi/le genti/„Monti di Dio" zakleli na vjernost 1617. godine/V. Catualdi, o. c., 569/, a baš na toj planini se je nalazio i Vergo sa svojim ljudima. No da li je 1617. ovaj čin izvršen, teško je nešto odredjenije reći, jer se je Jahja mogao zabuniti, a tim prije, što je odonda toliko godina prošlo.

dana[115]) sa nekim knezovima kao i sa Makarijem, arhiepiskopom Hercegovine. Održavši vijeće svi skupa su zaključili da se ne poduzimaju drugi koraci sve dotle dok se ne nađe oružje i željene muškete. Naime i prije nego što je „sultan" došao u Srbiju, neki knezovi sa Jovanom, pećkim patrijarhom, su pregovarali, kako je već spomenuo Leváković, sa savojskim vojvodom, te sa Vincenzom Gonzagom, koji je tada bio mantovanski vojvoda, kao i sa Mavrom (Maurizio) Oranskim,[116]) da bi dobili oružje i pomoć od njih.[117]) Nakon što se Jahja sa onim vijećem posavjetovao, odlučeno je da on lično pođe kamo treba, naročito zato što nema druge osobe, koja bi bila vješta i znala jezike. Opomenuvši prisutne knezove da ostanu čvrsti u svojoj odluci, oprosti se sa njima, moleći ih da se sporazumijevaju sa Besarionom, te da Vergu budu prijatelji. Pošto je od Besariona dobio mnoga posebna obavještenja, bez kojih jedva da bi se usudio na ovaj podvig, krene „sultan" sa planina Kratova, uzevši sa sobom šest vjernih slugu i nekoliko hiljada talira (škuda). Kada je stigao u Grčku u Epir i došao u Janjinu, uloži u tom gradu sav novac u trgovačku robu, koju doveze do „Bastia"[118]) i ukrcavši se na neki grčki brod, stiže u Veneciju, gdje je ostavio sluge da prodaju onu robu. On sam pak krene u Mantovu, gdje odsjedne u kući Nikole Miniata,[119]) koji je vrlo dobro poznavao prilike u Srbiji. Zatim poruči da se dovedu u Mantovu sluge sa novcem iz Venecije, te odluči da sa Miniatijem i sa nekim arbanaškim kapetanima zajedno krene za Holandiju. Iz Mantove se je Jahja sa 14 osoba zaputio preko Njemačke i konačno stigao nakon izvjesnih peripetija u Holandiju, gdje je više puta razgovarao sa knezom Mavrom, koji mu je dozvolio da slobodno pregovara sa trgovcima i da kupuje oružje i streljivo kolikogod hoće. Dobivši ovo ovlaštenje krenuše u Amsterdam,

---

[115]) Interesantna je tvrdnja J. Tomića da je Grdan već 1614. mrtav/Sastanak.., 23, bilj. 65, 68; Isti, Pećki.., 142/, a onda i H. Kapidžića da je umro čak o. 1612. godine/Enciklopedija Jugoslavije 3,617/. Medjutim tome to nije tako, jer Grdan živi i iza toga vremena, što potvrdjuje i Levaković/V. Catualdi, o. c., 399/i Renesijev izvještaj od 1614. godine, gdje se navodi „Gradan Voivoda da Nuovogoste"/J. Tomić, Sastanak.. . 84—86/, iako oba ova podatka odbacuje Tomić na osnovu nategnutih pretpostavki i zaključivanja, te se poziva na Bolicu i njegov opis Skadarskog sandžaka, gdje se spominje „figliolo di Gardan"/Sastanak.., 68, 69, bilj. 178/, što ne znači da je Grdan mrtav nego dapače da je još živ. Stoga je i suviše nategnuta ova Tomićeva tvrdnja, koju pobija i drugi dokumenat iz 1620. godine, u kome se spominje „Gabriele di Nougoste, fratello carnale di Gardan vaiuoda"/K. Horvat, Novi historijski spomenici.., 345/, što i opet znači da je Grdan i tada bio još na životu!

[116]) Princ oranski, grof Nasauski, r. 1567-u. 1625/gl. Meyers Lexikon 8, 747, 748/.

[117]) V. Catualdi/o. c., 102/piše da su pale u turske ruke, što Levaković ne kaže!

[118]) Ova riječ ima 2 značenja. Prvo to bi bio glavni grad Korzike—Bastia, što je isključeno s obzirom na opis puta Jahja. Stoga bi izraz „bastia" značio: bedem, utvrda/M. Deanović—J. Jernej, Talijansko-hrvatskosrpski rječnik, Zagreb 1960, 76/, a to bi onda mogla biti ili Prevesa, luka Janine sa 3 tvrdjave/Meyers Lexikon 9, Leipzig[7] 1928, 1274/ili koje drugo mjesto na grčkom primorju. To nam potvrdjuje i drugi nešto kasniji pasus u Levakovića, gdje se opisuje kako je „sultan" prešao od Krfa „a Bastia per Jagnina venne a Scopia"/V. Catualdi, o. c., 410/, što nepobitno dokazuje da je ovaj lokalitet na grčkoj obali!.

[119]) Dubrovčanin, porijeklom Firentinac bio je dubrovački konzul u Mantovi od 1613. do 1616. godine/V. Catualdi, o. c., 383, 400/. Po Levakovićevom kazivanju Miniati je imao veze sa buntovnim bosanskim pašom i sa nekim hercegovačkim knezovima/Gl. Levaković, o. c. (V. Catualdi, o. c., 383)/. Neka njegova pisma nalaze se u Državnom arhivu u Dubrovniku/Acta Sanctae Mariae Maioris-serija 76-XVII. stoljeće-fasc. LXI, br. 2024/.

gdje su našli neke trgovce i druge bogataše, sa kojima je Miniati pregovarao i ugovorio, da će oni uručiti potrebno oružje za naoružanje 100.000 ljudi i da će ga dovesti u onu luku, koju odredi „sultan". Ujedno su se dogovorili da se taj dug ima isplatiti u roku od jedne godine, i to sa robom dovezenom iz Srbije i Levanta kao što su: svila, vosak, „Zambelloti"[120]) i slične stvari. No uz to su tražili da im se prvo isplati četvrtina ugovorene cijene. Sa takvim riješenjem i odlukom Minijatu ne preostade drugo nego da podje tražiti potrebnu svotu novaca. Iako je imao 65 godina, ipak se prihvati da krene na put i čak nagovori „sultana" da se presele u Francusku, gdje neće biti teško naći nekoga, koji će isplatiti traženu svotu onim trgovcima. I tako oni otidjoše iz Holandije i stigoše konačno u Pariz, gdje se „sultan" sastane sa Karlom,[121]) Neverskim vojvodom, koji ga lijepo primi nudeći se da lično sudjeluje u onom pothvatu i da pomogne sa drugim svojim prijateljima. U vezi toga Jahja je pregovarao sa njime nekoliko mjeseci.[122]) Iz Pariza je „sultan" uputio 3 pisma sa datumom: 20. IX.[123]) 1615. godina na talijanskom jeziku. U prvom listu,[124]) dajući sebi punu titulu „sultan Jahja veliki otomanski knez i zakoniti nasljednik turskog carstva",[125]) piše patrijarsima (sic!), arhiepiskopima, biskupima, svećenicima, vojvodama, knezovima i gospodi istoga carstva. On ih obavještava da im šalje kapetana Ivana Renesia,[126]) svoga vojvodu i plemića kao i vrlo vjernog službenika, koji će sa njima pregovarati, ugovarati i riješavati o vrlo važnim poslovima, koji se tiču općeg spasa naroda i koristi glavara.[127]) Drugo pismo je upućeno

---

[120]) Kameloti, džambeloti, gruba i teška vunasta platna, koja su se prvenstveno proizvodila na Istoku, a poslije u raznim mjestima Francuske, od obične vune koze ili kamile/ I. Sakazov, Stopanskite vrski meždu Dubrovnik i blgarskite zemi prez 16 i 17 stoletija. Sofija 1930, 182/.

[121]) Karlo Gonzaga/J. Tomić, Sastanak.., 24/.

[122]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 395—401/.

[123]) Ja sam našao u Državnom arhivu u Veneciji pod navedenom signaturom, koju donose Catualdi i Tomić, ovaj datum/20. IX. 1615/, koji pak oni obojica pišu: 10. IX. 1615.

[124]) Inače je ovo pismo sastavljeno na grčkom jeziku, dok je pečat otpao /DAV-Provveditori Sopraintedenti della Camera dei Confini busta 246 (Dalmazia, Uscocchi, Levante busta № 4) — Albania — 1614—1616—6/.

[125]) Na kraju ovog pisma je dao i svoj pečat sa navadjenjem svoga imena i titule. U sredini je dvoglavi orao sa krunom na glavi, a dolje ispod orlovih nogu lisica u bijegu /DAV—Provveditori.... — busta 246 (Dalmazia.. busta № 4) — Albania — 1614—1616-5/. Inače se ovaj pečat razlikuje od još 3 ostala pečata, koja navodi i opisuje Jahja u svom pismu od 18. IX. 1643. godine. Svakako sva tri pečata imaju dvoglavog orla sa carskom krunom, dok u grudima orla su 3 svijeće, koje označuju 3 vjere/židovsku, kršćansku i muhamedansku/. Prvi je pečat veći i ima natpis: Sultanus Jacchia Ottomanus, a drugi ima natpis na talijanskom: Allesandro Conte di Montenegro. Tu je prikazano i brdo, koje se odnosi na planine koje su u Makedoniji, kako to izričito kaže Jahja, i one se zovu „Erroystragardi Monti di Dio", jer su mu su ondje zakleli na vjernost narodi tih brda. Treći /najmanji/pečat ima sve kao i prvi, osim natpisa/V. Catualdi, o. c., 569/.

[126]) Kod nas je o njemu pisao najviše J. Tomić/Sastanak, 25—30, 32, 34, 41 i Pećki.., 96, 103, 106, 116, 117/. Inače ima još dosta izvorne gradje o Renesiju, kojom se Tomić nije služio, a koja dosada uopće nije publicirana. Ona se nalazi i u DAV-u pod: Senato Decreta III-Dispacci Savoia — 1608—30—1609—31. Ondje postoji mnoštvo nepoznatih dokumenata, koji nam ukazuju na aktivnost toga pustolova u vezi sa Albanijom u 1608. i 1609. godini.

[127]) V. Catualdi, o. c., 537, 538; J. Tomić, Sastanak.., 72.

srpskom patrijarhu u sličnom tonu,[128]) a treće vojvodi Grdanu.[129]) Sprovodno pak pismo (Nevers, 23. IX. 1615) dao je Renesiju i sam neverski vojvoda.[130]). Sve je ovo bilo povezano sa prijašnjom Renesijevom akcijom u Crnoj Gori i to 1614. godine, što smatra Tomić inače izmišljotinom.[131]) No za nas je ovo njegovo dokazivanje vrlo neuvjerljivo i suviše nategnuto iz više razloga,[132]) od kojih smo neke i iznijeli (n. pr. da li je Grdan tada bio živ ili ne). Stoga držimo da se moraju svi dokumenti, koji se odnose na ovu akciju, još jedamput detaljno proučiti i analizirati, te će se vidjeti da Tomić nije imao pravo u tome pogledu.

Kada je Renesi dobio ona pisma od Jahje i Neverskog vojvode, on nije otišao na Balkanski poluotok, nego u Italiji i to u Parmu krajem oktobra 1615. godine i ondje znamo sigurno da boravi još i u novembru.[133]) Dali je pak Renesi dolazio na Balkan ili ne, nije nam poznato, premda Tomić to odlučno negira.[134]) Svakako već u aprilu 1616. godine. nalazimo Renesija u Francuskoj i to u Neversu na dvoru tamošnjeg vojvode, kod koga je boravio već nekoliko mjeseci i Jahja. Sada je „sultan Jahja veliki otomanski knez" dao Renesiju opet tri nova pisma, od kojih su dva bila upućena na toskanskog vojvodu, a jedno na samu toskansku vojvodkinju (svi datirani sa 20. IV. 1616.). U prvom je izvjestio Jahja vojvodu da mu šalje Renesija „uglednog plemića Albanije" a svoga vjernog službenika, od koga će čuti njegove poslove. Ujedno ga moli „za ljubav božju" da mu posudi 60.000 talira za davanje kapare Holanđanima, te obečaje da će mu ih vratiti, kada onamo dođe. U drugom pismu izlaže da je razlog, što još 1615. godine nije mogao izvršiti svoj podhvat, svota novca ili kapara, koju traže od njega trgovci, t. j. 100.000 talira. No on se nada da će to učiniti ove godine i zato šalje Renesija na Levant[135]) da odanle dovede u Italiju neku gospodu, koja će se dogovoriti sa neverskim vojvodom. Stoga moli toskanskog vojvodu da ih zadrži u svojoj državi sve dotle, dok on ne dođe onamo. U trećem pismu toskanskoj

---

[128]) V. Catualdi, o. c., 538, 539.

[129]) J. Tomić/Sastanak.., 71, bilj. 184/kaže i opet pogrešno da je ovaj mrtav.

[130]) J. Tomić, o. c., 71—73.

[131]) Gl. o tom opširno: Sastanak.., 3—87.

[132]) Tako je J. Tomić sve upotrebio da dokaže kako su sastanci i dogovori glavara u Kučima 1614. godine naprosto Renesijeva izmišljotina. Medjutim sve to počiva na vrlo labavim nogama. Tako J. Tomić ne može ipak pobiti da u junu i julu 1614. godine Renesi nije bio u Crnoj Gori i na onom prvom sastanku u Kučima/Gl. Sastanak.., 64—66, 84—87/, a isto tako i na onom drugom sastanku, održanom 8. IX. takodjer u Kučima/Gl. Fr. Lenormant, Turcs et Monténégrins, Paris 1866, 331—334; J. Tomić, o. c., 7—9/, jer je Renesi tek krajem oktobra 1614. stigao u Parmu/J. Tomić, o. c., 66/. Što se Tomić poziva na izvještaj Marmiljana, treba upozoriti da je ovaj sastavljen tek 1616.godine/J. Tomić, o. c., 65, bilj. 174/. Nadalje izjava fra Andrije Bošnjaka i nastojanje parmskog vojvode da ispita vjerodostojnost pismenog izvještaja Renezija o sastanku od 14. VII. time što je poslao svoje ljude u Albaniju, isto tako pobijaju Tomićeva dokazivanja/J. Tomić, o. c., 69, 70/. Prema tome i Tomićevo nastojanje da dokaže da uopće nije održan ni onaj drugi sastanak u Kučima od 14. IX., a čemu se pridružuje sada i V. Vinaver /o. c., 380, bilj. 92/, takodjer otpada, jer ni jedan dokumenat ne može pobiti one iznesene navode u tom aktu, kome je Lenormant dao naslov „Plan d'insurrection dans la Montenegro, l'Hercegovine et l'Albanie, propose en 1614 à Charles II de Gonzague, duc de Nevers"/Turcs.., 331/.

[133]) J. Tomić, Sastanak.., 73, 74.

[134]) o. c., 74.

[135]) Tomić hoće da se pod tim misli Albanija/Sastanak.., 74, bilj. 189/.

vojvodkinji piše da će je njegov vjeran službenik kapetan Renesi obavijestiti kako stoje njegove stvari i zato je moli kao sin da mu posudi 60.000 talira da isplati kaparu holandskim trgovcima, te da bi se tako omogućio njegov podhvat.[136]) Svakako, Jahja je sada Renesia, prema samoj njegovoj izjavi datoj Antoniju Donatu, mletačkom poslaniku u Torinu, gdje se Renesi navratio iz Francuske, opskrbio sa diplomama, pismima i novcem da pribavi mnogo oružja i da ostvari „sultanov" plan. Taj se je sastojao u tome da se dade oružje u ruke narodima Makedonije, Srbije i Albanije i da se sa ove strane zada muke turskom carstvu. Uz to su se i Jahja i Renesi nadali da će, čim dobiju novac, iz Holandije izvesti brodove i oružje. Naime i tosskanska vojvodkinja im je obečała dati novaca, a i Mantova neku pripomoć. Nadalje su se uvelike uzdali i u pomoć samoga pape, a čak i francuska kraljica također je bila sklona ovom podhvatu. Ne samo to. U ovaj pothvat se je uplela i Španija zalaganjem neverskog vojvode. Jednom riječju želilo se da se provede sjedinjenje naroda Makedonije[137]) i Albanije. To bi se moglo provesti jedino uz pomoć stranog brodovlja, ali njihovim ulaskom u Jadransko more bi Venecija samo imala neprilika sa Turcima, kako je obavjestio o svemu ovome svoju vladu Donato nakon što je sve ovo doznao od Renesija, koji mu je čak pokazao i one punomoći i pisma. Stoga je taj poslanik odmah zatražio od Venecije daljnja uputstva, a uporedo sa time je nagovorio Renesija da ostane sve dotle u Torinu, dok ne dođe odgovor od republike sv. Marka. Ali odatle ovaj pustolovni kapetan ne dobije nikakvu odluku, kako piše Tomić,[138]) koji kaže da mu je dalji život i rad Renesija potpuno nepoznat.[139])

4.

U međuvremenu se Jahja, videći da su izbili mnogi meteži u Francuskoj i da se vojvodina obečanja ne podudaraju sa njegovim planovima, zahvali na gostoprimstvu ovome velikašu i otputuje iz toga kraljevstva sa 2 prijatelja, a druge sluge otpravi u Italiju. „Sultan" je preko Njemačke i Praga stigao prvo u Beč, a onda u Graz, gdje mu nadvojvoda Ferdinand dade popratno

[136]) V. Catualdi, o. c., 535, 536.

[137]) Interesantan je već navedeni „Discorso intorno agli Macedoni", koji je nedatiran, a napisao ga je neki anonim, dok J. Tomić misli da ga je sastavio Aleksandar Nikolin iz Paštrovića, samozvani Makedonac/Pećki.., 134/, što ne mora biti. U njemu se opisuje kraljevstvo Makedonije /regno di Macedonia/ i kako narod želi da se oslobodi turskog jarma i podredi kršćanskom vladaru. Zatim se govori o bogatstvu Makedonije i njenih provincija, koje su nasuprot Italije a napose nasuprot napuljskog kraljevstva. Odavle se može prevesti u jednoj noći u navedenu Makedoniju bilo kakva stvar i od velike važnosti za spomenuti pothvat/DAF—Archivio Mediceo-filza 4275, str. 403—406-s. d.—Valjda iz kraja 16. stoljeća/. O tome gl. još i J. Tomić/Pećki.., 134, 135/, koji ovo gore ne donosi. Slijedeće je pismo onog Aleksandra Makedonskog od 1618. godine. U njemu on govori i o po prirodi vrlo ratobornim makedonskim narodima/de populi Macedoni/, glasovitim na svijetu zbog prošlog carstva, pod kojim su stekli monarhije cijeloga svijeta. Nadalje spomenuti Aleksandar ovdje navodi uz „Schiavone" i Albance i Makedonce i Grke/ASAN-ZJT XXXI, f. 1 —Scritture di Alessandro Macedonio sopra le cose dell'Albania — prepis/.

[138]) J. Tomić, Sastanak.., 75—77.

[139]) Medjutim mi o njemu znamo da je još i 1620. godine vrlo aktivan/K. Horvat, o. c., 345—349/.

pismo (10. II. 1618.), nazivajući ga „Alexander comes de Monte Nigro”.[140]) Ostavivši u Grazu prtljagu Jahja ode u Hrvatsku Vojnu Krajinu, gdje se sastane sa svećenikom Petrom Dubrovićem (Dubrovich),[141]) koji ga odvede u jedan monaški manastir. Opdje se upozna sa Simeonom, pravoslavnim vladikom,[142]) koji ga savjetuje da se preobuče u monaha, što ovaj i učini, te je sada sa drugim monasima proputovao Vojnu Krajinu,[143]) stigavši konačno u Požegu, grad prenapučen Turcima. Kako su ondje Jahjini pratioci — monasi bili zlostavljani od janjičara, to ovaj otidje hođi i pretstavi mu se da je turski plemić iz Drinopolja po imenu Muratbeg, iznijevši kako se je „spasio” od tobožnjeg kršćanskog ropstva. Na taj način prevari hođu, kome dade 100 cekina sa molbom da mu kupi odjeću i konja, da bi se mogao vratiti kući. Iza toga ga hoda, uvjeren da je sve tako, povede u svoju kuću i sa svime potrebnim opskrbi, pa čak i nekim Turcima saopći kako se je tobožnji Muratbeg oslobodio ropstva. Ovi su na to „sultanu” dali milostinju (una limosina) od 60.000 aspri, ni ne sluteći koliko se je nalazilo zlato pod onim starim haljinama, koje je nosio Jahja. Iza toga je „sultan” otišao s onim istim monasima za Kobaš (Cubas),[144]) te prešao Savu i stigao u, „Ossouizza”,[145]) veliki manastir prije navedenih monaha. Ondje se je odmorio, kako piše Levaković, nekoliko dana.[146])

Po samom pak Jahjinom pisanju toskanskoj vojvodkinji[147]) iz Krakova (23. X. 1617.) „sultan” je preko najviših planina „Ratia” (del Regno dela Ratia)[148]) i Bosne nakon 12 dana stigao odavle u Hercegovinu, gdje se je sastao sa mnogo knezova ili „conti” i sa arhiepiskopom Bosne,[149]) koji je bio zagrijan za slične akcije. U Hercegovini su, po pisanju Jahje toskanskoj vojvodkinji, svi kršćani po narodnosti Srbi (Christiani de Natione Serviani).

---

[140]) V. Catualdi, o. c., 404, 561, 562.

[141]) Martin Dubrović ili Dubravić „natusValachus” prešao je na katolicizam i svršio bogosloviju u Grazu. Iza toga je postao župnik u Ivanić-gradu, gdje je nastojao da okolne pravoslavne prevede na uniju. Kasnije je postao zagrebački kanonik/J. Radonić, Rimska kurija.., 49, 50, 56, 72/.

[142]) To je „episkop vretanjski”, t. j. graničarski episkop Simeon, koji je po Radoniću na čudan način došao do ove titule. Kao” episcopus Montis Feletrii”, t. j. dijeceza Uskočkih gora, na granici Kranjske i Hrvatske, sprijateljio se je Dubrovićem/Dubravićem/, pod čijim je uticajem prešao na katolicizam. Čak je otišao i u Rim, gdje je vrlo lijepo primljen od pape, te je priznao papin primat. G. 1630. dao je Simeon ostavku na svoj položaj/Gl. o njemu opširno: J. Radonić, o. c., 46—55, 57, 58, 60—68, 70—72/.

[143]) Gl. pismo Jahje iz Krakova od 23. X. 1617. godine. Ondje on malo kraće i nešto drugačije o svemu ovome piše/V. Catualdi, o. c., 506/, nego što nam priča Levaković.

[144]) T. j. Kobaš, selo u Slavoniji na utoku Orljave u Savu/St. Stanojević, o. c. II, 325/.

[145]) Osonica kraj Ivanjice-srez Čačak, ili Osojnica u Bosni, koja se ovdje na par mjesta nalazi/Imenik mesta, 320; RjA IX, Zagreb 1924—1927, 243/.

[146]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 405/.

[147]) To je nadvojvodkinja Marija Magdalena, sestra cara Ferdinanda II/1619—1637/, udata za toskanskog velikog vojvodu/V. Catualdi, o. c., 129, 207/.

[148]) T. j. Rassia, Rascia—Srbija/Gl. K. Jireček—J. Radonić, o. c. II, 3/.

[149]) Još 1608. godine spominje se nekakav „arhiepiskop bosanski”, koji je sa 4-com kaludjera prvo pošao španjolskom potkralju u Napulj, a odavle onda savojskom vojvodi u Torino/J. Tomić, Sastanak.., 38/. Po svemu izgleda da će ovaj biti svakako onaj Makarije, koga Levaković inače naziva hercegovačkim arhiepiskopom.

Poslije nekog vremena „sultan" se je zaputio prema Kučima (Cucci) i Klementima (Chlementi), koje hvali zbog velike hrabrosti. No ondje se nije nikome otkrio nego se je prikazao kao knez „Astrail", službenik „sultana Jahje". Kada je narod doznao da ovamo dolazi turska vojska, on se je stao spremati na obranu protiv Osmanlija. Jahja je pak, kako dalje piše vojvodkinji, sokolio narod na njegovom jeziku. Nadalje opisuje, kako ga je ovaj narod, koji samo u tamošnjim gorama ima oko 25.000 ratnika, zavolio, te da su mu se slijedeće provincije zaklele na vjernost: Hercegovina, Kuči (Chucci), Klementi (Chlementi), Bjelopavlići (Belapablichi), Plana[150]) i Dukađini (Ducagioni). Svi ovi su pod zapovjedništvom 64-ce knezova ili „Conti" i sa svima ovima je Jahja jeo i pio, sklopivši veliko prijateljstvo, te su mu se ovi knezovi zakleli na evanđelje da neće primati drugoga gospodara nego li njega. Inače Jahja priča da ova plemena,[151]) koja su mu se pokorila, stanuju u vrlo surim brdima kao Grisoni[152]) i Švicarci, te da sačinjavaju 9 pokrajina. Oni bi brojali ukupno 120.000 vojnika, kada bi svi bili ujedinjeni. Inače stoje pod vlašću onih 64-ce knezova i ne plaćaju danak Turcima. Samo pak oni, koji su na podnožju planina, plaćaju jedan „giulio"[153]) i po na godinu i njihov je običaj da daju danak vrškom koplja a ne sa rukama. Svi govore srpski i dijelom arbanaški. Visoki su ljudi, mršavi i sposobni za bilo koji posao. Ne nose nikada cipele nego im je na nogama debela koža, koja im služi umjesto tih cipela. Najodličniji pak nose cipele od užeta. Djeca sve do sedme godine idu gološavi. Kuće su im tako sagrađene da sa svake strane ulazi sjever (Tramontana). Žene pak rade sve poslove, a muževi ništa. Muškarci se ne žene sve do tridesete godine, a djevojke se ne udaju do 25-te. Inače se one ne razlikuju od muškaraca, jer idu ošišane i nose mušku odjeću, a kada se udaju, puštaju kose. Žene idu od pasa gore otkrivene i imaju dugu haljinu, što im daje ružan izgled. Nose srebrne naušnice, duge jedan pedalj a na glavi naokolo njemačke talire. Ova plemena više poštuju sv. Nikolu nego li Krista. Krajnje su savjesni da bi bolesnik jeo meso za vrijeme korizme. Kada je neko bolestan, daju mu da pije čašu vina, pomiješanog sa solju, i to je njihov lijek (medicina). U velikoj korizmi ne jedu ništa drugo nego koprive sa brašnom. Njihov kruh je crn kao raž i prave neke polupečene pogače, jedući ih sa maslom. Oni nemaju riba i mnogi ih nijesu ni vidjeli. Velike su pijanice i zbog toga se je Jahja, kako sam kaže, odrekao vina i nije pio ništa drugo osim vode. Kada je priredio paradu vojnika i kada im je govorio po vojnički, oni su ga gledali kao zvijeri (bestie) i tvrdili su da Jahja znade tako dobro govoriti o starodrevnim stvarima kao da je živio u ono doba. Kada je pak „sultan" jahao po uzoru talijanskih konjanika, oni su pogledavali ispod sedla da se nije privezao za sedlo. Naime to je bilo

---

[150]) Plana, čija je općina Kolašin a srez Titograd/Imenik mesta, 334/. Još 1597. godine navodi se u jednom dokumentu ćirilicom „Plana" kao „župa"/K. Horvat, Novi historijski spomenici..., 57/.

[151]) Ovaj pasus je preveo i B. Desnica, koji se tom prilikom pita da li ovo piše „paranoičar ili varalica? Grčki kaludjer ili carsko dijete?"/Sultan Jahja, Novo Doba, Split 1932, božični broj/.

[152]) Vrst divljih zvijeri/Gr. Meyers Lexikon, 5, Leipzig[7] 1926, 640, 7, 1681, 1682/.

[153]) Papinski srebreni novac u obliku groša, nazvan kasnije „Paolo", a kolao je od Julija II pa sve do 1866. godine/Meyers Lexikon 5, 235, 9, 327/.

zato, što je on stajao čvrsto na konju i oni su mislili da se je privezao. Predočujući sve ovo vojvodkinji Jahja je napomenuo kako je živio među ovim životinjama i da nije imao druge radosti nego jahati svoje konje i biti u društvu sa starcem od 145 godina, sa kojim je uživao da govori. Zubi pak ovoga starca, koji je hodao kao mladić, bili su kao u dječaka, a i govorio je lijepo. Vojnici ne nose drugo oružje nego luk i krivu sablju. On je imao 1200 strijelaca (Archibuzieri) kao svoje stražare i 4000 kopljanika sa prekrasnim konjima. Oni su ga nazivali „Sirpcci Chrale", t. j. kralj Srba (Re de Serviani). Jednom riječju Jahja hvalisavo navadja: ovaj se narod okreće onamo kamo on hoće i bit će jednoga dana propast Muhamedanaca.[151]) Nadalje se hvali da je htio opljačkati Solun, ali je ovaj grad 8 dana daleko od planina a i bojao se je da mu Skender, bosanski paša[154]) (Basia di Vosna), ne zatvori planinski prolaz. No on će jedamput već izvršiti ovaj pothvat, uvjeravao je „sultan" vojvodkinju, jer on već posjeduje ključeve tvrđave grada Soluna. Ove je dobio nakon što je otputovao za Levant. U onom tornju, gdje je on bio, leži blago, o kome joj je jednom govorio, i sa velikom lakoćom može ga se uzeti i to sa malo ljudi.

27. III. 1617. pošao je Jahja sa 16.000 Klementa na Kosovo polje „u Bosni" (nela Bosna), kako u istim pismu on dalje opisuje to vojvodkinji, i ton prilikom su uhvatili više od 60.000 komada stoke i spalili 4 velika područja (terre): Novipazar, Skopje, Novo Brdo i Prištinu (Bristina). Da nije bio bosanski paša sa vojskom u Sofiji,[155]) hvali se Jahja vojvodkinji, on bi učinio još više zla. Nadalje priča, kako je bosanski paša uputio svoga zamjenika sa 6.000 Turaka da ih uhode. Ako pak bi Turci saznali da je on tu, piše „sultan", došla bi sva njihova vojska. Zato se je on i počeo nazivati: knez Astrail. Kada su Jahjine čete otkrile ovu tursku vojsku, udaljenu 4 milje od njih, „sultan" je noću poslao 300 ljudi da pale u jednom mjestu kako bi neprijatelj mislio da su oni ispred njega. Ujedno Jahja naređuje da svi njegovi vojnici nose košulje iznad haljina, kako bi se raspoznavao neprijatelj. U ponoći je pak napao Turke, koji nijesu imali vremena da pograbe oružje, te su tako njegovi vojnici pobili 6.500 ljudi. Jahja je izgubio samo oko 400. Kada je jedan ugledni Turčin htio pobjeći sa 200 konjanika, „sultan" ga je progonio sa odredom od 550 konjanika, te je bio živ uhvaćen, a svi ostali Turci su pobijeni. Tom prilikom je bio Jahja ranjen u desnu nogu. Ovako ranjenog odveli su ga knezovi u planine Klementa, gdje se je dosta napatio zbog noge. „Sultan" je smatrao da treba zahvaliti za ovu pobjedu bogu i sv. Mihajlu Arhanđelu, čiji je zastavu imao u svojoj vojsci. Sada je dobio deseti dio od sve one stoke i drugih stvari, koje su njegovi zarobili. Ali kako on nije trebao slične stvari, to ih je razdijelio onima, kojima su bile potrebne. On je pak samo sačuvao u planinama Kuča veliki šator, izvezen u zlatu, poput onog veza, koji je izradio mladi Flamanac, njegov službenik, kao i 85 izvježbanih konja, koje je poveo sa sobom.[156])

---

[154]) Bosanski paša sa takvim imenom u to doba uopće ne postoji.

[155]) Ovo je nonsens da bosanski paša, koji uopće nije postojao sa ovakvim imenom, bude tada u tom gradu.

[156]) V. Catualdi, o. c., 506—510.

Od svega ovoga Levaković jedino iznosi to kako se je iz onog manastira („Ossouizza") nakon 18 dana povratio „sultan" u Kratovo[157]) i u planine Novog Brda (Nouomonte). Čim je prispio u Novo Brdo sastao se je sa nekim knezovima i dobio je vijesti o Vergu i arhiepiskopu Besarionu. Zadržavajući se u ovim planinama poručio je po Makarija, hercegovačkog arhiepiskopa. Kada je ovaj stigao ,Jahja mu je ispričao o svome putu i koliko je pregovarao, pa ipak nije mogao dobiti oružje, dok se prvo ne plati četvrtina sume amsterdamskim trgovcima. Ujedno ga je zamolio da o tome obavijesti knezove i vojvode Hercegovine, te ga je zatim otpustio. Iz Novog Brda uputi se „sultan" Besarionu i na proputovanju posjeti svoju majku, koja ga više nije poznala, jer su minule mnoge godine, kako ga nije vidjela. Nakon što joj se je otkrio, ostao je 2 dana kod nje. Kad ga je na njegovu molbu blagoslovila, sa njom se je oprostio i otišao do Besariona. Sa njime onda pođe kod Verga, te im obojici ispripovjeda što je sve prošao. Međutim dok je „sultan" još boravio u Holandiji, Vergo je više puta razbio turske karavane i dočepao se velike količine „Zambullotti", mnogo hiljada vreća svilenih bala[158]) i ostale vrijedne trgovačke robe, koju je pohranio na sigurna mjesta. Kada je Vergo čuo da treba platiti četvrtinu svote trgovcima da se dobije oružje, dogovore se da se ova roba odnese u kršćanski svijet („in Christianita"), sa čijom će se prodajom moći podmiriti one trgovce. Nadalje je izjavio Vergo „sultanu" da se je bavio mišlju da on tu robu sam sprovede. Ujedno mu je rekao da ima već 72 godine i da 36 godina proganja „neprijatelje boga", te da namjerava ove godine da se ponovno povuče u manastirski život. Uz ovu odluku iznio je Vergo Jahji i mnoge tajne, koje mu prije nije otkrio. Uputio ga je kako se može na raznovrsne načine pobuniti narode i vojsku. Otkrio mu je i najvažnije klisure i klance kao i vještinu da se može boriti sa uspjehom. Dao mu je i mnoge druge obavijesti, zbog čega je „sultan" bio, kako kaže Levaković, vrlo zadovoljan.[159])

Ako sada isporedimo što kaže o svojoj aktivnosti na Balkanu Jahja, a što Levaković, opazit ćemo izvjesna neslaganja. Tako ovaj prvi ni jednom riječju ne spominje Verga, te ni Besariona a ni Makarija nego samo nekog starca od 145 godina. Levaković pak ništa ne piše o Jahjinoj aktivnosti među onim poimence navedenim plemenima kao ni o „sultanovom" nadimku „Astrail". Isto tako jedno govori Jahja a drugo Levaković o onom šatoru od vezenog zlata. Nadalje „sultan" prikazuje kako je on centralna ličnost oko koje su se skupljala sva ona plemena, o čijim običajima i načinu života opširno priča i govori i kako je vodio čak ratne akcije protiv Turaka, dok svega toga kod Levakovića nema, nego dopače prikazuje Jahju kao dobrog učenika Verga, koji ga prostodušno i nesebično upućuje u sve svoje tajne i daje mu korisne upute i savjete. Već iz ovoga upoređivanja opažamo da je ili Jahja zaboravio opširnije pričati Levakoviću o onoj svojoj akciji ili

---

[157]) U planinama Pirina i Kratova, kako to stoji u jednom anonimnom spisu, koji se čuva u Državnom arhivu u Veneciji, priznat je bio Jahja za kneza-Principe/V. Catualdi, o. c., 548/. U drugom pak /i to kopiji pisma od 14. III. 1646./, koje se čuva u Gradskoj biblioteci u Udinama, stoji da su ga priznali za pravog sultana- per vero sultano/V. Catualdi, o. c., 575/.

[158]) T. j. „da Sacchioni balle di sete", kako piše Levaković/V. Catualdi, o. c., 406/.

[159]) Levaković. o. c./V. Catualdi, o. c., 405, 406/.

je pak on u svome pismu vojvodkinji pretjerao s onim što je doživio u balkanskim planinama.

Zašto i kuda je otišao Jahja sa Balkana? Levaković piše da se je Skender, bosanski paša[160]), stao spremati da ide protiv Poljaka, te kada je za to doznao „sultan", pomislio je da, ako Turci navale na to kraljevstvo, lako će onda Poljaci sklopiti savez sa kršćanskim knezovima a i s onim knezovima kršćanskih naroda na Balkanu, te da će se dati željeno oružje da se bore protiv zajedničkog neprijatelja. Zbog toga odluči da lično ode u Poljsku da pregovara o ovim poslovima. Uzevši pisma arhiepiskopa Besariona, Verga i drugih knezova i naroda (popoli) pod imenom Konstantina Macedonca[161]) stigne do Dunava, gdje susretne spahije, koji su se sabrali da idu prema „Belgrado"[162]) u Moldaviji, kuda je već bio prošao Skender-paša. Da bi što lakše mogao putovati, Jahja se je preobukao u spahiju i stigao sa vojskom u „Belgrado" (Bălgrad), odavde u Bar, a zatim u Krakov, kako to kaže Levaković[163]). Jahja pak sam u svom već navedenom pismu toskanskoj vojvodkinji iz Krakova navađa kao uzrok da je došao u poljsku vojsku taj, što je doznao da Turci pokreću rat protiv poljskog kralja, te da se teži da se sa Poljacima sklopi savez i da se onda istjera neprijatelja iz Evrope. Uz pristanak sviju i sa akreditivinm pismima, kako dalje iznaša vojvodkinji, on se je postavio za ambasadora „sultana" i svih onih knezova iz navedenih zemalja, te se je zaputio u Poljsku sa 12 osoba i prekrasnim turskim konjima da se pretstavi generalu Poljske i onima kojima mu se bude svidelo. Iz Gornje Albanije je, navodi Jahja istoj osobi, otputovao 4. VII. ne sasma izliječen od rana i preobučen sa svojim pratiocima na način sultanovog dvora (al modo della Corte del Gran Signore), a svi su govorili turski. Prošavši Grčku stigao je u Solun i odatle preko Makedonije i Bugarske prešavši Dunav kod Nikopolja i Vlašku, a zatim Moldaviju ušao je u Rusiju na poljsko zemljište, gdje je pregovarao sa generalom i drugom gospodom a da ga nije nitko prepoznao. I konačno je stigao u Krakov, gdje ga je tamošnji palatin primio u svoju kuću i ondje se je liječio od onih rana. Stoga je mislio da ostane u Krakovu preko zime 1617. godine da se malo odmori. Odavde je dakle pisao toskanskoj vojvodkinji 24. X. iste godine iznijevši joj potanko sve peripetije svoga puta, sanjareći o tome da ga ona pošalje sa galijama ili sa bojnim brodovima u Solun, gdje on zna da će biti na korist njoj i njemu. Čim bude imao pare, piše joj u istom listu, on će kupiti sve ono što mu treba za rat a da ne čeka na onaj savez, koji se oduljuje. Inače on ništa ne može

---

[160]) Nemoguća je ova kombinacija da bosanski paša ide protiv Poljaka. To će biti po svoj prilici Iskenderpaša, posljednji namjesnik u Egeru, kome su bile podvrgnute i čete iz Bosne, Srijema, Semendrije i t. d., sa kojima je ratovao još 1616. godine protiv Moldavaca i Kozaka. Slijedeće godine/ 1617/ ratuje ovaj paša na čelu turske vojske protiv Poljaka /J. von Hammer, o. c. II, 758, 759/.

[161]) Interesantno je da se još početkom 16. stoljeća neki Constantinus Cominatus naziva „Macedoniae princeps" i „princeps Macedoniae" ili čak „dux Macedoniae". U istom stoljeću imamo i nekoga „Antonio Bonimico Principe Macedoniae" a i „Angeli Flavio Drivastensi et Dyrrachiensi Principe Macedoniae"/Vatikanski Tajni Arhiv u Rimu (Archivio Segreto Vaticano) — Index—Miscellanea/.

[162]) To je Barlad, glavni grad rumunjskog okruga Tutova u Moldaviji/Meyers Lexikon 2, Leipzig[7] 1925, 170/.

[163]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 406—408/.

učiniti dok ne nađe 10.000 pušaka. Onaj je narod, hvali se vojvodkinji, pripravan svaki puta da mu služi i uvijek će mu se odazvati. Moli vojvodkinju da promisli dobro o ovoj stvari i predočava joj od toga veliku korist. Ako dakle ona prihvati ovaj njegov predlog, on bi došao u Firencu i obavijestio je kako se može naći onaj novac i zatim bi otišao u Urbino, gdje bi ostao sve dotle, dok ona ne spremi brodove i njega izvijesti, Onda bi se on ukrcao a da nitko ne znade kamo se ide osim onih, koji će ići sa njime. Ako se bude plovilo, onda će plovidba trajati 40 dana završava ovo pismo Jahja vojvodkinji.[164])

Ako sada isporedimo i ove podatke, koje daje Levaković, a koje nam donosi Jahja, o svome odlasku sa Balkana i putovanju u Poljsku kao i o tamošnjoj svojoj akciji u pogledu balkanskih naroda, onda ćemo također i ovdje naići na izvjesna neslaganja.

5.

Kada je Jahja otputovao iz Krakova, neznamo točno. No svakako nam je poznato da je korizmu 1618. godine proveo u Grazu kod Isusovaca. Odavle je pak preko Milana stigao u Firenzu sa namjerom da moli tamošnjeg velikog vojvodu i vojvodu od Ossune, napuljskog potkralja,[165]) da pristanu da se pošalju ratni brodovi, koji će dovesti onu robu, koju je oteo Turcima Vergo. No veliki vojvoda samo obeča Jahji 12.000 mušketa sa streljivom. Ujedno mu dade diplomu, koju je „sultan" imao pokazati svojim narodima,[166]) kako piše Levaković. U njoj je stajalo što mu sve obečaje, a naravno i brodove, koji će odvesti sve to u određenu luku. Iako je taj vojvoda saopćio i papi Pavlu V (1605—1621)[167]) što je obečao Jahji, moleći ga da i on dade

[164]) V. Catualdi, o. c., 508, 510.

[165]) Pedro Telez y Giron, vojvoda od Osune /1575—1624/, španjolski državnik, sicilski potkralj od 1610. do 1620. godine/Opširnije Meyers Lexikon 9, 187/. Njemu je 28. VI. 1615. g. Atanasije podnio „kratak izvještaj", u kome je iznio svoj plan kako da se Turci istjeraju iz onog dijela Evrope, koji drže u svojoj vlasti. Navodeći da je proputovao Srbiju, Bosnu, Dalmaciju, Albaniju, Gornju i Donju Makedoniju, Grčku, Trakiju, Bugarsku i Arhipelag, u kojima opisuje kako vlada nered i haos, predlaže da mu se dade odredjeni broj vojnika i oružje sa opremom, te uvjerava da će sa takvom pomoći kroz kratko vrijeme staviti cijelu Makedoniju pod vlast španjolskog kralja/N. I. Milev, o. c., 126—128/.

[166]) T. j. povelju/diplomu/ sa zlatnim slovima, kako to navodi Levaković/V. Catualdi, o. c., 409).

[167]) Interesantno je da su se 11. XI. 1620. sastala 24-ca narodnih prvaka na čelu sa srpskim patrijarhom negdje u Srbiji pod izlikom da će platiti sultanu danak, a u stvari da se dogovore kako će se provesti ustanak na Balkanskom poluotoku. U ovu je zavjeru bio upleten i Ivan Renesi, a planiralo se je da se uz pomoć španjolskog kralja i pape oslobode pojedine zemlje na tom poluotoku. Kovao se je i plan kako će se u Peći okupiti ustanička vojska iz Albanije, Makedonije, Srbije i Hercegovine, na broju od 55.000 pješaka i 30.000 konjanika. Po ovom fantastičkom planu imao je biti osvojen i Carigrad a kruna turske imperije će pripasti španjolskom kralju, kojega će kapetan Renesi obavijestiti o troškovima za ratne pripreme. Prema njihovom konačnom računu ustanici bi mogli skupiti čak 150.000 pješaka i 60. 000 konjanika/K. Horvat, o. c., 345—350/. Iz ovoga akta uočuje se još da se ovaj sastanak nije održao u Beogradu, kako to piše Horvat, nego „in Seruia", t. j. u Srbiji /Gl. K. Horvat, o. c., 345, 349/. V. Vinaver piše da se „ovaj sastanak u Beogradu dugo zadržava u našoj nauci" i ubraja ga medju lažne sastanke, iako ničim ne obrazlaže zašto bi takav bio, kada iznosi razna mišljenja o njemu/Gl. V. Vinaver, o. c., 380, bilj. 92/. Stoga dok se sa drugim izvorima konkretno ne pobije ovaj dokumenat od 11. XI. 1620. godine, taj se sastanak nikako ne može ovako olako stavljati medju „lažne sastanke".

izvjestan broj oružja, ovaj se ispriča da to ne može učiniti. Sada s ovom poveljom otputuje „sultan" preko Beča u Poljsku, a onda preko Moldavije htjede ući u Bugarsku. Ali uskoro promijeni svoj putni plan i zakrene u Ugarsku, te se onda vrati opet u Poljsku i preko Njemačke, Amsterdama i Venecije doplovi do Krfa. Odavle pak dospije u „Bastia" i preko Janjine u Skopje, odakle se povrati u svoje planine da potraži svoje prijatelje. Sastavši se sa njima i posavjetovavši se pošalje Jahja dvojicu knezova iz Novog Brda (Nouobardo) sa dva druga službenika toskanskog velikom vojvodi. Ujedno ovome uputi i pisma, u kojima ga zamoli da bi poslao obećano oružje u jednu luku. Prateći lično ove izaslanike sve do Skopja, sretne ih jedna družina, sa kojom ih Jahja otpremi za Dubrovnik davši im 4000 kordovana (fino učinjenih koža) kako bi se kao trgovci prevezli za Anconu. Kada su ta sva četvorica stigla u Dubrovnik, ukrcali su se za navedenu luku. Ali se više nikada nije moglo doznati uza sve veliko nastojanje i Jahje, što je bilo sa njima. „Sultan" je sumnjao da nijesu možda dospjeli u ruke t. zv. „Guardia del Golfo",[168]) te su kao neiskusni u političkim poslovima poginuli. Leваković je pak držao da su se utopili u moru uslijed oluje. U međuvremenu se je „sultan" zadržao u brdima Stareplanine okupljajući hrabre ljude, te je sa malim brojem napadao turske karavane, kako je to prije činio Vergo, njegov prijatelj. No kako su se rasplinule sve nade da će dobiti oružje iz Toskane, a doznavši da su janjičari ubili Ahmetovog nasljednika sultana Osmana[169]), on se preko Krima uputi u Malu Aziju i još dalje. Zatim se nakon dugog lutanja navrati u Carigrad i Drinopolje (Adrianopoli), gdje otpusti svoje službenike, te pođe sam natrag u Staruplaninu i ondje uzme Bugare, koji su ga služili. Stigavši u „Pester"[170]) na podnožju gore Pirin (Perin) u manastir Kornicu (Cornizza),[171]) gdje je čudotvorna slika Blažene Djevice Marije, koju je, kako se je pričalo, slikao sv. Luka, odmori se 8 dana, raspitujući se o svojom prijateljima. Povrativši se zatim u Staruplaninu i zapalivši uobičajenu vatru „fanon", sakupio je oko sebe mnoge knezove i prijatelje, pripovijedajući im o svome putovanju. Kada je poručio da se zovne arhiepiskop Besarion, doznao je da je ovaj ubijen iz potaje od nekih grčkih monaha u jednom vrtu, gdje se je običavao povući u svrhu održavanja duhovnih vježbi.[172])

Jahja je sada sazvao vijeće knezova i vojvoda, sa kojima se je zadržavao u planinama. Njima je tada iznio svoj plan da pođe u Beč caru, a pošto je namjeravao da ode i u Firenzu da uzme onih 12.000 mušketa i da ih onda doveze u zemlju, naredi im da budu budni. Naime kada na izvjesnim mjestima opaze „fanon" i napose na izvjesnim brdima, to će biti znak da je on stigao sa brodovima u tu i tu luku, te da se zatim svi sposobni ljudi sakupe i da pođu prema toj luci da preuzmu oružje. Nakon što je sve potsjetio na danu

[168]) T. j. pomorske straže ili milicije.

[169]) Osman II, sultan od 1618. do 1622. godine.

[170]) V. Catualdi piše da je to Pestera ili Peristera, grad u Rumeliji na sjevernom obronku Rodopskih planina/o... c., 415/. Medjutim Levaković točno ubicira ovaj lokalitet ispod same Pirin planine/V. Catualdi, o. c., 416/. Inače o imenu Pešter i Peštera gl. RjA IX, 806, 807.

[171]) Kornica ispod Nevrokopa.

[172]) Levaković, o. c./ V. Catualdi, o. c., 408—416/.

zakletvu vjernosti, na pouzdanje u božju pomoć i na ustrajnost, otputuje sa 16 Bugara pod imenom Zaimage, kako piše Levaković, i povedavši sa sobom skupocjene konje, proširivši glasine kudagod je išao, da su ovi konji određeni za Radula, vlaškog vojvodu i kneza.[173]) Kada je stigao u Sofiju, doznao je od Dubrovčanina Jerolima Grassi-a o ratnim uspjesima njemačkog cara[174]) i kako je Giorgio Moschetti[175]) prispio u ove krajeve, poslan od toskanskog velikog vojvode, da potraži „sultana Jahju". Konačno preko Moldavije stiže „sultan" opet u Poljsku, a 20. VI. 1624. godine je ponovo bio u Beču, gdje se dogovara u vezi sa svojim novim planovima u pogledu svoje misije u Poljskoj. Zbog toga je Jahja i promijenio svoju odluku da ide u Firenzu, kamo je mjesto sebe poslao svoga prijatelja redovnika karmelićana fra Josipa od sv. Ivana, po narodnosti Nijemca, sa vjerodajnicama i pismima cara, koji je pisao velikoj vojvodkinji za onih 12.000 mušketa.

Međutim Jahja je otišao u Zaporožje[176]) kozacima, koji su se svi oduševili za njega, kako to priča Levaković, nazivajući ga kralj Aleksandar, stavivši mu se u službu i odavajući mu počast kao carigradskom imperatoru (Imperatore di Constantinopoli). Ondje je „sultan" vršio ratne pripreme i 10. V. 1625. g. uđe sa kozacima i sa 660 brodova u Crno more. Sada su neki od njih htjeli da se ide ravno na Carigrad, ali ih je Jahja odgovorio od toga nauma i uputio da pođu na Trapezunt (Trebizonda), koji su uništili. Ujedno ih je uspio nagovoriti da odmah ne pođu na osvajanje Carigrada, dok se ne skupe i naoružaju njihova braća Bugari, Srbi, Arbanasi i drugi ratoborni narodi, sljedbenici pravovjerne vjere, kako to opet priča i detaljno izlaže Levaković. Sve se je ovo odvijalo u mjesecu augustu 1625. godine. Konačno se Jahja sa kozacima vrati u Zaporožje na njihovu želju da ondje osvježe svoje snage i da potsjednu Carigrad. Kako se je „sultan" u međuvremenu zamjerio Poljacima, otišao je u Astrahan, gdje je dobio na poklon od ruskog cara[177]) preko njegovih poslanika knjižicu, koju je Levaković više puta imao u svojim rukama i čitao iz nje. Ona je bila napisana „con lettere Seruiane in lingua Illirica cioè Sclauonia". Konačno odavle nakon podužeg putovanja stiže u Njemačku, a onda u Amsterdam, te odatle u Haag pod imenom „conte di Montenegro". Zatim se ponovo vrati u Amsterdam, gdje je pregovarao s onim istim trgovcima, sa kojima je i prije to radio. Nakon što se sa njima nagodio, stigne u Hamburg. Odatle pak pošalje neke kapetane Bugare, koje je sa sobom vodio, sa svojim pismima kijevskom metropoliti i kozacima. U tim listovima ih je izvještavao o svome dolasku u Evropu kao i o svojim putovanjima. Isto tako je poslao i svoga vjernoga službenika

---

[173]) Radu IX Mihnja, vlaški knez od 1611. do 1616. i od 1620. do 1623. godine /N. Jorga, Istorija Rumuna i njihove civilizacije, 337/.

[174]) Ferdinand II, koji je od 1619. do 1637. g. bio njemački car/Meyers Lexikon 4, Leipzig[7] 1926, 567/.

[175]) Ovaj grčki svećenik je još 1609. godine po nalogu toskanskog velikog vojvode išao na Istok da se informira o Jahji/O tom opširno V. Catualdi, o. c., 50—55, 57, 58, 60—63, 65, 66, 68, 75/.

[176]) Odatle je Jahja uputio toskanskom velikom vojvodi nekoliko pisama/DAF-Archivio Mediceo 4275, str. 469—485/.

[177]) Mihael Feodorović Romanov, ruski car od 1613. do 1645. godine /Meyers Lexikon 10, Leipzig[7] 1929, 731/.

Marka Pilata, Makedonca,[178]) ka vlaško-moldavskom vojvodi Radulu, od koga je imao tražiti 200.000 talira, da sa njima plati Jahja onim holandskim trgovcima. Odavle je „sultan" stigao u Prag, odakle onda otiđe 24. V. 1629. u Güstrow,[179]) gdje se sastane sa vojskovcđom Valensteinom,[180]) kome podnese na njegov zahtjev svoj plan protiv Turaka, koji je sastavio 8. VI. 1629. godine. Jahja je dakle napismeno iznio ovom vojskovođi kako bi trebalo ratovati sa Turcima. Opisao je opasnost za kršćansku vojsku, ako se i uspije prodrijeti u srce turske imperije, te kako on ne može priskočiti u pomoć sa svojim vojnicima, koje prvo treba skupiti između kršćana, raštrkanih po Albaniji, Grčkoj, Srbiji, Bugarskoj, Traciji, Makedoniji, Tesaliji i Bosni, kao i razdijeliti im oružje. Svakako on drži da, ako bi se započeo rat u jesen, onda se mogu očekivati najsrećniji uspjesi, jer na dan sv. Dimitrija, t. j. 26. X., je neprikosnoveni običaj Turaka da se povlače u logore i ne vraćaju u borbu prije sv. Đurđa, koji je krajem aprila. On će pak do kraja oktobra imati u pripravi oružje na brodovima u određenim mjestima i tu će ga razdijeliti kršćanima i to više onima u ravnici nego li onima u brdima, jer su svi ovi sa njime u dogovoru i očekuju ga sa čežnjom. Sa ovima će on onda zaposjesti planinske klance da se Turci ne mogu spojiti sa jedne i druge strane. Ujedno će zavladati gradovima, koji se pružaju sve do Drinopolja (Adrianopoli), a svi su otvoreni. Tada će sasjeći Turke, koji tu stanuju, jer samo u gradovima se nalazi polovica Turaka, a polovica kršćana. Ako bude pak imao vremena od 6 mjeseci a da se ne boji da će mu se ovdje neprijateljska vojska suprostaviti, on bi mogao utvrditi zauzete gradove i napose dva klanca, t. j. Demirkapiju i Smederevo. I dok se njegovi vojnici budu učili baratati sa mušketama, on bi obrazovao veliki broj konjaništva, našavši izvrsne konje na onim istim mjestima, na kojima će i izručiti oružje vojnicima. Jahja pretpostavlja da će mu možda uspjeti čak neki pothvat protiv Carigrada. Uzda se da će pobijediti, jer će njegovi vojnici svladati Turke, te prikazuje kako bi se bez zapreke mogla carska vojska ujediniti sa njegovom. Da se sve ovo provede, potrebno mu je oružje i streljivo pa čak i topovi, sa kojim brojem nije ni malo skroman. Sav ovaj će materijal prebaciti brodovi i to najmanje njih 40. Ove bi se brodove platilo za prva 4 mjeseca, a onda bi ih on iza toga sam izdržavao. Nadalje bi trebalo ukrcati i 4 do 5.000 vojnika na ove brodove, te ako je moguće, da budu Hrvati[181]) ili Česi, kako bi se mogli sporazumijevati sa Jahjinim vojnicima. Vojska bi se imala opskrbiti i sa živežnim namirnicama barem za 3 mjeseca. Na kraju pak ovog opširnog izvještaja „sultan" zahtjeva da sve ove stvari treba

---

[178]) Njega Levaković spominje još prije u vezi s upadom kozaka u Crno more pod imenom „Marco Pilato di Macedonia"/V. Catualdi, o. c., 426—428/.

[179]) Grad u Mecklenburg—Schwerin-u/Meyers Lexikon 5, 830/.

[180]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 416—423, 428, 430. 431, 434—439, 442, 443, 445/.

[181]) God. 1634. Gaspar Scioppio, njemački pisac/r. 1576-u. 1649/, koji je radio za Jahju, obratio se je iz Genove generalu Schwarzenbergu, zapovjedniku Slavonske Krajine, da podupre pothvat „sultana" i da pošalje 500 odabranih hrvatskih vojnika/500 croati scelti/. Naime oni, kako je pisao ovaj isti tome generalu, govore jezik kršćana, koje bi se imalo osloboditi, te bi trebali obrazovati Jahjinu tjelesnu stražu/V. Catualdi, o. c., 174—176, 208, 209/.

da se nađu ondje gdje on bude kazao i to krajem mjeseca oktobra.[182]) Valenstein je bio po opisivanju Levakovića fasciniran Jahjinim izlaganjima, ponašanjem, znanjem jezika i poznavanju običaje raznih naroda i on je bio uvjeren da je Jahja pravi turski princ, te mu je obečao pomoć i oni su uglavili da do augusta 1630. godine treba da bude sve oružje spremljeno u napuljskom kraljevstvu, kako bi ga „sultan" mogao dopremiti svojim narodima. Na to ga je Jahja zamolio da Valenstein uputi svoja dva kapetana, koji poznaju slavenski jezik, kako bi upoznali one narode i o njima ga obavijestili. Ali je ovaj vojskovođa odgovorio da to nije potrebno, jer je on od njega saznao, kao da je lično ondje bio. Iza toga su jedan drugoga zagrlili i Jahja se uputi prvo u Prag, a onda u Beč, odakle stiže u Hrvatsku. Iz ove zemlje sada pošalje obavijest i poruči poštom narodima i poslovnim prijateljima što je sve uglavio sa Valensteinom, naređujući im da se u određeno vrijeme nađu sa ljudima u izvjesnoj luci, gdje će i on doći i dovesti oružje i streljivo. Poslavši svoje ljude za Levant, Jahja preko Trsta i Jadranskog mora stigne konačno u Firenzu, da pregovara sa velikim vojvodom u pogledu onih 12.000 mušketa. „Sultan" je otsjeo u tom gradu u kući opata Leonarda Fabroni-a, svoga prijatelja još od prije, a posjetio je i tamošnja Visočanstva, koja je izvijestio o onome, što je uglavio sa Valensteinom. Tom prilikom je molio one muškete, ali mu je rečeno da toskanski dvor više nema oružja, jer ga je prodao papi uz dobru cijenu. U Firenzi se je Jahja susreo i sa onim Giorgiom Moschetti-em, koji mu je ispričao kako ga je po nalogu savojskog kneza trebao tražiti u Albaniji kod Dukađina i Klementa. No kako nije znao ni albanski ni srpski jezik (linguaggio ne albanese, ne Seruiano) nije mogao ući u te planine nego je uputio kapetana Pavla Giroi-a, Albanca, koji Jahju ondje nije mogao pronaći. Zato je Moschetti proslijedio traženje „sultana" po Bugarskoj. Kako nije ni tu ništa doznao, započeo je pregovore sa nekim Bugarima, od kojih je uzeo četvoricu glavnih vojvoda i odveo ih savojskom knezu. No ovaj, nakon što ih je darovao, pošalje ih sa Moschetti-em u Rim, gdje nijesu naišli ni na kakvo razumijevanje. Stoga se vratiše kući uvelike ožalošćeni, žaleći se zbog ispraznih obečanja, koja su dana onim narodima. Kada je sve ovo doznao „sultan", on je odlučio da zasada ne pregovara sa papom, te ode u Napulj, gdje tamošnjem potkralju vojvodi od Alcale izruči Valensteinovo pismo, u kome ga ovaj preporuča kao kneza Aleksandra od Crne Gore (conte Alessandro di Montenegro). Kada je nakon nekoliko mjeseci Valenstein javio „sultanu" da ne može izvršiti dano obečanje do određenog roka, ovaj uputi Moschetti-a na Levant da obavijesti prijatelje o tome i da raspravi sa njima o jednom drugom Jahjinom pothvatu. Naime upravo kada je izgubio svaku nadu u Španiju i bio razočaran Valensteinovim odgovorom pružila mu se je nova prilika, koja je mnogo obečavala. Tada su se u Napulju nalazili kapetan Ivan Daničić (Giovanni Dimicich), onaj već navedeni kapetan Pavao Giroi, Albanac, i fra Kristofor Tarnoski, jeruzalemski vitez, t. j. svi su oni bili Jahjini prijatelji i privrženici, koji su imali mnoge veze. Napose je pak Tarnoski stajao u vezi sa mnogim ličnostima, i to sa njemačkim, glede nekog pothvata na Levantu. Samo su se svi ovi razlikovali u izvršenju planova i to najviše zato, što nijesu poznavali ove krajeve. Da

---

[182]) V. Catualdi, o. c., 635—638.

se otstrani ova zapreka, odlučio se je grof Filip Mansfeld[183]) da lično pođe na Levant da upozna zemlju i da pregovara sa bosanskim i albanskim vojvodama. U tu svrhu je stigao na Rijeku (Fiume) i pozvao Tarnoskoga. U vezi toga oni kapetani su sada zamolili „sultana" da ostane u Napulju sve dotle, dok ne stigne odluka njemačke gospode, koja su po pričanju Levakovića obećavala veliku pomoć istočnim narodima. Jahja pristade da čeka i Tarnoski 8. I. 1631. otputuje iz Napulja, ukrca se u Anconi i stigne na Rijeku k Mansfeldu.[184]) Tarnoski je bio jedna opskurna ličnost. Naime za njega se je držalo da je „Bosanac" (bosniaco)[185]) i da je nećak fra Franje Brtučevića (Francesca Bertucci-a),[186]) rodom iz Dalmacije, koji se je opet sa svoje strane zanašao kako da se oslobodi Bosna i Albanija, a sebe je čak proglasio poslanikom tamošnjih naroda. Iza smrti Brtučevića Tarnoski je tobože bio izabran od naroda Bosne, Makedonije i Srbije za glavnog opunomoćenika i otpravnika. On je bio opskrbljen sa redovitim punomoćima „patrijarhâ" (sic!) Srbije, Bosne, Bugarske, Albanije i Hercegovine i isto tako biskupa Skadra, Sv. Stefana i Lješa, da pregovara sa njemačkim carem, kraljem Poljske i drugim katoličkim knezovima, kako je to sam tvrdio u jednom svome izvještaju. Baš u tom istom izvještaju, sa kojim je bio detaljno upoznat Mansfeld, Tarnoski je prvo prikazao kako narodi Bosne, Makedonije, Srbije i Hercegovine kao i oni od susjednih turskih zemalja trpe i suviše dugo strašan teret otomanskog ropstva i čeznu da skrše ovaj teški jaram sa vlastitim snagama da tako nanovo postignu slobodu. Nadalje Tarnoski predlaže da ustanak treba da počne u Albaniji zauzimanjem glavne tvrđave. Osvojivši ovu lako će uslijediti ona druga zauzimanja u evropskoj Turskoj. On je čak uvjeravao da je potajno u dogovoru sa posadama Skadra i Kroje, od kojih je ova zadnja smatrana kao ključ Makedonije. U ovaj pothvat on pokušava uvući i Dubrovnik, uvjeravajući da se i Dubrovčani žele osloboditi godišnjeg

---

[183]) Grof Filip Aleksandar Mansfeld, carski i kraljevski španjolski pukovnik, bio je prijatelj grofa Georga Ludvika Schwarzenberga. On je od cara smijenjen od svih dužnosti i časti zbog neslaganja u pitanju vodjenja i načina ratovanja. O njemu i njegovim planovima opširno piše Fr. Mareš/ Aufstandsversuche der christlicher Völker in der Türkei in den Jahren 1625—1646., Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung III/2, Innsbruck 1882, 253—268/.

[184]) Leváković, o. c./V. Catualdi, o. c., 445—449, 452/.

[185]) To kaže Fr. Mareš, koji dosta opširno piše o njegovoj djelatnosti/o. c., Mittheilungen... III/2, 248—267/.

[186]) To je franjevac i malteški vitez Franjo Antun Brtučević, koji je još 1595. pokušao obratiti crnogorskog vladiku Heruvina na uniju/A. Ivić, Nekoliko ćirilskih spomenika iz XVI. i XVII. veka, Vjesnik... arkiva XV, Zagreb 1913, 96; J. Radonić, Rimska kurija... 18/. Krajem 16. stoljeća Brtučević je tamošnjem toskanskom velikom vojvodi uputio predlog pod naslovom „Informazioni sopra l'imprese proposte dal cauag. Bertucij", u kome govori nešto i o Srbiji Bosni, Klisu, Jajcu i Makedoniji, spominje Aleksandra Velikog i Skenderbega, ali ne datira ovaj svoj spis/DAF-Archivio Mediceo filza 4275, str. 402, 402a/. Ovaj predlog samo spominje i J. Tomić/Sastanak.., 12, bilj. 22/, a datira ga u doba prije 1606. godine/Pećki.., 132, bilj. 378/ i dosta opširno iznosi Brtučevićevo izlaganje o osvajanju Dalmacije, Albanije, Makedonije i Moreje/Pećki... 132, 133/. Inače o ovom franjevcu, za koga piše S. Ljubić da je Hvaranin/O odnošajih medju republikom mletačkom i dubrovačkom od početka XVI stoljeća do njihove propasti, Rad JA 53, Zagreb 1880, 110/, imamo još podataka u Fr. Mareš-a/o. c., 248, 249/, te u K. Horvat-a/ o. c., 26, 31, 32, 34 (1595), 47, 48, 50 (1596)/i J. Radonić-a/o. c., 18/.

danka od 25.000 dukata,[187]) koji plaćaju Turcima. U ovom svome spisu specijalno se je Tarnoski osvrnuo na Albaniju, te na plemena Klemente kao i na neka u Crnoj Gori. Čak je uvjeravao da će Albanci zajedno sa Grcima otvoriti put za osvojenje Carigrada, te da su oni već obrazovali savez sa Srbima i Bugarima, da zatvore sve klance i prolaze prema Carigradu, Ugarskoj i Transilvaniji. Grci pak, ujedinjeni s ostalim narodima Makedonije, ušli bi u Tesaliju i odatle u Rumeliju, zauzevši Solun i Drinopolje (Adrianopoli) i tako bi se približili vratima Carigrada. Zatim kada se bude obrazovala velika vojska, sastavljena od Bosanaca, Bugara, Albanaca, Srba i Hercegovaca, na broju barem od 100.000 ljudi, neće ni bosanski paša biti u stanju da joj se odupre.[188])

Ovi predlozi Tarnoskog bili su vrlo zamamni čak i za Mansfelda, koji se je dogovorio sada sa tim pustolovom da se sastanu u Dubrovniku.[189]) No u međuvremenu je Mansfeld iz Ancone stigao na Rijeku, gdje je čekao više dana na dolazak Tarnoskog, koji se je odlučno opro da održe konferenciju u Dubrovniku, u čemu je i uspio.[190]) Kada je pak Tarnoski razabrao odluku Mansfelda da pođe sam u Bosnu i Albaniju, stao mu je izlagati teškoće i opasnosti, u koje bi se upalo. Naime on ne pozna jezik tih krajeva, a i nepoznat upasti u predjele neprijatelja lako bi mogao biti zarobljen i čak uhvaćen kao uhoda, te izgubiti život bez ikakve koristi. Zato ga je upozorio da je u Napulju ostavio dvojicu kapetana, koji poznaju kraj, koliko je potrebno. Ali je nadodao da mu se čini, da bez „sultana Jahje" ne bi oni bili dovoljni, jer se nitko u te stvari toliko ne razumije kao „sultan". Stoga je na preporuku Tarnoskog Mansfeld napismeno stavio brojna pitanja[191]) koja su se odnosila na njegov planirani pothvat, te je sa tim elaboratom uputio svoga kapetana Matiju Slibnika u pratnji Tarnoskog u Napulj. Ondje mu je Jahja već 1. V. 1631. dao odgovor na svih njegovih 7 pitanja,[192]) pri čemu su učestvovali i Tarnoski i Daničić i „Geroi". Sa ovim odgovorom Slibnik se je uputio u Njemačku, a Jahju su pak ona trojica zamolili da ostane u Napulju sve dotle dok ne stigne odgovor kneza Mansfelda i druge njemačke gospode, kako kaže Levaković.[193])

Iako nemamo sačuvan tekst ovog odgovora Jahje i drugova, ipak možemo iz jednog drugog izvora saznati za njegov barem glavni sadržaj. Svakako je Jahja iznio broj dobrovoljaca, koje bi se moglo od balkanskih naroda sastaviti. Naravno da nije zaboravio ni zatražiti ratni materijal i 3000 iskusnih njemačkih vojnika, koji bi uvježbali narod u rukovanju oružjem. Jahja se nije složio sa Tarnoskim da se počne rat s osvajanjem Albanije i Bosne nego je predložio da se umjesto toga uzme za cilj Solun, vrlo snažan

---

[187]) Od 1478. Dubrovčani su svake godine slali Porti 12.500 dukata za harač i djumruk/I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952, 203/. Zapravo ova svota je ustaljena ovako od 1481. godine/Enciklopedija Jugoslavije 3, 139/.

[188]) Ovaj izvještaj donosi na njemačkom i Fr. Mareš/o. c., 254—257/, a V. Catualdi na talijanskom/o. c., 177—181/.

[189]) V. Catualdi, o. c., 170, 177—181.

[190]) Fr. Mareš. o. c., 257.

[191]) Ova pitanja ima na njemačkom i F. Mareš/o. c., 258/.

[192]) V. Catualdi, o. c., 183.

[193]) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 452, 453/.

grad, u kome ima 60.000 Jevreja, 20.000 kršćana i 10.000 Turaka, od kojih su mnogi bogataši. Po Jahjinom izlaganju Solun je žitnica evropske Turske i njega bi se moglo zauzeti lako i u njemu ostaviti kao posadu 3000 njemačkih vojnika. Ako se pak naoružaju i kršćani, koji čeznu za Jahjom, zauzelo bi se planinske klance, da se spriječi pojačanje Turcima, te bi se onda moglo na laki način dočepati cijelog terirorija sve do Drinopolja, jer su gradovi svi otvoreni i polovica stanovništva su kršćani, dok u bezbrojnim selima nema nijednog Turčina.[194])

Kako vidimo i ovde on ponavlja sve ono, što je predlagao i Valensteinu. Naravno da tu govori o utvrđivanju dvaju klanaca Demirkapije i Smedereva, te vjeruje da bi se ovai pothvat mogao započeti uz pomoć 3000 njemačkih vojnika i 4000 mušketa.[195])

O ovim pregovorima kao i o ovom Jahjinom izlaganju obavijestili su cara Mansfeld i njegov novi sudionik u budućem pothvatu grof Schwarzenberg[196]) i to u obliku promemorije, kojoj su dodali 5 priloga. Među njima je bilo i dosada nama nepoznati spis o Makedoniji. U toj promemoriji izložili su uz ostalo caru kako je lako pobijediti Turke, koji su odveli svoje najbolje vojne snage u Aziju. Nadalje da u svim pokrajinama, koje bi imale pograbiti oružje, dolazi 10 pa čak i 15 kršćana na jednoga Turčina, dok su utvrđena mjesta gotovo sasma porušena i bez streljiva, njihovo topništvo je demontirano tako da se u cijeloj Bosni, Makedoniji, Srbiji (Rascien) i Bugarskoj ne bi našlo nijedno mjesto koje bi se moglo oprijeti višednevnom opsjedanju. Opisujući ovakvo stanje u Turskoj oni predlažu caru da odmah napadne prvo Grčku, a onda Albaniju i Bosnu, i to na sasma drugi način nego što ga je predlagao Jahja.[197])

U međuvremenu uvijek aktivni „sultan" je otišao iz Napulja i stigao po pričanju Levakovića u Rim 12. VI. 1631. godine. Onamo mu je stiglo pismo od grofova Mansfelda i Schwarzenberga, u kome je stajalo da oni i njihovi pristaše prihvaćaju sve ono što je Jahja predložio, ali ga mole da ostane u Italiji sve dotle, dok se ne vidi daljnji razvoj ratnih prilika u Njemačkoj. Čekajući nekoliko mjeseci u Rimu, Jahji je konačno dosadilo i htio je da pođe iz Rima ka svojima. Ali ga biskup bosanski Tomko Mrnavić zamoli da to ne učini, jer će se rijetko kada pružiti ovakva prilika. I zbilja Jahja pristade i nastani se u kući Mrnarića,[198]) gdje se i razboli. Ondje se preko navedenog biskupa upozna i sa svojim biografom Levakovićem, kojega je uspio sa svojim izlaganjima i planovima sasma fascinirati. Kod Mrna-

---

[194]) V. Catualdi, o. c., 183, 185, 186.

[195]) O ovome pothvatu donaša taj izvještaj Jahje i Fr. Mareš/o. c., 258—263/.

[196]) Grof Georg Ludovik Schwarzenberg je bio carski savjetnik i vrhovni maršal dvora i carski general, inače veliki prijatelje Mansfelda. God. 1631. po smrti grofa Sigismunda F. Trautmansdorfa, zapovjednika Slavonske Krajine, preuzeo je tu dužnost Schwarzenberg, koji je na tom mjestu razvio široku djelatnost u pogledu oslobodjenja Balkanskog poluotoka od Turaka/Gl. opširnije u V. Catualdi, o. c., 176, 177, 186, 197, 200, 201, 203, 208, 209, 229—233, 239, 259, 265—268, 297; Nešto ima o tom i Fr. Mareš, o. c., 279, 280/.

[197]) Fr. Mareš, o. c., 263—265.

[198]) Ondje je, kako piše Mareš, stanovao i Tarnoski, koji je vodio pregovore sa Mrnavićem i Jahjom. U Rimu je Tarnoski ostao do proljeća 1632., a onda je otišao preko Beča u Poljsku. God. 1633. preko Hrvatske, Rijeke i Ancone vratio se je u Rim/Opširno gl. Fr. Mareš, o. c., 266, 267; V. Catualdi, o. c., 190—192/.

vića je „sultan" ostao 4 mjeseci i konačno je stigla davno očekivana odluka od one njemačke gospode, kojom Jahju pismeno obaviještavaju da ne mogu stupiti u posao glede dogovorenog pothvata uslijed ratnih uspjeha švedskog kralja[199]) u Njemačkoj. Nato „sultan" ostavi Rim i stigne u Mondoviu,[200]) kamo 10. VI. 1632. dođe i Levaković. Kasnije je u Torinu savojski vojvoda[201]) primio u audijenciju Jahju, koji si je uzeo naslov „nepoznati vitez Aleksandra kneza Crne Gore" (Caualiere incognito di Alessandro co. di Montenegro). U međuvremenu je „sultan" otputovao iz Pijemonta i nakon putovanja po ostaloj Italiji, odluči poći u Mesinu. Naime, tada su stigle u Italiju 4 osobe iz Srbije i Albanije sa pismima Jahjinih prijatelja, koji su ga molili da dođe onamo lično, izjavljujući mu da se nadaju, da će moći poduzeti onaj pothvat i bez pomoći knezova i to zato što se sada u Evropskoj Turskoj nalazi vrlo malo Turaka, jer je sultan[202]) svu vojsku poveo lično protiv Perzije. Jahja se je odlučio da se prebaci na Levant da utješi svoje prijatelje i da razvidi da li se što može učiniti u pogledu onoga, što su mu oni govorili. Zbog toga je Levakoviću dao diplomu i ostavio mu upute da bi kao njegov agent,[203]) kada bi se pokazalo zgodno, požurivao njegov posao, te mu je ujedno ostavio i svoju zapečačenu oporuku. Nakon što se je ispovijedio i pričestio, želeći da mu Levaković dade svoj blagoslov, klečeći mu je rekao Jahja na bugarskom jeziku (in lingua Bulgara): Blagosloui otec, t. j. Benedicite Pater, kako to prevađa isti Levaković. I tako je 24. VI. 1635. otputovao prvo za Mesinu, kamo je otsjeo kod Isusovaca, čiji mu je general prije njegovog odlaska iz Rima dao diplomu, u kojoj se Jahja zove Marko Pilat, poljski plemić (Marco Pilato, Gentil'huomo Polacco).[204]) Odavle se je ukrcao na brod, gdje su ga neki Grci htjeli izručiti Turcima. Ali se je „sultan" ipak spasio od te opasnosti i preko Reggia vratio ponovo u Mesinu, gdje se je zadržao još nekoliko nedelja. Onamo mu je poslao Levaković i neka pisma sa nekim Albancima. Konačno se Jahja opet vrati u Napulj, a onda se nekoliko mjeseci zadrži u Rimu. Odavle na poziv velikog vojvode ode u Firenzu, a onda odatle u Pijemont na pregovore sa tamošnjim savojskim vojvodom. Iz Italije je Jahja pošao u Hrvatsku, gdje je otsjeo u Varaždinu kao gost slavonskog generala već navedenog grofa Schwarzenberga (1638.). Baš tada se je Turska spremala protiv Venecije i time je bila ugrožena i Italija. Zbog toga odluči Jahja da započne pregovore sa papom kao glavom kršćanstva i sa talijanskim knezovima. U vezi toga stigne u opet u Rim, ali sada teško bolestan (1639.).

[199]) Gustav II Adolf, švedski kralj od 1611. do 1632. godine/Gl. opširnije Meyers Lexikon 5, 824, 825/.

[200]) Mondovi, grad u provinciji Cuneo/G. Meyers Lexikon 8, 654/.

[201]) To je Viktor Amadej I, koji je bio savojski vojvoda od 1630. do 1637. godine/ Meyers Lexikon 12, 733/. Njegov otac Karlo Emanuel (1580—1630/, nazivan i „Veliki" /Meyers Lexikon 6, Leipzig[7] 1927, 1029/ zanašao se je idejom da bude kralj Makedonije sve sa ciljem da bi se dočepao toliko žudjene kraljevske titule/V. Catualdi, o. c., 205/.

[202]) Murat IV/1623—1640/.

[203]) M. Stojković piše bez ikakvog izvornog dokaza da je Levaković odredjen za tajnika Jahje/Bartuo Kašić D. J. Pažanin, Rad JA 220, Zagreb 1919, 236, bilj. 1/, što bez rezerve prihvaća i J. Radonić/Štamparije i škole rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku, SAN, Posebna izdanja, knj. CXLIX, Beograd 1949, 66/.

[204]) To je onaj isti Marko Pilat Makedonac, kojega Levaković i prije spominje u biografiji Jahje/Gl. V. Catualdi, oc., 428, 438/.

Oporavivši se od bolesti uputi spis papi Urbanu VIII,[205]) u kome mu je iznio na čemu se sve bazira snaga turske imperije i kako bi se moglo istjerati Turke iz Evrope, te kakva bi sve ogromna korist bila od toga. Ali ovaj spis nije došao u ruke papi, jer se je Venecija nagodila sa Turskom, a rimska se je kurija ispričala da ne bi bilo zasada zgodno da se uplete u takav posao. Međutim je Jahja na samu intervenciju toskanskog velikog vojvode uspio da ga papa primi u audijenciju, pri čemu mu je izložio uzrok svoga dolaska ovamo i predao drugi primjerak onog već imenovanoga svoga spisa.[206]) Ovaj spis, koji po svoj prilici nije u cijelosti sačuvan, a prepisan je iz originala, nalazi se u Luciusovoj ostavštini.Njega je Jahja uputio papi i taj spis je bez datuma. No mi ga stavljamo u 1639. ili 1640. godinu, jer sam „sultan" na jednom mjestu ovoga spisa piše da je već oko 30 godina kako se je on počeo družiti sa evropskim kršćanskim knezovima, a to bi bilo prema našem mišljenju, zapravo od 1609. godine. Jahja prvo iznosi u ovom spisu kako je turska moć zasnovana na izvjesnim feudima ili kako ih Turci zovu timari,[207]) kojih ima sada samo pod rumelijskim beglerbegom[208]) više od 80.000. Dalje govori o ulozi tih timara i spahija i kako se može sa tih feuda skupiti 240.000 boraca. Ukazuje da se sloga među podanicima održava na razne načine. No napose se pazi one, koji nijesu muhamedanci, u pogledu njihovih sekti i religije, te se toleriraju njihovi obredi, kao što su to oni Grčki pa od Armenaca, Vlaha, Bugara, Srba i drugih sve do Jevreja. Nadalje prikazuje papi kako se mogu porušiti temelji turskog carstva i u vezi boljeg razumijevanja kaže da treba pretpostaviti da su Tracija, Makedonija, Tesalija, Grčka, Moreja, Epir, Albanija, Srbija, Raška, Bosna, Bugarska i dio Hrvatske, koje posjeduje Turčin, kao i Ugarska, pune stanovnika — kršćana i to nekih sasma podložnih Turcima, a nekih slobodnih sve do današnjega dana. Oni, koji su slobodni, a nijesu pokorni Turčinu, su: Kuči, Klementi, Bjelopavlići, Dukadjini, te oni od Plava (Plaua), Cimare (Cîmara),[209]) Manie[210]) (Magnia), Mokragore i drugi njima bliži susjedi Albanci, od kojih samo stanovnici

---

205) Papa od 1623. do 1644. godine/Meyers Lexikon 12, 402/.

206) Levaković, o. c./V. Catualdi, o. c., 453—457, 464—468/.

207) T. j. nasljedna vojnička lena/Opširnije o tom: Historija naroda Jugoslavije II, 10—13, 17/.

208) Dužnost beglerberga Rumelije/Romejske zemlje/uvedena je iza bitke kod Marice. Ovaj beglerbeg je bio sultanov zastupnik i zapovjednik vojske u evropskom dijelu Turske. Za vladavine Sulejmana II/1520—1566/ osnivaju se novi beglerbegluci ili elajeti/pašaluci/ i time rumelijski beglerbeg gubi ispod svoje vlasti mnoge zemlje u Evropi, koje su sada potpale pod novostvorene elajete kao što su budimski, temišvarski i bosanski/Gl. Historija naroda Jugoslavije II, 12, 14, 20/.

209) To je predjel Kimara/Chimara/, južno od Valone. Inače su stanovnici ovog kraja zvani Kimarioti bili slobodni i poznati pod imenom hajduka i martoloza, a služili su u mletačkoj i u turskoj vojsci kao plaćenici/K. Jireček, Albanien in der Vergangenheit, Illyrisch-albanische Firschungen I, 85, 86 i L. von Thalloczy. Die albanische Diaspora, Illyrisch... I, 308, bilj. 1/. O akciji Kimariota da se provede oslobodjenje od Turaka u vezi sa pokretom na Balkanu tu i tamo piše J. Tomić/Pećki patrijarh Jovan/.

210) Maina, zapravo Mani, je jedan od najnepristupačnijih predjela Grčke, koji se prostire izmedju zaliva Koroni i Maratonisi. Mani je bila naseljena Mainotima, koji su se smatrali tobožnjim potomcima starih Lakonaca. Bili su gusari i nepomirljivi neprijatelji Turaka, a stanovali su u kućama, izgradjenim poput tvrdjava/Meyers Lexikon 7, 1533/. O njima piše u vezi sa Jahjom i Levaković/V. Catualdi, o. c., 389, 390/.

planina broje više od 100.000, ne ubrajajući ovdje one, koji su nastanjeni u ravnicama. Ovi se ne pokoravaju Turčinu. Premda nemaju drugo oružje nego lukove, strijele it. d., ipak sve do danas usred Turaka brane svoju slobodu, a i često pljačkaju druga sela, podvrgnuta Turcima. Oni su najpripravniji i gotovi u svakom slučaju da pograbe oružje protiv zajedničkog neprijatelja, samo ako bi ih vrhovni kapetan naoružao i disciplinirao na talijanski način. Drugi, koji se pokoravaju, su mnogobrojni, ali su Srbi i Bugari najbrojniji i po prirodi najneprijateljskije raspoloženi između sviju drugih kršćana, podvrgnutih Turčinu. Oni najviše žele da pograbe oružje protiv Turaka i tvore glavnu snagu. Stoga bi bez njih bio uzaludno poduzeti svaki podhvat. Ali kako je malo njih, koji imaju neko oružje kao što su luk, kratko koplje (l'harba)[211]) i kriva sablja, a njihovo oružje je obično jedna vrst batine, koju nazivaju toljage (Togliaghe) i vrst drvene palice, ispunjene čavlima, koju zovu navrtnice (Nauertnizze), sa kojima se služe ovi hrabri i ratoborni narodi, bilo bi potrebno da im se dade odgovarajuće oružje. Zatim Jahja izlaže da treba u isto vrijeme podignuti opću bunu, u kojoj bi učestvovala 4 naroda, t. j. Bugari, Srbi, Albanci i Grci, te onda navaliti na navedene feude, koji su raštrkani u raznim pokrajinama i kraljevstvima (regni) po selima i zemljama. Ovaj bi se opći ustanak mogao lako dići, jer na jednom feudu, gdje je 200 kršćanskih ognjišta (fochi),[212]) rijetko je više od 506 Turaka, t. j. gospodar timara (Il Patrone del Timaro) sa svojim robovima (li suoi servi). Dalje prikazuje kako bi se imao provesti ovaj ustanak i uz to da se organizira jedna dobra vojska sa potrebnim stvarima, te donaša detaljan popis oružja, streljiva i vojnih stručnjaka, kao i koliko treba vojnika i brodova. Nadalje kaže da je potreban i vrhovni kapetan, koji pozna dobro tursku zemlju, koji zna govoriti mnoge jezike i napose ona četiri od navedena već 4-i naroda[213]), jer tamošnji narodi dočekuju sa velikom ljubavlju onoga, koji zna i govori njihov jezik. Koji pak zna historiju i koji je govornik, mogao bi kod tih naroda napomenuti vrline predja i potaknuti ih na povođenje za njima. Ko pozna raznolikost naravi i običaja kako kod Grka i Albanaca tako i kod Bugara i Srba bi konačno znao i mogao pobuniti ih i podignuti navedeni opći ustanak. Jahja dalje naglašava papi da mu govori ono što osjeća i napominje da je oko 30 godina kako se je počeo družiti sa evropskim kršćanskim knezovima i njihovim dvorovima, a u ovom vremenu je pregovarao i sa vrhovnim vojnim kapetanima i generalima, ali unatoč toga nije pronašao nekoga, koji bi imao navedene uvjete i koji bi mogao provesti navedeni pothvat. Zato sebe preporuča papi i obečava da će on provesti sve to, ako mu se pruže potrebna sretstva, predočujući mu da će odatle proizaći besmrtna slava za papu i vječni spomen ne samo što su se oslobodili toliki milijuni kršćanskih duša nego i zato što će papa kroz najkraće vrijeme dočekati ujedinjenje istočne sa zapadnom crkvom. Da se ovo učini to će

---

[211]) T. j. pilum, kratko koplje, što se baca/RjA III (1887—1891), 575/.

[212]) T. j. dimova/fumus, focus/, što znači i kuća/Gl. V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1909, 237/.

[213]) T. j. Grka, Albanaca, Bugara i Srba, kako se to kasnije vidi iz teksta ovoga Jahjinog spisa.

biti njegova briga jer poznaje sklonosti naroda i to će on učiniti sa ugodnošću. Ako papa prihvati ovo što mu predlaže, prigrlit će to ili slijediti njegov primjer i talijanski narod.[214])

6.

„Sultan” je stanovao u Rimu na Martovom polju u kući Giambattiste Brescia, koji je uživao u njegovom pričanju o stvarima na Levantu i želio da padne povoljna odluka u vezi onog spisa, izručenog papi. Kako su pohađali kuću Brescie razni ljudi, mletački ambasador je saznao da u toj palači stanuje jedan strani plemić, ali nije mogao naslutiti tko je, te je pokušao da to dozna od samoga Brescie. Kada je za ovo s znao Jahja, on je odmah prenio svoje stvari u sobu jedne gostione s odlukom da odmah otputuje iz Rima, unatoč svih nagovaranja Brescie da ostane još nekoliko dana u njegovoj kući. Međutim za ovo je doznao opat Leonardo Fabroni, poslanik kraljice-majke, njegov stari prijatelj, i odveo ga odanle u svoju palaču. Ujedno je ovaj opat savjetovao Jahju da se obrati na Englesku, koju bi se možda moglo navesti na kakvu vrst pothvata. Stoga su u tom smislu obojica pisala Luki Fabroniu, opatovom bratu, koji je tada boravio ondje sa kraljicom-majkom.[215]) Luka je, unatoč toga što je vrlo dobro bio obavješten o svojstvima „sultana” i znao odlično za njegove namjere, jer je sa njime o tome više godina u Firenzi raspravljao, ipak zatražio da mu se pošalje sažet pregled (ristretto) čitavog života Jahje, kako bi se lakše mogao ravnati pri pregovaranju. Zbog toga je zapala Levakovića ponovna dužnost da sve ono što je isprva dosta opširno napisao i priveo kraju, stegne u jedan kratki pregled do 1640. godine. Slijedeće pak godine 1641. kada se je Levaković vratio iz svoje domovine, sa njime je došao u Rim i Nikola Matković, Bugarin, koji je nosio „sultanu” pisma paše Temišvara i Silistrije kao i Matije Basaraba,[216]) kneza Vlaške. U njime su ga ovi molili da nastoji k njima doći što prije. Slijedeće godine Jahja, nakon što je i ona stvar s Engleskom napuštena uslijed smrti kraljice-majke, ode iz Rima u Pijemont i u Torinu se zadrži nekoliko nedelja. Ali pošto nije dobio onih 20.000 mušketa sa potrebnim streljivom, koje mu je još 1637. obečao vojvoda Amadeo,[217]) Jahja se ponovo vrati u Rim. Isprva je ondje živio kao pustinjak, te se je bavio duhovnim vježbama i čitanjem historije. Namjeravao je naime da se povrati u svoju zemlju da ondje obnovi stara prijateljstva, te da ujedno pokuša da li je moguće sprovesti ono, o čemu su mu neki pisali. Prije nego je krenuo na put podigao je svoj novac, koji je imao kod bankara i onda je dao 1000 dukata Guidu Baldu Trionfiu u izvjesnu svrhu.[218]) Uredivši stvari opskrbi se sa lijekovima, koje je mogao nositi a da se ne pokvare kao što su: pilule,

[214]) KAS-Ostavština J. Luciusa-Ormar B, br. 528, str. 113—116a.

[215]) KAS-Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 95 i V. Catualdi, o. c., 468, 469/ovaj se tekst nešto razlikuje od onoga u navedenom arhivu u Splitu/.

[216]) Vlada od 1632. do 1654. godine/N. Jorga, o. c., 338/.

[217]) Sada je vladao od 1638. do 1675. godine Karlo Emanuel II/Meyers Lexikon 10, 1078/.

[218]) KAS-Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 95—96a; V. Catualdi, o. c., 471/Ovdje se tekst dosta razlikuje od onoga materijala, koji je pohranjen u Splitu/.

antimon,[219]) zgotovljen na razne načine, terijak (Terriaca),[220]) mitridat (Mitridato)[221]) i slično, jer je znao da vlada oskudica ovoga u zemljama, a često puta je morao da ih upotrebljava. Osim toga je kupio krune, medalje, Bogorodičine sličice i „Agnus Dei", učinjene na levantinski način (alla Levantina). I konačno je dobio od Kongregacije „de Propaganda fide"[222]) neke knjige, štampane na grčkom jeziku, da se sa njima služi ovaj narod. Iz Rima je otputovao 14. X. 1643. godine i stigao u Anconu, gdje je stanovao u kući već imenovanog Trionfia, očekujući neki pouzdani brod, da ga preveze u Moreju, jer nije smatrao da bi bilo zgodno da se ukrca za Dubrovnik, da ne bi bio prepoznat i jer je neki Vukašin, koji se je nalazio u Anconi sa svojim momcima, otezao da ga vozi. Uto stiže u luku neki grčki brod, sa kojim se potajno preko Giorgia Trombe[223]) nagodi „sultan" da ga preveze u Moreju. Ukrcavši se na taj brod otputuje iz Ancone. No ova lađa prispije ipak u Dubrovnik i uslijed nevremena zadrži se ondje 4 dana. Unatoč toga „sultan" nije htio izaći na kopno. Odavle razapevši jedra prispješe u Drač „nekoć rimsku koloniju i čuveni grad", kako kaže Levaković. Ondje se je Jahja iskrcao obučen na levantinski i pošao tražiti dizdara,[224]) t. j. kastelana ove tvrđave, dajući mu razumjeti da je po zvanju liječnik. Pozvan da otsjedne u kući kastelana i pošto je rekao da je liječnik, zapitan je da li ima kakav lijek za bolest, od koje pati ovaj dizdar. Izjavivši „sultan" da ima, on je sa antimonom izliječio dizdara, što vrlo potanko opisuje Levaković. Sada se je kroz grad pročulo za ovaj način liječenja nepoznatog doktora i mnogi spahije su se skupili da vide preobražaj tijela kastelana, kome se je vratila lijepa boja u licu i splasnuo mu je trbuh. Nato je ovaj nagradio Jahju i u znak zahvalnosti njegova dva sina su ga otpratila u Elbasan, trgovački grad, koga je sagradio Mehmed II (kako opet piše Levaković). Otsjevši u kući tamošnjeg čauša odmah su kastelanovi sinovi razglasili dolazak čuvenog liječnika, koji je izliječio njihovog oca. Kako se je ondje u to doba nalazio delvinski[225]) beg, koji je došao da podigne 8000 vojnika, sa kojima je htio poći protiv „Cimara"[226]), ovaj je pozvao toga čuvenoga doktora, upitavši

[219]) Antimon, bijel, sjajan, krupnokristalni metal, kovinskog sjaja, vrlo krt. U medicini služi antimonov sulfid kao ekspektorans. Organski spojevi primjenjuju se kao kemoterapijska sredstva kod nekih tropskih bolesti/Enciklopedija Leksikografskog Zavoda 1, 178/.

[220]) Terijak /grč. θηριακόν/, čuveni protuotrov, sastavljen od gotovo 70 raznih dijelova/medju ovima i meso otrovnih zmija/, koji su stari upotrebljavali kao lijek protiv ujeda otrovnih životinja, protivotrov/M. Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, Beograd 1954, 944/.

[221]) Mitridat protivotrov, sredstvo protiv trovanja, lijek koji sadrži opijum i još 54 supstancije, upotrebljava se protiv najraznovrsnijih bolesti, nazvan po pontskom kralju Mitridatu/oko 120. g. pr. n. e./, koji je, da bi se sačuvao od trovanja, privikao svoje tijelo na razne vrste otrova/M. Vujaklija, o. c., 584/.

[222]) Congregatio de Propaganda fide osnovana je 1622. g. sa ciljem da rukovodi radom misionara u čitavom svijetu/O tom gl. opširnije J. Radonić, Rimska kurija..., 27, 28/.

[223]) Ovaj je bio dragoman i njega je Jahja još 1609. uzeo u Anconi /odakle je rodom/ za tumača talijanskog jezika. Tromba je uz to dobro poznavao i grčki i turski jezik, te je sa Jahjom pošao u Firenzu/V. Catualdi, o. c., 50, 512/.

[224]) Gl. RjA II, 430.

[225]) Delvinon, grad u Albaniji/Meyers Lexikon 3, Leipzig[7] 1925, 409/.

[226]) T. j. Kimariota.

ga da li ima kakav lijek protiv „Safrà[227]) e Balgam", vrst stomačne bolesti. Jahja mu odgovori da ima, ali mu ne može dati lijek, jer bi ga dosta promijenio i namučio. No beg mu odgovori da je on navikao trpiti i Jahja preduzme liječenje. Pretrpivši dosta pacijent je bio izliječen i time je porasla vrijednost sretnoga liječnika i njegove medicine, kako kaže naš Levaković. U vezi toga sa sviju strana stali su dolaziti bolesnici, od kojih je siromahe liječio „sultan" badava, a od bogatih je primao lijepe darove i novac. I dok je liječio ovdje tijela, vidio je kako je jednoga dana 75 kršćanskih porodica prešlo na islam, što Levaković popraćuje sa neobično patetičkim riječima. Također je zapazio da Albanci slave svetkovinu nekoga Ivana „Engeoni-"a[228]), kojega su poštovali kao sveca. Dapače su dolazili u crkvu bez razlike toliko kršćani koliko i Turci da cjelivaju relikvije ovoga njihovog sveca. Htijući doznati tko bi to bio, našao je Levaković u „Synaxaro"-u,[229]) napisanom od nekog Metodija, dračkog nadbiskupa[230]) prije 600 godina, na grčkom jeziku (in lingua attica), da je imenovani Ivan „Engeoni" bio knez Konjeva (Cognoua), grada u Rusiji, ne baš osobito daleko udaljenog od Kijeva (Kiouia), te da je došao u pomoć Bugarima i Tribalima,[231]) kada su ratovali protiv Grka. On zavlada predjelom (prouicia) Ovčje polje,[232]) t. j. kako ga prevodi Levaković na talijanski „La Campagna delle pecore", smještenim između Srbije i Bugarske. Zatim postade kršćanin, uzme za ženu sestru kralja Tribala i nakon izvijesnog vremena idući u lov kroz jednu šumu naiđe na križ u jednoj crkvici, gdje je potom zbog pobožnosti često odlazio sa svojim bliskim prijateljima da se moli, posvetivši se duhovnom životu. Budući pak da nije održavao odnose kao ranije sa svojom suprugom, knjeginja, njegova žena, posumnjala je da on nema kakvu priležnicu. Zbog toga se požali svojoj braći,

---

[227]) Safra, muka, zlo, kad čovjeku pozli. Vrst bolesti, kad se komu pozli, bolest oko srca/RjA sv. 60, 463/.

[228]) T. j. Ivana Vladimira, zeta cara Samuila, koji je kao sv. Ivan/Šin Gjon/ čašćen i priznat od pravoslavne crkve u Albaniji napose kada su mu moći prenesene iz Krajine na Skadarskom jezeru u zasebnu crkvu sa manastirom kod Elbasana/o. 1215/, gdje mu je 1381. albanski gospodar Karlo Topija podigao na temeljima starijega novi manastir sa crkvom, a taj postoji još i danas/F. Šišić, Ljetopis popa Dukljanina, SAN, Beograd—Zagreb 1928, 124/.

[229]) Synaxarion ili menäɔn (minäɔ) legendi/K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München[2] 1897, 181/, t. j. liturgijska knjiga istočne crkve, koja sadrži oficije svetaca/Gl. Meyers Lexikon 8, 495/, čiji se život u obliku legende uz to ovdje donaša. Možda je ovaj „Synaxarion" bio baš ona velika knjiga o životu ovoga sveca, koja se je izgubila, kako to navodi zastupnik ohridskog patrijarhe Kozma, kasniji drački mitropolita. On je naime priredio lijepi i kratak sinaksar sv. Ivana Vladimira/Šin Gjona/, čiji je tekst prvi puta štampan u Veneciji 1690. godine. Isto i u t. zv. Ljetopisu popa Dukljanina stoji da se je autor toga djela služio „legendom" /Acta/ blaženoga Vladimira, napisanom iza smrti ovoga kralja, t. j. iza 1016. godine/O tom gl. F. Šišić, Ljetopis..., 122—126/.

No svakako pisac Ljetopisa popa Dukljanina nije poznavao i upotrebio ovaj naš sumnjivi „synaxarion", koga navodi Levaković, a koji bi imao biti po njegovom navodjenju napisan prije 600 godina, t. j. upravo u polovici 11. stoljeća.

[230]) Ovaj pod tim imenom kao drački nadbiskup uopće nije poznat/Gl. D. Farlati—J. Coleti, Illyricum Sacrum VII, Venetiis 1817, 337—384/.

[231]) Novobizantinski naziv za Srbe/K. Jireček—J. Radonić, o. c. I, 64/.

[232]) O toj oblasti ili predjelu gl. opširno S. Stanojević, Narodna Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka III, Zagreb 1928, 171—173.

koji su Ivana iznenada napali u šumi i ubili zajedno sa njegovim drugovima. Toliko bi se u suštini znalo o svojstvu sv. „Engioni"-a piše Levaković.

Onaj pak delvinski beg dao je osam delija[233]) ili brava (braui) „sultanu" da bi ga pratili do Soluna. I tako putujući noću prešao je planine Zeranike,[234]) Prespe[235]) i Reke,[236]) naseljene ratobornim albanskim narodom, i došao u Ohrid, domovinu cara Justinijana.[237]) Otpustivši delije zadrži se u tom prekrasnom gradu i često je išao u šetnju ovim jezerom, koje sasma okružuje Ohrid. Naslađivao se je pastrmama, šaranima (carpiuni), štukama (lucci), jeguljama i drugim ribama. One su se koprcale u jezeru, koje je bilo vrlo prozirno i bistro tako da ako se je bacila unutra jedna aspra,[238]) ona se je vidjela na dnu.[239]) Idući zajedno sa jednom karavanom prošao je kroz „Monaster",[240]) Bitola (Bitolia), „Voderia"[241]) i „Veria",[242]) te je stigao u Solun, gdje se je zadržao nekoliko dana. Zatim se je uputio prema Pirinu (Perin) i u Novakovubrdu[243]) je našao „Slaul"-a,[244]) vojvodu, sina Flore, svoje tete (zia), sa kojim se je upoznao i doznao da su jedni njegovi stari prijatelji već umrli, a drugi da još žive. Ujedno je bio obaviješten da je njegova majka također još živa, te je pošao da ju posjeti, sišavši noću sa Pirina u Nevrokop (Negrocopo). Ondje su oboje proplakali nakon što su se iza toliko godina opet vidjeli i dugo su se razgovarali onu i slijedeću noć. Ostavivši majku u manastiru vrati se u planine. Praćen pak hrabrom mladeži vitezova i juna-

---

233) Turski deli, vojnik u nekoj četi lako oružanih konjanika, kojima se četovodja zove delibaši, kao adjektiv mahnit, hrabar, turski konjanik, lako oružani vojnik, junak/RjA II. 335/.

234) Nepoznat lokalitet u Albaniji.

235) D. Jaranov identificira Prespu sa današnjim Resenom/Karta na Makedonija, Sofija 1933,8/, a u Rječniku JA piše da je Prijespa/Prespa/nekakvo mjesto blizu Ohrida/XI, Zagreb 1935, 934/.

236) Možda mjesto Reka, općina Kruševo, srez Bitola, NRM/Imenik mesta, 374/.

237) Još 4. X. 1646. Jahja, kada je predlagao Levakovića za ohridskog nadbiskupa, istakao je potrebu da se obnovi „ili primato della Giustiniana prima"/J. Radonić, Štamparije...., 66/. Kongregacija za Propagandu vjere prihvatila je pak vjerovanje da je Ohrid rodno mjesto Justinijana I, t. j. da je to Justiniana Prima/J. Radonić, Rimska kurija . . ., 27, 242/. Zato je i razumljivo što 22. II. 1648. papa titulira Levakovića kao nadbiskupa ohridskog „seu Primae Justinianae"/J. Radonić, Štamparije.., 67/. Medjutim danas je sasma jasno da Ohrid nije identičan sa Justinianom Primom, a gdje je ona bila i sada se nezna točno, te se stvaraju svakojaki zaključci, jer je baš Prokopije za razne kombinacije oko ubikacije toga toponima kao izvor dosta izdašan/Vizantinski izvori za istoriju Jugoslavije I, SAN, Posebna izdanja vizantološkog instituta 3, Beograd 1955, 54, 55 i bilj. 118/.

238) Naziv za turski sitni srebreni novac/Enciklopedija Jugoslavije, 1, 219/.

239) KAS-Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 96a—98a.

240) G. Elezović identificira Bitola sa Manastir, koji naziv stavlja u zagradu, kada govori o Bitoli. Inače se u turskim kronikama piše „Manastirde", što je Elezoviću svakako Bitola/Gl. Elezović, Turski spomenici I/1, 8, bilj. 1, 9, 738/. Prof. A. Urošević piše da je drugo ime Bitola Monastir/Toli ili Toli-Manastir/, kojim su ga Turci nazivali/Enciklopedija Jugoslavije 1, 587/. Medjutim u ovom tekstu Levaković odjelito navodi Manastir i Bitola.

241) To je Voden u Egejskoj Makedoniji.

242) Werria/Veria, turski Karaferia/je grad na pruzi Solun—Monastir/Meyers Lexikon 12, 1294/ t. j. u Egejskoj Makedoniji.

243) „Nouacouobardo" u Levakovićom tekstu u KAS-u/Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 98a/, a u onom u Catualdi-a/o. c., 472/ stoji „Nouocouobardo".

244) Catualdi donaša „Maul"/o. c., 472/.

ka[245]) išao je sad na „Monte di Dio", sad na Vitoš[246]) ili pak Rodope, čas u Razlog[247]) i čas na Novakovobrdo,[248]) posjećujući one stare prijatelje, koji su ostali živi i sklapajući prijateljstva sa novim vojvodama.[249]) On im je pripovjedao o svome uzaludnom naporu, učinjenom za njihovo oslobođenje sa tolikim znojem, mukama, patnjama, opasnostima i izdacima za toliko godina. Tada je od njih čuo nove načine tiranije, pronađene od Turaka nakon što je Ibrahim[250]) počeo vladati, da se imaju plaćati dvostruki harači ili pak danci, ili „Muchiore "ili pak pomoći, te „giuua", neka vrst nameta[251]) od 4 do 8 reala[252]) da se plate, kada kršćani ulaze u kakav grad. Nadalje je čuo od njih za grabež djevojaka, tih žrtava odurne požude kao i za druge rabote (angarie), zbog kojih su oni natjerani da se Turcima svete i da ubijaju svakoga onoga, koji ide preko puteva planina, i to naročito onda, kada se gore obuku u zeleno, kako to kaže Leváković. I da tu nijesu kadije pronašle martoloze[253]) (Martolossi),[254]) koji su vojnici pod kršćanskim vojvodama,[255]) da paze na tjesnace, klisure[256]) (Clissure) i ugrožene položaje, ne bi se moglo ići po ovoj zemlji. Ovi su martolozi u velikom mnoštvu raštrkani po raznim mjestima, te premda su sa njima neki Turci, oni su ipak pod kršćanskim starješinama.[257]) Naoružani su sa dobrim puškama i imaju

---

[245]) „. . braua giouentù de Vitezi e Junazzi". O izrazu „vitez" gl. I. Broz-Iveković, o. c. II, 722, a za onaj „junak" RjA IV, Zagreb 1892—1897, 681, 682. Inače Levakovićev tekst u Catualdi-a/o. c., 472/nema ove nazive.

[246]) Ovu planinu nema Levakovićev tekst u Catualdi-a/o. c., 472/.

[247]) Grad u Pirinskoj Makedoniji.

[248]) Levakovićev tekst u KAS-u/Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 98a/ima „Nouakouobardo", a onaj u Catualdi-a/o. c., 472/„Nouocouobardo".

[249]) Dovde imaju sličan tekst i KAS/Ostavština. . . —Ormar B, br. 528, str. 98a/i V. Catualdi/o. c., 472/.

[250]) Sultan od 1640. do 1648. godine/V. Catualdi, o. c., 289/. Za njegovog sina se je o.1645. g. stao izdavati jedan zapadnjački pustolov obučen kao dominikanac i zato je bio poznat u Evropi kao „Padre Ottomano". Ovoga su pustolova evropski historijski pisci pretvorili u turskog princa i čak je Ottaviano Bulgarini sastavio njegova „Vita del P. M. E. Domenico di S. Tomaso detto primo Sultan Osman Ottomano figlio d'Ibraim Imp. dei Turchi" u 10 knjiga/J. von Hammer, o. c., III, Pesth[2] 1835, 258/.

[251]) O plaćanju poreza gl. Historija naroda Jugoslavije II, 29—35. Inače izrazi „Muchiore" i „giuua", koji označuju vrst poreza, su nepoznati.

[252]) Španjolski srebreni novac /Meyers Lexikon 9, 1648/.

[253]) Martolozi su pripadali boračkoj vojsci, veći dio plaćeničkoj, a manji je imao slobodne baštine. Kao plaćeničke čete u tvrdjavama služiti su i martolozi, vojnički red u XVI. popunjen većinom kršćanima. Služili su i kao graničarska vojska i šajkaši na Dunavu i njegovin pritocima /Gl. Historija naroda Jugoslavije II, 27, 28/. Značenje im je vojnik pješak u turskoj vojsci ili uopće hajduk /Rj A VI, Zagreb 1904—1910, 491/.

[254]) Dovde ima samo KAS /Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 99/.

[255]) O tom gl. tumačenje u Historija naroda Jugoslavije II, 28.

[256]) Klisura od grč. κλεἰσουρα, grad, tvrdjava ili uopće zatvoreno mjesto, klanac, ždrijelo /RJA V, 81/. Rimljani su uveli ime claustra ili clausura, koje su provincijalci promijenili u klisura. Riječ klisura u 6. stoljeću je Bizantincima sasma obična i nju su prihvatili doseljeni Slaveni. Turci zovu klanac derbend ili boghaz /K. Jireček, Vojna cesta od Beograda za Carigrad i balkanski klanci, Zbornik Konstantina Jirečeka I, SAN, Posebna izdanja CCCXXVI, Beograd 1959, 169/. Na teško prolaznim planinskim putevima i klancima o sigurnost putova i prijelaza putnika i vojske brinule su se derbendžije, koje se imale neke povlastice u plaćanju poreza i davanju feudalnih podavanja, a za svoju službu bile su oslobodjene nameta i tlake /Historija naroda Jugoslavije II, 28/.

[257]) Gl. o tom Historija naroda Jugoslavile II, 28.

pravo da hvataju i ubijaju zločince. „Sultan" je uspio da se upozna sa „Martolosbasci",[258]) t. j. sa starješinama navedenih martoloza i da bi se mogao kretati sigurno i bez da pobuđuje sumnju obukao se je u bugarskog svećenika[259]) sa svojom „Clascianico"[260]) i opancima (Opanzi) ili „scarpe di corda", kako to prevodi Levaković na talijanski. Vodeći pak sa sobom mazgića (un muletto) i dječaka, koji ga je služio, a uzevši još i svoje kutije sa lijekovima i molitvenim predmetima, donesenim iz Rima, sišao je u ravnice i išao od mjesta do mjesta, gdje mu se je reklo da se nalaze martolozi, nazivajući se pop Mitro, vrač (Mitro Vracs)[261]), t. j. „Pre Demetrio Medico", kako to piše Levaković. Tom prilikom je širio glas da liječi zbog milosrđa, te bi otsjedao u kući siromaha i tada bi popovima (Preti) i vojvodama poklanjao Bogorodičine sličice (alli figliolini delle Madonine), a vrlo bistrim svećenicima knjižice P. Rudinea, štampane na grčkom narodnom jeziku od S. Kongregacije de Propaganda fide, koje su im bile vrlo mile i izgledale kao blago, palo sa neba, kako to patetički piše Levaković. Raspravljao je o duhovnim stvarima, o vječnom životu, o božjim zapovjedima, paklu i kršćanskoj nauci, darivajući primjerke takvog sadržaja djeci, koja su znala čitati i opominjući da ih čitaju sa pažnjom radi sebe i drugih. Nije uzimao ni od koga ništa za sebe nego samo ono malo što je jeo on, njegov dječak i mazgić, a pošto nije htio novaca, dobio je ime da je on svećenik Bezsrebrenić (Bezsrebrenich), t. j. koji liječi bez para (il Danaro), kako su to nekoć radili slavni sveci Kuzma i Damjan nadodaje Levaković. Često puta je čuo Jahja da između sebe govori stanovništvo (i popoli): „Tako mi Boga sfet yes tay Pop", t. j. „Si Dio mi guardi, questo Prete è un'Santo", kako to prevodi na talijanski Levaković, te se je sa jedne strane u svome srcu „sultan" potsmjehivao naivnosti naroda, a sa druge strane je bio zbunjen izvjesnim izljevima toga istoga naroda prema Bogu, što je ukazivalo da bi se sa lakoćom moglo predobiti ove duše, ako bi tamo pošli nesebični redovnici, koji bi poznavali njihov jezik i običaje piše Levaković. Zatim nadopisuje isti Levaković kako je žalosno da se narod tako poslušan i toliko postojan u Kristovom zakonu ostavlja ovako potonuo u neukosti pod jarmom bezbožnih Muhamedanaca. Često je puta Jahja sretao „Vuhui"[262]) ili razbojnike (assassini), kojima je čim su mu došli ususret odmah pružio križić (una Crocetta) sa Blagoslovljenjem (con il Blagoslovenie) t. j. „Benedittione", kako to prikazuje Levaković. Kada su mu oni htjeli dati aspre, nije ih htio uzeti govoreći da se je zavjetovao da ide kao hodočasnik i da liječi za ljubav božju. Da ne bi bio povrijeđen prolazeći klisure, gdje je znao da su bili razbojnici (ladri), stao bi pjevati na slavenskom (in Slavo) Blažen muž (Blaxen mux), Beatus vir ili Dostojna si Bogorodice (Dostojna si Bogorodicze), Digna es Deigenetrix

---

[258]) „Martolosbasci" /KAS—Ostavština...—Ormar B, br. 528, str. 99/, a Levakovićev tekst u Catualdi—a /o.c., 473/ ima „Martolossibasià". Inače G. Elezović ne pozna ovo zvanje.

[259]) Dovde ima uz KAS /Ostavština...—Ormar B, br, 528, str, 99/ i Catualdi/.c., 472/, kod kojega je nešto izmiješan Levakovićev tekst.

[260]) Klašanik, neko odijelo /Gl. RjA V, 41/.

[261]) Interesantno je da se iznad Melnika nalazi mjesto sv. Vrač.

[262]) T.J. hajduke /o njima gl. opširno R. Samardžić, Hajduci, Enciklopedija Jugoslavije 3, 652—654/.

i činio metanije ničice (facendo Metanije in terra)[263]) na grčkom, te je prolazio sigurno. Kada su ga ovi pitali da li je grijeh ubijati Turke, on im je odgovarao neka ih ubijaju kolikogod mogu a nije im objasnio da li je to grijeh ili nije. Prolazeći blizu Kratova bio je uhvaćen od „srpskih razbojnika" (Assassini Serbli) i doveden harambaši[264]) (dal Harambasci) na jedan brijeg, gdje je bilo 86 vojnika, dobro discipliniranih. Kada je zapitan što je činio i zašto ide preko ovih planina, odgovorio je da je bugarski svećenik (Prete Bulgaro) i da putuje liječeći za ljubav božju. Tada ga je zamolio ovaj harambaša, koji se je zvao Đorđe (Giorgio), da mu učini ljubav te da pođe u pohode na drugu klisuru kod njegovog kuma (Compare), koji je bio njegov glavni neprijatelj i da nastoji da ih izmiri. „Sultan" je pošao onamo i pronašao ga. Taj čovjek je bio strašan po izgledu, velik i vrlo snažan, kakvoga je rijetko u svome životu vidio Jahja. Imao je 160 Srba (Serbliani) dobro discipliniranih. I dok je počeo pregovarati u miru, najedanput je došao onaj vojvoda Đorđe, koji je poslao „sultana" da moli za izmirenje Magarliju (Magarlia), koji je takav nadimak imao, što znači magarčina (Asinario). Đorđe je vikao već iz daljine: pomirimo se, molim Te za ljubav božju, kako Te je nagovarao ovaj sveti pop (Popo), te je kleknuo na zemlju, držeći u ruci svoju bradu. Čim je ovo čuo Magarlija, sav bijesan uputi se prema Đorđu, a ovaj bježeći govorio je: Prosti mi kume (Prosti mi kume, Perdonatemi Compare). Najposlije, budući da je Đorđe dio i suviše hitar, Magarlija ga nije mogao dostići. Ali je zato iz daljine bacio sjekiru i pogodio ga u jednu nogu, zbog čega je Đorđe pao na zemlju naslonivši se na svoje koplje. Kada je do njega stigao Magarlija htjede da mu odrubi glavu, Đorđe mu zabode koplje u trbuh, te su tako ranjeni obojica. Tada su ovamo došli vojnici i oni uzeše svaki svoga ranjenoga vojvodu. Nato Đorđe ponovno pošalje „sultana" da Magarliju moli za oproštenje i mir. Jahja je našao Magarliju kako si sam sašiva svoj trbuh. I dok je sa njime pregovarao o miru, ovaj je zviždio i tresući glavom se smijao i na kraju je rekao: Vi mi želite dobro, ali ja Vas neću poslušati, te je malo zatim umro a da se nije pomirio sa svojim kumom. Zatim su se ujedinili svi vojnici od jednoga i drugoga starješine, te izabrali za svoga vojvodu Đorđa, koga je liječio i izliječio „sultan" sa mekotom kruha (la mollica del pane), umočenog u crveno vino i stavljenog u samu ranu, te sa travom, zvanom konjski rep (la coda di cauallo). Nakon što je ozdravio, Đorđe je pošao da nagradi Jahju i uništi cijelo tursko selo, koje se je drsko ponijelo, kada je tuda svećenik Mitar (Prete Mitro) prolazio, te poubija ondje sve. Tada se je „sultan" pokazao vrlo oštrouman. Kada su ga vojnici molili da blagoslovi vodu, on se nije htio šaliti sa Bogom, kako piše Levaković, te se je izvinio da to ne može učiniti, jer ga je vladika ili episkop (vescouo) suspendirao. Naime on je uzeo drugu ženu, kada mu je prva umrla, i zato je bio raspop, koji nije mogao vršiti svećeničku službu. S ovim odgovorom ti vojnici su se zadovoljili. „Sultan" se je sa Đorđem uvelike sprijateljio i hrabrio ga je da će brzo biti oslobođeni od turskoga ropstva.

[263]) To se je zvalo na grčkom βάλλειν μέτανοιαν, a srpski u tipicima metanija. Naime ničice se je padalo na zemlju u tri navrata: prvo koljena, na ruke i konačno se čelom dodirivalo tlo /K. Jireček—J. Radonić, o.c. II, 272, bilj. 98/.

[264]) T.j. hajdučki poglavica /Gl. opširno RjA III, 570, 571/.

Đorđe je bio visoka stasa, suhonjav, okretan i vrlo bistra glava. Govorio je turski, bugarski i grčki. Skakao je iznad dva konja, postavljena u red, prelazeći sa jedne strane na drugu. Jahja se je kod njega zadržavao nekoliko nedelja i jednoga dana idući sa njim u jedno veliko selo (villa grossa) namjerili su se kako se upravo seljaci spremaju da spale vampira (un Vapir). Levaković piše da Turci i Srbi zovu vampir, dok Grci „βρουκόλακκας," o kome govori i sv. Bazilije. Bosanci kažu „Cudlak", Bugari „Tenacz", a Hrvati Vukodlak.[265]) Ako se ne varam, nadodaje Levaković, Talijani ih nazivaju „Lupi manari". Ovi su vukodlaci osuđeni na pakao, od kojih su mnogi u razna vremena zapaženi i vidjeni u prekomorskim krajevima, tvrdi Levaković. Historija ovih vukodlaka sastoji se po Levakoviću u ovome. Kada netko umre, najčešće se sahranjuje u ravnicama. Poslije sahrane čuje se buka u kućama njegovih rođaka a zemljom se pronosi glas: Pronašle su se mrtve osobe, naprasno preminule i to za vrijeme spavanja u noći. Pronašla su se pokvarena i urečena stvorenja. Uz ove znakove pronese se glas da u zemlji leži vampir ili „tenac" (il Vapir overo Tenacz) i da bi ga se pronašlo, skupi se čitav svijet, koji uhvati crnoga pastuha i odvodi ga skorašnjim grobovima. Konj pak slijedi one, koji ga vode, te prelazi preko grobova bez ikakve kretnje. Ali kada stigne do groba onoga prokletnika (ne tražim sada, kaže Levaković, uzrok, pišem čistu činjenicu) odmah konj zahrže, udari sa nogom po zemlji i uzvitla prašinu. Ovdje se zaustave i otkriju mrtvaca, stojeći naokolo sve veliko i malo i držeći u ruci lisnatu grančicu-hvoju (una prasca) ispred lica, jer kažu da vampir pretvoren u muhu izlazi iz tijela mrtvaca i koga takne u obraz ova muha taj će iza smrti postati također vampir. Zapalivši veliku vatru bacili su u nju onoga mrtvaca i spališe ga, te tako prestade zlo i glasovi se više nijesu čuli. Drugi prije nego li su lješinu spalili, proboli su je sa kolcem od bijele drače (un palo della spina bianca) i odatle izlazi i mnoštvo krvi i strašan glas kao rikanje ranjenog vola. Mogao bi, piše Levaković, navesti mnogo slučajeva, što sam vidio ili čuo. Napose, kada je učio u Varaždinu 1614. godine, slučajno je pronađen jedan vampir, koji je sahranjen prije mnogo godina. Kada je stavljen u grob, bio je bez brade, a kada je otkopan, imao je bradu sve do pasa, što je izazvalo čuđenje sviju onih, koji su vidjeli kako ga se sahranjuje. Nalazio se je u drvenom kovčegu, kako se običavaju sahranjivati svi mrtvaci u Hrvatskoj i Slavoniji, a bio je čitav i crven u licu. Drugi slučaj se je dogodio u franjevačkom samostanu u Bosni, gdje je jedan redovnik zaspao ispred crkvenih vratiju. Tada je tu došao vukodlak ili vampir, koji je na njega navalio i borio se sa njime dugo i sve dotle, dok se nije čuo glas franjevaca, koji su dotrčali i našli siromašnog fratra svega krvavog i uništenog. Tada je ono tijelo dignuto i spaljeno. Dovoljno je ovo onima, koji bi htjeli znati istinu, kaže dalje Levaković, jer ima ljudi, koji samo ono što vide vjeruju; on pak ne nastoji da ih ubjeđuje. Njemu se čini zgodno da ovdje umetne i onaj kuriozitet, kako se priča o Nereidama, nađenim u ušću Dunava, sa istom onom slobodom, sa kojom Sveti Jeronim

---

[265]) Zadarski ljetopisac Pavao Pavlović priča potanko o vukodlaku, koji se je 1403. godine pojavio na otoku Pašmanu /Vj. Klaić, Povjest Hrvata II/1, Zagreb 1900, 312/. Inače o vjerovanju u vukodlake, vampire ili tence gl. kod B. Drobnjaković, Etnologija naroda Jugoslavije I, Beograd 1960 /Univerzitet u Beogradu/, 253—254.

priča slučaj satira u životu sv. Antonija, i sa kojom je pisao toliko puta Plutarh u životu slavnih ljudi, i Kvint Kurcije u Životu Aleksandra Velikoga. Levaković je svijestan da ova stvar nije ona, koja pripada pothvatu Jahje. Ali on zna ujedno da je Bog, koji je namijenio „sultanu" carstvo, ne bez razloga učinio da Jahja još vidi i ovaj slučaj. Oni, koji se ovome smiju i drže da je to izmišljotina, želio bi Levaković da ga pouče što su more (zlodusi) i vampiri i želio bi ujedno da mu objasne, što su vukodlaci (Lupi manari). Našavši se Jahja sa već navedenom vojvodom na mjestu, gdje je bio spaljen vampir, u vezi toga nastao je razgovor o strahu, koji drži ljude, jer se nekoliko dana nitko ne usuđuje da prođe pored groba, odakle je ovaj iskopan. Dok se je o tome govorilo, jedan hrabri mladić rekao je vojvodi da on ne haje za vampira i da će poći one iste noći da spava u onom grobu, odakle je vampir bio uklonjen. Da će ovo učiniti okladio se je za „una ferezia"[266]). Zatim je dobri Vukan,[267]) kako je bilo ime mladiću, izjeo koprive, kuhane u čorbi sa malo soli, i pogaču (pogacia), zbog održavanje korizmenog posta adventa, na koji su pazili Bugari, te se je zaputio da prenoći u onom grobu, gdje ga je rano ujutro našao vojvoda zamotanog u svoje „apance"[268]) da još spava i digne ga. Na to ovaj skoči veseo i „sultan" mu dade piti iz zdjelice rakiju (d'acqua di uita).[269])

Tako je dovršio Jahja obilazak među martolozima, sa kojima se je družio od početka septembra pa skoro sve do Božića[270]), i prokrstario pljačkajući Xanti,[271]) Pešteru (Pestera),[272]) Engiomurgina,[273]) Filipe,[274]) Drama,[275]) Caualla,[276]) Amfipoli,[277]) Zichne,[278]) Seras,[279]) Ezoua,[280]) Mocragna,[281])

---

[266]) Feredža, tur. feragé, gornja haljina u Turkinja; gdjegdje znači: kabanicu ili haljinu uopće /RjA III, 49/.

[267]) U prepisu teksta, koji se nalazi u Arhivu Jug. Akademije, stoji krivo napisano „Valcano",dok u Levakovićevom tekstu u KAS—u piše jasno „Vukan".

[268]) Neka vrst odječe.

[269]) KAS—Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 99—102.

[270]) Samo ovaj pasus ima uz KAS /Ostavština.../, str. 102/ i Levakovićev tekst u Catualdi-a/o.c., 473/.

[271]) Grad u Traciji na pruzi Dedeagač—Solun /gl. Meyers Lexikon 12, 1633/.

[272]) T.j. Pešćera, mjesto u današnjoj Bugarskoj.

[273]) Valjda Gumuldšćina /grčki Komotini/, grad nedaleko Egejskog mora, na pruzi Istambul—Solun/Meyers Lexikon 5, 807/.

[274]) T.j. Philippi /grčki Philippoi/, grad na granici Trakije /Meyers Lexikon 9, 780/.

[275]) Grad u Egejskoj Makedoniji na puzi Solun—Dedeagač /Meyers Lexikon 3, 972/.

[276]) Kavala, grad u Zapadnoj Traciji na obali Egejskog mora, nasuprot otoku Tasosu /Meyers Lexikon 6, 1171/.

[277]) Amphipolis, nekoć grad u istočnim dijelu Egejske Makedonije na rijeci Strumi. Njegovi ostaci su sačuvani kod Neohori-a /Meyers Lexikon 1, 509/.

[278]) T.j. Nea Zihna /Ziljanovo/, mjesto u Egejskoj Makedoniji.

[279]) T.j. Seres /Sirrhai/, grad u Egejskoj Makedoniji /Meyers Lexikon 11, Leipzig' 1929, 147/.

[280]) Možda Ezi-ova-Neroplanana.

[281]) Možda lokalitet Mokra /Mukroš/ iznad Drame ili Mokreni—Variko.

Strebernik,[282]) Redina,[283]) Galaticza,[284]) Socho,[285]) Stefagna,[286]) Negritta,[287]) Rupel,[288]) Valauista,[289]) Polianina,[290]) Petra,[291]) Vodona,[292]) Bitola, Stibagno,[293]) Zegligouo,[294]) Oucepoglie, Scopia, Peki,[295]) Jacouizza,[296]) Bucitir,[297]) Mitrouizza,[298]) Cacianik,[299]) Bristina,[300]) Janouo,[301]) Nouobardo, Nissa,[302]) Tiquese,[303]) Strumizza,[304]) Duknizza,[305]) Sirbenouo, Rauanizza,[306]) Nouoselo,[307]) Piauizza, Negrita, Katraina, Cosciara,[308]) Izuor,[309]) Stelar, Gumat, Cosizza,[310]) Zlatnauoda, Rasenizza, Sosna, Xutauoda, Suhacoza, Staroto, Gerano, Golemareca,[311]) Mariscizza i Zaboklizza.

Približavao se je Božić i počela je vrlo ljuta zima, toliko velika da se je jedne noći smrzao Dunav.[312]) Zbog toga se je „sultan" vratio u Pirin[313]) (Perin)[314]), te je namjeravao da prezimi u metohiji kaluđera, preko čijeg imena je prešao Leváković, kako izričito naglašuje, zbog pravoga razloga. Ondje[315]) su došli sinovi već imenovane Flore, njegove tetke (zia), sa kojima

---

282) Možda Srebreni—Asprogija.

283) Možda Retini—Riakion.

284) Možda Galatia—Čorb ili pak Galatas—Kadinovo.

285) T.j. Sokhos /Suho/ kraj jezera Mavrova u Egejskoj Makedoniji.

286) T. j. Stefanija /Lefkohori/ ispod Kukuša u Egejskoj Makedoniji.

287) T.j. Nigrita, mjesto iznad Suhog.

288) Rupel /Klidi/, mjesto blizu Petriča u Pirinskoj Makedoniji.

289) T.j. Valovišta /Sidrokastron, Demir—Hisar/, grad na Krušovičkoj rijeci, a iznad Seresa u Egejskoj Makedoniji.

290) Možda Poljani—Polikarpi ili po mišljenju prof. Lj. Lapea Poljana /vjerovatno Dojran/.

291) Možda Petrias—Kamenik.

292) T. j. Voden /Vodena, Edessa/ u Egejskoj Makedoniji /Meyers Lexikon 12, 1507/.

293) Možda Sibagno, po Jaranovu današnji Ćustendil /D. Jaranov, o.c., 9/.

294) T.j. Žegligovo, predio oko Kumanova /o tom detaljno gl. St. Stanojević, Narodna Enciklopedija... I (ćir.), 730/.

295) U prepisu teksta u AJA krivo piše „Petci", t.j. Peć.

296) U istom tom prepisu krivo stoji „Jaccouirza". Jakovica je lokalitet u Ivanjgradskom srezu u Crnoj Gori /Imenik mesta.., 207/.

297) T.j. Vučitrn, srez Kos. Mitrovica /NRS/.

298) T.j. Kosovska Mitrovica.

299) T. j. Kačanik, srez Priština.

300) Priština.

301) T.j. Janjevo, srez Priština.

302) Niš.

303) T.j. Tikveš (NRM).

304) Strumica.

305) Možda Dupnica u Pirinskoj Makedoniji.

306) Mjesto u srezu Kraljevo /Imenik.., 371/.

307) Novoselo, srez Kraljevo /Imenik.., 309/.

308) Košara, srez Peć /Imenik.., 237/.

309) Izvor. Ovakvih se više istoimenih lokaliteta nalazi i u Srbiji i u Makedoniji /Imenik.., 205/.

310) Kozica, lokalitet u okolici Kičeva /Imenik.., 240/.

311) Ima Golema Rečica, općina Tetovo /Imenik.., 169/.

312) KAS—Ostavština J. Luciusa—Ormar M, br. 528, str. 102, 102a.

313) KAS—Ostavština..., 102a; V. Catualdi, o. c., 473.

314) Levakovićev tekst u Catualdia /o. c., 473/ ima „Cerca", što Catualdi stavlja u zagradu kao "/Perizza?/", a na str. 256 piše „Perim". Levakovićev tekst pak u KAS-u ima „Perin" /str. 102a/ i to je dakle Pirin.

315) Ovaj tekst, uglavnom isti, ima opet i Catualdi /o.c., 473/.

se je zabavljao čitajući Leontija Antiohijskog, vrlo starog pisca, Sinesija Carigradskog, Gabrijela Smirneo-a, Petra Buchali-a[316]) Solunskoga (Tessalonicense) i nekih drugih rukopisa, koje je kupio za 1000 aspri u jednom takvom redovničkom (kaluđerskom) manastiru. Kada je prošla zima, čuo je da Turci kane ići protiv Maltežana, o čemu je slušao više puta od vojvoda, koji su došli da ga potraže. No on u to nije vjerovao sve dok nije ovamo došao bugarski pop iz Carigrada. Od njega je čuo da su Maltežani zarobili sultaniju i veliko blago, koje je jedan eunuh nosio u Meku, te da je zbog toga sultan (il gran Turco)[315]) okupio galije i naredio da se svi pripreme za rat. Poslije mu je jedan drugi vojvoda doveo 4 kapidžije[317]) — izaslanike,[318]) od kojih je razabrao bolje planove Turaka. Vojvode su ove kapidžije bacili u neku provaliju. Dan za danom[319]) dolazili su mnogi mladi vojvode, koji su znali za ugovore, koje je „sultan" sklopio sa njihovim očevima, te su sa njime obnavljali prijateljstvo i one iste ugovore svojih otaca. Dapače je stigao i nastariji sin Flore, njegove tetke, sa viješću da je „sultanova" majka, nazvana kao kaluđerica Elizabeta, umrla 14. III. 1645.[320]) u dobi od 82 godine,[321]) živeći kao monahinja 50 godina. Naime toliko je godina prošlo od njezina bijega[319]) kaže Leваković pod naslovom „Ide za Carigrad, ali radi beglerbega Grčke se vraća u Solun"[322]) (Va per Constantinopoli, e per causa di Beglerbei della Grecia ritorna in Tessalonica). Levaković još opisuje kako se je Jahja, pošto se posavjetovao s onim vojvodama, odlučio da pođe u Carigrad da se lično obavijesti o namjerama onoga tirana (t. j. sultana) i obukavši se u spahiju sa dobrim konjem i slugom stigao je u „Vasilachi"[323]) pod imenom „Delli[324]) Peruana"[325]) i posvuda kudagod je prolazio smatran je za

---

[316]) Levaković u izdanju Catualdia /o.c., 473/ piše: Ruscali.

[317]) Ouapigý /Turs./, vratar /RjA IV, 843/.

[318]) Levaković u izdanju Catualdia /o.c., 473/: „Capiggi ligati", a Levakovićev tekst u KAS-u /str. 102a/ ima „capigi Legati".

[319]) Ovo isto ima i u Catualdiu /o.c., 473/.

[320]) Prvo je bilo u tekstu napisano: 1646, a onda je onaj zadnji broj 6 pretvoren u 5/Gl. KAS—Ostavština J. Luciusa—Ormar B, br. 528, str. 102a/.

[321]) Levaković u izdanju Catualdia /o.c., 473/: 72. Catualdi pak uz ove godine stavlja „?" i kaže da se to ne slaže, jer bi Jahjina majka morala imati 69, a ne 72 godine. Medjutim mi imamo naznačene čak 82 godine, a te bi godine ova kaludjerica imala istom 1658., a ne čak ni 1646. godine, kada je Levaković pisao ovaj svoj spis. Još nešto. U Levakovićevom tekstu u KAS-u /str. 112a/ stoji iza 82 godine prekrižen tekst, koji donosimo u prevodu i on glasi: „...kako piše sultan /t.j. da je imala 82 godine Jahjina majka/, ali ja /t.j. Levaković/ sam pronašao da je imala po svoj prilici 80 godina". Po izjavi pak samoga Jahje, koji je preslušavan na vojvodskom dvoru u Firenzi 20.IV.1609., njegova je majka tada imala oko 42 godine /K. Horvat, Nekoliko..., XV, 181/, što bi značilo da je 1645. bila stara 78 ili 79 godina!

[322]) Da je onamo pošao, to nam potvrdjuje i dosta konfuzno pismo Marka Turkomoro-a, službenika „sultana Jahje", iz Kratova od 20.X.1645 godine. U istom tom listu ovaj upozorava papu na turske ratne priprave i opasnost za sam Rim /Arhiv de Propagande Fide—Graecia t. 3, ad 1648—288, str. 542, 542-a — copia discifrata, Kratovo 20.X.1645/.

[323]) Možda: Vasiliast—Zagoričani ili pak Vasiludi—Leveni.

[324]) Deli znači hrabar, neustrašiv, a pridijeva se obično muškim imenima /RjA II, 334/.

[325]) Prvan, lično muško ime /RjA sv. 53, Zagreb 1952, 540/.

kesedžiju[326]) (per Kesegia).[327]) Sa ovim se završava Luciusov prepis ovoga Levakovićeva rukopisa. Po Marešu i Catualdiju „sultan" je stigao u junu 1645. u Carigrad, gdje je ostao do 25. X. iste godine. Odavle je otišao opet u Poljsku (u Krakov), a onda preko Beča je došao u Murau (Štajerska) na posjed onoga grofa Schwarzenberga (decembar 1645), sa kojim je razgovarao glede turskih ratnih priprema pod imenom „knez Crne Gore" (il Conte di Montenegro),[328]) obečavajući mu po starom običaju sa svoje strane vojnike. U januaru 1646.[329]) odavle je otputovao Jahja u Italiju,[330]) gdje pokušava preko svoga prijatelja dra Pierucci-a da stupi u vezu sa mletačkom republikom, koja je o njemu i njegovoj dotadašnjoj djelatnosti raspravljala u svome vijeću u martu 1646. godine. Tom prilikom je izvješteno da se on naziva „Conte Alessandro di Montenegro", da se smatra sinom sultana, da je proputovao mnoge krajeve svijeta, da zna mnogo jezika i da je vrlo dobro upućen n turske poslove.[331])

7.

Boraveći u Italiji Jahja je 4. X. 1646. uputio iz mjesta Jesi (grada u pokrajini Anconi) pismo Propagandi fide nazivajući se „sultan Jachia, principe cattolico casa Ottomana legittimo successore dell' Impero Orientale de Turchi, servo di Giesu Christo e figlio humilissimo della S. Sede apostolica e del Santissimo Padre Papa Innocentio". U njemu je naveo kako se već 50 godina potuca po svijetu uz hiljadu opasnosti, te da sada neće govoriti o svome pothvatu nego o tome što je 1644. godine vidio u Albaniji, kako su brojne kršćanske porodice prelazile na islam. Prolazeći pak albanska brda za Zaranicu, Prespu i Reku (Reca) našao je mnoga sela, nastanjena Klementima, Pulatima[332]) i Dukadjinima, da su bez svećenika, a da samo rijetko ovamo ponekad dođe franjevac. Zatim opisuje koliko je u drugim mjestima prešlo na islam katolika (Ridna superiore, et inferiore,Serochi, Reci, Gibai, Dibra superiore et inferiore, Valle di Valca, li 3/m discosta da Ochrida, Basto due millia distante dalla sudetta citta). Svi ovi imaju samo 2 stara svećenika i slabo pismena. Još očajnije stanje iznaša Jahja u drugim mjestima (Xanti, Pestera, Giomurgina, Filippe, Drama, Cavalla, Amfipoli, Zichova, Seras, Esosia(?), Mocragna, Strabernik, Redina, Galatizza, Socho,

---

[326]) Kešedžija, turski hajduk na konju. Od turskog kasigi, kradikesa /Gl. opširnije RjA IV, 939/.

[327]) KAS—Ostavština J. Luciusa—Ormar B. br. 528.

[328]) I sam papa Inocent X pišući Jahji 25.II.1646. titulira ga sa „Alexandro co. Montis Nigri" /V. Catualdi, o. c., 570/.

[329]) F. Mareš, o. c., 295, 296; V. Catualdi o. c., 258—260.

[330]) Levaković motivira, kako se to to vidi iz njegovog teksta u Catualdia /o. c., 476/, zašto se je „sultan" vratio u Italiju i kako je dr. Mihael Pierucci, koji je bio upućen u njegove planove i bio njegov opunomoćenik, predložio mletačkoj republici pogodnu priliku u pogledu Jahjinog poduzeća. Na to je senat naredio da mu se piše da će biti primljen i lijepo pogošćen u Veneciji, kamo je „sultan" nepoznat stigao. Sa time završava Levaković svoj spis po Catualdiu.

[331]) V. Catualdi, o. c., 260, 261, 540, 541.

[332]) Pulati, albansko pleme i njegova je zemlja bila u planinama izmedju Prizrena, Zete i Skadra /RjA sv. 53, 643/.

Stefagna, Negritta, Valauista, Polianina, Petra, Vodena, Bitolia, Stibagna, Xegligouo, Cucepoglie, Scopia, Pechi, Jacovizza, Novobardo, Nise, Tiquese, Strumizza, Dubnizza, Sirbenouo, Rauuizza, Nouoselo, Piauizza, Negrissa, Catraina, Cosciara, Izuor, Stelar, Gumet, Cosizze, Zlatnauoda, Koseuizza, Sosna, Xutauoda, Suhacozza, Starotto, Cerano, Golemareca, Marisizza, Zaboklizza i t. d.), što je i u drugom svome pismu potanko već opisao. Jahja je sada samo u dilemi .Naime on nezna da li treba ove stanovnike zvati nekatolicima ili kršćanima, jer su većina osim nekih staraca nekršteni i nemaju ni svećenika ni franjevca, te samo neki ponekad idu u Sofiju ili u Novobrdo, gdje su svećenici, na misu ili ispovijed. Inače svi vjeruju i priznaju članke katoličke vjere, jer je on sam dječake ispitivao kršićanski nauk, preveden na „ilirski" (lingua illirica) od fra Rafaela Levakovića (P. Fra Raffaele Croato), koji ga je i štampao ćirilicom (con carattere serviano). Kada im je čitao iz njega, sakupile su se ne samo žene nego i ljudi i slušali ga sa sklopljenim rukama, kako priča Jahja, koji nadodaje da su ove duše (anime) raštrkane od medja Albanije do Moreje, od Soluna do Sofije, po Makedoniji i Traciji i po staroj Dardaniji, i svi govore slavenski (la lingua slava), osjećajući se većinom bugarske narodnosti (della natione Bulgara), naroda hrabrog i srčanog. Tu su mnoge kuće napustile latinski obred (il rito latino) i prešle na grčki, jer nemaju svećenike. Zbog toga se je Jahja žalio solunskom arhiepiskopu, te ujedno ohridskom i dramskom. Oni su mu odgovorili da i u Albaniji mnogi pravoslavni (del rito greco) su bili prešli na latinski obred (al rito latino) i obratno, jer crkva je slobodna i otvorena svima. Opisujući sve to predlaže Propagandi da je potrebno da se obnovi primat Justinianae primae i da se ondje postavi nadbiskupa,[333]) koji će biti redovnik, učen, dobra i života, Slaven (della lingua Slava), upućen u crkvene sabore i vješt obredu i ceremonijama „grčkim". Ovome treba podvrgnuti sve pokrajine i crkve upravo onako kao što je bilo to u vrijeme cara Justinijana i još iza toga. On treba da ima stalno sjedište kao i svi drugi biskupi i nadbiskupi. Sa sobom mora povesti barem 10 pametnih svećenika, koji ne će imati drugi cilj nego li spas duša. U vezi toga mogla bi im se doznačiti neka godišnja plata uz zabranu da oni i nadbiskup ne smiju uzimati novac od onih katolika na ikakav račun (t. j. tu misli kako to čine „Grci", i neki katolici, koji uzimaju toliko po glavi i po kući) nego neka se zadovolje hranom. Nadbiskupu će biti dovoljno godišnje 400 skuda, koje neka mu se predaju potajno i neka ga se obaveže da posjećuje ne samo svoju dijecezu nego i još druge, jer on zna da su ondje biskupi opskrbljeni, koji imaju sjedište, ali ne nastoje da vrše ono na što su se obavezali, a mnogi slabo upućeni u stvari prave pogreške. Zato neka taj nadbiskup ponese sa sobom veći broj medaljica svetaca, kru-

[333]) Još 1578. g. neki anonim je iznio kardinalu S. Severina kako sela u Makedoniji, u kojima su kršćani, nemaju ni biskupe ni obične svećenike. Stoga bi po njegovom mišljenju bilo vrlo korisno da se imenuje nadbiskup kako bi svi ovi u toj zemlji imali svoga mitropolitu, kome bi se mogli obratiti u potrebi kao što su to prije činili. Ovaj bi mogao imati svoje stalno boravište u Lješu ili Skadru ili bar u Dubrovniku, a nikako u jednom gradu mletačkom, jer ne bi bio slobodan da obilazi tursku zemlju. Nadalje bi po njegovom rezonovanju bilo još potrebno da isti bude čovjek u dobroj kondiciji i razuman, koji će se znati sporazumiti sa raznim narodima /E. Fermendžin, Acta Bulgariae ecclesistica, MSHSM 18, Zagrabiae 1887, 393/.

nica, brojanica i knjižica, potrebnih kako za kršćanski nauk tako i za ispovijed. Nadalje neka uzme sve crkveno ruho za se i svoje svećenike kao i potrebne stvari za podjeljivanje sakramenata. Po njegovom sudu dobro bi bilo, ako bi se imenovani fra Rafael (P. Raffaele Croato) htio prihvatiti toga i poći u mjesto stalnog boravka. Jahja se pak obavezuje dati ne samo berat nego i hatišerif za njega i njegove svećenike, kako ih ne bi uznemirivali ni Turci ni Grci. Ne uzimajući ni nadbiskup ni njegovi svećenici od naroda novac, oni bi privukli vrlo lako na latinski obred mnoge „šizmatike" i to najviše one, koji su slavenskog jezika (della lingua slava). Zatim bi još bilo dobro da pođu onamo barem 2 svećenika, koji će služiti misu na slavenskom jeziku a po rimskom obredu (secondo il rito romano). Sigurno je da bi, kada bi se moglo sve privući latinskom obredu, uništena bila oholost Grka, koji ulažu sve svoje snage u pogledu Bugara, Srba i Albanaca, ovako završava ovo svoje pismo Jahja potpisujući se „Sultan Jachia Ottomano conte delli Monti negri". Kada je Kongregacija dobila ovaj list, ondje je konačno u januaru 1647. g. odlučeno da se ovo Jahjino mišljenje i predlozi iznesu na dnevni red.[334])

Iste godine je i fra Rafael Levaković (Padre fra Raffaele Croato Minorum osseruantium) sastavio (nažalost samo djelomično sačuvano i bez završetka, u već navedenom Kaptolskom arhivu u Splitu) pismo, koje je predao u ime sultana Jahje, katoličkog kneza otomanske kuće (Principe Cattolico della Casa Ottomana) ,kako ga titulira, papi Inocentu X. U vrlo patetičnom uvodu iznosi Levaković da se sa sviju strana osječa kako se krvološni Turčin oruža na štetu kršćanstva, Italije i crkvene države grada Rima. Zatim kako Turci posjeduju najbogatije dijelove Evrope i kako vladaju nad 13,200.000 ognjišta (fuochi) jadnih kršćana, koji im plaćaju danak. Nadalje kaže kako u Evropi pod samim rumelijskim beglerbegom (il Beglerbey di Romania) stoji više od 80.000 spahija ili vazala (feudatarii), koji uživaju prihode od timara i obavezni su na najmanji mig da dođu na svoj trošak neki sa 3, neki sa 4, a neki sa 30 i više hrabrih ljudi i dobro naoružanih konjanika, u čas i u mjesto, gdje im se bude odredilo. Inače postoji od njih sastavljena i opskrbljena stalna vojska od 160.000 ljudi. Zatim navađa plaćenike, janjičare i kako se sa svakog feuda može dići 10 vojnika, te tako skupiti 800.000 konjanika, a da se ne govori još o Aziji i Africi. Predočujući sve to, pita se tko se može toj sili oprijeti. Iznosi i nebrigu kršćanskih knezova, koji nastoje da nanovo nešto dobiju, a nitko ne misli na slavni Kristov grob. Prikazujući kako se je prije Turčin domogao tolikih kraljevstava na Balkanu i kakva je danas njegova snaga, stavlja papi u dužnost da milostivo sasluša što bi bilo potrebno da se učini za sigurnost Rima, za obranu Italije, za opće dobro i iznad svega za interese katoličke religije. Kaže da se u Poljskoj nalazi sultan Jahja, katolički princ otomanske kuće, obično zvan knez Crne Gore (il Conte de Monte Nigri), čiji ukratko biografiju daje u vezi njegova rođenja i porijekla, te dodaje da ovaj već 38 godina pregovara sa papama, carevima, kraljevima, i vojvodama i drugim kršćanskim knezo-

---

[334]) ASAN—Ispisi iz Vatikana dra M. Gavrilovića VIII /50/1/ Ex Tabulario S. C. de Prop. Fide—Lettere Antiche vol. 413 (Memoriali del 1647, fol. 23)/—Prepis na pisaćoj mašini.

vima, da pruže pomoć kako bi se uništio Turčin i da se on domogne onog carstva, koje nije mario da ostavi zbog Kristove vjere. Ovi su mu dali razna obećanja, i to prvo 1614. godine španjolski kralj, koji je ovo obećanje kasnije zbog rata u Flandriji stornirao.[335])

Ovo pismo je popraćeno papi sa drugim pismom, u kome je sve to ponovno prepričano, te tako doznajemo zapravo kako je Levakovićev list u cijelosti glasio. U vezi toga u ovom pismu se još kaže (sa strane je stavljeno: „Sultan Jachia Vita") kako je Jahja bio pozvan od glavara kršćana, koji su pod Turcima, i da je tamo zapazio da je muhamedanstvo poraslo, a kršćanska vjera dosta oslabljena. Također je našao kršćane, koji su bili tlačeni i tiranizirani, da su najpripravniji da pograbe oružje za svoje oslobođenje, kako to bijahu i prije. Nakon što je doznao za planove Turaka, kaže se dalje, a vodio je pregovore sa knezovima Vlaške i Moldavije, pošao je u Poljsku, gdje se je ponudio papi na službu. Ovaj odlični katolik, kako ga se naziva u ovom pismu, poznaje snage neprijatelja, zna ćud naroda, običaje i sklonosti. Razumije i govori turski, perzijski, levantinski (leuante e uolgare = levantinski i pučki), albanski, ilirski ili slavenski (Illirico ouero Slaua), koji se rabi u evropskom kraju pod turskim gospodstvom, te latinski, talijanski, njemački, francuski i španjolski. Zna položaje i klance, koje treba u početku osvojiti, ima pristaša u narodu, i ima snage da uništi sve timare ili feude, kojih je u Evropi preko 80.000 i oni su temelj otomanske vojske. Nadalje bi Jahja sa osobitom invencijom mogao pribaviti onakav broj ljudi, koji je potreban, sa prokušanom vještinom jednoga Verga i arhiepiskopa Besariona, koji su bili divlji progonitelji Turaka. Na kraju se smatra da je dovoljna jedna godina, dok im se dade oružje sa potrebnim streljivom kao i zapovjednici i 5 do 6.000 plaćenika, pa da se oduzme Turčinu sve ono što danas posjeduje u evropskom kraju i da ga se goni sve do Carigrada. Čitavi trošak, koji „sultan" traži, ne iznosi više od milijun u zlatu, što se još bolje može uočiti iz priloženog pisma[336]) (carta).[337])

U međuvremenu je Pierucci vodio pregovore sa senatom u Veneciji u ime Jahje, koji je i sam onamo došao.[338]) Konačno se je „sultan" ipak odlučio da uđe u službu republike sv. Marka i da pođe u Dalmaciju i Albaniju, nudeći se tom prilikom i za druge pothvate u drugim stranama. Na to mu je poručeno da što prije otputuje galijom, koja je spremna za put. Ujedno je senat bio pun nade da će se moći poduzeti pothvat ne samo u pogledu Albanije nego i napose glede drugih zemalja, kamo je „sultan" usredotočio svoj cilj, a u čemu ga se je obećalo pomagati ga.

Nakon što je Jahja, koji je sada uzeo novo ime „Alessandro colonello Varna" ili „Colonello Alessandro Varna",[339]) primio izvjesnu svotu novaca

---

[335]) KAS—Ostavština J. Luciusa—Ormar B. br. 528, str. 103—104a, 112a.

[336]) KAS—Ostavština.., str. 105, 105a.

[337]) Iza ovoga pisma slijedi u prevodu na talijanskom jeziku tumačenje turskog sultana /gran Signore/, dano Grcima u njihovu korist za jeruzalemske poslove. Zatim je dodano pismo, u kome su iznesene na interesantan način t. zv. prokušana i nasilna sredstva /„mezzi tentatiui" i „mezzi violenti"/, kako da se nanovo dobiju sveta mjesta Jeruzalema /KAS—Ostavština..., str. 106—108a/.

[338]) V. Catualdi, o. c., 476.

[339]) Ili pak „Colonello Varna Piemontese" /V. Catualdi, o. c., 583, 604/.

od mletačke vlade, on je sa pratnjom 22. VIII. 1648. godine otplovio iz Venecije i prvo stigao u Zadar. Ondje je bio vrlo milostivo primljen od generala Foscola,[340]) koji je sa njime imao dugi razgovor. Ujedno su sa Jahjom vijećali i zadarski knez i kapetan, komesar Molino i drugi kao i biskup Sape (kod Lješa u Albaniji), njegov poznanik,[341]) koga su bili u taj grad poslali drački nadbiskup Scura[342]) i narodi (plemena) Albanije da izvijesti Foscola kako Albanci imaju najbolju volju da se pobune u korist Venecije. Ovaj biskup je u detalje upoznao Jahju[343]) kako bi se mogao dići taj ustanak u Albaniji, što je „sultana" još više učvrstilo u uvjerenju da je sada zato najpovoljniji čas, jer u jesen nabujaju albanske rijeke i onda se njih ne može preći, a i planine su pokrite snijegom. Nadalje je Jahja držao da će se lako moći osvojiti Skadar i još neke druge tvrđave, te će se onda upasti u Makedoniju.

Kako je pak Levaković, koji je postao ohridski nadbiskup,[344]) bio

[340]) To je Leonardo Foscolo sa titulom „generale in capo" /V. Catualdi, o. c., 275/, koji je od 1645. do 1650. godine bio generalni providur za Dalmaciju i Albaniju /Boku Kotorsku/, a čiji se spisi nalaze u Državnom arhivu u Zadru (DAZ).

[341]) To je Simeon de Summis, franjevac, koji je bio odgajan u „ilirskom" kolegiju u Loretu. Inocent X na preporuku dračkog nadbiskupa Marka Scure imenuje ga 1647. za biskupa Sape i Sarde. Umro je 1673. godine /O njemu opširno D. Farlati—J. Coleti, Illyricum Sacrum VII, 288; Hierarchia catholica medii aevi et recentioris aevi summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium ecclesiarum Antistitum series IV, Monasterii 1935, 31/. U pismu od 26.II. 1649., upućenom iz Kotora Jahji, on se potpisuje i kao „Fra Simeon Scura Vescouo Sappatense". Iz jednog drugog dokumenta od 19.VII. 1652. vidimo da je on bio nećak dračkog nadbiskupa i da je te iste godine boravio u Veneciji. Ondje se je pustolovni biskup ponudio Mauriciju, sinu Jahje, deklarirajući mu se kao očev veliki prijatelj, da mu bude na pomoći. Kasnije je boravio u Rimu, gdje sanjari o tome kako će ovaj Mauricije postati otomanski car i zato pokušava preko nekog kneza Giacoma Zabbanella da za svoj plan zagrije čak i samoga papu /V. Catualdi, o. c., 591, 603, 604, 670—612/.

[342]) To je fra Marko Skura, koji je od 1640. godine bio drački nadbiskup /O njemu gl. V. Catualdi, o. c., 479, 606, 607, 611/.

[343]) O Jahhjinoj suradnji sa ovim biskupom kao i sa dračkim nadbiskupom gl. K. Horvat, Nekoliko..., 194—15. X. 1648.

[344]) Levaković je bio 1647. g. postavljen za ohridskog nadbiskupa, a onda i ujedno za administratora prizrenske biskupije /Gl. neslaganje u datiranju mjeseca: J. Radonić, Štamparije ..., 66; Isti, Rimska kurija ..., 244/. Njega /„P. Raffaele Croato"/ je još 4. X. 1646. toplo preporučivao Jahja Kongregaciji u Rimu za nadbiskupa i predlagao da mu se pridodaju 2 svećenika da služe slavensku misu rimskog obreda, sa čime će se iskorijeniti grčku obijest, koja teško pritiskuje Bugare, Srbe i Albance. Na svom putu za Ohrid Levaković se je duže vremena zadržao u Zadru, gdje je stalno odgadjao svoj odlazak za Ohrid /J. Radonić, Štamparije..., 66, 68/. Odavle je pisao nekoliko dana prije dolaska Jahje iz Venecije u Zadar dr. Ivanu Mihaelu Pierucci—u da putuje iz Zadra da sudjeluje u nekom pothvatu i da mu zato piše Pierucci odsele u Kotor, a pisma neka mu upućuje na viteza Franju Bolicu /V. Catualdi, o. c., 586/. I zbilja u augustu je krenuo Levaković za Kotor, kamo je stigao 26. VIII. 1648. Odavle se je spremao da podje u svoju nadbiskupiju, iako ga je tada neki Andrija Nikić iz Sofije upozoravao da ne ide u Ohrid, jer će izgubiti život. Medjutim Levaković se iznenada vraća iz Kotora natrag u Zadar, odakle se 8. X. 1648. javlja u Rim /E. Fermendžin, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620—1648, Starine JA XXIV, Zagreb 1891, 38,40, 39/. U Zadru se je u oktobru sastao sa Jahjom, koji mu se je pred sapatskim biskupom žalio zbog zapostavljanja sa strane Venecije u ratu, što će se voditi sa Turcima. U vezi toga Levaković je pisao mletačkom senatu, zauzimajući se za Jahju i podupirući njegove planove u pogledu Albanije i Srbije. Ujedno je o svemu tome pisao i dru Pierucciu (K. Horvat, Nekoliko. . ., 193—196). Inače je ovaj nadbiskup sa Jahjom ostao više mjeseci u Zadru, kako

poslan od Foscola fra Marku Scuri, to se je u Zadru[345]) čekalo na njegov povratak i Jahja je bio uvjeren da Levaković ne će donijeti drugu odluku nego onakvu kakva je od sapatskog biskupa. U vezi svega ovoga pisao je „sultan" iz Zadra Pierucciu (15. IX. 1648) detaljno o svojim planovima i razgovorima, te kako je uvelike izmučen, jer nezna čemu se ovdje ima konačno nadati. Svakako pod uticajem razgovora s onim biskupom od Sape on je bio više nego uvjeren da su Albanci najspremniji da krenu u Makedoniju. Dva su pak puta, koja onamo vode. Jedan je prema Grčkoj, a drugi je između Skadra i Kotora, koji odavle vodi u Srbiju, u najplodnija polja Kosova,[346]) malo udaljena od Kratova, gdje su dva glavna sultanova rudnika. Prolazeći između Albanije i Srbije ondje se nalaze, piše dalje Jahja Pierucciu,

---

to sam izjavljuje (DAZ—Spisi generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju Leonardo Foscolo (1645—1650/III, str. 247—251a—Inventario delle robbe di qu. s. Alessandro Varno de Monte Nero collonel). Konačno je ipak otplovio za Kotor, gdje se je sastao sa biskupom Simeonom, sa kojim je onda u februaru 1649. g. pošao u nutrašnjost Crne Gore (V. Catualdi, o. c., 588, 591). Dokle su stigli, nije nam zasada poznato. Radonić piše da je Levaković umro „u Zadru i ne sagledavši svoju rezidenciju" (Štamparije. . ., 68/t. j. ni „Prizren ni Ohrid" nego je zauzet pri osvajanju Risna i u drugim javnim poslovima sa mletačkim generalima u Dalmaciji, kako se kaže u jednom kasnijem izvještaju (J. Radonić, Rimska kurija. ., 244). Kukuljević priča da je Levaković 1649. stanovao u Rimu i kasnije mu nema traga, te da je oko 1650—1653, umro u tom istom gradu (I. Kukuljević Sakcinski, o. c., 305). J. Radonić bez ikakvog dokaza piše da je umro 1649. godine (Rimska kurija. ., 242), dok I. Dujčev navodi, služeći se Fermendžinom, da je umro negdje početkom decembra 1649. (Il Cattolicesimo im Bulgaria nel sec. XVII, Orientalia christiana analecta 111, 50). K. Horvat pak datira njegovo biskupovanje od 1647. do 1650. g. (Nekoliko podataka. ., 193, bilj. 2), što mnogo prije kaže i Pius Bonifacius Gams (Series episcoporum ecclesiae catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro apostolo, Ratisbonae 1873, 392) i 1935. Hierarchia catholica. (IV, 67).

Međjutim iz jednog savremenog izvora vidimo da se još u februaru 1649. Levaković nalazi u Kotoru(V. Catualdi, o. c., 591), odakle se je spremao u 1648. u svoju nadbiskupiju, iako ga je tada neki Nikić, kako smo već spomenuli, odogovarao od toga nauma(E. Fermendžin, o. c, 40). U Kotoru se je ovaj nadbiskup u martu 1649. potpisao na popis stvari svoga pokojnog prijatelja Jahje (DAS—Spisi. . . III, str. 247—251a). Levaković je, kako nas to izvještava jedan savremeni izvor, umro 1649. godine i to po svoj prilici u novembru (E. Fermendžin, Acta Bulgariae. . ., 204—5. XII. 1649.), a sve svoje stvari je ostavio, kako se se je pričalo, kod Giovannia Domenica Verusio (E. Fermendžin, o. c., 220, 221), kome je bila povjerena štamparija Propagande fide u Rimu (I. Dujčev, o. c., 110, bilj. 1). Levakovićevim nasljednikom na ohridskoj stolici postavljen je Andrija Bogdani, svećenik u Prištini (J. Radonić, Rimska kurija. ., 244) u februaru 1651. godine (Vatikanski tajni arhiv — Indice /vescovi/), a koji je umro 1675. (Gl. o njemu detaljnije: Hierarchia. . IV,67). Ovo nam dokazuje da više Levaković nije na životu. Iz izvještaja sofijskog nadbiskupa Petra od 10. II. 1655. godine doznajemo da je Levaković na putu iz Rima prema Ohridu umro u Zadru (E. Fermendžin, Izprave god. 1579—1671 tičuće se Crne Gore i Srbije, Starine JA XXV, Zagreb 1892, 190). Svakako to bi bilo prema dokumentu od 3. VII. 1650. najkasnije 1650., kada već Bogdani predložen za obridskog nadbiskupa papinskoj kuriji (E. Fermendžin, o. c., 172, 173).

[345]) Ondje je Jahja ostavio svu svoju robu kod tamošnjeg zadarskog kancelara (.V. Catualdi, o. c., 594). Ne samo to. Jahja je dao sastaviti i popis svojih stvari (DAZ—Spisi. . . III, str. 247—251a). Zbog te očeve ostavštine u Zadru je kasnije njegov sin Mauricije išao u Veneciju, gdje je molio napismeno dužda da mu se izruče ove stvari (V. Catualdi, o. c., 594 — 18. XII. 1650).

[346]) Da bi prodro do toga polja tražio je uz ostalo od Venecije i 4000 Morlaka, Srba i Albanaca, koji znaju slavenski jezik i koji su dobro opskrbljeni i naoružani (K. Horvat, o. c., 196).

Kačanik, Mitrovica. Janjevo (Gianouo), Novo Brdo (Nouomonte detto Bell burdo) i grad Skopje (Scopia). Sva ova mjesta su otvorena i bogata. U istom pismu Pierucciu navodi još Jahja da mu je taj isti biskup od Sape kazao da čim se pređe Kotor, ondje su 8000 Srba napripravni da se pobune. Stoga ga moli, predočujući mu kako se lijepa prilika pušta iz ruku, neka sve to iznese mletačkoj vladi, a onda neka mu odmah odgovori. Naime on je htio u vezi toga da se znade ravnati, nadodajući na kraju toga lista da taj već spomenuti biskup šalje u Veneciju svoje svećenike, te ga moli da im bude pri ruci za vrijeme pregovora. Međutim Jahja ipak nije odmah poslao ovo pismo Pierucciu nego istom 20. IX. i to po Jakovu Pierucciu, bratu dra Ivana Mihaela, smatrajući da je tako mnogo bolje i da će i ovaj sa svoje strane moći pružiti sve potrebne obavijesti. U dodatnom pismu od 20. IX. ponavlja Jahja Pierucciu o čemu su sve ugovorili prije njegovog polaska za Dalmaciju i što bi se sve imalo učiniti pod njegovim zapovjedništvom u pogledu napada na Albaniju i u slučaju rata sa Turcima. Stoga ga još jedamput moli da sve to iznese pred mletačke vlastodržce, te da mu onda piše, što da se radi.

Čim je dr. Pierucci dobio ovaj list od Jahje, on ga je popratio sa svojim preporučenim pismom od 28. IX. mletačkoj vladi. Konačno je u vezi svega toga senat pisao Foscolu, generalnom providuru Dalmacije i Albanije (Boke Kotorske), obavijestivši ga o akciji Jahje, prepuštajući mu da on poduzme mjere, koje smatra da su potrebne. Što se pak tiče „sultana", njega neka povede sa sobom i stavi pod svoj nadzor. U slučaju osvojenja nekih primorskih mjesta kao i onih u Albaniji on može prema svojoj uviđavnosti dozvoliti „sultanu" da zajedno sa pobunjenim seljacima krene naprijed, ako smatra da bi to bilo korisno.

Istom sada je mogao Pierucci dozvolom senata preporučiti Jahji neka se sporazumi sa Foscolom, koji će lično poći da zauzme one predjele i mjesta. Uto je usred vojnih priprema dobio Jahja[347]) od svoga prijatelja Filipa Stanislava, nikopoljskog biskupa, pismo, datirano u Dubrovniku 26. X. 1648. g. U njemu ga ovaj prelat naziva „conte Alessandro di Montenero" i javlja mu kako se je za njega interesirao u Italiji, gdje bi ga mogao naći, te da je u Dubrovniku susreo Nikolu, službenika ohridskog nadbiskupa, koji će ga pozdraviti u njegovo ime. Nadalje ga izvještava da su ovih dana stigli u taj grad nekolicina Dubrovčana iz Dobruđe, koji su mu rekli, da su Turci dosta prestrašeni. Stoga se sada po mišljenju ovog prelata ne smije spavati i gubiti vrijeme. On (biskup) pak kreće prema Beogradu, pa ako „sultan" želi znati neke detalje o ovim krajevima, neka mu piše u Dubrovnik na Radu Stefana, koji će mu njegov list uručiti. Iz Dubrovnika je pisao Jahji 30. X. 1648. i fra Gabriel Correis, dominikanac, također njegov prijašnji znanac, koji ga je upozorio da u Albaniji ništa drugo ne očekuju nego li da vide znak križa, te mu se ujedno potajno nudi u službu.

---

347) Jahja ogorčen uslijed zatezanja mletačke vlade da mu dade sve ono što je potrebno za njegov pothvat (vojnike, oružje, streljivo, novac, brodove, zastave), odlučio je vratiti se iz Zadra u Veneciju, da se ondje požali. No i Levaković i sapatski biskup odgovorili su ga od toga nauma. Čak ohridski nadbiskup u vezi toga pisao je mletačkom senatu upozorujući ga na ovu jedinstvenu priliku da se izvede ovaj pothvat, za koji je „sultan" u osam točaka napismeno detaljno iznio što mu je sve za nj potrebno (K. Horvat, o. c., Vjesnik., XV, 193—197).

Iz Kotora je pak 26. II. 1649. uputio list Jahji već navedeni fra Simeon, biskup Sape, obavještavajući ga da su Klementi zauzeli Medun, a drački nadbiskup da je sa 7000 ratnika zapalio Skadar. Svi ovi uspjesi, kaže ovaj biskup, ukazuju da će se sada moći krenuti ravno u Albaniju. Inače on i ohridski nadbiskup su poslani sa 800 vojnika-plaćenika Albanaca i Hrvata kao i sa 2000 Crnogoraca (doi mila homini di monte negro) od generalnog providura da se združe sa Kučima i Klementima, te da onda zajedno unište Podgoricu i Žabljak (Sabiaco). Simeon se nada da će se ovaj podvig nastaviti, jer i ovi narodi, uzdajući se u pomoć Venecije, to žele. Ujedno ovaj biskup izražava želju da i Jahja sudjeluje u ovom bojnom pohodu, jer će Turčin tada biti u sasma drugom položaju.[348])

Međutim usred tih svih ratnih akcija i uspjeha[349]) „sultan"[350]) se razbolio kod Bara, odakle je ipak došao u ovakvom stanju pod zidine opsjednutog Risna, čiji je pad i dočekao. Istom tada teško bolestan bio je prisiljen da se vrati u Kotor,[351]) gdje je u jednoj čeliji samostana sv. Klare ležao pod imenom „Alessadro de Monte Nero collonel" i umro 12. III. 1649. godine[352]) u 64-toj godini života.

U ovom istom gradu on je bio i svečano sahranjen u crkvici,[353]) posvećenoj Začeću Djevice Marije.[354])

Po Jahjinoj smrti sastavljen je bio popis svih njegovih stvari, nađenih u onoj čeliji navedenog samostana. Među predmetima bio je i veliki željezni pečat sa carskim grbom, te više pisama, dukala i t. d., a naravno bilo je i novaca.[355])

Tako je završio jedan avanturista velikog formata, koji je čak sanjao o tome da bude gospodar turskog carstva.

* * *

Razdoblje i prilike, u kojima je živio i preko 40 godina djelovao „sultan" Jahja, bile su vrlo pogodne za ovakvu vrst političkih pustolova i avanturista velikog stila.

---

[348]) V. Catualdi, o. c., 277, 283, 585, 555, 554—559, 553, 554, 587—591.

[349]) Za period od početka 17. stoljeća pa sve do 1649. godine pregledao sam i sav materijal u Državnom arhivu u Dubrovniku i to napose u ASSSM—Serija 76, sv. XIX—XXI XXIX, XXXI, XL, XLIV, XI, LIII, LXI, LXVIII i LXXXIX. No ipak nijesam u vezi ovoga moga rada među tim spisima ništa konkretnije našao.

[350]) On je dio oženjen Anom Katarinom (r. 1608.), kćerkom Albanca Petra (Herzogpetar), kneza Drivasta, kako to pismeno svjedoči fra Marko Scura, dračke nadbiskup, te tvrdi još da je ona potomak Skenderbega (V. Catualdi o. c., 606, 607, 294, 309).

[351]) V. Catualdi, o. c., 293.

[352]) DAZ—Spisi... III, str. 247—251a — Inventario...

[353]) Ova je crkva, po pismenoj izjavi don Nike Lukovića, odličnog poznavaoca historije Boke Kotorske, kasnije posvećena i nazvana crkva sv. Klare (1705). Inače su grobnice u ovoj crkvi prilikom restauracije njenog pločišta bile većinom 1900. g. porušene i samo neke su sačuvane u njoj kao i u bašći ovoga samostana sv. Klare.

[354]) V. Catualdi, o. c., 293.

[355]) DAZ—Spisi.. III, str. 247—251a.

Društveno-ekonomski razvoj u muslimansko teokratskoj državi Turskoj, gdje se je stanovništvo dijelilo po vjeri i gdje su kršćani, harački obveznici, imali građanska prava, iako ne ista kao muslimani,[356]) doveo je do pogoršanja položaja naroda i do čitavog niza ustaničkih pokreta. Na Balkanu i u Maloj Aziji u periodu od 1590. do 1620. godine izbili su brojni ustanci,[357]) kojima je osnovu dalo opće pogoršanje položaja seljaka u Turskoj u II polovici 16. stoljeća.[358]) To je naročito dolazilo do izražaja u Bugarskoj, na Peloponezu, u južnoj i sjevernoj Albaniji, te hajdučko-buntovne akcije u Srbiji i Bosni kao i pokreti u Hercegovini i t. d.

Kako su nameti rapidno rasli, praćeni u teškim ratnim prilikama stalnim vojničkim zulumima i pljačkama, oni su pogađali i tursko stanovništvo a napose pogoršali položaj ugnjetavanih naroda, koji su tražili izlaz u oružanom ustanku.[359]) Prema tome je stanje u turskom carstvu u to doba bilo očajno. Slabost Turske očitovala se je u krizi ekonomske osnove države, u procesu raslojavanja njegove vojno-feudalne strukture, a prvenstveno u raspadanju njegovog timarskog sistema. Nadalje sultani od kraja 16. stoljeća sve više zavise od svoje garde-janjičara, kojima zbog pomanjkanja ratnih uspjeha presahnjuje i priliv ratnog plijena, toga glavnog izvora bogaćenja vladajuće vojničke klase. Slabljenju ovoga carstva pridonose mnogo i snage, koje se stvaraju u Evropi.[360]) Neke evropske zapadne sile, zauzimajući neprijateljski stav prema Turskoj, neprestano su pozivale „kršćansku" raju na ustanak protiv Turaka. Uporedo sa time su zapadni agenti i izaslanici boravili u raznim predjelima Balkana, obećavajući pomoć buntovnoj raji, čiji su pak emisari išli na zapad i tražili tu istu pomoć, da bi onda zajednički podigli ustanak. Ali dok su strane sile željele ustanak radi diverzije protiv Turaka i radi svojih aspiracija na Balkanu, narod je želio da se oslobodi od turske vlasti. Zbog toga nije ni moglo biti prave suradnje. No ipak općenito uvjerenje da je Turska ugrožena i da se može srušiti ustancima i ratovima zahvatilo je široke slojeve ne samo na Balkanu nego i na Zapadu[361]) i to napose u Italiji, Francuskoj, Španiji, Austriji i Njemačkoj, a onda i još nekim evropskim zemljama.

Usred ovoga stanja započeo je Jahja svoju djelatnost, koja je obasezala ne samo veći dio Evrope nego čak i Aziju sa ciljem da se preko raznih diverzija, pobuna i ustanaka na Balkanu domogne turskog prijestolja.

Uzroci zašto Jahja nije uspio u svojim pothvatima su jasni.

1) Istina je da je i u I polovici 17. stoljeća već postojala sadržina za aktivnu borbu ostvarenjem ustanaka: težnja za oslobođenjem od ekonomsko-financijske eksploatacije, ali zato ne i svijesna težnja za nacionalno-političkim oslobođenjem od turske vlasti. Zato ovo i nijesu narodnooslobodilački pokreti nego samo pokreti protiv turske države, kojima su seljačke mase davale udarnu snagu i u njima stihijski izražavale svoje oslobodilačke težnje.[362])

---

[356]) Historija naroda Jugoslavije II, 41.
[357]) O tome i Historija... II, 485—486.
[358]) Historija.. II, 492.
[359]) V. Vinaver, o. c., 366, 367, 369, 368.
[360]) Historija... II, 478—480.
[361]) V. Vinaver, o. c., 368.
[362]) Gl. Historija... II, 495,

2) Iako je balkanski teritorij bio sasma zreo da sa uspjehom izazove bune i ustanke protiv Turaka, na Zapadu, a napose u Italiji, su neozbiljno i nerealno ocijenjavali situaciju i ostajali samo na pustim obečanjima.

3) Veliku krivnju za takvo gledanje nose i svjetovni i crkveni prvaci pokreta na Balkanu, koji su preko svojih pretstavnika davali sasma nerealnu sliku o mogućnostima podizanja ustanka.

4) U tome je igralo napose veliku ulogu i pravoslavno svećenstvo, koje se je stavilo na čelo pojedinih lokalnih pokreta. Međutim u to vrijeme još nije bilo objektivnih uvjeta za povezivanje ovih mjesnih buna u pokrete širih razmjera.[363])

5) Uloga gorskih hajduka, kojih je bilo po svim predjelima Balkana, pa tako i u Makedoniji, u Jahjinom i suviše nerealnom pokušaju podizanja ustanka, bila je neefikasna, jer im je uz ostalo manjkalo i oružje, i zato su se ovi hajduci i ograničili samo na regionalne napade.

6) Značajna je uloga raznih vrsta profesionalnih avanturista, punih maglovitih projekata o osvojenju turske carevine i to pretežno putem podizanja ustanaka. Većini ovih pustolova to je bio glavni izvor zarade. Među njima dominiraju Albanci, Srbi i Hrvati.

7) Ali glavna ličnost metu njima je ipak Jahja, čiji život izgleda kao pravi fantastični roman. Ovaj po majci Grk, a po ocu Turčin, koji je poznavao veliki broj evropskih jezika, pa tako i srpski ili hrvatski, a svakako i makedonski (jer je onaj eunuh Mehmed bio sam iz Pirinske Makedonije), u krajnjoj liniji nije bio dorastao da provede u djelo ono što je bio zamislio. Naime on je uzaludno rasipao svoju aktivnost na sve strane sa ciljem da dobije što više novaca i oružja za svoju odasvuda sakupljenu balkansku armiju, koju su sačinjavali pretežno gorski hajduci. No kako nije sasma usredotočio svu svoju aktivnost u pogledu konačnog oslobođenja Balkana od Turaka, nego se je uporedo sa time zanašao i mnogim drugim planovima, to je uskoro izgubio svaku realnu sliku o pravom stanju u onim predjelima i polagano naprosto stupio na tlo neozbiljnih planiranja u obliku raznih pismenih projekata.

Kao posljedica toga je bila njegovo neprestano neostvareno uvjeravanje o slanju pomoći zapadnih sila i konačno odricanje provođenja njegove prvobitne široko zamišljene osnove da se na kraju pred smrt zadovolji sa neznatnom ulogom, koju mu je namijenila Venecija u jednom kutu Dalmacije.

---

[363]) Gl. Historija. . II, 61.

„SULTAN JAHJA" IN MACEDONIA

Summary

Although the author has used all the necessary material, the paper is based mainly on the as yet unpublished manuscript lives of „Sultan Jahja" (3) written by friar Raphael Levaković, and found in Biblioteca civica in Udine and the Chapter Archives in Split. Part of the material used comes from the State Archives in Florence, the State Archives in Venice, the Vatican Apostolic Library, the Archives de Propaganda Fide and the Vatican Secret Archives in Rome as well as the from the Archives of the Academy of Science in Belgrade, the Chapter Archives in Split and the State Archives at Dubrovnik and at Zadar.

The author follows the course of Jahja's life an adventurer and suposed son of Sultan Mehmed III. whose ambition was to come to the Turkish throne. He describes his activities in Italy in the cause of the liberation of the Balcanic peoples from Turkish domination, his travels as well as his attempts in other Europian countries to captivite the attention of eminent statesmen and generals of the time and stir them into activity against the Turkish Empire. Of patricular interest are Jahja' s last visits in Albania and in Macedonia in 1644. and 1645. which are drawn vividly and in detail in Raphael Levaković's Life of Jahja. The concluding section of the paper deals with Jahja's last efforts persuading the powers in Italy to renew military operations against Turkey nad his setteling down in the service of the Venetian republic as whose official he was sent to Dalmatie, where he with unceasing zeal continued to plot against the Turkish power on the Balkans, and describes his death on March the 12 th 1649. at Kotor.

Јонче Јосифовски

ФИЛОЗОФИЈАТА НА ИСТОРИЈАТА НА ХЕГЕЛ

ШТО Е ФИЛОЗОФИЈАТА НА ИСТОРИЈАТА

Доследен на својот метод, Хегел ја разгледувал и човечката историја како процес, динамично одвивање на општествените настани врз основа на нужни, објективно дадени закони. Хегел уште на почетокот на своите предавања по филозофијата на историјата предупредува дека предметот на филозофската светска историја. . . е светската историја сама (Хегел, Филозофија повијести, Култура — Загреб, 1951 год., 21. Понатаму ќе бидат наведувани само страниците на оваа творба).

На Хегел му се туѓи разноразните обработки на историјата со цел од неа да се извлечат поуки за идни дејства. Тој вели дека искуството и историјата учат оти народите и владите „никогаш ништо не научиле од историјата и оти никогаш не постапиле според поуките што можеле од нив да се извлечат" (25). Хегел обрнува внимание дека секоја епоха е толку индивидуална што решенијата мораат да се земаат врз основа на самата неа. Сеќавањето нема смисла против животот и силата на сегашницата. Затоа тој го критикува повикувањето на грчките и римските примери како на обрасци за дејство.

Историјата се одвива не врз основа на субјективните општи гледишта што се како „надворешна нишка, надворешен ред" на настаните. Општото Хегел го разбира многу подлабоко. Тоа е објективно општо што ги проникнува настаните и делата и ја чини нивната „внатрешна душа што води" (26).

Хегел дава ваква дефиниција: „Филозофијата на историјата не значи ништо друго туку мисловно разгледување на историјата" (27). Мислата, идејата е објективна. „Имено, слично на водачот на душите Меркур, — вели Хегел —, идејата е навистина водач на народите и на светот, а духот, неговата умна и нужна волја, е она што ги водело и ги води светските настани. Него да го запознаеме е овдека нашата цел" (27).

Хегел веднаш забележува дека умното разгледување на историјата не доведува до конструирање на истата а приори. Таквото гледиште ѝ противречи на историјата, бидејќи, за Хегел, историјата има работа

со она што е и што било. Таа е толку повистинска колку повеќе се држи за даденото. На многу места Хегел потцртува: „историјата треба да се зема онаква каква што е. Треба да постапуваме историски, емпириски" (28).

Меѓутоа, во историјата дека владее умот, дека настанувањето е умно дека е таа „умен нужен тек на светскиот дух" (28)., ќе го покаже резултатот на историјата. Сепак ние треба да бидеме убедени оти историјата е законит, умен процес и од тоа гледиште да ги проценуваме историските факти. „Умот не е така немоќен за да дотера само до идеалот, до она „треба да" и да постои само надвор од реалитетот кој знае каде како нешто засебно во главите на некои луѓе" (27). Тој е сам на себе си претпоставка и крајна цел, но и идејност и произведување на таа крајна цел „од внатрешноста во појава не само на природниот универзум, туку и на духовниот, — во светската историја" (28).

Задачата е да се покаже дека настанувањето во „светот на интелигенцијата и самосвесното сакање не е препуштено на случајот, туку дека мора да се покаже во светлината на идејата која се знае себеси" (28).

Ако се чита Хегел материјалистички, не е тешко да се разбере дека тој генијално проникнал во смислата на настаните во природата и општественото. Она што е најапстрактно во умот на човекот (субјектот) е најдлабокото и ведно со тоа најстварното во природата и во општеството, најреалното. Колку повеќе се апстрахираме од даденоста, светот на појавите, на чулното искуство, толку повеќе понираме во неговите основни одредувачи, продираме до она што ја карактеризира „супстанцијата", она што е под појавите, а што ги сочинува силите што ја движат стварноста. Не е чудно што токму денес е пронајдена формулата со која масата е изразена како еквивалент на енергијата (Ајнштановата формула $E = мс^2$). Додека на површината она што се движи е одвоено од она што движи, што дава движење, во длабочината на материјата е едното од другото нераздвоено. Така поимот за самодвижењето ни станува не само филозофски разбирлив, туку и научно докажан.

Не е случајно што Хегел токму во „Филозофијата на историјата" сосема разбирливо, конкретно со еден школски пример покажува што разбира тој под ум (νοῦς). Анаксагора „прв рекол" — вели Хегел — дека нусот, разумот воопшто или умот го владее светот, — не некоја интелигенција како самостоен ум, не духот како таков —, тие две работи — предупредува Хегел — мораме многу добро да ги разликуваме една од друга. Движењето на сончевиот состав се одвива по неменливите закони; овие закони се умот на тој систем, ама ни сонцето ни планетите коишто околу него кружат немаат свест затоа" (29).

Закономерниот развиток на светот, неговата детерминираност, меѓусебната поврзаност на стварите и појавите во него и нивното заемно дејство, оној ред, хармонија што чини да се движат предметите во определен правец, што го прави светот космос строен и уреден наспроти сиот видлив на површината хаос и произволност на поодделните наi стани — тоа е она што го утврдува Хегел.

ШТО Е СВЕТСКАТА ИСТОРИЈА

Хегеловиот систем се засновува на поимот за апсолутното битие чии основни својства се разновреност и множина, дадени во самото него. Апсолутното битие е супстанција и субјект, неопределеност што од сама себеси се развива во определеност. Хегел вели за умот дека тој е „*супстанција и бесконечна моќ*, сама на себеси *бесконечен материјал* на секој природен и духовен живот како и *бесконечна форма*, дејност на таа негова содржина" (27). Апсолутното битие Хегел го разгледува преобрнато — почнува од апстрактното мислење, неговите форми, слегува во природата за да се возвиси од неа да човекот и општеството што значат самопознавање на отуѓената во природата идеја, нејзиното доаѓање на себеси.

Сообразно со ова, Хегеловото учење се дели на три поголеми дела: 1. За апсолутната идеја (Die Idee an sich) 2. За природата (Die Idee ausser sich) 3. За духот (Die Idee für und bei sich).

Маркс, а покасно Плеханов, одбележувале дека фактот што Хегел почнува од апсолутната идеја е натегнат и неприроден. Таа виси во празнина. Формите на идејата се надвор од просторот и времето така што би можело слободно да го разгледуваме неговиот систем почнувајќи од природата од која на недоволно јасен начин на стадиумот на организмот се појавува човекот како материјален носител на идејата која сама се познава, доаѓа до свест за себеси. Плеханов го цитира Роберт Флинт: „Тој (Хегеловиот систем — Г. П.) навистина го клава духот пред материјата, а материјата ја разбира како стадиум на духовниот процес; но бидејќи тој над материјата поставен дух е несвесен дух, дух кој не е ни субјект ни објект, значи никаков реален дух, дури ни сенка или привидение на духот — *тоа материјата е сепак првата реалност*, првата стварна егзистенција, а силата во материјата, тенденцијата во неа да се издигне над сама себеси е корен и база на субјективниот, објективниот и апсолутниот дух". Плеханов понатаму продолжува: „Лесно е да се разбере колку таа недоследност што идеализмот *не можел да ја избегне* ја олеснила филозофската револуција за која овде станува збор (збор станува за револуцијата што во филозофијата ја направија Маркс и Енгелс — J. J.). Таа недоследност се сеќава особено во филозофијата на историјата" (Плеханов, Прилози историји материјализма, Култура — Београд год., стр. 127—128). Ова исто го одбеодбележува и Маркс во „Светото семејство" забележувајќи дека апсолутниот дух доаѓа до свест за себеси како творечки дух пост фестум и дека неговото фабрикување на историјата е самото свеста на филозофот (цитираното дело стр. 128).

Филозофијата на историјата припаѓа кон филозофијата на духот како идеја што е свесна за себеси. Филозофијата на духот се дели пак на три дела: 1. Филозофија на субјективниот дух или наука за тоа како се развива индивидуалната човечка свест; 2. Филозофија на објективниот дух или наука за тоа каков израз нашол духот во општествените институции и 3. Филозофија на апсолутниот дух или наука за тоа како се

доаѓа до најдлабоките познанија за светот преку уметноста, религијата и филозофијата.

Филозофијата на историјата припаѓа кон вториот раздел на филозофијата на духот — филозофијата на објективниот дух. Хегел овдека разгледува како се објективирала идејата што е свесна за себеси во најсовршената и сеопфатната човечка организација — државата. Основно својство на духот е, според Хегел, слободата. „Како што е супстанција на материјата тежина, вели Хегел, — така е . . . супстанција, суштина на духот слобода". Крајната цел на светската историја била „свеста на духот за неговата слобода и токму со тоа реалитетот на неговата слобода воопшто" (35). Како ја стекнува таа свест духот ни го покажувала историјата. „Светската историја е напредување во свеста за слободата, — напредување коешто има да го познаеме во неговата нужност" (35). Плеханов на едно место вели: „Според разбирањата на тој голем мислител, *историјата е само развиток на универзалниот дух во времето.* Филозофијата на историјата — тоа е историјата разгледувана умно. Таа ги зема фактите такви какви си се, и единствената мисла што Хегел ја внесува во нивната преценка е *мислата дека умот управува со светот.*" (Плеханов, Уметност и књижевност, кн. I, Култура — Београд, стр. 69). Умот е нужното во објективниот свет. Идејата на определено стапало од својот развиток доаѓа до самопознание, до стапалото на духот. Тој, духот, е во најдлабоката своја суштина окарактеризиран како слободен во своето творештво, во своето постапно движење напред и колку повеќе се разгрнува како слободен толку е посовршен, подуховен, толку повеќе стои над природата и тежината, инертноста, колку повеќе е активен и творечки. И така, според Хегел, филозофијата на историјата е умно разгледување на историјата, а умното разгледување нејзино значи да се следи степенот на реализацијата на слободата во општествениот развиток. Бидејќи слобода може да има само во државата, филозофијата на историјата е наука за тоа како се усовршува таа најважна, за Хегел, организација, државата.

СРЕДСТВАТА НА ИСТОРИСКИОТ РАЗВИТОК

Кои средства ги употребува слободата за својата реализација, т. е. со помошта на кои средства слободата од себеси го произведува светот?

За Хегел, слободата е пред се внатрешен поим, суштина на историскиот процес и негова цел. За да се изрази надворешно, да се реализира во светот таа мора да се служи со различни средства што се она појавното, што ни паѓа на прв поглед в очи. Треба само да фрлиме поглед на историјата за да се убедиме дека луѓето во својата секојдневна дејност се стремат да ги задоволат своите потреби, страсти и интереси. Имено потребите, страстите и интересите Хегел ги смета „како главна движечка сила" (36) што ги покренува луѓето да дејствуваат.

Што, зарем љубовта спрема татковината, идеализмот, доброто на народот и други општи цели не се движечката сила на историјата? Хегел како да им одговара на оние што на историјата гледаат како на театар во кој од безграничните жртви и натчовечки хероизам што го покренува љубовта спрема татковината се создаваат големи дела во историјата. Хегел вели дека овие општи цели се безначајни за историјата. Со нив не би се отишло далеку. „Страста, напротив, целите на партикуларниот интерес, задоволување на себичноста, се она најмоќно, — вели Хегел. — Својата моќ тие ја имаат во тоа што не се обѕираат на ниедна од границите што сака да им ги постави правото и моралитетот, и затоа што му се тие природни сили на човекот непосредно поблиски, отколку искуственото и долготрајното одгледување за ред и уметност, за право и моралитет" (37).

Правото и моралитетот како одраз на извесна општественоисториска положба не се во состојба да ја движат историјата напред, зашто тие ја санкционираат таа положба и од нивна гледна точка треба сè да се стори, за да се заварди таа стара положба. Од друга страна, треба многу време, средства и напори за да се всадат во луѓето идеите на правото и моралитетот. Страстите пак им се вродени на луѓето. тие ја концентрираат нивната сила и ја усмеруваат во еден определен правец и на тој начин можат да се остварат големи дела. Затоа Хегел вели: „Ништо големо на светот не се извршило без страст" (39).

Стремејќи се да ги задоволи своите потреби, интереси и страсти човекот делува. Дејноста на човекот е насочена кон материјата, но со тоа она општо, идејата се преведи во објективност. Меѓутоа, оваа објективизација на идејата се одвива зад грбот на луѓето. Оваа Хегелова мисла е вонредно длабока. Интересите, страстите и потребите го тераат човекот да делува целосообразно врз природата, да ја мени и приспособува за да ги задоволи своите потреби. На овој начин доаѓа до израз свеста на луѓето. Токму затоа што работат, луѓето знаат што сакаат, однапред ја знаат целта на работата. Но акциите на луѓето се безбројни: колку луѓе, толку потреби, страсти и интереси, толку и различни цели што си ги поставуваат. Човекот може да се стреми кон што сака. Тој е слободен да се определува за оваа или онаа дејност насочена кон постигањето на оваа или онаа цел. Тука како да владее хаос, произволност, како да цари случајот, а од тука до мислата дека историјата не е нужен процес не е далеку.

Таков површен однос спрема историјата не го задоволува големиот дијалектичар. Хегел учи дека општото, одделното и единичното треба да ги разгледуваме во целина. Зад случајното се крие нужното. Преку видливиот хаос, тоа царство на единичното и случајното, дејствува светскиот ум што ја проникнува сета природна и духовна стварност, што ја уредува и осмислува, што ја прави строен, закономерен, хармоничен космос.

Дејствувајќи луѓето и народите ги знаат непосредните цели на своето дејствување, но не знаат дека ведно со тоа се средства и орудија за да се постигне нешто повисоко и подалечно. Хегел вели: „Од светската историја со делувањето на луѓето воопшто произлегува уште

нешто друго, а не само она што тие непосредно го знаат и го сакаат. Тие го исполнуваат својот интерес, но осем тоа настанува уште нешто, што исто така лежи во тоа, но што не лежело во нивната свест и во нивната намера". (42). Ова е сјајна илустрација на Хегеловата длабокомисленост којашто просто фрапира. Пред ова гледиште се распаѓаат во прав сите субјективнистички гледања на историјата како на царство на хаосот и произволноста, како на област во којашто владее случајот.

Кога сака, Хегел може да биде и необикновено јасен. Оваа мисла што е од огромно значење за разбирањето на историјата и што, ми се чини, не е согледана во целата своја важност, тој ја илустрира со примерот на човекот којшто ја пали куќата на својот сосед за да му се одмазди, а пожарот ги зафаќа и другите куќи околу неа. Овој пример покажувал „дека во непосредниот чин може да лежи нешто повеќе отколку во волјата и свеста на починителот. Но тој пример има на себе понатаму уште и тоа, супстанцијата на делото, а со тоа и самото дело, да се свртува против оној што го извршил, и станува одбоен удар против починителот та го уништува" (43).

Би можело да се наведат уште подобри и поразноврсни примери за илустрација на оваа Хегелова мисла од гледиштето на историскиот материјализам. Капиталистите со сите сили се стремат да го усовршат производството, да воведат посовршени машини, да ја подобрат организацијата на трудот во своите претпријатија за да добијат што поголема печалба, но, како што докажа Маркс, сите овие мерки објективно водат кон наголемувањето на константниот капитал во однос на варијабилниот и со тоа кон засилувањето на тенденцијата за снижување на профитната стопа. Од стремежот капиталистите да го задоволат својот интерес, својата страст за добивање профит произлегуваат и други спротивни на намерите на капиталистите резултати. Наголемувајќи го и усовршувајќи го производството капиталистите ја наголемуваат и силата и бројот на пролетаријатот, а во негово лице го подготвуваат гробарот на капиталистичкото производство. Конфликтот помеѓу производните сили и производните односи се појавува, развива, проширува зад грбот на луѓето, т. е. тие не знаат за него. Луѓето сакаат да ги задоволат своите интереси, а со тоа постигнуваат резултати за кои и не сонувале, та се случува тие да си ја сечат гранката на која седат. Страста за пари, златната грозница, го гонела Колумбо во Индија, а тоа причинило да се открие Америка.

Енгелс директно се потпирал на оваа Хегелова мисла во решавањето на прашањето како луѓето ја творат историјата. Едно малку подолго, но за нашата задача вонредно важно место од неговиот „Лудвиг Фоербах" ќе не убеди уште еднаш колку бил важен Хегел за создавањето на историскиот материјализам. „Во историјата на општеството, вели Енгелс —, напротив (на природата — Ј. Ј.), сите актери се со свест обдарени луѓе, што дејствуваат смислено или страсно и се стремат кон определени цели; овдека ништо не се случува без свесната намера, без цел што се сака да се постигне. Но оваа разлика, макар колку била важна за историското испитување, особено на поодделни епохи и настани, не може ни најмалку да го промени фактот дека текот на историјата го

одредуваат внатрешните општи закони. Бидејќи и овдека на површината главно привидно владее случајноста, иако сите поединци тежнеат свесно кон своите цели. Само ретко се случува она што се сакало, во поголемиот број случаи мноштвото намеравани цели се преплетува и си противречи заемно, или се тие цели однапред веќе сами по себе неостварливи, или се пак средствата недостатни. Така, судрувањето на безброј поединечни волји и поединечни дејства доведува во историската област до состојба потполно аналогна на онаа што владее во несвесната природа. Целите на дејствата се намерни, но резултатите што стварно произлегуваат од тие дејства не се намерни. А доколку на прв поглед сепак се чини дека тие резултати одговаарат на намеруваните цели, тие на крајот имаат сосема други последици отколку што биле намеруваните. Значи, се чини дека и во историските настани главно владее случајноста. А таму каде на површината случајот, со него секогаш владеат внатрешните, скриени закони, и работата е само во тоа тие закони да се пронајдат" (Енгелс, Лудвиг Фојербах, Култура — Белград, 1947 г., стр. 45—46).

Многубројните побуди на поединците што делуваат во општеството даваат сосема други резултати. Кој ги покренува овие побуди? Енгелс вели, дека старите материјалисти последните причини на настаните во историјата ги наоѓале во областа на идеите. Грешката не е во тоа што се признаваат идејните двигатели, туку што се застанува на нив и не се изнаоѓаат и нивните причини. „Меѓутоа, — вели Енгелс —, филозофијата на историјата, како што ја застапува особено Хегел, признава дека ни очевидните, та ни навистина делотворните побуди на историските актери, никако не се последни причини на историските настани, дека зад овие побуди стојат други движечки сили, што треба да се испитаат" (Таму пак, стр. 47). Енгелс критички додава дека Хегел не ги бара тие сили во историјата, туку ги внесува во неа од филозофијата. Фраза е кога Хегел вели дека историјата на Грција била „изработка на убавата индивидуалност", а не бара објаснување во нејзината внатрешна поврзаност. Енгелс не го обвинува Хегела дека не ги нашол вистинските причини на историските настани. За тоа материјал не му давала неразвиената класна положба во неговото време, а и му пречел идеалистички заснованиот систем. Енгелс пак ни дава образец на материјалистичка преработка и пречистување на длабоките, но наглава ставени и мистифицирани мисли на големиот дијалектичар.

УЛОГАТА НА ХЕРОИТЕ И МАСИТЕ ВО ИСТОРИЈАТА

Прашањето за улогата на хероите и масите во историјата Хегел го разгледува во тесна врска со прашањето за средствата со помошта на кои духот ја остварува својата цел — слободата. Ако од потребите, страстите и интересите на луѓето произлегува нешто што тие не го предвидуваат, за што не се свесни, хероите за Хегел се најактивни, најстрастни луѓе кои во својата дејност усмерена на задоволувањето

она нивното најлично се борат ведно за остварувањето скриените цели на историјата. Во нивната дејност најјасно и највидливо, најдраматично, и би рекол, концентрирано се манифестира она што беше речено за дејноста на масите.

Покрај тоа, хероите, како Хегел што ги разбира, се јавуваат во преодните, революционерни епохи. Со Сократ се завршува епохата на убавата индивидуалност и почнува друга директно спротивна на неа, епоха на задлабочувањето во себеси. Со Цезар и одѕвонува на римската република последниот час. Тоа исто важи за Александар и Наполеон.

Хероите, тврди Хегел, се стремат да ги задоволат своите лични интереси, но ведно со тоа несвесно се борат да го остварат она што узреало историски. Цезар се борел против своите противници за да ја одржи својата положба, да ја зацврсти својата власт, да ги задоволи своите амбиции, но ведно со тоа и благодарение на тоа тој придонел решително да го победи самовластието коешто било историски неизбежно. „Тоа, — вели Хегел —, се големи луѓе, чии сопствени одделни цели содржат супстанција, којашто е волјата на субјективниот дух. Нив треба да ги наречеме херои дотолку, доколку своите цели и својот позив го црпеле не само од мирниот, определен тек на стварите којшто е посветен од суштествувачкиот систем, туку од извори, чија содржина е скриена и којшто не созреал за сегашното суштествување од внатрешниот дух, којшто е уште подземен, којшто чука на надворешниот свет како на лушпа, та ја разорува, бидејќи тој е нова јатка, а не јатката на оваа лушпа, — значи како да црпат од себеси и делата и произвеле состојба и светски односи, за коишто се чини дека се само *нивна* ствар и *нивно* дело” (44—45).

Хегел е склон да не им признава на масите решавачка улога во историските настани. Тоа е јасно од горе наведеното место. Масите се должни да им се покоруваат на суштествувачките поредоци, закони и норми коишто го крепат дадениот општествен и политички строј. Хероите пак црпат содржина за својата дејност не од системот којшто егзистира, туку од оној којшто е уште скриен, не е созреан, но веќе созрева во утробата на стариот. Но од одделните искази на Хегел не може да се збрише неговата општа концепција којашто им признава на луѓето уште како важна улога во историјата. Инаку не би можеле да ја разбереме неговата теорија за средствата на општествениот развиток. Работата е во тоа што и во учењето за хероите Хегел ги затемнува своите мисли, и рационалната јатка се мистифицира така што е тешко да се растолкува правилно она што сакал да каже. Во секој случај мене ми направи впечаток едно место од Уводот со коешто тој сосема се доближил до правилното решавање на проблемот за улогата на хероите и масите во историјата. Хегел вели дека хероите се учители и обрасци на коишто се угледуваат масите. „Бидејќи напреднатиот дух е внатрешна душа на сите индивидууми, само бесвесна внатрешност којашто големите луѓе им ја доведуваат до свеста. Затоа другите ги следат овие водачи на душите, дека ја чувствуваат нездржливата сила на својот дух, којшто стапува пред нив” (45).

Многу магливо, збркано, идеалистички обоено и во мистична лушпа свиткано ја дава Хегел позитивната мисла дека кога ќе назреат историските задачи масите не се свесни за нив, но сепак несвесно се стремат кон нивната реализација. Хероите први разбираат што е историски назреано да се реши, што треба во дадениот историски момент да се стори, а кога тие ќе проговорат, масите како да го слушааат својот сопствен глас, гласот на својата „душа”, на своите чувства и несвесни стремежи. Затоа хероите на нив вршат чаробно воздејство. Тие како да го раздуваат пепелот насобран околу жарта на стремежите на масите и ја разгоруваат во големи революционерни акции.

Меѓутоа, треба веднаш да се одбележи една работа. Макар колку да се значајни хероите за историскиот развиток (Хегел вели за Наполеон дека бил светскиот дух јавнат на бел коњ), тие како и масите се само средство за остварување целите на духот и штом ќе се постигне она за коешто се стреми, тој ги отфрла како празни конзервни кутии на буништето на историјата. Одовде произлегува уште една погрешна теза којашто има многу приврзаници дека хероите биле длабоко трагични луѓе. Хегел тврди дека ниеден херој не бил среќен. Тој за доказ ја наведува судбината на Сократ, Александар, Цезар и Наполеон и со тоа покажува како со наведување примери се може да се докаже.

Плеханов многу остроумно ја критикува оваа погрешна теза со која Хегел и плаќа трибут на својата идеалистички заснована, реакционарна етика. „Според Хегел, — вели Плеханов —, Сократ бил претставник на новиот принцип во општествениот и духовниот живот на Атина; во тоа била неговата слава и неговата историска заслуга. Но, истапувајќи како претставник на новиот принцип, Сократ дошол во конфликт со суштествувачките закони во Атина. Тој ги прекршил и страдал како жртва на тој прекршок. Таква била општата судбина на хероите на историјата: смели новатори, тие го кршат установениот законски поредок; во таа смисла тие се виновни. Установениот законски поредок на стварите ги казнува со пропаст. Но со нивната пропаст се искупува вината на нивната дејност и принципите коишто тие ги претставуваат триумфираат по нивната смрт” (Плеханов, Уметност и книжевност, кн. I, стр. 382).

Во оваа концепција на Хегел, Плеханов разликува два момента. Едниот е дијалектички. Посматрајќи ги појавите во развитокот, Хегел смета, дека развитокот се одвива по патот на човечката дејност којашто е насочена во спротивни правци. Отаде произлегува борбата и нужноста од жртви. Вториот момент е идеалистички. Според Хегел, толкува Плеханов, постапките на луѓето се постапки на индивидуи и затоа се ограничени. Праведни од една страна, тие се неправедни од друга. Неправдата пак бара казна. Светскиот дух не е крив за нивната пропаст и страдањата на луѓето што произлегуваат од општествениот развиток. Луѓето се криви — затоа страдаат. „Разгледувана на овој начин — вели Плеханов — историјата станува *теодицеја* од свој вид” (Цит. творба, стр. 383). Понатаму Плеханов вели: „Атинскиот мудрец со својата пропаст ја искупил неизбежната едностраност на своето сопствено дело. Неговата пропаст била неопходна жртва за искупување,

Без таа жртва би останало незадоволено нашето морално чувство. Признајте дека е многу чудно тоа морално чувство коешто бара пропаст на сите оние коишто се борат поенергично и поуспешно од другите против општествената стагнација! Таквото чувство не може да постои кај човекот без предубедување. Него го измислиле, „го конструирале" филозофите" (Таму, стр. 383).

Плеханов мајсторски го открива позитивното, дијалектичкото од негативното, идеалистичкото кај Хегел и укажува кои се причините за ова: каде што дијалектичарот дава точни анализи, идеалистот ги мистифицира. Задачата е Хегел да се чита материјалистички. Кон ова може да се додадат примери кога хероите биле потполно среќни, кога со успех ја извршиле својата историска мисија, кога доживеале триумф на стварта за којашто се бореле, а масите им го оддаваат заслуженото признание. Да го земеме само примерот на нашиот маршал Тито чии борби и победи значат пресвртница во историјата не само на нашите народи туку сé порешително влијаат и врз меѓународните односи како благотворен фактор за смирување на блоковските страсти за тоа атомската ера да не биде ера на уништување на човештвото, туку ера на среќата на сите народи. Од друга страна, хероите се среќни и кога се жртвуваат за иднината на својот народ. Соколот на Максим Горки не е само романтика, туку реално ја прикажува психологијата на херојот. Да го земеме нашиот Змај и неговите „Светли гробови". Ми се чини дека неговите следни стихови до крај ќе ја изјаснат мојава мисла:

„— И ти паде, брате драги.
— Нисам, децо, вас док трае.
— Јел ти борба била тешка?
— Покушајте, милина је."

Хероите се борат за да победат, но и кога умираат, тие се среќни зашто знаат оти нивната жртва не е попусто дадена, дека нивното дело ќе го продолжат оние што ги водушевиле за борба.

Хероите се деца на своето време, но напредни деца, ако можеме така да се изразиме. Затоа тие на современиците често им се претставени повеќе од нивната просточовечка отколку од нивната херојска страна. Оттаде поплаките дека тие биле себични, неморални. „За соборот — вели Хегел — нема јунаци", ама, додава тој, не затоа што овие не се јунаци, туку затоа што е оној собор, затоа што зад секојдневното, дребнавото, недостатното, човечкото, не го виѓа она што е големо, трајно, што има изнимно значење, херојското. Како секогаш, негативното е споено со позитивното во животот, случајното со нужното, она што мине со трајното.

Има една мисла кај Хегел за хероите којашто често се напаѓа. Тој на едно место вели:

„Светско-историскиот индивидуум ја нема онаа трезвеност, за да сака и многу да се базира на ова или она, туку тој сосема безобзирно и припаѓа на една цел. Така тоа и е случај тие со другите големи, дури свети интереси да постапуваат лесноумно, а таквото поведение секако се подложува на оправданото морално укорување. Но таквата појава

мора да згази многу невини цветови, мора многу работи да ги згази на својот пат" 47). Место да го отфрлам овој исказ како нечовечен, неморален, нечесен итн., ќе се обидам да го растолкувам.

Ова е многу длабоко сфаќање. Треба само правилно да се разбере. Дека е некоја индивидуа, поточно личност, „светско-историска" се изјаснува по долга и упорна борба којашто се водипо меѓу неа и другите личности коишто претендираат на исто такво значење и признание. И субјективните квалитети на личноста се важни. Инаку би се дошло во положбата на Расколников којшто си вообразил дека убиството на бабата скржавка и изрод е оправдано, ако со нејзините пари можат да се спасат многу луѓе од беда. Многу страсти и интереси се трошат додека една страст и интерес да се афирмираат како носители на прогресивното, како способни да застанат на чело на настаните и да бидат „водачи на душите" на масите, чие срце ќе чука во унисон со нивните срца, чија мисла ќе има сила и длабочина да го разработува во стројна теорија она што нејасно тлее во мислите на масите, кон што тие нагонски се стремат, кое како барутот во бурето чека на искра за да експлодира и да ја разнесе старата черупка на оджиveаната општествено-економска формација; ќе победат оние што имаат смелост, волја и страст да бидат буревесници, да уживаат во борбите со непријателот.

Но идеализмот во Хегеловата концепција зема врв. Затоа е прав Зихерл кога вели: „Хегел ја смета масата, народот како неактивен материјал" (Зихерл, Дијалектички материјализам, стр. 68). Ние покажавме дека за Хегел и хероите се материјал, активен додуша, но во полна зависност од духот. Сé, дури личните интереси на хероите се поклопуваат со интересите на духот, тие успеваат но, штом духот ќе исцеди сé што може од нив, тој ги отфрла, газејќи ги безмилосно и барајќи нови жртви за нови подвизи. Таквото гледиште е логична последица на основниот став на Хегел според којшто сé што настанува во природата, општеството и мислењето е всушност саморазвивање на апсолутната идеја, а надворешните појави, случајното и појавното постојат само доколку служат да ја изразат неа и отпаѓаат порано или покасно штом не ја исполнуваат таа своја основна задача.

Во полемиката со Сен-Бев, Плеханов изнесува многу интересни мисли за тоа колку личните квалитети, способности и таленти на историските дијатели влијаат на настаните. Дали тие имаат толкава сила решително да влијаат врз текот на настаните или настаните би се одвивале во оној правец во којшто се одвиле и без учеството на овие? Што би било да не умрел Мирабо пред време, да го беше удрил куршум Наполеон, да паднела тула на Робеспиер? — Плеханов одговара:

„Благодарение на својствата на својот ум и карактер, влијателните личности можат да ја изменат *индивидуалната физиономија на настаните и некои нивни делумни последици*, но тие не можат да го изменат нивниот општ *правец*, којшто е условен од други сили" (Плеханов, К питању о улози личности у историји, Култура — Београд, 1947 г., стр. 40). Плеханов вели дека во времето на Наполеон се барала „добра сабја" (Сиес). Прво се зборувало за Жубер. Кога тој загинал, кандидат за тоа место бил Моро, па Макдоналд, па Бернадот. Најпосле дошол Наполеон

Да не бил тој, неговото место сигурно не би останало незафатено. Понатаму Плеханов зборува дека за да стане една личност историска потребно е нејзиниот талент да одговара на потребите на епохата. Наполеон да бил музички, место војнички гениј, не би станал император. Второ, потребо е историската ситуација да погодува овој талент да дојде до израз. Да се одржал стариот режим, Наполеон би останал незначајна личност. Плеханов дава интересни податоци за прочуените маршали на Наполеон: „Во 1789 година Даву, Дезе, Мармон и Макдоналд беа потпоручници; Бернадот — наредник; Хош, Марсо, Лефевр, Пишегри, Неј, Масен, Мира, Султ — подофицери; Ожеро — наставник по мечување; Лан — бојаџија; Гувион Сен-Сир — артист, Журден — писмоносец; Бесиер — берберин; Брин — словослагач; Жубер и Жино — студенти на правниот факултет; Клебер архитект; Мортие не стапи во војна служба сé до револуцијата" (Таму, стр. 42). Во стариот режим никому не би му паднало на ум во овие занаетчии, артисти итн. да бара војнички таленти.

Нашата народна револуција дава безброј слични примери.

Да се појави оваа или онаа личност на чело на историските настани е работа на случајот. Случајно таа дошла на светов, случајно не била жртва на оваа или онаа болест или несреќа, случајно добила можност да се усоврши за онаа дејност што после ја прославила. Во секој момент личноста е изложена на воздејството на безброј фактори коишто ја потврдуваат или негираат. Големиот дијалектичар Хегел нé учи дека случајното е израз на општото. Ученикот на Маркс и Енгелс Плеханов популарно ни објаснува во што е проблемот на големите историски личности. Физиономијата на настаните носи белег на тие личности. Доколку историската личност има поголеми способности на организатор на историски активните сили, дотолку резултатите од движењето напред ќе бидат поголеми, почисти, победите порешителни, историјата ќе направи позначаен чекор напред.

И уште едно прашање: може ли шепа луѓе, можат ли хероите сами да направат револуција? Енгелс во писмото до В. И. Засулич од 5 јули 1885 г. дава многу интересен одговор. Тој вели: „Револуцијата *мора* да избувне во текот на определеното време; но таа *може* да избувне секој ден. Во тие услови земјата е слична на наполнета со динамит мина кон којашто треба само да се кладе фитилот. Тоа е еден од исклучителните случаи кога шепа луѓе можат да *најраваш* револуција, — со други зборови, со еден мал натиск да го примораат да се урне целиот систем, којшто се наоѓал во повеќе отколку нестабилна рамнотежа (ползувајќи се со метафората на Плеханов), и ќе ослободи со акт сам за себе незначаен такви експлозивни сили, коишто потоа не ќе можат да се скротат" (Маркс и Енгелс, Писма (на руски), стр. 388). Заверениците ќе се најдат после во положбата на волшебникот од приказната којшто предизвикал сили што не може да ги скроти. Се доаѓа, вели, Енгелс, до она што го вика Хегел иронија на историјата — луѓето коишто се фалат дека ја направиле револуцијата не знаат понатаму со неа што да прават: настаните ги прегазуваат или тие се приспособуваат кон настаните така што ја губат херојската карактеристика.

Хероите не можат да го надминат времето во коешто живеат и да решаваат кои било задачи. Доколку хероите подобро ги разбрале задачите на времето и вложиле смисла, ум и енергија да ги раздвижат масите за борба — дотолку се нивните заслуги поголеми. Тоа е историската задача и историската заслуга на хероите. Затоа тие не се помалку вредни за славата и честа што им се оддава, за величањето и водушевувањето што го будат во масите. На овој факт се темели и обајанието на историските личности, кога масите со нивното име на уста одат во смрт. Со името на другарот Тито ние одевме во победи на револуцијата, со неговото име на уста градевме и градиме социјализам. Може да се каже дека без другарот Тито неможе да се замисли Социјалистичка Југославија што денес како фар му го осветлува патот на човештвото кон светлата иднина.

СЛУЧАЈНОТО И НУЖНОТО ВО ИСТОРИЈАТА

Идеалистичкото разбирање на историјата е карактерно како за филозофскиот идеализам така и за пред-марксовиот материјализам, којшто е, според Ленин, „идеализам озгора". Уште од најстарите времиња филозофите, сообразно со својата основна концепција, во крајна линија со својата класна позиција, размислувале за суштината на општествениот живот, создавале разни социјални теории. Платон мечтае за идеална држава на аристократијата, теоретски ја образлагал и озбилно се зафаќал да ја реализира. Тој сметал дека уставите можат да се кројат како алиштата и да им се наметнуваат на државите. Прочуената поделба на граѓаните во државата на три групи, требала да ја зацврсти аристократијата на власта, а да ја уништи демократијата. Аристотеловата политика е идеал на робовласничкиот теоретичар на „златната средина" — што ќе може да ја одржува рамнотежата помеѓу крајно бедните и прекумерно богатите, да се сочува здравјето на државата, да се осигури мир. За него човекот по својата природа е општествено животно, т. е. тој се здружува по онаа нужност по силата на која пчелите се одржуваат воројот. По природа едни биле определени да бидат господари, а други робови. Кој за што е предназначен се гледа и од телесната конструкција — кај едните органите се фини и деликатни, кај другите груби и силни. Според тоа едни се родени да бидат господари, а други робови. Во средните векови преовладувала теолошката концепција за општеството и посебно за државата. Оваа е „град божји". Августин теориски ја обосновува теократијата, тој најизостанат систем на државна управа. Власта доаѓала од бога и како таква треба да се признава и да се извршуваат нејзините наредби. Теоријата на општествениот договор што се појави уште кај софистите и Епикур, одигра огромна улога против црковната теорија. Се јавува уште во ренесансот, но класичен израз најде кај Русо. И на француските материјалисти идејата за општествениот договор не им е туѓа. Треба да се потцрта дека нам не ни е цел да се впуштиме во анализа на разните општествени теории. Истори-

јата ни покажува дека сите домарксовски и противмарксовски мислители биле и се идеалисти во областа на социјалните теории. Идеалистите од втората половина на XIX и XX век особено многу се користеле со Кантовата теорија за поделбата на законите на природни и морални, во крајна линија, закони на општеството. Природните закони според Кант се сеопшти и нужни. Светот на моралот е царство на „требањето". Тие треба да се извршуваат како императиви на нашата морална совест, но не се задолжителни. Овие поставки ги развија неокантијанците особено оние од Баденската школа. Тие заклучуваат дека луѓето имаат слободна воја. Во нивните постапки и дејства владее потполн хаос. Во општествениот живот ниедна појава не се повторува, а без повторливост нема закон, нема наука. Природните науки можат да постојат како такви, но за општествени науки не може да биде збор. Таму владее случајот. Природата и општеството се, значи, одделени со непремостив јаз. Тоа е гледиштето на Винделбанд и Рикерт што наоѓа израз кај многу современи буржоаски филозофи и учени.

Ќе го наведам становиштето на современиот историчар Х. А. Л. Фишер. Тој во својата творба „Историјата на Европа" расудува вака:

„Едно интелектуално задоволство ми е одземено. Луѓе коишто се помудри и поучени од мене имаат откриено во историјата некоја тема, некој ритам, некој предодреден ред. Овие хармонии мене не ми се открија. Јас само гледам дека една невола следува друга, како бранот што се тркала зад бран; јас гледам само енда силна состојба на стварите на којашто не можат да се засноваат никакви заклучоци, дека таа се случува само еднаш. Наоѓам само едно сигурно правило за историчарот, тој во текот на човечката историја треба да виѓа игра на случајот и непредвиденото. Тоа не е никаква цинична поука, никаков израз на очајание. Фактот на напредокот е јасно и со едри букви запишан на страниците на историјата; но напредокот не е никаков природен закон. Тлото што го здобила една генерација, следната може да го изгуби; мислите на луѓето можат да тргнат по патишта што водат кон несреќа и варварство" (Х. А. Л. Фишер, Историја на Европа. Цит. по говорот на Макс Борн одржан на 21 јуни 1955 г., Летопис Матице српске, новембар 1955 г. стр. 506).

Значи, во историјата немало тема, ритам, хармонија. Сé било игра на случајот. Овде е многу јасно изложено становиштето на неокантијанците. Ние пак знаеме дека Маркс го откри природниот закон на развитокот на општеството, а тоа е економскиот закон. Фишер и многубројните современи учени и филозофи само ги преповторуваат одамна надминатите аргументи против закономерниот развиток на општеството. Сé се случувало во историјата само еднаш. Во неа немало повторливост на појавите. Сето ова звучи старомодно. Само стилот е подотеран. Меѓутоа, ние веќе знаеме како Хегел го реши ова прашање. Во прочуениот предговор „Кон критиката на политичката економија" Маркс вели дека критичката анализа на Хегеловата филозофија на правото го довела до гледиштето дека коренот на правните односи и политички форми се наоѓа „само во материјалните, животните односи,

целината на кои Хегел, по примерот на англиските и француските писатели, ја опфаќа со името „граѓанско општество”, дека анатомијата на буржоаското општество мора да се наоѓа во политичката економија” (Маркс, Критика на политичката економија. Предговор и увод. Београд 1949 г., стр. 8).

Јас го подвлекувам фактот дека Маркс изучувајќи го Хегела доаѓа до прочуената формулација на историскиот материјализам. Какви последици имаше за науката оваа формулација ни покажува Ленин во „Што се тоа пријателите на народот”. Оваа поставка ја претворува социологијата во наука. „Досега — вели Ленин — на социолозите им беше тешко да ги одвојуваат во сложната мрежа на општествените појави важните од неважните појави (тоа е коренот на субјективизмот во социологијата) и не умееле да го најдат објективниот критериум за таквото разграничување. Материјализмот даде наполно објективен критериум, одделувајќи ги „производителните односи” како структура на општеството и давајќи можност да се примени кон тие односи оној општонаучен критериум за повторливоста, чија примена во социологијата ја одрекнуваа субјективистите. Дури тие се ограничуваа на идеолошките општествени односи (т. е. таквите, кои пред да се формираат, проаѓаат низ свеста на луѓето), тие не можеа да забележат повторливост и правилност во општествените појави на разни земји, и нивната наука во најдобриот случај беше само опишување на тие појави избор на суров материјал. Анализата на материјалните општествени односи (т. е. таквите кои се оформуваат не проаѓајќи низ свеста на луѓето: разменувајќи ги продуктите луѓето стапуваат во производни односи, дури и несвесни, дека тука постои општествен производен однос) — анализата на материјалните општествени односи веднаш даде можност да се забележи повторливост и правилност и да се уопштат устројствата на разни земји во еден основен поим *општествена формација*” (Ленин, Творби, кн. 1, издание четврто (на руски), стр. 122—123).

Ленин решително се расправи со прочуениот приговор на субјективистите дека во историјата немало повторливост, а според тоа ни наука, и укажа во што се содржи таа повторливост — имено во материјалните општествени односи што се формираат „зад грбот на луѓето”, т. е. без учеството на нивната свест. Врз оваа база се засновува она што е помалку важно, нужното од случајното, она што само вака делува од она што може и на друг начин да се изрази.

Хегел ја засновува филозофијата на историјата врз спрогата нужност. Тој со убиствен сарказам ги критикува оние што испредуваат теории за идеалното уредување на општеството. Поплаките дека идеалите не се остваруваат, дека студената стварност ги разбива овие соништа, вели Хегел, се чести, но инаку не може да биде. Тие им припаѓаат на поединците. Хегел пак смета „дека општиот ум се остварува сам себеси”, но тука не се работи за она што е емпириски поединечно „дека тоа може да биде подобро или полошо, зашто овде случајот, добива од поимот моќ да го врши своето големо право” (48). Не треба да го отфрлиме или презираме стварното. Хегел вели: „Познанието, значи, до кое, наспроти на оние идеали, треба да води филозофијата е тоа дека

стварниот свет е таков каков треба да биде, дека е тој вистинското, добро, божјиот ум такуѓере и моќ да се остварува себеси самиот. Тоа добро, тој ум во својата најконкретна претстава е бог. Бог управува со светот, содржината на неговото управување, исполнувањето на неговиот план е светската историја. Тој план филозофијата сака да го разбере, зашто само она што е според него изведено има стварност, а што не му е сообразено, тоа е гнила егзистенција. Пред чистата светлина на оваа боженствена идеја, која не е просто идеал, исчезнува привидот дека бил светот лудо, будалесто настанување. Филозофијата сака да ја познае стварноста на божествената идеја и да ја оправда презрената стварност" (50).

Запрепастува длабочината и силата на Хегеловиот гение. Тој на моменти проникнува до суштината на проблемот, иако ја одбива содржината на сјајните мисли во идеалистичка, мистификаторска облека. Понекогаш таа облека станува толку проѕирна што рационалното може да се види, така да се каже, со голо око, само ако се внимава и се чита Хегел материјалистички, како што советуваше Ленин. Историјата не е хаотично, будалесто настанување. Таа има свој ум, свои закони, свој логос, хераклитовски речено. Настаните се одвиваат по некој ред, некој ритам, ако сакате. Инаку би имале право да го презираме овој свет, да го проколнуваме посилно од Шилеровиот Карл Мор. Сиот привид и случајност на стварноста има длабока обоснованост, оправданост, причина да биде. Нешто придонесло таа да биде таква, а не инаква. Стварноста не е кошмарен сон. Историјата се движи кон се повисоки форми. Можноста да се појават овие е дадена во стварноста. Уште Енгелс во „Лудвиг Фоербах" ни објасни што подразбира Хегел под изразот „стваност". Енгелс вели: „Но кај Хегел никако не е сé што постои во исто време стварност. Атрибутот на стварноста кај Хегел му припаѓа само на она што е во исто време и нужно" (Енгелс, Лудвиг Фоербах, Култура — Београд, стр. 10). Енгелс револуционерно ја истолкува прочуената поставка на Хегел: „Сé што е стварно е разумно, а сé што е разумно — стварно е". Таму каде заслепените либерали гледаа конформизам, Енгелс откри револуционерност, зашто стварното, ако не е разумно, треба да пропадне за да му отвори место на разумното стварно. Хегел не го проколнува минатото и она што сега постои, не ги смета за грешки како што го сторија тоа францускиге материјалисти. „Теодицејата" директно е вперена против нив. Зад теолошката и телеолошката форма на Хегеловиот стил, зад усилбите да се даде „некоја теодицеја", оправдувањето на постоењето на бога и за тоа дека човекот е самиот крив за несреќите што ќе го снајдат, оти е овој свет најдобар од сите можни светови, всушност се крие големата мисла дека ништо без разлог не станува, дека природните и општествените настани се нужно обусловени, дека да се разбере стварноста не треба само сé да се прости, туку и да се открие она позитивното што се крие во неа, да се изнајдат силите што ќе ја надминат и што ќе доведат до создавањето тука, на земјата посовршен свет. Тоа е она што ја разликува теодицејата на Лајбниц од онаа на Хегел. Категориите на Хегел не се така апстрактни како Лајбницовите. Ете како може да се разбере

Хегел. Она што се определило историски за Хегел е нужно доколку е стварно и стварно е благодарение на она што го носи во себеси како нужно, што не е под „заповедта на случајот". Зашто егзистира и она што е случајно, според Хегел, но тоа е преодно, рудиментирано или нестабилно. Тоа нема иднина и е „гнила егзистенција". Случајното е стварно доколку во себеси ја носи и на посреден начин ја изразува нужноста. Она што не го носи умното, нужното е осудено да пропадне. Историјата и стварноста ни даваат за тоа безброј примери.

Треба ли по тукуштo кажаното Хегел да го осудуваме што ја оправдувал стварноста, што тврдел во духот на француската пословица: сé да се разбере, значи сé да се прости? Треба ли да му префрлуваме за теодицејата и телеологизмот? Се разбира, можеме да го обвинуваме Хегел за поповштина и идеализам, мистика и одбрана на суштествувачкиот поредок. Тоа го има кај него во изобилство. Но дали тоа значи дека треба да го отфрлиме големиот филозоф и да го третираме како „мртво куче"? Тој самиот учеше дека да се негира не значи да се каже нихилистички — не. Негирајќи го идеализмот и другите недостатоци на Хегел, Маркс и Енгелс нé учат како со Хегела може да извршат далекусежни заклучоци по однос на стварноста.

Затоа Плеханов е прав кога го критикува Хегела дека неговата филозофија била телеологична. Тој вели:

„Синтетичниот поглед на општествениот живот не е особеност на современиот нам дијалектички материјализам. Ние го најдуваме уште кај Хегел кој си го поставуваше како задача научното објаснување на целиот општествено-историски процес, земен во својата целост, т. е. помеѓу другото со сите страни и пројави на активноста на општествениот човек што луѓето на апстрактното мислење си ги претставува како одделни фактори. Но Хегел како „апсолутен идеалист" ја објаснуваше активноста на општествениот човек со својствата на светскиот дух. Штом се дадени тие својства — дадена е „an sich" целата историја на човештвото, дадени се и нејзините крајни резултати. Синтетичкиот поглед на Хегел е истовремено *телеолошчен* поглед. Најновиот дијалектички материјализам до крај ја премавна телеологијата од општествената наука." (Плеханов, За материјалистичкото итн. стр. 12).

Не да одат по однапред нацртаниот план на прогресот, или за да им се потчинат на законите на некоја одвлечена еволуција, туку стремејќи се да ги задоволат своите потреби луѓето ја прават историјата. Начинот на задоволувањето човечките потреби, општествените производителни сили ги обусловуваат економските односи на луѓето, а овие, во крајна линија духовната, а не човечката природа. Телеологичноста на Хегеловиот систем, а со тоа телеологичноста на неговата филозофија на историјата, произлегува од неговиот идеализам, од она што тој во основа на сите настани во историјата го клава светскиот дух, т. е. идејата што сама себеси се познала. Хегел е голем филозоф кога се стреми да ни даде објаснување на целиот општествено-историски процес во единството на сите негови страни. Никој пред Хегела не фрлил така длабок поглед врз историјата. Но неговата филозофија па и онаа на историјата е грандиозно недоносче.

Ова се однесува и за прашањето на нужното и случајното во историјата. Ние покажавме дека генијалните мисли на Хегела даваат основа за правилното решение на овој толку важен проблем. Но ведно со моментите за правилно решение се мешаат, така да кажеме, бладања што директно водат во телеологија и теологија. Треба многу песок да се исфрли за да се испере чистото злато на Хегеловата мисла. Тој, на крајот на краиштата, ја апсолутизира нужноста, а случајното игра улога слична на хероите: му служи на нужното се додека може, а потоа бива исфрлено и прегазено од него. Сатурн ги голта своите деца. Тие стануваат гнила егзистенција, а нужното породува и бара други случаи што повеќе ќе го доближат кон исконската цел — да се познае само себеси. Може ли случајното да стане нужно? Позитивниот одговор е правилен, но ми се чини, оти Хегел одговара недоследно. Случајот од умот го добива своето големо право. Маркс и Енгелс до крај правилно го решија ова прашање поаѓајќи од Хегела. Тие учат дека случајното не е само израз на нужното, туку случајното може да стане нужно, а нужното случајно. Стоковото производство во првобитната заедница е отпрво случајно, но во текот на времето станува сé почесто. На крајот тоа е појава што го проникнува сето општество зашто законите на стоковото производство стануваат во капитализмот универзални и ја зафаќаат и самата работна сила. Во класичната епоха на капитализмот монополите беа случајна појава, но во империјализмот тие влегоа како основна одредба на тој поим.

Овдека иде и прашањето за односот на нужноста и слободата. Слободен ли е човекот во своите дејства, може ли да прави што сака и како сака, дали е автономна неговата волја или, напротив, неговите постапки се нужно обусловени, та мора да се постапува како што се постапува и никако поинаку? Фаталистите тврдат дека секоја постапка на човекот е нужно обусловена, однапред предодопределена. Индетерминистите пак тврдат дека човекот со ништо не е сврзан во своите решенија и постапки. Неговата волја е слободна.

Сите овие што сакале ова прашање да го решат научно застанувале на гледиштето на детерминизмот. Треба да постои некој фактор, некоја детерминанта што управува со постапките на луѓето, го одредува нивното поведение, ако сакаме да ја разбереме историјата како процес што се одвива закономерно. Мислата за судбината како сила што ги држи цврсто во своите раце волјата и желбите на индивидуумите и ги води во однапред определен правец е доста стара. Таа се јавува и во времиња на упадок (во Грција и Рим) и во време на подем (Арабјаните, протестантите особено Калвин). Ова гледиште служи за да ја оправда беспомошноста на владеачката класа, но и бесилието на поробените да ја решат ситуацијата во своја полза или да ја подигне енергијата на една напредна општествена сила чија победа е неминовна.

Кај Плеханов имаме едно разбирање за слободата кое ми се чини неприфатливо, зашто оди кон идентификацијата на слободата со познатата нужнсот. Тој вели:

„Кога ми се покажува свеста за неслободата на мојата волја само како субјективна невозможност да постапам инаку одошто поста-

пувам и кога се дадените мои постапки во исто време за мене најпожелни од сите можни постапки, тогаш нужноста во мојата свест се идентифицира со слободата, а слободата со нужноста, и тогаш јас не сум слободен само во таа смисла *што не можам да го нарушам тој идентитет на слободата со нужноста; не можам да ја противставам едната на другата; не можам да сетам оти нужноста ме стега. Но таквото отсуство на слободата е во исто време нејзината најполна манифестација*" (Плеханов, Кон прашањето за улогата и тн., 10).

Ми се чини дека Плеханов греши баш во она што го потцртал, бришејќи ја потполно разликата помеѓу слободата и нужноста. Во рамките на единството слобода-нужност постои и релативна самостојност, разликување и борба на спротивностите. Нужноста е општ закон што се остварува во безброј варијанти (можности). Слободен е човекот кој може да ги определува некои од можностите и да дејствува во правецот на реализацијата на онаа од нив што му е најкорисна. Колку повеќе можности може тој да определи и посигурно да ја достигне онаа што ја сака, толку е послободен. Инаку Плеханов не е далеку од фатализмот. А фатализмот било да води кон пасивна резигнација или кон активно, фанатично борбено настроение за реализацијата на определена идеја, сепак не може да го објасни она што секој може да го увиди, а што го ползувале индетерминистите во борбата против фатализмот и детерминизмот.

Се работи за фактот што сепак човекот може да постапи така или инаку во еден определен момент: да ги потроши парите помагајќи му на својот близок или за себе и својата фамилија, да купи облека или храна, да се претплати на весници и списанија и да купи книги или да ги испие. Во едни случаи постапките на луѓето се согласуваат со нормите на заедницата за она што е допуштено да се прави, во друг случај тие се судруваат со нив. Човекот е одговорен за своите постапки, а тоа претпоставува дека е тој слободен. Слободата е можност да се избира, да се постапува вака или инаку. Но ако човекот може да прави што сака, значи ли тоа дека тој прави што сака? Има ли граница на тоа сакање, постојат ли рамки што ја ограничуваат слободата на волјата на луѓето? Индетерминистите одговараат негативно. Тогаш и историјата е хаотично дејствување, без ред и ритам, незаконито и случајно.

Хегел прв го решава спорот на фатализмот и индетерминизмот правилно. Постојат закони што објективно, независно од свеста на луѓето делуваат во природата и општеството. Енгелс потцртува дека Хегел „прв правилно го претставил односот на слободата и нужноста" и го наведува она Хегеловата: „Слепа е нужноста, само *доколку таа не е разбрана*". Познавањето на законите на природата и на телесното и духовното суштество на луѓето дава можност плански да се примораат тие во определена, пожелна за човекот цел. „Слободата на волјата, — вели Енгелс — не значи следствено ништо друго, осем способност да се зема решение со знаење на работата. Така, колку е *послободно* судењето на човекот во однос кон определено прашање, со толку поголема *нужност* ќе се определува содржината на тоа судење, зашто неувереноста што ја има во својата основа незнаењето и која божем про-

изволно избира помеѓу многуте различни и што противречат едно на друго решенија, токму со тоа ја докажува својата неслобода, својата потчинетост на оној предмет кој она токму била должна да го потчини. Слободата, следствено, се состои во господството над самите нас и над надворешната природа што е засновано врз познанието на нужноста на природата, таа е затоа нужен продукт на историскиот развиток (Енгелс, Анти-Диринг (руски), ОГИЗ, 1946 г., стр. 107).

Ова е Енгелсово читање и толкување на Хегела, Да се разбере нужноста, значи да се знае правецот на нејзиното делување и со тоа можноста да се влијае врз него. Мене ми се свиде едно тврдење на В. Милиќ во неговата статија во „Књижевност" во која ги разгледува социјал-политичките погледи на Хегел. Тој вели дека Хегел ја разбрал слободата многу тесно - како законитост што се спознала, што ја усвоил човекот и се приспособил кон неа. „Слободата — вели В. Милиќ — како можност да се постапува на повеќе разни начини, тој не ја признава, зашто во телеолошките рамки на општата концепција тоа не е ни можно. А имено во тоа е суштината на слободата во човековата дејност. Да се разбере закономерноста за да и се приспособиме свесно, тоа уште не е суштината на чевечката слобода. Познанието на законите што делуваат во објективниот свет само е предуслов на слободата. Стварната слобода почнува таму кај што делувањето на објективната закономерност успева да се канализира во извесен нов правец во кој таа спонтано не би делувала, а кој е за човековата волја — индивидуална или општествена — сакан" (Милиќ Воин, Социјално-политичките идеи во Хегеловата филозофија. Књижевност, 1952 г., бр. 7—8, стр. 125).

Кон ова треба да се придаде следново. Можноста за „канализирање" на што се темели? Разбирањето на законот како строго детерминирана врска на причина и последица е механистичко разбирање. Законот е општото, повторливото, што останува во појавите. Тоа е точно, но законот како општо го опфаќа и она што е одделно, случајно, единично, а со тоа и она што го негира законот како таков. Природните и општествените закони (последниве во поголема мерка) не важат без исклучок. Секоја точка од закономерниот развиток е и крстопат со безброј варијанти кои со делувањето на законот можат да се остварат во зависност од другите појави и закони, од условите во кои делува законот. А дека Хегел не фразира за слободата како што тоа го тврди Милиќ, е јасно од исказот на Енгелс.

И Ленин се нафрла со сета сила на махистите што „немаат ни најмал поим за решението на прашањето (за слободата и нужноста) од страна на Хегел и Маркс" (Ленин, Творби, кн. 14, стр. 178). Ленин со оглед на целта што си ја поставил пишувајќи ја творбата „Материјализам и емпириокритицизам", особено ја подвлекува гносеолошката страна на проблемот. Тој нагласува дека Енгелс не се занимавал со схоластичка игра на дефиниции. Тој пишува: „Енгелс го зема познанието и волјата на човекот — од една страна, нужноста на природата — од друга, и место каква-годе одредба, каква-годе дефиниција, просто зборува дека нужноста на природата е примарна, а волјата и свеста на човекот — секундарна. Последните мораат, неизбежно и нужно мо-

раат да се приспособуваат кон првите. Енгелс смета дека е тоа до таа степен самоочевидно, што не троши напразни зборови на уточнување на своето гледиште" (исто, стр. 176). И понатаму вели „додека ние не го знаеме законот на природата, тој, постоејќи и дејствувајќи покрај, надвор од нашето познание, нѐ прави робови на „слепата нужност". Штом сме го разбрале тој закон, делуваќи (како илјада пати што повторуваше Маркс) *независно* од нашата волја и нашата свест — ние сме господари на природата" (Исто, стр. 177).

Свесно да се применува законот значи да се овозможи остварувањето на онаа варијанта што најмногу му одговара на човекот, што дава корисен ефект: водата да не ја поткопува куќата, а да се упати кон воденицата да го движи колото, огнот да не ја уништува горaта, туку да ни го затоплува станот, да ги вари јадењата итн., громот да не убива, ами да врши илјади услуги како осветление, погонска сила и друго. Законот може да делува вака или инаку. Познавајќи го, ние контролирано пуштаме да делува и онаа сила што го тера каменот да ни ја строши главата кога паѓа од покривот на куќата, таа го гони да ги образува ѕидовите на живеалиштето и да не штити од илјади незгоди на временските каприци. Хегел, определувајќи ја нужноста како слепа додека не е позната, им дал можност на Маркс, Енгелс и Ленин правилно да го решат спорот на детерминизмот и индетерминизмот.

На крајот на овој раздел да додадеме и нешто што е од огромно значење за нашата практична дејност. Збор станува за односот на свеста и стихијата. Како што не може да се исцрпе стварноста во целото свое богатство и разнообразие на форми, во својата подвижност и творештво на се понови форми, напуштајќи ги или водоизменувајќи ги старите, така е невозможно да се познае таа, стварноста, до крај. Свеста претставува статички пресек на еден момент во развитокот на стварноста (динамички гледано) и на една или неколку страни, црти, односи нејзини (статички гледано). Отаде длабоко е правилна мислата на другарот Едвард Кардељ кога во статијата „За улогата на комунистите во изградбата на нашиот систем" пишува:

„Како марксисти ние мошне добро знаеме и требе да знаеме дека свеста и стихијата (она што се одвива надвор од свеста по „слепата нужност" — Ј. Ј.) се две нераздвојни страни на објективната општествена стварност, односно на едното единствено движење. Следствено, ќе постигнеме лош резултат секогаш кога ќе паѓаме во крајности било да ја потценуваме свеста на комунистите и другите свесни социјалистички сили просто да се демобилизираат и да се постават на опашката на стихијата и да престанат да влијаат врз развитокот, било свеста да се претвори во мртва догма и тогаш со таа догма, не разбирајќи ја стварноста и развитокот, да вршиме насилие над објективните закони. Во едниот и во другиот случај би страдала нашата социјалистичка изградба и политичката улога на социјалистичките сили воопшто. (Комунист, 1955 г., бр. 9—10, стр. 493).

Другарот Кардељ понатаму објаснува какви штети би имале од паѓањето во едната или другата крајност. Заборавајќи ја улогата на свеста и одејќи несвесно по патот на стихијата, бргу би се мириле со

негативните појави, би се зафаќале со ситници, небитни и случајни, не водејќи сметка за решавачкиот фактор што треба да го откриеме и да се зафатиме за него во дадениот момент.

Тоа исто би не снашло „ако би сметале дека проблемот на материјалните односи секогаш и како било може да се решава со субјективно решение на кои било општествени или политички органи, да кажеме, ако би се потпирале на „семоќта на државата", та да ги потчиниме и објективните општествени закономерности на насилието на некои статички догми и шеми, исконструирани врз основата на еден определен метод и пракса, остварени во различити услови и времиња" (Пак таму, стр. 494). Секој шаблон опнат над живото тело на стварноста ја изобличува таа стварност, ја изнасилува, но стварноста од своја страна е достатно силна во определен момент да разбие секаков калап и догма. Се разбира, силите усмерени кон разбивањето на догмата се залудо истрошени. Отаде потребата од правилното одразување на настанатите промени. Затоа другарот Кардељ вели: „Во познавањето на нужниот правец на објективната закономерност и со тоа во познавањето на нужниот правец на субјективното дејствување лежи, всушност, слободата на свесната социјалистичка акција" (Исто, стр. 494).

Ето во што се состои слободата на волјата. Нашето партиско и државно раководство правилно и мајсторски ги применува овие поставки водејќи сметка за соодносот на двете страни на процесот, не паѓајќи во субјективизам и прагматизам што произлегува од величањето на мудроста на раководството, дури на еден човек како во случајот на сталинизмот што допушташе дури законите на политичката економија да се кројат во еден центар; од друга страна не вознесувајќи ја нужноста до тој степен што да биде исклучена секаквата субјективна дејност.

УЧЕЊЕТО ЗА ДРЖАВАТА

Можеме да кажеме дека Хегел гледа на историските настани како на реализација на слободата на духот. Тоа е постепен процес што се движи од најниските фази на потполнатa отуѓеност на идејата, нејзината втонатост во пасивност и екстензитет на природата во која нема ни трага од слободно делување оти, како што споменавме, за Хегела природата се развива само во просторот на материјата, чие основно својство е тежината. Хегел со презир зборува за развитокот во природата. Таа е „друго битство", отуѓеност на идејата. Тој признава некаков, така да речеме, просторен симултан развиток во природата, промени што одат во кружен тек, што се повторуваат. „Во природата — вели Хегел — ништо ново не се случува под небескиот свод" (64). Играта на нејзините форми создавала здодевност. „Само од промените што се случуваат на духовното тло произлегува нешто ново". Енгелс по повод на ова вели: „Во Хегеловиот систем беше за историјата на природата во времето исклучен секаков развиток, зашто во противниот случај природата не би била постоење на духот надвор од него. Но во историјата на човечкиот род признава Хегел бесконечен прогрес како едино реална форма на постоењето на „духот", иако на фантастичен начин

претполага дека завршетокот на тој развиток настапил — со воспоставувањето на Хегеловата филозофија (Енгелс, Дијалектика на природата (на руски), стр. 244—245).

Според Хегела историјата почнува со создавањето на државата која била „божествена идеја како таа постои на земјата", „реализација на слободата" (52). Затоа тој тврди: „Во светската историја може да биде збор само за народите кои сочинуваат држава" (52).

Јасно е дека Хегел ја идеализира државата, ја претвора во апсолут, а со тоа ѝ дава дијаметрално спротивна карактеристика од онаа што ни е дадена од Маркс, Енгелс и Ленин. „Државата — вели Енгелс — во никој случај не претставува сила однапред наметната на општеството. Државата не е исто така „стварност на моралната идеја", „лик и стварност на разумот", како што тврди Хегел. Државата е продукт на општеството на извесен степен од развитокот; државата е признание оти тоа општество се заплеткало во неразрешива противречност со само себеси, се разделило на непримирливи противставености од кои тоа не може да се спаси („Цит. според Лениновите творби, кн. 25, стр. 358). Ленин вели: „Според Маркса, државата е орган на класното *господство*, орган на *угнетувањето* на една класа од друга, е создавање „поредок" кој го узаконува и го уцврстува тоа угнетување ублажувајќи го судрувањето на класите" (кн. 25, стр. 359).

Меѓутоа, Хегел не згрешил кога историјата ја започнува со создавањето на државата. Класното општество не може да постои, а да не создаде орган на насилие, држава. Човештвото пак, како што ќе биде понатаму поподробно укажано, дури во класното општество направило такви чекори благодарение на кои тоа се отргнало од слепата покорност на природата.

Има една работа која треба уште веднаш да се разјасни. Збор станува за теоријата на Русо. Дали првобитното општество, општество без држава кое според него се наоѓало во природна состојба, е и општество на потполната слобода, зашто луѓето од природа биле слободни? Познато е дека Русо создава идила за животот на луѓето во природната состојба без држава, имовна нееднаквост, живот на човечки атоми што не знаат за зло. Сите несреќи Русо ѝ ги припишува на културата, а посебно на приватната сопственост. Најголема несреќа му причинил на човештвото оној што одделил парче земја и викнал дека е негово.

Хегел не еднаш го критикува Русо. Тој тврди оти душевна стварност имал човекот „само со помошта на државата (52). Хегел ја негира првобитната состојба онака како што ја разбрал Русо и другите приврзаници на теоријата на општествениот договор. „Состојбите на дивјаштво — вели Хегел — можат секако да се докажат, но тие се поврзани со страстите на суровости и насилија, та дури поврзани, колку и да биле неразвиени, со таканаречените општествени уредби кои ја ограничуваат слободата. Таа претстава (за природната состојба — Ј. Ј.) е една од оние небулозни творевини какви ги произведува теоријата" (53). Хегел со право и голема смисла за историски реализам ја отфрла теоријата на природното право и општествениот договор на Русо и ја одбележува нејзината небулозност, утопичност, имагинарност.

Маркс многу подлабоко проникнал во оваа теорија, откривајќи ја историската смисла и оправдание на ваквите „робинзонади” што биле всушност идеализација не на животот на првобитните луѓе, но на стоковите производители во граѓанското општество. Смит и Рикардо го клаваат осамотениот рибар и ловец на почетокот. „Тоа се робинзонади кои никако не значат само реакција против префинетоста и враќањето кон погрешно разбраниот природен живот, како што разбираат културните историчари, баш како што на овој натурализам не почива ни Русовиот „општествен договор” кој субјектите по природа независни, ги доведува во однос и врска со помошта на договорот. Ова е само привид, и тоа само естетски привид на малите и големите робинзонади. Напротив, тие значат антиципација на буржоаското општество кое се подготвуваше од 16 век, а во 18 век со џиновски чекори брзаше кон својата зрелост. Во тоа општество на конкуренција поединецот се чини одврзан од природните врски итн. што го чинеа во поранешните епохи историски придаток на определен, ограничен човечки конгломерат. (Маркс, Критика на политичката економија Предговор и увод, Култура — Белград, 1949 г., стр. 15). Така Маркс ја објаснува теоријата на општествениот договор како теорија произлезена од општествените односи, што ги одразува тие односи како во темна комора извратено, изопачено. Нервот на големиот дијаелктичар и материјалист Маркс ни ја објасни сликата и ја направи да одговара на реалната состојба на стварите.

Хегел безмилосно ја разби идилата на Русо за моралната чистота и нерасипаноста на луѓето од првобитното општество. Тој тврди дека примитивните луѓе се робови на страстите и нагоните. Природната состојба била „состојба на неправда, сила, незаузден природен нагон на човечките дела и чувства” (54). Природната состојба за Хегел е афрички принцип. Африканецот бил на тој степен на развитокот кој не дошол до разликувањето себеси како поединец во своето „еднолично, збиено единство”. „Црнецот . . . го претставува — тврди нашиов филозоф — природниот човек во сета негова дивост и незаузденост . ... во тој карактер нема ништо што би личело на човечност” (97).

Хегел многу изопачено ни зборува за различните страни од животот на црнците. Просто е неверојатно колку неосновано и произволно зборува за нивните обичаи, начинот на живеењето, религијата. Дури тврди дека во Африка се продавало човечко месо по пазарите. Афричкиот принцип бил во врска со јадењето човечко месо.

Според Хегел и ропството било афрички принцип. На Африканецот му била туѓа свеста за слободата. „Основа е на ропството воопшто човекот уште да нема свест за својата слобода, та така се слизнува на ствар, на нешто безвредно” (99). Ова е хегелијанштина. Испаѓа оти човекот сам себеси се правел роб и како од неговата свест да зависело неговата стварна слобода.

Немаме за цел да се впуштаме во подробности, но треба уште сега да одбележиме оти за нас, луѓето на социјалистичка, Титова Југославија, кога им ја пружаме раката на народите на Африка како на пријателски, рамноправни членови на човечката опшност што се из-

влекуваат од канџите на империјализмот, е одвратно да читаме вакви и слични тврдења: Африка не била историски континент, таа немало да покаже никакво движење и развиток, дека на црнците им недостасувала објективна моралност та затоа родителите ги продавале своите деца, а децата своите родители — кој кого ќе фати итн. Но и до овие идеалистички и реакционерни бладања можат да се најдат закопани интересни мисли. На едно место Хегел тврди: „За кралевите е толку гоа главен момент да ги продаваат своите заробени непријатели или и своите сопствени поданици, а дотолку ропството пробудило веќе човечност кај црнците". Ова нé потсетува на мислата на Енгелс дека ропството е чекор напред во споредба со првобитното општество и дека за заробените е подобро да ги држат во ропство отколку да ги отепаат или изедат. *Енгелс директно се надоврзува на Хегела кога тврди дека варварството било варварски начин да се излезе од варварската состојба.* Хегел вели оти „ропството е момент на напредување од простата поединечната, осетна егзистенција, момент на воспитание, еден начин да се стане соучесник на повисоката објективна моралност и образованост која со него е во врска" (102). Од ова Хегел извлекува реакционерен заклучок дека ропството требало постепено да се укинува иако во неговото време тоа одамна беше станало анахронизам.

Навистина, како стои работата: дали е прав Хегел што потполно му одрекнува објективна и субјективна моралност на првобитното општество, дека „природната состојба е состојба на апсолутна и потполна неправда" (102) или Русо кој, напротив, му одрекнува секаков моралитет на цивилизираното општество тврдејќи дека културата била синоним на неморалност за разлика од првобитното општество во кое царела правда, моралност и слобода?

Ако го разгледаме ова прашање од становиштето на историскиот материјализам, ќе треба да се обратиме кон Енгелс и неговата сјајна творба „Потеклото на фамилијата, приватната сопственост и државата". Како Енгелс ни Русо не го опишал првобитното општество! Висока морална свест, рамноправност, слобода каква што може да се замисли, сочувство и сострадателност, великодушност дури и кон непријателите и други својства — според Енгелс, ги красат луѓето од првобитното општество. Дека ова не се однесува само за Ирокезите малу потаму покажува Енгелс наведувајќи го примерот на неверојатната храброст на Зулукаферите и Нубијците во борбата против англиските поробувачи. Енгелс вели оти положбата на луѓето од првобитното општество се разликува суштествено од положбата на селаните и пролетерите во капитализмот. Додека последните се угнетени, обесправени робови на фабриките или бедниот имот, експлоатирани од фабрикантите, земјовладелците, зеленашите, државната управа итн., првите се слободни од сите форми на класно угнетување и затоа се смели и бестрашни кога ја бранат својата слобода.

Фрапантната разлика помеѓу ропскиот живот во таканаречената цивилизација, нееднаквоста и унижувањето на човечкото достоинство во неа и слободниот, рамноправен, достоинствен живот на луѓето далеку од цивилизацијата одлично е дадена во прочуената творба на

Његош „Горски венец” во впечатоците на Драшко од Венеција. Млечаните биле толку богати што „од богатство беа полуделе, та станале како мали деца” (Његош, Горски венец, Скопје, 1955 г., стр. 81). Од гостопримство кај нив немало ни трага, „за јунаство таму збор немаше” (Исто, стр. 82). А со занданите во кои Црногорецот куче не би врзал, во кои коњ би цркнал, а не човек, можел да се мери само ужасот што никој никого не смее да жали, а каде пак да му даде помош. Секој се плаши дури од својата сенка, насекаде шпиони и кодоши, човек во човека загубил верба. Лицемерие и подлост на сите страни. Дури луждот не бил заштитен од подлоста на шпионите. Његош генијално ја прикажал опачината на цивилизацијата во очите на претставителот на едно неразвиено општество во кое честа, меѓусебното уважение, спремноста да му се помогне на блискиот и без стеснение да се бара помош кога е потребна, каде не можело ни да се замисли едни да се задушуваат од изобилие, а други да умираат од глад пред нивните порти, кај гостите срдечно се дочекуваат и им се дава најубавото што се има в куќи, а храброста е нешто без кое не може да се замисли слободниот човек. Колку повеќе би сакале да бидеме на местото на Драшко одошто во кожата на млетачката „фукара” или во пеколот на фабриките во кои скапува од глад пролетерот! А дуждот мисли дека Црногорците ги јаделе заробениците!

Како стои со оцената што ја даде Хегел за првобитното општество? Ние не треба да одиме по оној симплификаторски пат по кој одат разни коментатори на Хегел, та или да го осудуваме и да фрламе дрва и камења на него обвинувајќи го за сите можни гревови, или да се одушевуваме од него славејќи го како бранач на културата и цивилизацијата, против подивеноста и суровоста на првобитниот човек.

Русоовското и, воопшто, романтичарското гледање на „добриот дивјак”, повикот „назад кон природата”, идеализирањето на животот на примитивните луѓе, има не само свое морално оправдание туку и огромно прогресивно значење во прв ред како осуда на експлоататорските класи. Модерното општество пружа слика на преобилие, бесно расипништво, извратеност на чувства и мисли, истапи што го урииваат човекот дури на рамништето на бесчуствените животни и крајна мизерија, од друга страна, згазеност, криминал и проституција. Современиот живот, а особено двете светски војни ни пружаат доволно примери за тоа што значи кога цивилизација таќе се стави во служба на разорувањето, во крајна линија во служба на себичните класни интереси. Напредокот во техниката, науката, уметноста и на сето она што во широката смисла на зборот носи назив култура, не значи и напредок на среќата и благосостојбата на луѓето, напредок на нивната хуманизација. Баш тој факт што процесот на искубувањето на човекот од варварството се одвива со варварски методи, придонесува варварството и моралниот пад на човекот од класното општество да бидат многу поголеми, поодвратни, постраашни и понечовечки од варварството на човекот од примитивното општество. Не е работата во тоа да потцртуваме дека Хегел ја сметал културата за втора природа на човекот и оти високо го поставувал цивилизираните луѓе над луѓето од таканаречената предисториска ера.

како што го прави тоа В. Милиќ во споменатата статија, ами критички да се разгледува делото на големиот дијалектичар. Работата е во тоа што културата го возвишува човекот над природата, ја потчинува оваа на неговите потреби и интереси, но, во класното општество човекот е подвргнат на насилие не на природните сили, подобро, не само ним, туку и на насилието што произлегува од општествените односи. Еден многу поголем дел на човештвото најварварски, немилостиво и безобзирно се експлоатира, гази, се негира како човек, се третира полошо одошто животните. И робовладеачкиот, и феудалниот, и капиталистичкиот строј даваат безброј примери за тоа. Тоа е патот кон напредокот — со варварски средства да се извлечат од варварската состојба. Впрочем ова го знае и Хегел.

Русо е прав кога ја осудува цивилизацијата, класната примена и класното користење на културата и сите оние аномалии што ги породува таа. Тие се апсурдни од гледиштето на човечкиот разум, а од гледиштето на примитивниот човек невозможни. Но работата е во тоа што Русо ведно со нечистата вода го исфрла и детето — критикувајќи ги аномалиите на културата класно применета, ја критикува културата воопшто.

Ете зошто е прав Енгелс кога по онаквата висока оценка на родовскиот строј и неговиот восхит од моралните квалитети на неговите луѓе, укажува и на обратната страна на медалот. Пред се, родовската организација не можела да го надмине племето. Меѓу племињата владее најсурова војна што претставува со изричен уговор за мир. Понатака Енгелс укажува на зависноста на првобитните луѓе од природните сили и во врска со тоа на робувањето на религиозните претстави. „Макар колку да ни изгледаат импозантни луѓето од оваа епоха, — вели Енгелс —, тие не се разликуваат еден од друг, тие уште висат, како што вели Маркс, на папочната врска на првобитната заедница". (Потекло итн., стр. 100). Но веднаш со констатацијата дека ваквата организација морала да биде скршена, Енгелс ги оценува и начините на кршењето „како деградација, како паѓање во грев од едноставната морална висина на старото родовско општество. Најниските интереси — простачката лекоумност, бруталната жедост во уживања, нечистата скржавост, себичното грабење на заедничкиот имот — го осветлуваат новото, цивилизираното, класното општество; најсрамни средства — кражба, насилие, подмолност, предавство — го поткопуваат старото општество и го доведуваат до паѓање. А самото ново општество, во текот на цели две и пол илјади години од своето постоење, не било никогаш нешто друго освен развиток на безначајно малцинство за сметка на експлоатираното потиснато огромно мнозинство а тоа е ова сега повеќе од секогаш" (Исто, стр. 100).

Така стои со оценката на Хегел на првобитното општество. Глорификацијата на државата од страна на него не е само глорификација на пруската држава, туку таа се стреми морално, т. е. од гледна точка на историскиот развиток да ја оправда како едно од средствата со кои општеството се извлекувало од варварската состојба. Ние знаеме дека како таква државата е орган на насилие, но сепак нужен, за времето,

прогресивен орган со помошта на кој општеството одело во класните услови напред кон такви достигања што веќе овозможуваат да се укине и класниот карактер на општеството и неговиот орган — државата. Таа, државата, од самиот свој почеток означува таква организација што се издига над стереотипноста и родовско-племенската безличност, со помошта на која човештвото напредувало забрзано како во областа на материјалната, така и во областа на духовната култура. Достигањата на општествата на Исток организирани во државата се такви за кои луѓето од родовското општество и не сонувале. Знаеме колку високо ја ценеле културата на Грција и Рим и Маркс и Енгелс. Без неа не би постоела денешната култура. Еден од факторите за да се достигне таков домет во културата во антиката е и државата на робовладетелите.

Давајќи висока оценка на државата, апсолутизирајќи ја и претворувајќи ја во земски, конкретизиран, објективен вид на божествена идеја, Хегел може би ги имал во вид гореспоменатите моменти. Историски, значи, појавата на државата е напреден факт. Таа содејствувала општествено да се издигне на повисоки стапалки на својот развиток. Меѓутоа, државата како орган на насилие, значи и деградација, изнасилување на човечката личност. Денес да се глорифицира државата како што е случај во теоријата на сталинизмот, значи да се овековечува нешто историски нужно но одживеано и варварско.

Треба да се одбележи и тоа оти Хегел ја разбира државата како тоталитет, целина што е над деловите и нешто повеќе одошто нивни збир. Тука пак тој се судрува со теоријата на општествениот договор. Тој ги исмејува оние што тврдат дека е достатно да се дојде до свеста за најдобриот устав та тој да се реализира во практика. Со тоа тој удира по француските материјалисти. „Прашањето за најдобриот устав — вели тој — често се поставува во таа смисла, како не само теоријата за тоа да е работа на субјективното слободно убедување, туку и стварното воведување на некој устав што се познал како најдобар или подобар да е последица на едно така сосема теориски создадено решение, видот на уставот работа на сосема слободниот и само на размислување определениот избор" (57). Затоа Хегел е и против идеализацијата на републиката која за мнозина „важи како едино праведно и вистинско устројство". Формата на државната управа не е работа на случајот. „Подоцна треба да се покаже уште дека уредбата на некој народ со неговата религија, неговата уметност и филозофија или барем со неговите претстави и мисли, неговото образование воопшто (а и да не се споменува уште за надворешните сили како што се климата, соседите, светската положба) сочинуваат *една* супстанција, еден *дух*. Државата е индивидуален тоталитет, од кој не може една посебна, ако и многу важна страна како што е државното устројство, само за себе да се издвои, за неа изолирано да се расправа и да се разработи според разгледувањето што се однесува само за неа" (57—58).

Наспроти во времето на Хегел распространетото разбирање на одделните страни на општествениот живот и нивното издвојување како решавачки фактори за развитокот на општеството, што идело до израз особено кај француските материјалисти — многу вреди Хегеловата

мисла за целосното разбирање на „факторите" на општествениот развиток. Дури тоа единство се разбира органистички — организмот е над одделните органи, со чија дејност управува. Хегел ѝ дава на државата многу широко значење, таа се поклопува со поимот општествено устројство.

Во целина пак учењето на Хегел за државата, макар колку позитивни моменти да има, играло и игра реакционерна улога давајќи им теориска основа на германските националисти и фашисти за образлагање на водечката улога на државата како натприродна организација на која се безусловно треба да ѝ се покорува. Култот на државата што повеќе од еден век се изградуваше во Германија, а кој му донесе толку несреќи и на германскиот народ и на целото општество, се изградуваше и на реакционерните елементи на Хегеловото учење за државата.

КАКО СЕ РАЗВИВА СВЕТСКИОТ ДУХ

Од првата општествена форма — фамилијата во која нема свест за личноста, во која природата и духот се мрачни и затоа се однесува кон предисторијата, со образованието на волјата „која стана самосвест", темнината се пројаснува и станува се поотворена и попрозрачна.

Духот е прво втонат во природата во која ништо ново не се случува. Природата се врти во круг, сé е во неа повторување на она што веќе се случило. Во историјата духот се раздвижува, се устремува напред. Таа е царство на промени, разнообразие, породување нови форми. Погледот на историјата дава слика на преобразувања, акции, настанување и пропаѓање. Менувањето за Хегела значи пропаѓање, негирање на една состојба (Картагина, Рим и толку други градови и царства пропаднаа), но ние не смееме да очајуваме, зашто историското негирање не е разурнување, уништување до крај, туку значи и задржување на позитивното како материјал за разработка на повисоко ниво. Духот е творечки принцип. Тој не разрушува за да ја повтори формата, како феникс што од пепелта се родува пак помлад, но сепак само феникс. Од негираната форма произлегува „возвишен, преобразен, почист дух" (80). Хегел правилно забележува оти духот настапува против себеси „го уништува своето постоење, но уништувајќи го, тој го разработува, а она што е негова образованост станува материјал, на кој неговата работа го издига до ново образување".

Духот се развива постепено, етапно. Секоја етапа сочинува една стапалка нагоре по патот на осветлувањето на духот. Народните духови се тие стапала. На поимот на народниот дух се запревме кога зборувавме за државата. Сега треба да одбележиме дека оној екстензивен однос кон природата, иако онака шумно и одлучно отфрлан во историјата, Хегел сепак го воведува во оваа, ако не низ врата, а она низ прозорец. Имено, духот што ја движи историјата не живее во секој народ. Поскоро историските народи се облеки кои духот во определен момент си ги навлекува, го искористува сето она што овие можат да му го дадат за да успее во остварувањето на својата цел, потоа ги на-

пушта задржувајќи го она што го достигнал и барајќи други поисториски народи да ги искористи на сличен начин. Колку беа славни и моќни историските народи кога духот беше кај нив, толку се тие презрени и отфрлени, кога ги напушти. Така има и сосема неисториски народи како афричките. Во извесна смисла и Кина и Индија се неисториски народи, зашто нивната историја не покажувала промени. Напредувањето во свеста за слободата што ја чини суштината на развитокот започнува во Персија и тоа е историски народ во вистинската смисла на зборот.

Развивањето на поимот за слободата оди постепено. „Исток знаел и само знае оти *еден* е слободен, грчкиот и римскиот свет дека се *неколцина* слободни, германскиот свет знае дека *сите* се слободни" (106). Еден народ штом ќе ја достаса највисоката точка на развитокот, пропаѓа и повеќе не може да се издигне, тој е веќе изгубен за историјата како и другите неисториски народи. На Исток деспотизмот ја изразувал првата форма на историјата — таму само деспотот е слободен, а другите се робови. Во Грција и Рим во демократијата и аристократијата се остварува втората форма. Но и тие биле па минале. Највисоката форма историјата ја достигнала во монархијата на германските народи. Тука бил довтасан врвот и нема каде понатаму да се оди. Германските народи, според Хегел, се перманентно историски народи. Пруската сталешка, со ограничен устав, монархија била совршената објективација на духот.

Ваквото разбирање на Хегел е одамна надминато. Она што го зборува тој за слободата е исконструирано за потребите на системот. Историскиот прогрес е процес на сѐ поголемо ослободување на луѓето од власта на природата. Тој оди по патот на усовршувањето на средствата за производство и ослободувањето на непосредните производители од власта на експлоататорите: робот од потполната потчинетост на робовладетелот за кого е само инструмент што зборува; на кметот од приврзаноста кон земјата и од феудалната зависност; на пролетерот формално лично слободен, но слободен и од средствата за производство, стварно, како што вели Маркс, посилно прикован за капитализмот одошто Прометеј за Кавкаската карпа, и, конечно, во социјализмот да се постигне стварна слобода. Хегел не може да ни даде правилен одговор на прашањето во што е вистинскиот прогрес, зашто не ги виѓа двигателите на историјата во стварноста, а и епохата во која живеел не му давала материјал. Тој ја внесува од главата онаа содржина што единствено можеше само да се одрази во неа и правилно да се осмисли.

ГЕОГРАФСКИОТ ФАКТОР НА ИСТОРИЈАТА

Додека смислата на внатрешниот развиток Хегел ја разбира како напредок во слободата на духот, во степенот на неговото самоосвестување, надворешно тој духот го клава во определена географска средина. Природните услови го чинат оној екстензивен, просторен услов кој

духот мора да ѓо надвие, да се пробие низ ограничувањата што му ги поставува тој кон независност и слобода на дејствувањето. Локалитетот, неговиот природен тип, според Хегел, е длабоко сврзан со карактерот на еден народ „кој е син на тоа тло" (86). Но Хегел не им придава на географските услови решавачка улога. Тој вели: „Не треба природата да се оценува ни превисоко ни прениско. Благото јонско небо сигурно многу придонело за милозвучноста на Хомеровите песни, но самото тоа не може да произведува Хомери. Такуѓере, не ги произведува секогаш; под турското ропство не се појавувале пеачите" (86).

Природните услови секако влијаат врз карактерните својства на народот и неговите достигања нужно носат печат на географските фактори. Но овие не се сé. Гледиштево потполно ѝ одговара на Хегеловата концепција за природата која игра второстепена улога во неговата филозофија. Природата е помала или поголема кочница, но во секој случај кочница што духот треба да ја надвладее.

Веднаш по ова Хегел прави една груба грешка. Тој од историското движење ги исклучува областите на студената и топлата зона тврдејќи оти „во студената и топлата зона не може да биде тлото на светско историските народи" (85). Оваа констатација е точна за почетокот на историското движење, за појавата на такви историски форми што создале услови за брзо движење напред врз базата на решителните успеси во материјалното производство. Дека светската историја може да се одвива и во студената зона јасно покажуваат нордиските земји што денес се на многу високо културно рамниште и имаат највисок животен стандард во Европа. Затоа пак оти и топлата зона може да биде поприште на историски настани покажува борбата на афричките и азиските народи против колонијалното ропство.

Човековата свест за да достигне поголеми резултати во борбата против природната непосредност, како што вели Хегел, или во борбата за совладувањето на природните сили, како што би рекле ние, навистина не треба да ја сеќава природата како нешто семоќно како што е случај во студената клима. Во случајот пак на топлата клима имаме извесна штедрост на природата што не го гони човекот на умни напрегања во борбата за одржување. Во оваа смисла Хегел е прав кога тврди дека „вистинската сцена на светската историја е умерената зона, и тоа нејзиниот северен дел, дека земјата се однесува овдека континентално, имајќи широки гради, како што велат Грците" (87). Но што се напредува повеќе таа зависност е сé помала, така што категоричкото тврдење на Хегела за сцената на светската историја оти била само во умерената зона никако не е прифатливо.

Хегел го дели светот на *стар* и *нов*. Америка и Австралија спаѓаат во новиот свет. Под „нов свет" не ги разбира само новооткриените делови на светот. Овие тој ги смета за апсолутно нови, незрели физички и духовно. Хегел докажува оти и нивното тло било ново. Архипелагот помеѓу Азија и Америка бил повеќе „некој земен покрив на карпи", бил физички незрел. Реките во Нова Холандија дури немале корито. Ова е пример на Хегеловото натегање и искривување на фактите кога треба да се потврди некоја од него исконструирана теза. Америка не

можела да биде историски континент, зашто таа била земја на иднината. Во историјата пак Хегел сосема неисториски тврди дека сме имале работа само „со она што било и со она што е" (92), а не со иднината. На овие тврдења на Хегела не им е потребен коментар.

Интересни мисли искажува Хегел по повод разликувањето помеѓу Јужна и Северна Америка. Додека во Северна Америка имаме напредок, во Јужна Америка имаме само буни, насилија над домородците и паразитизам на шпанските освојувачи. Јужна Америка била завладеана, а Северна колонизирана. Отаде произлегувал фактот што во Северна Америка населениците биле вредни, трудољубиви, се занимавале со производство. Емиграцијата во Америка го отстранувала незадоволството во современото граѓанско општество во Европа и на тој начин се гарантирал современиот поредок. Цврсто организирана политичка заедница во Северна Америка немало, „дека вистинската држава и вистинската државна влада, — вели Хегел —, настануваат само тогаш, кога веќе постои разлика во сталежите, кога богатството и сиромаштвото ќе станат толку големи и кога ќе настапи таква состојба, големото мнозинство да не може повеќе своите потреби да ги задоволува на начин на кој навикнало" (91). Овдека имаме пак една сјајна мисла што патем ја искажува Хегел, но во која ни е дадено разбирање за државата речиси онака како што ни го дава историскиот материјализам. Од разликите на сталежите, од големината на богатството и бедата зависело формирањето на цврсто организираната форма — државата. Сепак овие мисли не ја поколебуваат основната концепција на филозофот.

Големината на пространството и населението според Хегел исто така влијае врз историските настани. „Да постоеја шумите на Германија, се разбира, никогаш не би дошло до француската револуција" (91). Во врска со ова една мала дигресија. Империјалистичките и фашистичките теоретичари често ја оправдувале агресијата со тврдење дека немале простор, дека се задушувале од пренаселеноста, та затоа требало да се борат за место под небескиот свод. Всушност, зад оваа теорија стоеја апологетите на повторната поделба на светот, стремежите на империјалистите да ги уништат револуционерните сили, а незадоволството на масите од тешките животни услови да го усмерат во друг правец. Ова прашање е пречистено во теоријата на марксизмот. При дадени услови величината на пространството може да игра извесна улога за канализирање на енергијата на масите. Америка долго време ги асимилирала одвишоците на резервната армија на работниците и со тоа ги ублажувала спротивностите на капитализмот во Европа. Но тој вентил бил претесен за да влијае решително на настаните. Дека пространството може да игра различна улога при различни услови покажува случајот на Западна Германија која прима работници од Италија и други земји за груби работи. Некогаш Германија се борела под паролата за место под сонцето, денес иако со повеќе население таа има прекумерно пространство дури да прима работници од другите земји. Техниката интензивно го проширува пространството. Затоа, кога Хегел расудува во Енциклопедиската логика, во додатокот на 108

параграф за односот на квантитетот (пространството) и квалитетот (формата на државата) мудрува напразно. Управата на швајцарскиот кантон се разликува од управата на една голема царевина по историскиот напредок, та затоа кај оној имаме демократска уредба, а кај оваа апсолутизам. Тоа пак што системот на римската република не можел просто да се пренесе на германската држава пак зависно од историските услови во кои економскиот е од најголемо значење.

Осем географската ширина, климата и пространството, кај Хегела игра голема улога и конфигурацијата на тлото. Тој издвојува три типа земјиште што се сврзани со трите етапи во развитокот на светскиот дух. — 1. Областа на висорамнините што одговарала на афричкиот принцип, иако е и еден голем дел на Азија висорамнина. Тука е главно занимање сточарството. 2. Речните долини и рамнини претставувале втора област. Таму почнува според Хегела земјоделието и учење занаети, се појавила сопственоста и односот на ропството и господството, државата. Скитањето на народите од висорамнините овдека се смирило, луѓето се задржувале на едно место и мислата можела да се упати на она општо. 3. Областа на народите покрај морињата. Морињата не ги раздвојуваат, туку ги обединуваат луѓето. Таму се развивало општеството на граѓанската слобода. Хегел му придава на Среодземното Море вонредно значење за развитокот на светската култура. Тој со восхит зборува за смелоста на оние што пловат по морето. Храброста на морнарот треба да биде поврзана со мудроста за да се успее во совладувањето на несигурноста и каприците на морето. На глед морето е попустливо, леко и тивко, но тоа е баш причината да се претвори во најопасен елемент. „На таквата измама и сила — вели Хегел — човекот ѝ спротивставува само едноставно парче дрво, се потпира просто на својата смелост и на своето присуство на духот и поаѓа така од цврстото на нешто без потпирач, водејќи ја со себеси само подлогата што тој си ја направил. Бродот, лебедот на морето, што со итри и хармонички движења ја пресекува брановата поврвнина или повлекува на неа кружни линии, е орудие чиј изум ѝ чини најголема чест на човечката одважност како и на неговиот разум” (95).

За да ја усклади својата концепција на трите континента со онаа на трите географски типа (зашто Египет е речна земја а се наоѓа во Африка, земјите од Мала Азија се крајбрежни а се во Азија), Хегел тврди дека Египет ѝ припаѓал на Азија а малоазиските и источносредоземните земји на Европа. Пак имаме изнасилување на фактите за љубов на теоретските конструкции по онаа препорака на Хегел дека ако фактите ѝ противречат на теоријата, тогаш толку полошо е не за теоријата, туку за фактите.

Хегел греши кога географските области ги разгледува статички. Според него, Африка може да даде само определен тип општествена организација — патријархалната фамилија. Азија дава статарична држава кава е онаа на Кина и на Индија. Од Персија почнува историјата, но таа спаѓа кон европскиот принцип. Географските услови се само рамки што ги отфрла духот како змијата својата кожа, како што е тоа случај и со народите.

Кај Хегел иде до израз и обидот да се растолкува историскиот развиток на биолошка основа. Како што мине животот на индивидуата низ фазата на детство, момчештво, зрелост и старост така и развитокот на светскиот дух: за него Кина претставува детство, Персија момчештво, Грција младост, Рим зрелост, а христијанско-германските народи старост на развитокот негов. Навистина, Хегел се оградува од дословното толкување на овие фази тврдејќи дека само извесни карактерни својства од развитокот на светскиот дух и оној на индивидуата се заеднички, но оваа споредба му дава можност да извлекува далекусежни заклучоци и да врши извесни изнасилувања на фактите за да ги доведе во склад со својата теорија. Теоријата за цикличкиот развиток на историјата потекнува уште од прочуениот антички историчар Полибие и преку Вико се промолкнува до наше време. Во врска со неа е теоријата дека Исток е почетокот на историјата, а Запад — крај, дека Исток бил детството и младоста на човечкиот развиток, а Запад староста и пропаста негова. Хегел изрично вели: „Светската историја оди од исток на запад, зашто Европа е имено крај на светската историја, Азија почеток" (106). Реакционерноста на оваа теорија е очевидна и им служела на најреакционерните кругови на Запад како идеолошко оружје во борбата против марксизмот, како што е случај со Шпенглер.

Има ли воопшто некаква смисла паралелата помеѓу развитокот на индивидуата и развитокот на човечкиот род? Ми се чини дека има. Во уводот на творбата „Кон критиката на политичката економија" зборувајќи за тешкотијата да се разбере фактот што огромното значење и совршенство на античката уметност не стои во склад со развитокот на општествените производителни сили и производните односи во тоа време, Маркс дава едно објаснение. Грчката уметност и грчкиот еп се одраз на детската фаза од развитокот на човечкото општество. Наивноста на детето нас нé радува и нé одушевува. Човекот — вели Маркс —, не може пак да стане дете осем да се вдетини. Но, зарем тој не се радува на наивноста на детето и зарем самиот тој не мора пак на некое повисоко стапало да се стреми потоа да ја репродуцира својата вистина? Зарем во детската природа не оживува во секоја епоха нејзиниот сопствен карактер во својата природна вистинитост? Зошто историското детство на човештвото, каде тоа најубаво расцутило, да не зрачи вечно обаіание како степен што повеќе никогаш нема да се врати? Има деца невоспитани и деца старикави. Многу од старите народи спаѓаат во таа категорија. Нормални деца беа Грците (Маркс, Критика и тн., предговор и увод, стр. 46—47). Маркс ги споредува, Грците со деца, а периодот на развитокот на човештвото што го довтасале тие, како период на неговото детство. Тука имаме почеток, имаме извесен сјај и занес, животен полет и радост, творечка инспирација и уметнички остварувања што по својата наивност, занес и водушевување личат на детството. Ја потцртувам Марксовата карактеристика на Грците како нормални деца. Оваа ми се чини не е достатно оценета. Не може да се извлекува сé од економските услови, а особено кога се бараат причините на културните достигнувања на еден народ. Материјалниот развиток бил многу понапред во Месопотамија и Египет

одошто кај Грците во почетокот на нивната историја. Грците всушност биле ученици на споменатите народи што со жедост ги впивале нивните културни достигања. Во оваа смисла географскиот фактор играл уште како голема улога: упатеноста на Грците на море, благоста и развиеноста на крајбрежието, расеаноста по Егејското Море на многубројни острови што ја чинеле пловидбата сигурна — никогаш грчкиот морепловец не го губел од вид копното. Но играло улога и тоа што грчките племиња во она време веќе биле независно од Исток на извесен степен на развитокот на материјалните сили и општествената организација кога фатил да се распѓаа родовиот строј. Инаку допирот на Грците со Исток би бил бесплоден. Но тука дошол до израз и фактот што тоа биле имено Грците на почетната, детската фаза од својот развиток, тоа што тие биле „нормални деца" способни да ја апсорбираат и понатаму да ја развиваат затечената култура. Значи, биолошкиот фактор не може од прагот да се исфрли, да не се води извесна сметка за него. Има извесни карактеристики од индивидуалниот живот на човекот што се наоѓаат и во животот на човештвото како целина. Но аналогијата водена докрај дава погрешни и опасни заклучоци. Во тој случај би имале претерано развивање на една црта, страна, еден дел на стварниот живот, а со тоа паѓање во погрешна теорија. Ако станува збор за зрелоста на развитокот на човештвото, таа не е зад нас, ами пред нас — таа е во иднината. Предисторијата на развитокот, царството на нуждата (Енгелс) дури денес се преодолува и зората на слободата, мачно, во родилни болки, а некаде во крвје, сега изгрева за огромното мнозинство народи што се будат за историски дела и подвизи. Запад и западната цивилизација нема да пропаднат, нема таму да запре развитокот. Пропаст ќе доживеат само извесни одживеани форми на општествената организација. Историјата на поновото и најновото време ни дава безброј примери дека прогресот не оди само кон Запад, ами се враќа на Исток, историска улога нема да вршат само големите народи туку и малите како што докажува денешна Југославија. Најголема грешка прави Хегел кога го запира одот на историјата. А тој мора да го запре, зашто, одејки од еден крај на друг, развитокот би правел само кругови врз земјината топка, би се претворил во бесмислица.

ХЕГЕЛ И КОНКРЕТНИОТ РАЗВИТОК НА СВЕТСКАТА ИСТОРИЈА

За Хегела решително значење за поделбата на историјата има степенот на реализацијата на слободата.

Исток е почеток. Тој знае дека еден е слободен. Тоа е деспотот. Сите други се потчинети и робови што се фрлаат во правиот пред лицето на семоќниот господар. Ориентот го има за принцип супстанцијалитетот на моралот и неговите одредби се изразени како закони, но тие „како надворешна моќ управуваат со субјективната волја". Нешто што е внатрешно, мислење, свест, формална слобода овдека не постои. Законите се извршуваат затоа на надворешен начин, како присилно

право. (103). На Исток моралот лежи во силата, а не во душата и сочувството. Законот овдека вреди по себе и не му е потребно нашето согласие, а внатрешното е направено надворешно и едно исто е државата, религијата како и законот и согласието. На Исток се́ се врти околу една личност што е на чело, како патријарх. Нему се́ му припаѓа.

Историјата на Исток има три форми.

Со царството на Кина историјата почнува формално. Принципот на патријархалноста во Кина е развиен до световен, државен живот. Монархот во Кина е шеф како патријарх. Законите се делум правни, делум морални, а знаењето на субјектот за содржината на неговото сакање, како негова сопствена внатрешност, не постои туку како надворешна заповед. Субјективитетот е собран во монархот кој, се́ што чини, чини за доброто, спасот и набожноста на целината. Хегел еднострано патријархалниот принцип го пренесува на кинеската држава и не сака да го види класниот антагонизам на кој таа се темели. Во Кина, според него, сите се во еднаква положба. Таму немало аристократија и владеела апсолутна демократија. Секој можел да заземе место според своите способности во државната хиерархија. Управата била рутинирана. „Еднолично и еднакво, како текот на природата, оди таа по својот пат еднаш за секогаш. Само царот треба да биде жива секогаш будна и самодејна целина" (124). Но, вели Хегел, во Кина нема голема разлика помеѓу слободата и ропството. „Пред царот сите се еднакви, т. е. сите се еднакво деградирани" (129).

Кина е прозаично царство. Насекаде Хегел ја открива прозата на кинескиот живот во географската положба, државната управа, историјата и културата, религијата. Не е чудно што пишувањето на историјата било така важно, а историчарите биле високи државни службеници. Онака како што ни ја прикажува Хегел Кина таа буди само здодевност и рамнодушност.

Втората форма на историскиот живот, но само пространствена, а не временска форма, е дадена во Индија. И таа е цврста статарична форма како Кина но во неа наоѓаме нешто што буди интерес. Наспроти Кина, Индија била „земја на фантазијата и чувствата". Индија не е вистинска држава, зашто во неа немаме општество, како во Кина. Она што го потцртува Хегел како нешто ново е тоа што во Индија имаме касти, а тоа е појавата на разлики. Тоталитетот на Кина овде се раздвојува. Хегел дава една споредба на делењето на целината на делови во општеството со организмот. „За органскиот живот потребна е — вели Хегел — од една страна, една душа, од друга страна, распространетост во разлики, што се расчленуваат, развивајќи се во својот партикуларитет во цел систем, но така, нивната дејност да ја реконструира таа една душа" (140). Хегел овдека мисли за својот идеал на државата како хармонична целина на трите сталежа чии дејности се дополнуваат: супстанцијалниот (јункерите), индустрискиот и општиот сталеж (бирократијата).

Меѓутоа, во Индија разликите се вкаменети, а тоа ги враќа во природата како противставеност на историјата. Тоа го осудува индис-

киот народ „на најнедостојно ропство на духот". Ова е типичино за Хегел. Тој се бори само против духовното ропство.

И така, бидејќи има во Индија поделба на касти, се прави чекор напред, но зашто таа настапува не со дејноста на индивидуите во кои би дошла до израз нивната вистинска разлика, туку со разликите на родувањето, се уништувал привидот на слободата. Хегел особено возразува против тоа што во Индија разликите се однесувале не самод о она што е земско, ами и до она што е духовно. Наспротив, во феудализмот сталежите ги сврзувале индивидуите, но сите тие имале слобода да преоѓаат во свештеничкиот сталеж, а за религијата сите имале иста вредност и била еднаква за сите. На Индусот пак Хегел му одрекнува секаква човечност, човечко чувство. Таму се се вкаменило во кастите: духот одел во светот на сонот, а она највишото било уништувањето.

За да го докаже овој свој став, Хегел ја разгледува индиската религија, уметност и филозофија. Тој дава сосема негативна оценка на индискиот карактер и го оцртува како подол, ползав спрема победителот, а безобзирен спрема оној што му е потчинет. Сето ова е произволно и, во најдобриот случај, исконструирано за потребите на системот. Но таквите тврдења на Хегел како тврдењето оти нужна судбина на азиските земји била „да бидат подложени на Европјаните" и оти и Кина „ќе морала да се помири со таа судбина" зарем не покажуваат и нешто друго? Заклучокот сам по себе се наметнува.

Европјаните нашле во Индија мноштво државици. За борбите што ги воделе помеѓу себе индиските кнезови Хегел вели дека тоа било историја на владетелските династии, а не на народите. Индиската историја била низа интриги и буни, што едностојно се менеле, а не историја на народите, и тоа не интриги и буни на поданиците против своите владетели, туку на синот на кнезот против својот татко, браќа, стриковци и братови синови меѓусебе и на чиновниците против своите господари (158). Таа борба според Хегел ништо не развива, нити унапредува. Хегел е за историја на народите, нивните борби и победи од кои произлегува прогресот, движењето на општеството напред. Хегел во Индија не гледал прогрес па затоа сета нејзина историја ја сведувал на интриги и борби околу престолите на кнезовите.

Вистински, временски почеток на историјата според Хегел настанува во Персија. Овдека Хегел прави една забелешка. Додека Кинезите и Индусите и припаѓале на монголската раса, нациите од Предна Азија му припаѓале „на кавкаското, т. е. европското стебло". Ова сосема определено мириса на расизам и противречи на она што го установила денешната наука. Хегел вели: „Дури со персиското царство влегуваме во историјата. Персијанците се прв историски народ. Персија е прво царство што минало. Дури Кина и Индија остануваат статарични, живејќи сѐ до денес во природно вегетабилно постоење, дотогаш Персија е подложена на развои и пресврти што едино покажуваат некоја историска состојба" (164). Во Персија гледа Хегел воплотување на принципот единство на разликите. Кина е просто единство и затоа неподвижно. Во Индија се доаѓа до разлики, но не динамични туку вкаменети што

не се ускладуваат во целото. Отаде и во Индија имаме историско мртвило, макар што имаме борби и интриги околу престолите што не носат ништо ново. Промените и развитокот во Персија произлегуваат од тоа што е таа единствено царство кое се состои од мноштво држави што го завардиле својот индивидуалитет. Зашто за Хегел во Персија влегуваат не само Персијанците, туку и Миѓаните, Асирците, Вавилонците, Евреите, Феничаните и Египтјаните.

Зошто ова го направил нашиов филозоф и со кое право? Гледиштево на Хегела треба уште повеќе да се објасни кога се знае оти некои од горепобројаните народи и нивните држави имаат многу поголем историски и културен значај од Персијанците и нивната држава. Мора веднаш да се каже дека системот пак го направил своето, та го споил она што не може да се спои. Од друга страна, Хегел можел да ја изврши оваа конструкција благодарение на неразвиеноста на историската наука во негово време. Тогаш Египет и Месопотамија не биле изучени, та тој не знаел какво огромно значење тие имаат за светската историја.

Хегел прави и многу погруби грешки кога зборува за хармонијата што владеела во персиската држава меѓу управата и потчинетите народи. Во оваа држава — конгломерат управата ги штитела преку општите закони и правата на одделните народи. Хегел тврди: „Како што Сонцето сè огрева, доделувајќи на секој својствен живот, така и персиското царство се протега над мноштвото нации и ѝ ја остава на секоја нејзината особеност". Ние знаеме, меѓутоа, оти париската држава пропаднала поради внатрешните разлики, поради она шаренило од нации што одвај чекале да го сменат ова „сонце". Но за Хегел е поважна, конструкцијата отколку фактите и тој слободно и смело со нив оперира како што му е згодно за да ги вклучи во однапред приготвениот калап.

Зборувајќи за Феничаните дијалектичарот Хегел пак блеснува и се доближува до историскиот материјализам. Веќе рековме колку се воодушевува Хегел од морепловството како дејност шо ја надвладува природната стихија, кога човекот целиот е потпрен на себеси, а не зависи од каприците на времето. Затоа што го ослободува од природната зависност човекот, Хегел ја цени високо и индустријата. Тој вели: „Исто така содржи принципот на индустријата спротивност на она што се добива од природата, зашто природните предмети се преработуваат за употреба и накит. Во индустријата човекот е сам на себеси цел и постапува со природата како со нешто нему подредено, на што тој го втиснува печатот на својата дејност. Разумот е овдека храброст, а спретноста е подобра отколку само природната одважност. Овдека ги гледаме народите ослободени од стравот пред природата и од нејзината ропска служба" (180).

Оваа мисла звучи сосема материјалистички. Хегел кога зборува отворено може да каже суштествени мисли. Но човекот не робува само на природата туку и на општествените односи и во Феникија колку индустријата значела ослободување, толку значела и ропство посилно и пострашно отколку неговата патријархална форма. Сè зависи од

условите на примената на индустријата, од нејзиниот општествено-историски карактер.

Кај Персијанците обожувањето на светлоста се појавувало како обожување на општото природно суштество. Но овој принцип се делел понатаму на два момента: на загазеноста во осетното кај Вавилонците, како свест за конкретниот дух — Адонис, и чиста апстрактна мисла кај Евреите кај кои бог стои над природата и е потполно очистен од неа. Меѓутоа, и овој принцип не е приемлив за Хегела зашто, ако духот не е поставен и како конкретен дух, поправо како единство на конкретното и апстрактното (Брана Петрониевиќ вели дека оној што не го разбрал ова како најважно во Хегеловата филозофија ништо не разбрал од неа), тогаш нема слобода за индивидуумот. „Субјектот не постои сам по себе и за себе" (184).

Задачата е да се обединат овие два момента и таа како задача се јавува во Египет. Сфингата Хегел ја смета како симбол на египетскиот дух, интерпретирајќи ја како „човечка глава која гледа од животинското тело" и го „претставува духот како почнува да се издига од природата". Ова е многу духовито толкување, но тоа како такво не би се однесувало само за Египет, туку за целата таа па и доцнежните епохи. Човекот во многу работи сеуште зависи од природата.

Египет претставувал духовен преод кон повисокото стапало на историјата — кон историјата на Грците. Надворешно преминот кон Грција е преминот на господството од Персијанците на Грците. Треба ли да жалиме што минало персиското царство додека царствата на Кина и Индија останале? Не, вели Хегел. Преодноста за него има поголемо значење отколку трајноста. „Непреодните ридови не се нешто поважно од ружата која во својот мирисен живот бргу останува без листови". Персиското царство го започнало принципот на одвојувањето на духот од природата и затоа стои повисоко од оние царства втонати во природата. Персијанците со својот принцип се подигнале над Кина и Индија. Тие не ги подјармувале народите „туку ми го оставиле нивното богатство, нивното уредување, нивната религија" (205). Но тоа што било услов за величината на Персија сproти пониските принципи во однос на Грција значело слабост. Апстрактниот принцип на Персијанците бил „неорганизирано, неконкретно единство на диспаратните принципи" (206)., тоа бил агрегат на најразлични индивидуалности. Свое единство тие можеле да добијат во слободниот индивидуалитет. Во грчкиот народ овие елементи се обединиле, „зашто духот се задлабочил во себеси, однел победи над партикуларитетите и на тој начин се ослободил сам себеси" (206).

Грчкиот свет претставувал „вистинско издигање и вистинска преродба на духот" (209). Тука духот ја достига својата младичка возраст. Хегел со воведување зборува за Грција која била „конкретна животна свежина на духот", „вплотен дух во одуховената чулност". Таа е прекрасна, уметничка. Грција според Хегел пружа ведар поглед на младичка свежина. Тука индивидуалитетот е слободен, но таа слобода оди само до убавината. Слободниот дух овдека не се одвоил од природата, туку е во хармонично единство со неа. Грција Хегел всушност

ја разбира како реализација на убавиот индивидуалитет. Затоа грчкиот свет започнувал со два прекрасни младича (пак конструкција): Ахил и Александар. „Највиш лик што се реел пред грчката претстава, — вели Хегел —, е Ахил, синот поетов, хомерскиот младич од тројанската војна, Хомер е елемент во кој живее грчкиот свет како човекот во воздухот. — Грчкиот живот е вистинско младичко дело. Ахил, поетичниот младич, го отвори тој живот, а Александар велики, вистинскиот младич, го изведе докрај" (209). За Хегел е важно да констатира оти и двајцата се јавуваат во борба против Азија. Но постои разлика меѓу нив. Ахил не го води потфатот против Троја и му е потчинет на Агамемнона, Спротивно, другиот младич, Александар, најслободен и најубав индивидуалитет што го имал реалитетот кога и да е, стапува на чело на во себе зрелиот младички живот и извршува одмазда против Азија". Хегел вели оти овие двајцата „сосема совршено пружаат готова слика на грчкиот дух" (252). Оваа споредба колку и да е поетична ги има сите добри и лоши страни на истата. Она за одмаздата е потполно реакционерно разбирање. Никогаш односите на народите не смеат да се градат врз одмазда, а на Хегела баш како да му е мило што се одмаздил Александар. Но за нас е важно да кажеме дека грчката историја ниту почнала со Ахил ниту завршила со Александар, но конструкцијата одлично го илустрира она што сака да го каже Хегел — Грција од почетокот до крајот била младоста на човештвото.

Нашиов филозоф разликува три периода во грчката историја. Во првиот период настанува убавиот индивидуалитет. Вториот ја прет ставува неговата самостојност и неговата среќа во победата спрема надвор, победа над преѓашниот светско-историски народ. Во третиот период Грција се распаѓа во судрувањето со идниот орган на историјата. Хегел потцртува дека овој тек се среќава во животот на секој светско историски народ. Овој има двојна образованост: од себе си и од туѓата побуда. Таа двојност се соединувала во првиот период. Вториот период бил период на среќата, „но — вели Хегел — бидејќи народот е упатен спрема надвор, тој ги напушта своите одредености во внатрешноста, та во внатрешноста се создава раздор, ако престанала напнатоста спрема надвор. И во уметноста и во науката се покажува тоа раздвојување на идеалното од реалното. Овдека е точката на паѓањето" (210). Овде нема ни трага од реално испитување на фактите, туку само натегање. Како да мора секогаш да има војни, ако не надворешни, а тоа внатрешни.

Принципот на разнородноста е особено важен за Хегела кога е збор за Грција. Тоа се однесува како за природната средина, така и за населението. Мешавината на разни племиња доведувала образованоста да произлегува од самите индивидуи, а не од патријархалната заедница во кои се поединците сврзани со природни врски. Раскинувајќи ги природните врски поединците биле сега сврзани со „друг медиум" — со законот и објективната моралност. (211). Навистина првобитното општество ги потиснувало силите на индивидуите и најважната задача што требало да ја реши новиот класен строј било нивното разгрнување, ослободувањето на личноста од папочната врска која го сврзувала со

родот. Тоа не е постигнато само во Грција, иако таму слободната индивидуа достигнала највисок развиток.

Во врска со почетокот на „субјективната уметничка форма", Хегел зборува за важноста на орудијата во совладувањето на природата со јазикот на историскиот материјализам. Еве што вели тој:

„Човекот со своите потреби се однесува спрема надворешната природа на практичен начин и притоа задоволувајќи се самиот себе со неа и уништувајќи ја, посредно преоѓа на дело. Природните ствари се наиме моќни и вршат разнолик отпор. За да ги совлада, човекот вмолкнува во нив други природни ствари, ја свртува на тој начин природата против самата природа и изнаоѓа орудија за таа цел. Тие човечки изнајдоци му припаѓаат на духот, а таквото орудие треба повеќе да се цени отколку природниот предмет. Ние исто гледаме оти Грците знаат да ги ценат, зашто кај Хомер мошне изразито се јавува радоста на луѓето поради тие изуми. . . Честа на изнајдоците на човекот за совладување на природата им се припишува на боговите." (224).

Разгледувајќи го „политичкото уметничко дело" — државната организација на Грците, Хегел смета оти демократијата како политичка форма била едино можна за нив. Грците се на стапалото на убавината, а во неа, според Хегел, постојат уште природни елементи. Кај нив и во објективната морлност постоеле закони по начинот на природната нужност. Обичајот и навиката биле она што му давало печат на животот, а субјективитетот на волјата и рефлексијата уште не биле јавени. Софистите, учителите на мудроста, ја измислиле субјективната рефлексија, наука дека секој може да работи според своето убедување. Тоа било она што ја сочинувало внатрешната причина за пропаста на Грција. Духот уште не бил дојден до познанието, зашто субјективната слобода треба да се изрази на објективен начин.

За сметка на грчката демократија Хегел прави неколку забелешки. Од нив е најинтересна таа дека грчката демократија била заснована на ропството. Грците него не можеле да го укинат. „Ропството — вели Хегел —, престанува дури тогаш кога волјата е бесконечно рефлектирана во себеси, кога се помислува дека правото му припаѓа на слободњакот, но дека е слободњакот човек по својата општа природа надарен со ум. Но овдека стоиме на становиштето на објективниот моралитет, кој е само навика и обичај, а според тоа уште партикуларитет во постоењето" (1361). Колку и да ја ограничува демократијата како форма за малите народи, да ја смета за пониска од монархијата, Хегел не можел а да не признае дека таа дава огромни можности за развитокот на големи политички карактери. Демократското уредување не само ги припушта индивидуите кон власта, туку и ги повикува да покажат колку вредат.

За Спарта Хегел зборува со презир, како за почетокот на нејзината историја така и за крајот. Една интересна мисла на Хегела во врска со нејзиното пропаѓање, а која ја одбележува и Плеханов, е онаа дека таа баш поради тргнувањето од имовната еднаквост (во почетокот земјата во Спарта била поделена на равни парцели и предадена на неј-

зините граѓани) подоцна пропаднала особено поради нееднаквоста на поседот.

Надворешно-пелопонеските војни се причина за пропаста на Грција. Меѓутоа, од гледиштето на развитокот на духот тоа било мислењето, она внатрешно општо. „Во убавината, како принцип на Грците, беше конкретното единство поврзано со реалитетот, со татковината и фамилијата итн. Кај тоа единство не се фати цврстото становиште внатре во самиот дух во мислата што се издигнала над единството, беше уште произволноста што одлучува" (248). Софистите ја издигнале мислата, но паднале во произволност. Прочуеното „Човекот е мерка на сите ствари" можело да се толкува на два начина — „дека човекот може да биде дух во својата длабочина и вистинитост, или пак во неговата произволност, и посебните интереси". Софистите го земале она последното.

Сократ бил „изумител на моралот" на Грците, а не само учител на моралот. Тој ги научил какви се моралните должности, да бидат свесни за она што го прават и „наспроти татковината и објективниот моралитет го поставил субјектот како она што решава" (Исто). Принципот што го изразувал Сократ ѝ бил апсолутно непријателски на Атина, а кога атинскиот народ го осудил, тој постапил од гледиштето „на високата правда". Умирајќи пак Сократ ја искупил својата грешка и она што го проколнале атињаните, зашто веќе фатило корен, сега требало да го благословат, а со тоа да го ослободат од вината или и тие да бидат совиновни. Колку е ова умување производ на фантазијата на Хегела, не мора да се нагласува. Важно е да се одбележи дека Хегел им давал поголема важност на внатрешните причини отколку на надворешните кога расудувал за причинте на историските настани. Баш затоа што бил принципот на Грција веќе разорен, Грција пропаднала во допирот со следниот историски народ што носел друг принцип. Тоа бил Рим што партикуларитетот и внатрешната распокинатост од третиот период на грчката историја го ликвидирал со „слепата судбина, железна сила".

Римскиот принцип е според Хегела, судбината, но во нејзиниот апстрактен вид. Развитокот овдека оди по пат на чистење внатрешноста на апстрактната личност која во приватната сопственост добива реалитет. Но, зашто апстрактната слобода, личностите не се држат во заедница врз основа на нивното сопствено убедување како што ќе биде подоцна со поразвиениот народен дух случај, туку со сила, Рим го сочинувале два момента: политичката општост за себе и апстракцијата на слободата на индивидуумот во самата себе и тие се опфатени во самата негова внатрешност. Она што ја причинило пропаста на Грција, на нејзиниот дух, овдека е основа на новиот дух. Целта кон која оди таа апстрактна општост без срце и без душа е господството. Со тоа, апстрактното добивало задоволување.

Наспроти деспотијата на Исток и демократијата во Грција, во Рим основната политичка одредба е аристократијата и тоа, нагласува Хегел, вкочанетата аристократија која стои наспроти народот. Овој дуализам аристократијата — народ бил она што го чинело највнатреш-

ното битие на Рим. Се прашуваме: ако историјата претставува напредување во слободата, зарем демократијата дава можност за остварување слободата во помала мера отколку аристократијата. Хегел им го дава на термините она значење кое е погодно за развивање на неговата концепција. Демократијата во Грција тој со право ја смета за ограничена, но во Рим како да не го забележува фактот што ја ограничувал оваа демократија — ропството. И овдека неколцина биле слободни, но веќе духот направил голем чекор во ослободувањето од навиките и обичаите што го ограничувале субјектот да постапува според своето убедување во согласност со законите на заедницата. Рим ја подготвува онаа историска фаза што ќе ја обезбеди слободата на сите — фазата на христијанско-германските народи. Имено во него било можно да се јави христијанството како носител на тој принцип.

Рим бил зрелоста на човечкиот род, неговата проза. Играта на фантазијата, ведрината на духот на младоста се сменува со озбилен, макотрпен, упорен труд на зрелоста. Од ова гледиште Хегел ги разгледува сите страни на римскиот живот. Дури во географската положба на Рим Хегел гледа насилие. Религијата исто така носи печат на насилие. Во римскиот пантеон биле насилно собрани сите богови од разните народи, а самиот термин „religo“ значел врзаност која била сосема прозаична, ограниченост и корист. И во уметноста на Рим триумфира насилието. Римјаните биле само гледачи. „Наместо човечките страдања, во длабочините на срцето и духот, кои се доведуваат со противречностите на животот и што во судбината наоѓаат разрешување, приредуваа Римјаните сурова стварност на телесните страдања, а крвта во потоци, смртно роптење и умирање беа претстави што ги интересираа" (272). Дури и почетокот на римската историја е насилие. Рим почнал како држава на разбојници со грабењето на Сабињанките.

Хегел разликува три периода во римската историја. Во првиот се води борба помеѓу патрициите и плебејците. Борбата завршува со извојување политичките права од страна на плебсот. Тогаш настапува период на надворешна усмереност, кога народите се чинат најјаки, зашто поранешната возбуда уште траела но објектот го немало внатре, та се барал надвор. Сепак, спогодбата помеѓу патрициите и плебејците била непотполна и недостатното во неа е требало попосле да избие со сета страотна сила, но во овој момент славата, богатството, несреќите ги држеле Римјаните заедно. По победите спротивностите во Рим се јавуваат во друга форма, а имено во формата на партикуларните интереси против патриотската настроеност, а кога смислата за државата не ја држи таа спротивност во рамнотежа. Затоа се јавуваат граѓанските војни. По победите во Рим не се јавува убавиот сјај на образованоста, уметноста и науките како кај Грците, но тоа не било ни, можно. Римскиот дух не е конкретен. Она конкретното, — вели Хегел —, што Римјаните го наоѓаат во себеси е само единство без дух, а определена содржина може да лежи само во партикуларитетот на индивидуумот" (284). Господство и сила, себичност „која нема објективно морално исполнување во себеси туку добива содржина само со помошта на партикуларните интереси" тоа било карактерно за Рим. Богатството

во Рим, вели Хегел, е плен, а не плод на индустрија и чесна дејност. Своите средства тој ги засновувал на плен.

Во граѓанските војни римската држава запаѓа во криза. Големите индивидуалитети настануваат во епохата на растројството. Републиката нужно морала да пропадне и Цезар ја исполнил таа историска задача. Хегел вели: „Но не е случајноста на Цезар што ја урнала републиката, туку *нужноста*" (288). Цезар ја стивнал внатрешната спротивност и ведно створил нова кон надвор. Тој ја проширил светската историја на нова сцена што требала да стане нејзино средиште. Меѓутоа, царството ги доведува според Хегел противречностите на римскиот дух до крај. Двата момента — државата и правото не можат да се помират. Навистина, индивидуумот станува правна личност, правото на сопственост му е загарантирано, а со тоа и формалната еднаквост, но тој нема никакви политички права и пред императоротот е ништожен. Затоа луѓето се упатени на себеси, предадени на фатумот и рамнодушноста, на науката и чулната наслада, се принудени да се откажат од чулниот свет или да потонат во него. Отаде подлост и лукавство од една или предаденост на филозофијата од друга страна која во стоицизмот, епикуреизмот и скептицизмот проповедала одрекнување од реалноста. Но оваа филозофија „го знаела само негативитетот на сета содржина, таа била совет на очајот на светот што немал повеќе ништо цврсто" (293). Духот со неа не можел да се задоволи стремејќи се кон повисоко измирување што се постига во христијанството, чиј носител се германските народи.

Внатре во Рим, со Христовата појава се укажувала предметноста на суштината, се негирала природноста на духот. „Самосвеста се дига до оние моменти кои му припаѓаат на поимот на духот, и до потребата тие моменти да се разберат на апсолутен начин". (294). Евреите имаат светско-историско значење зашто од нив „произлезе она повисокото, духот да дојде до апсолутната самосвест, дека тој се рефлектира во самиот себеси од друготноста што е негова раздвоеност и болка „Во Рим христијанството доведува до „апсолутна слобода во бога" додека грчката слобода била условена од робовите и пророштвата. Во христијанството ропството било невозможно, „зашто сега човекот како човек се претставувал спрема својата општа природна во бога" (306).

Понатамошниот развиток требало да го реализира ова внатрешно достигнување, да го вплоти во стварноста на државата, да го објективира во неа. „Разликата на религијата и светот е само таа, што религијата како таква е ум во душата и срцето, што е таа храм на претставената вистина и слобода во бога; додека државата е напротив спрема истиот ум храм на човечката слобода во знаењето и сакањето на стварноста, чија содржина може да се нарече божествена" (307). Историјата за нашиов филозоф треба појавата на религијата како претставна форма на духот и нејзините принципи да ги реализира не само во срцето на луѓето, туку и како световна слобода во државата. Првата задача на историјата — појавата на субјективната слобода во вистинската религија со доаѓањето на свет на христијанството, е остварена. Понатамошниот развиток на христијанскиот свет го сочинуваат разните

степени на реализацијата на слободата во државата и тоа кај германските народи. Во Рим таа реализација не можела ни да започне.

Византија Хегел ја разгледува како пример на раздвоеноста на апстрактниот принцип на христијанството од целата организација на државата и законите кои не биле реконструирани спрема принципите на христијанството. Хегел дава црна слика на историјата на Византија. „Историјата на високообразованото источно-римско царство, каде како што би се мислело, духот на христијанството би можел да се разбере во неговата вистина и чистота, ни покажува низа непрекинливи злосторства, слабости, подлости и бескарактерности, најужасна и затоа најбезинтересна слика" (310).

Духот на новиот свет, за Хегел, е вплотен во Германците. Тој има да се реализира во германскиот свет и како апсолутна вистина на „бесконечното самоодредување на слободата, *онаа* слобода, што ја има за содржина само својата апсолутна форма" (315). Историската мисија на германските народи била „во службата на светскиот дух поимот на вистинската слобода да го има не само за своја религиозна супстанција, туку и во светот на слободата да продуцираат од субјективната самосвест" (315). Грците и Римјаните се развивале во себе самите и дури кога узреале се обрнале надвор. Германците напротив, почнале да се развиваат на туѓа култура. „Тие се образуваа примајќи го и совладувајќи го туѓото во себеси, а нивната историја е напротив влегување во себеси и во однесувањето кон самите себеси". Нема веќе однос кон надвор во иднината за Хегел. „Зашто христијанскиот свет е свет на довршеноста; принципот е исполнет, а со тоа е исполнет крајот на денот; идејата во христијанството ништо повеќе не може да види незадоволено" (315—316).

За поделбата на историјата на германските народи Хегел зема друга основа, а не односот спрема надвор како што било досега. Германскиот свет е само привидно продолжување на историјата на римскиот свет. „Меѓутоа, во него живееше потполно *нов дух*, од кој сега светот мора да се регенерира, имено слободниот дух, кој се засновува на самиот себеси, на апсолутната самоволја на субјективитетот" (316). Сега задлабочувањето на духот во себеси бара објективирање надвор и од овие две спротивности се развила спротивноста на црквата и државата. „Европската историја — вели Хегел —, е приказ на развитокот на секој од овие принципи за себе, во Црквата и државата, потоа спротивноста на обата не само меѓусебе, туку и во секој од нив, дека секој е сам тоталитет, и најпосле измирување на таа спротивност." (316).

Германците во Големата преселба на народите давале малку за размислување. Тацит ги идеализирал Германците како слободни народи, наспроти расипаноста на моралот и општиот декаденс во Римската империја. И овој случај Хегел го користи за да се нафрли на теоријата на Русо. Тој вели: „Но ние знаеме оти не можеме да ја сметаме таквата состојба на дивост за висока и да западнеме можеби во заблудата на Русо, кој состојбата на дивјаците на Америка ја прикажа како таква во која човекот ја има вистинската слобода. Навистина има неизмерно многу несреќи и болки кои дивјакот не ги познава, ама тоа е само нега-

тивно, а слободата битно треба да биде афирмативна. Времињата на афирмативната слобода дури се времиња на највишата свест" (320). Ние веќе ја објаснивме оваа противречност која всушност е класна противречност, а не противречност на негативното и позитивното во слободата.

Зборувајќи за преселбата и образувањето на германските нации во кои ги вбројува и романските што се разликувале по јазик од германските, но и не по дух, Хегел ги споменува и Словените. Тие не спаѓале меѓу историските народи, зашто тие како маса до неговото време не настапиле како самостоен момент во низата форми на светскиот дух. Што ќе биде со нив во иднина, Хегел не се интересира, зашто историјата како што рековме, има, за Хегел работа само со минатото.

Со германските завојувања почнува долгиот процес на прочистувањето на христијанскиот принцип, чии носители се германските народи, но кој отпрво постои само како мана волја". Она вистинското е само задача, зашто душата уште не е исчистена. Дури долг процес може да го направи чистењето конкретен дух." (325).

Карло Велики создал големо царство, прво што го создало христијанството. Иако уредбата на оваа држава била одлична, сепак по смртта на Карло Велики, неговото царство се покажало немоќно како спрема надвор, така и спрема внатре против бесправието, разбојништвото, неправдата. Правниот систем бил бессилен кога се има работа со дивјачки народи, а можел да зацврсне само во борбата против сето она што му се противставува. Така, — вели Хегел —, гледаме покрај одличната уредба, најлоша состојба, и спрема тоа и противречности на сите страни. На таквите творби, токму затоа што се издигаат веднаш, потребно им е јакнење на негативнитетот во самите себе, им се потребни реакции од секаков вид што настапуваат во идниот период" (335).

Од овие реакции за Хегела почнува средниот век. Прво, одделните нации станале против франкското господство, потоа, индвидуумите против законската моќ на државата, најпосле, реакцијата на црквата, на духот против постојната стварност. Од реакцијата на индивидуумите против државата произлегла потполната незаштитеност и подложност на слабите од посилните од што произлегла феудалната хиерархија. Црквата го зела за основа духовниот принцип и ја совладала природната дивост на масите, но ведно со тоа самата станала световна и се заплеткала во противречности кои се противречности и на средновековието. Она што е битно за христијанството, според Хегела, е дека доведува до свеста за единството на човечката и божествената природа во човекот, дека човекот како дух го содржи во себеси божествениот супстанцијалитет. Таа свест католичката црква ја будела со надворешни средства: причесна, молитва итн. Тоа надворешно го приграбуваат свештениците и им поставуваат услови на лаиците за учеството во него. Хегел зборува со гнасење за светиите и „оние безброј фабули и лаги што се однесуваат на светиите и нивните истории". Идолатријата на исток им отстапила место на реликвиите. „Во времето на средновековието настана, — вели Хегел —, формално воскрснување на мртвите, секој побожен христијанин сакаше да има такви коски на

земните остатоци". (346). Со поставувањето надворешни барања што требало да се исполнат на надворешен начин, католичката црква го внела односот на апсолутната неслобода во самиот принцип на слободата.

Хегел се нафрла на идеализаторите на средниот век. Култот на рицарската чест, нивната верност и преданост на дело Хегел ја оценува како себичност и борба за сопствена корист. „Така противречен, така полн со измама е средниот век, и одвратност е на нашето време да се сака да се направи нешто вонредно. Простодушното варварство, дивоста на обичаите, детската вообразеност не револтира, туку треба само да се жали; но да се извалка највисоката чистота на душата со најужасно дивјаштво, да се направи од вистината средство на лага и егоизам, она што е најспротивно на разумот најгрубо, најнечисто да се заснова и поткрепи со религијата — тоа е најодвратна игра што некогаш се видела, а која само филозофијата може да ја разбере и затоа да ја оправда" (349—350). Она што е највредно во средниот век, тоа е појавата на градовите. Но Хегел не може да го објасни нивното потекло и причините на нивната појава. Хегел филозофски го оправдува средновековието а не го отфрла, зашто колку и да е гнасно тоа, колку да пружа хаотична и упадочна слика сепак извршило подготовка за да се појават современите форми на државата и културата.

Со крстоносните војни се достигал врвот на средниот век. Она што било основна слабост на католичката црква: барање на принципите на верата во осетното, во крстоносните војни доживеа крах. На празниот Христов гроб се увидело дека вистинската вера се заснива не на осетното, а на живиот дух внатре човекот.

Се разбира, крстоносните војни не го имаат ова мистично значење, но, во секој случај претставуваат пресвртница во средновековието. Тие го прошириле духовниот и реалниот хоризонт на западниот свет, придонесле да се развие трговијата, занаетчиството, морепловството, европските народи да се запознаат со источната и античката култура и да ја пресадуваат кај нив. Она што после произлегло не може да се замисли без крстоносните војни.

Крајот на средновековието Хегел го сврзува со образувањето монархии. Монархијата како форма на владеење Хегел ја клава над сите други форми. Феудалното господство знаело само за господари и слуги. „Во монархијата, напротив, еден е господар и никој слуга, зашто слугинството со неа е скршено и во неа вреди правото и законот; од неа произлегува реалната слобода" (363). Ние знаеме оти монархиите од крајот на средниот век се феудални монархии, а и воопшто дека се тие наследство од феудализмот, та преценката на Хегела за нив е сосема погрешна и реакционерна, зашто брани една оджиveана форма. Но апсолутните монархии ликвидирајќи ја феудалната распокинатост и анархија одговарале на интересите на буржоазијата кога таа нагло почнала да се издига. Тие создале политички услови за наголемување економската сила на граѓанската класа, а со тоа покасно да ја земе конечно власта во свои раце во буржоаските револуции.

Значи, за Хегела средновековието не заслужува само да се осудува, иако дал за него така убиствена критика. Тој бил убеден дека средновековието било нужен, иако ужасен, суров и одвратен период во историјата. Тој вели: „Тврдоста на себичната душа што се засновува на својата единечност — тоа глуждесто дабово срце на германската душа ја скрши и ја уништи страшната стега на средниот век. Два железни камшика на таа стега беа црквата и кметството". И понатаму, една мисла што може да се најде кај Енгелс: „Човештвото не се ослободило од ропството колку напротив со помошта на ропството", (369). За ова веќе беше зборувано.

Ренесансата Хегел ја споредува со *утринската зора* која по долги бури предвесува убав ден. Тој ден е ден на општоста што светнува по долгата, со последици богата и страшна ноќ на средниот век, ден, кој себеси се означува со науката, уметноста и изнајдувачкиот нагон. т. е. со она најблагородно и највишо што го покажува човечкиот дух од христијанството ослободен и од црквата еманципиран како своја вечна и вистинска содржина" (372). Техничките изнајдоци како што се барутот и печатот Хегел високо ги цени и тој не жали за пропаста на витештвото што го причиниле тие. Еве што вели Хегел за изнајдувањето на барутот: „Тој му беше потребен на човештвото та наскоро и се појави. Тој беше едно од главните средства за ослободувањето од физичката сила и за израмнувањето на сталежите. Со губењето разликите во оружјето се изгуби разликата помеѓу слугите и господарите. Барутот ја скрши цврстината на дворовите и дворците, така што дворовите и дворците ја губат својата важност. Може, навистина, да се пожали што пропадна и што се намали вредноста на личната храброст (најхрабриот, најблагородниот може оддалеку, од скривница да го погоди некој никаквец); но барутот напротив создаде разумна, промислена храброст, направи од душевната срчаност главна работа. Само со помошта на ова средство можеше да настане вишата храброст, храброст без лична страст, зашто при употребата на пушката се пука во она општо, во апстрактниот непријател, а не во посебна личност. Ратникот мирно оди во пресрет на смртната опасност, бидејќи се жртвува за општото, а тоа е токму срчаноста на образованите народи, да не ја става таа, своја сила само во раката, туку главно во разумот, во водството, карактерот на водачот и, како кај старите, во цврстината и свеста на целината" (365). Не мораме да се сложиме во целост со овој исказ, но дека е многу остроумен и дека главно правилно го оценува значењето на откривањето на барутот — во тоа не може да има сомневање. Барутот го урнува рицарството како една од најтипичните појави на феудализмот. Централната власт добива со барутот моќно средство за воспоставување единство и покорување на самоволните феудални господари чии замоци немаат веќе толку цврсти ѕидишта за да и се противпостават на оваа страшна сила, и бидуваат наскоро разнесени како кули од карти. Како барутот, и печатот одиграл голема улога како средство за заемно поврзување на луѓето.

Новото време Хегел го започнува со реформацијата. Нему нашиов филозоф му придава огромна важност. Тоа е период на духот

„кој за себе знае оти е слободен, зашто го сака она вистинското, вечното, по себе и за себе општо" (373). Новото време го дели на три раздела: реформацијата, времето по неа, кога дошле до израз последиците на реформацијата, и времето од почетокот на 18 век од Хегела. Реформацијата Хегел ја смета за сонце што сé преобразува и кое доаѓа по утринската зора на ренесансата. Додека духовната суштина на католичката црква биле сврзани со чулното, предметното, реформацијата значи дефинитивна победа на духот над природата, негово ослободување од ропството на природата и негово утврдување во сета слава, чест и достоинство. Отсега католичката црква била надмината од духот „што дошол до тоа она осетното да го знае како осетно, она надворешното како надворешно, во она конечното да делува на конечен начин и баш во таа дејност како вреден, оправдан субјективитет да биде сам при себеси" (374). Така биле преминати слабостите на католичката црква: робувањето на авторитетот, верата во чуда итн.

Хегел го велича германскиот народ што бил иницијатор на реформацијата и го клава високо над другите народи. Додека останатиот свет — вели тој —, одел во Источна Индија, Америка — додека е тој надвор да собира богатство, да стекне светско господство чија земја би имала да се протега околу целата земјина топка и каде сонцето никогаш не би имало да зајде, дотогаш едноставниот калуѓер „*ова*" кое христијанството пред тоа го бараше во земскиот камен гроб, го наоѓа напротив во подлабокиот гроб на апсолутниот идеалитет на сето осетно и надворешно, во духот, па го покажува во срцето" (375). Во Лутеровата црква се ускладувале субјективното и објективното. Субјектот требало да стане нешто вистинско, напуштајќи ја својата партикуларна содржина и усвојувајќи ја супстанцијалната вистина, та на тој начин доаѓал во својата вистина до самиот себеси. Со тоа природното се преодолувало.

Во лутеранството се помирувале субјективното и објективното на идеален начин, во апстрактната страна на внатрешноста. Вториот момент ја покажувал надворешната страна на ова помирување, неговата световна страна — создавањето на државата и раздвојување на општото, процесот на станување свесен за општите закони на слободата. Во борбата што настанала за и против реформацијата — победило делото на Лутера, неговиот принцип, а со тоа и принципот на световните држави. Оваа борба, меѓутоа, довела до распаѓањето на Германија, та протенстантизмот немал големо значење се до појавата на Прусија и Фридрих Велики кого Хегел го велича како филозофски крал.

Лутер го поставил духовниот принцип, но не му дал објективна содржина. Во времето на просветноста духот се искачил до највисоките области на развитокот. Тогаш мислењето дошло до полн израз. Во мислењето субјективното и објективното се поклопуваат. „Тоа содржи помирување во својата чиста битност, зашто му приоѓа на она надворешното со барање да го има оној ист ум како субјектот". (394) — Тогаш, потцртува Хегел, се развиваат науките особено природните. „За луѓето тоа беше како бог сега да го создаде Сонцето, Месецот, растенијата и животните, како законите дури сега да бае одредени, кога во

овој ум го препознале својот ум" (исто). Хегел иронизира: тој поаѓал од објективното и одел кон субјективното, од апсолутната идеја кон субјективниот дух што ја спознава таа апсолутна идеја и спознавајќи ја тој ведно разбирал дека е тоа што е идеја, та тоа истото е и тој самиот.

На овој степен од развитокот умот, филозофијата во Франција доаѓаат во спротивност со постојното право. Слободата апстрактно разбрана и образложена Французите се прифаќаат практочно да ја реализираат. Зошто револуцијата избувнала во Франција, а не во Германија? Хегел одговара дека реформацијата во Германија го решила она што во Франција требало да го реши револуцијата. Реформацијата ја ускладила науката со верата така што просветата во Германија како протестантска земја била на страната на религијата". Во Германија — вели Хегел — во однос на световноста сé се подобри со реформацијата" (398). А во Франција положбата е многу лоша. Жалната состојба на работите можела да се промени само со сила. Хегел се одушевувал од француската револуција и со поетски восхит и трепет зборува за неа. Еве ја неговата оценка: „Откако е Сонцето на небото и откако планетите кружат околу него, не се видело човекот да се постави на глава, т. е. на мислата, и стварноста да ја гради спрема неа, Анаксагора прв рече, νοῦς управува во светот; но дури сега човекот дојде до познание оти мислата треба да управува со духовната стварност. Спрема тоа беше тоа прекрасен изгрев на Сонцето. Сите луѓе на мислата земаа учество во славењето на таа епоха. Возвишен занес владееше во она време, ентузијазам на духот проструи по светот, како дури сега да дојде до вистинско помирување на божественото со светот" (399—400).

Хегел не ја прославува само француската револуција. Тој сака да открие и во што се причините на нејзиниот неуспех. Револуцијата, според него, доведе до реализацијата на објективитетот на слободата. Таа ги оствари законите на умноста: правото на власништво, слободата на личноста и слободата на професијата. Така се ликвидира феудалната зависност. Хегел духовито забележува дека реалната слобода и овие нејзини моменти се темелат „врз мислата и самосвеста на човекот за неговото душевно битие" (400). Владата треба да ги реализира овие моменти на реалната слобода. Тука треба да дојде до израз субјективната страна на слободата, човекот да е свесен, да знае за себе, да е во слободата и да постапува сообразно со неа. Хегел смета оти идеалната форма на управа во која сите се слободни, т. е. се свесни за она општото и нужното во стварноста и се залагаат тоа да се оствари, не може да биде парламетарната демократија. Тука неколцина не можат да ја изразат општата волја изразена како волја на мнозинството. Место тоа тие ги газат луѓето што им изразиле доверба и на кои треба да им служат. Ваквата критика на демократијата ја засега буржоаската демократија. Под плаштот на демократијата буржоазијата ги угнетува потчинетите класи и ја маскира својата диктатура со изборноста на органите на власта и изборното право на сите граѓани. Хегел сака државата да стане таква заедница во која ќе се има идеална слобода, не слобода за еден, не за неколцина или не дури слобода за мнозинството луѓе, туку слобода за сите. И бидејќи таква слобода не можел да најде во

стварноста, ниту му давала можност таа да предвиди поредок во кој во индина ќе се оствари таа идеална слобода, тој ѝ дал данок и на својата класна положба, та решавајќи го прашањето „филозофски", т. е. исконструирајќи го од глава, тој сепак бил принуден да му најде реализација и ја нашол — во пруската сталешка и со ограничен устав монархија. Хегеловото учење во историјата доживеа жалосен крај. За Хегел моралното чувство „кое е внатрешно сакање на законите, не само обичај, туку и морално чувство сите закони и уредби воопшто да се она цврсто и да се највисока должност на индивидуумите ним да им ги потчинуваат своите одделни волји" (401), е највoжна работа. Затоа тој државните закони ги изедначува со религиозните. Во државните закони, учи тој, се овоплотува слободата на духот, а религијата е претставување на таа слобода, на законите на нужното развивање на идејата која во човекот доаѓа до самосвест.

Хегел изрично наведува оти со католичката религија не може да се воведе разумно државно устројство, зашто таа на него му е спротивна. Поради немање ваквата нужна гаранција дадена во религијата што е во склад со разумното устројство, француската револуција не успеала да се афирмира како разумна. Расудувањата на Хегела за власта на Конвентот се наполно неточни, иако се духовити. Тој дава пример за софистичко применување на дијалектиката. „Таа тиранија мораше да пропадне, — вели тој —, зашто сите стремежи, сите интереси, самата умност беа против таа страшна консеквентна слобода, која во својата концепција настапи како фанатичка" (402). Револуција немало без реформација. Интересно е да се одбележи дека Хегел смета оти за паѓањето на Наполеон требало да се бара причина во религиозното и националното настроение на народот.

Германските државници, а посебно пруската монархија, биле најсовршени форми на политичко уредување. Тука се реализирале слободата на сопственоста и личноста, а секој граѓанин имал право на државна служба, ако располагал со знаење, опит и морална волја. Чиновништвото таму било основа на владата, а монархот имал последен збор, но при цврстата организација на државата и законите незначително било она што му припаѓа на монархот. Моралното чувство се остварувало со протестантската црква што ја измирила религијата со правото.

Така Хегел ја завршува својата филозофија на историјата, давајќи ни за образец еден сосема жален државен систем, ограничен и деспотски суров, што се темелел на феудалните елементи кој е кај него и цел на целокупното историско движење. Хегел како да сака со ова да покаже до каква иронија води секој обид за ограничување на развитокот на историјата. Да ги открие законите на движењето на општеството, Хегел ниту можел, зашто немало објективни услови, ниту сакал, зашто бил претставител на неодлучната и плашлива германска граѓанска класа. Воопшто, илузорно е секаквото усилување идеалното потполно да се усклади со реалното, свеста со објективните закони на светот. Меѓу другото, за тоа ни сведочи и Хегеловиот систем.

ЗАКЛУЧОК

Хегел има огромни заслуги за филозофијата и посебно за филозофијата на историјата, за изнаоѓањето движечките сили на општествениот развиток. Голем ум и енциклопедист на почетокот на 19 век, многу порано од афирмацијата на дијалектиката во природните науки со трите големи откритија: за клеточниот строеж на организмите, законот за одржувањето и претворањето на енергијата и Дарвиновата теорија и пред да се разгрнат решителните борби на пролетаријатот и буржоазијата што ја сочинуваше општествената претпоставка за триумфирањето на дијалектичкиот материјализам во сите области на научната мисла, откри генијално дека во света владее дијалектичката. Во ниеден систем кајшто се применувал овој израз „дијалектика тој не доби такво значење како кај Хегел", вели К. Фишер (Цит. по Плеханов, Основна питања марксизма, Култура — Београд, 1954 г., стр. 125). Маркс во Поговорот кон второто издание на „Капитал" отворено изјавува дека се гордее што е ученик на Хегела. Тој на едно место вели: „Хегеловата дијалектика е основен облик на секоја дијалектика, но дури *која* ќе се симне од неа нејзината мистична форма, а по тоа токму се разликува мојот метод" (К. Маркс, Писма Кугелману, Култура — Београд, 1951 г., стр. 59—60). Токму огромната историска смисла на Хегела е она што ги восхитувало Маркс и Енгелс. Последниов пишува: „Иако формата беше крајно апстрактна и идеалистичка, сепак развитокот на неговите мисли сеуште одеше паралелно со текот на светската историја, а оваа всушност мораше да служи само како потврда со првиот. Ако поради тоа стварните односи без превртени и поставени на глава, сепак стварната содржина се пробиваше насекаде во филозофијата, дотолку повеќе дека Хегел се одликуваше од своите ученици со тоа, што не се бавеше како тие со своето незнаење, туку беше еден од најобразованите луѓе на сите времиња. Тој прв се обиде да го покаже развитокот и внатрешната поврзаност на историјата, и макар колку чудно ни се чинеле многу работи во неговата филозофија на историјата, сепак грандиозноста на неговите основни погледи дури и денес е достојна за очудување, особено ако ги споредиме со него неговите претходници или оние кои по него се осмелуваа да се впуштат во општи размислувања за историјата. Во „Феноменологијата", во „Естетиката" во „Историјата на филозофијата" — насекаде како црвена нишка се провлекуваше она грандиозно разбирање на историјата и секаде материјалот се разгледува историски, во определена, иако превртена, апстрактна врска со историјата (Енгелс, За „Кон критиката на политичката економија", во Избрани дела, т. I, стр. 347). Сиот природен, општествен и духовен свет Хегел го разбрал како процес и направил обид да го прикаже во неговата поврзаност. Расудувањата на француските мислители и сите субјективисти, како што би рекол Ленин, во разбирањето на историјата како будалесто, бесмислено настанување Хегел ги разбил во прав. Историјата Хегел ја разбира како процес на развитокот на самото човештво. Сега, како што вели Енгелс, задачата беше мислењето да го проследи овој процес по сите беспаќа и да ја докаже неговата внатрешна законитост низ сите

привидни случајности. (Енгелс, Развитак социјализма од утопије до науке, Култура — Београд, 1950 г., стр. 53).

Хегел е против тоа дека „мислењата" на луѓето управуваат со историјата. Умот управува во историјата, но како „умот" (νοῦς на Анаксагора) што ја движи сончевата система. (Плеханов, Прилози итн., стр. 275). Отаде неговото исмејување на оние што се поплакуваат дека историјата не била царство на среќата. Напротив, Хегел тврди дека деновите на среќа во историјата се празни листови, дека нема во нив противречности што баш ја движат историјата напред. Таму кајшто другите се ужасуваат, на пр. од Макијавели, тој открива гениј и говори за него со восхит, со кое се слага и Маркс. Науката на моралот Хегел дефинитивно ја исфрлил од историјата.

Ги одбележивме генијалните мисли на Хегела за страстите на луѓето и она историско што се крие зад нив, за хероите како „водачи на душите" на масите, за односот на нужното и случајното. За оценката на улогата на географската средина на историјата од страна на Хегела Плеханов вели дека е остроумна и достатна да го прослави и еден специјалист (Плеханов, Прилози историји материјализма, стр. 123). Можеме да речеме дека Хегел поправилно ја оценил геогрaфската средина отколку самиот Плеханов. На пример кога овој вели оти општествениот поредок „е одреден во крајна линија, со својствата на географската средина" (Плеханов, Прилог питању итн., стр. 227).

Особено се интересни и до историскиот материјализам блиски примедбите на Хегела за важноста на индустријата и културата воопшто како средство за надвладување зависноста и ограниченоста на луѓето од природата. Изумите според Хегела му прават најголема чест на човечкиот дух. Оценката на средниот век, на ренесансата и француската револуција, откривањето на причините на последната му прават навистина чест на големиот мислител. Тој секаде се интересира за новото и не советува на него да се ориентираме па макар колку слабо било тоа.

Овие и ред други места го уврстуваат Хегела во редот на најголемите и плодотворни мислители во областа на филозофијата на историјата и тие влегле како позитивен вклад во ризницата на историскиот материјализам.

Хегел, како што одбележува Енгелс, не ја решил задачата да го проследи текот на историскиот процес во неговата внатрешна обусловеност, подобро, да ги открие законите на општественото движење. Енгелс наведува за тоа три причини. Прво. Тој бил ограничен од опсегот на своето знаење. Второ. Тој бил ограничен од рамките што му ги поставило неговото време. Трето и најважно — тој бил идеалист. Затоа, кај него сé е поставено на глава и поврзаноста на светот е потполно превртена. Енгелс вели: „И макар колку точно и генијално Хегел да ги разбрал некои поединечни врски помеѓу појавите, сепак, поради наведените причини, многу нешта мораат и во деталите да испаднат скрпени, извештачени, исконструирани, со еден збор — наопаку. Хегеловиот систем беше едно колосално недонесче — но и последно во својот вид." (Енгелс, Развиток на социјализмот итн., стр. 54). И Енгелс ја одбележува онаа „неизлечива противречност" на овој систем: историс-

киот поглед дека историјата е незапирлив процес и дека не може да се заврши со наоѓањето на таканаречената апсолутна вистина, а од друга страна, претензијата дека во својот систем го нашол тоа што го негирал — апсолутната вистина која е крај и на историјата и на познанието.

Макар колку да се трудел Хегел во „духот на времето" да најде последна причина за неговите политички, религиозни, естетски разбирања, како и на неговиот морален и интелектуален развиток — тој со ништо не кажал, како што вели Плеханов, во што се неговите вистински причини, туку паднал во истиот оној порочен круг како француските материјалисти: со идеите да се објаснува општествениот поредок и обратно. (Плеханов, Уметност и книжевност, т. I, стр. 70).

Човештвото, масите и хероите дури, Хегел ни ги претставил како пасивен материјал низ кој се манифестира честа, славата и величината на духот, и кои ги мени по своја волја како змијата својата кожа. Навистина неговата историја се извршува во надоблачни височини и е историја на идеи, а луѓето се само орудија со кои идејата се користи за својот развиток, како што вели Маркс во писмото до Аненков од 28 декември 1846 г. (Маркс и Енгелс, Избрани писма (на руски), ОГИЗ, Москва, стр. 24—25).

Хегел на религијата и дава прекумерно значење. Неговата филозофија на историјата е теолошка и телеолошка и во некоја рака е теодицеја во онаа смисла во која се рече. Особено голема грешка направил Хегел во глорифицирањето на државата, апсолутизирајќи ја и претворајќи ја во божественa идеја, онака како што постоела таа на земјата. Ограничениот негов идеал на држава — пруската сталешка монархија, во која јункерите, земјопоседниците и бирократијата имаат прворазредна улога го прикажуваат Хегела толку беден и немоќен, што човек се чуди на неговиот ограничен видик по оние височини до кои се беше качил неговиот ум и е во положбата на албатросот на Болдер кога се спушта на палубата.

Оддавајќи му го заслуженото признание на Хегела, ние ги одбележуваме и неговите заблуди. Но позитивното јадро на неговата филозофија одамна влегло во ризницата на дијалектичкиот материјализам, како и на историскиот материјализам. За разбирањето на Марксовите идеи, за усвојувањето на неговиот револуционерен метод е неопходно изучувањето на Хегеловата филозофија, па и на филозофијата на историјата, макар колку да изостанува таа зад другите генијални творби на големиот германски филозоф.

PHILOSOPHIE DE L'HISTOIRE DE HEGEL

L'étude „Philosophie de l'histoire de Hegel" est composée de dix chapitre. Dans le premier, qui a pour titre „Qu'est-ce que la philosophie de l'histoire", l'auteur a exposé la conception hégélienne de la philosophie de l'histoire en tant que science s'occupant de l'exposition réfléchie et rationelle de l'histoire, et non comme narration des événements qui se sont pro-

duits par hasard. On y souligne également que Hégel considérait la raison comme une loi qui gouverne le mouvement des corps dans la nature et les événements sociaux.

Dans le chapitre „Qu'est-ce que l'histoire universelle", l'auteur détermine la phase de la philosophie de l'histoire dans le système hégélien. L'histoire universelle doit réaliser ce qui est la qualité la plus caractéristique de l'esprit — la liberté, tandis que l'histoire universelle elle-même n'est que l'évolution vers ce but qui est en réalité du domaine de la conscience. Etant donné que la liberté, selon Hegel, peut être réalisée dans l'Etat, l'histoire universelle signifie le progrès dans le perfectionnement de l'Etat qui n'est parfait qui s'il assure un degré superieur de liberté.

Dans le chapitre „Les moyens de l'évolution historique", l'auteur insiste sur l'idée generale de Hegel selon laquelle l'histoire se déroule indépendamment de l'intérêt des aspirations et des tendances des hommes, quoiqu' il soient „la force motrice prinsipale". Car travaillant à la satisfaction de leurs besoins, de leurs passions et e leurs intérêts, les hommes arrivent à un résultat auquel il ne songeaient même pas, et il s'ensuit de là que les hommes sont en réalité les moyens de l'histoire. Engels a repris cette idée de Hegel pour nous expliquer d'une façon matérialiste que les forces motrices de l' histoire résident dans le développement des forces productrices matérielles et des rapports producteurs, et non pas comme le pensait Hegel dans l'esprit humain. Dans le chapitre: „Le rôle des héros et des masses dans l'histoire", l'auteur expose que Hegel était dérouté par son système, à la suite de quoi il considérait et les masses et les héros comme un simple moyen pour réaliser les buts de l'esprit. Mais, malgré toutes les mystifications, on peut saisir les idées géniales d'Hégel qui jaillit à travers les mystifications du système. Les héros ne sont pas de simples moyens de l'histoire, mais ils ne peuvent pas franchir les cadres dans lesquels ils se meuvent et opèrent. Dans les luttes concrètes ce sont les qualités subjectives des hommes qui décident lequel d'entr'eux comprendra le mieux les problèmes qui se posent et, en dernière analyse, l'attitude positive ou négative des masses à leur égard.

Dans le chapitre „Le contingent et le nécessaire dans l'histoire", on met en relief la conception hégélienne de l'histoire opposée à plusieurs doctrines du passé et du présent, selon lesquelles l'histoire serait une succession chaotique et absurde, vide de tout sens, d'événements où le hasard a un rôle décisif. Hégel est allé droit au coeur du problème, bien que son idée soit imprécise, vague et détournée. Ce qui est, à première vue, contingent et peu fondé exprime d'une façon indirecte ce qui est nécessaire. Tout ce qui est contingent, tout ce qui ne ressort pas de la nécessité n'est pour Hegel qu' une „existence pourrie". Il faut s'habituer de dégager l'idée rationelle de Hegel de son écorce idéaliste, et non pas de le rejeter en bloc. L'idée d'Hegel a eu un rôle considérable de stimulant pour la solution valable des problèmes fondamentaux de la philosophie de l'histoire, parmi lesquelles le problème de rapports entre le contingent et le nécessaire tient la place principale.

Dans le chapitre „Conception de l'Etat", l'auteur compare les conceptions de Rousseau et d'Hegel de l'évolution historique. Hegel idéolisad l'Etat lorsqu'il le définissait comme réalisation de la liberté. Hegel considérait la vie humaine dans les formations sociales primitives comme étant

sauvage et déchaînée, où triompaient l'inéquité, la force et les instincts effrénés. Rousseau, par contre, estimait que l'état ptimitif des hommes était cet état idéal de liberté et de l'égalité et que c'était le progrès matériel qui conduisait à la dégradation de la morale. L'auteur insiste sur l'importance de la théorie de Rousseau et souligne qu' Engels rendait dans ses travaux justice à Rousseau. Par la glorification de l'Etat, Hegel a contribué aux forces de réaction dans leur lutte contre le progrès, mais il a conçu l'Etat avec beaucoup plus de réalisme que Rousseau. La société humaine devait sortir de son état primitif par des moyens primitifs de la division en classes, de l'oppression et de la violence, dont l'organe était l'Etat.

Dans le chapitre „Comment évolue l'esprit", l'auteur expose la doctrine de Hegel sur l'évolution de l'esprit qui, englouti comme il était dans la nature, devait se frayer un passage vers les étapes d'une plus grannde conscience de lui-même et de sa liberté. Dans le chapitre „le facteur géographique et l'histoire", l'auteur explique le rôle des conditions naturelles en tant que facteur extérieur dans l'évolution sociale. Il met en évidence plusieurs idées importantes d'Hegel sur le rôle du climat, de la configuration du sol, de l'espace, tandis qu'il critique la théorie de l'évolution historique syclique basée sur les éléments biologiques. Dans le chapitre „Hegel et L'évolution concrète de l'histoire unverselle", l'auteur expose en détail l'évolution de l'histoire universelle dans la philosophie hégélienne de l'histoire, tout en s'appliquent de montrer les defauts et aussi les qualités des idées qui ont contribué au travail théorique pour la comprehension de l'évolution sociale. Dans la conclusion, L'auteur souligne l'idée d'Hegel qui insiste à aborder historiquement tous les phénomènes de l'histoire et l'importence de sa philosophie de l'histoire pour l'élaboration du matérialisme historique.

Васо Томановић

О ЗНАЧЕЊИМА ИМПЕРАТИВА

Императивом се директно утиче на вољу онога којему се он упућује. У томе му је близак вокатив, јер се њиме утиче на другога да саслуша оно што се намерава да му се саопшти. Обадва облика имају узвични карактер, а постоје и прави узвици који понекад с њима долазе или их замењују (имперт. *ge*, *gela, но* и др.; вок *е, хеј, о*). Вокативни узвик у вези са ситуацијом, мимиком и гестикулацијом може поред значења позива имати и добијати и друга значења, али и када се употреби у свом најчистијем значењу, у значењу позива, он увек има и императивну нијансу, јер се њиме тежи да се призуче нечија пажња и да га се приволи да саслуша оно што се намерава да му се каже.

Императивно значење имају и узвици којима се натеравају животиње да изврше неку радњу (нпр. волови да вуку плуг, коњи да вуку кола, итд.). Овакво значење имају и узвици којима се оне вабе. У њима се налази и вокативна нијанса, па се често праве од вокатива њиховог општег имена, нпр. *йи̏ йи̏ йи̏* („interj. glas, kojim se zovu pilići i kokoši. Po svoj prilici pokraćeno od imenice pile ili pilići" Rj. Jugosl. akad.; даље RJA; да је тако види се из тога што се каже и: *йи̏ли йи̏ли йи̏ли!*..); тако се вабе и патке узвиком: *йа̏йе йа̏йе йа̏йе!* У узвицима којима се ваби јарац: „*Ја̏с јасо, јас јасо!*" (о. с.) налазе се једно иза другог и вокатив (јацо) и узвик ваблења који је од њега направљен. Да се на овај начин могу правити и узвици којима се терају животиње показује узвик *г̑ус* („gus, glas kojim se tjeraju guske" *о. с.*; ваблење благим гласом, а терање оштрим, грубим.)

Узвици делују својим музичким средствима: бојом, тоном, динамиком и ритмом. Музички израз делује директно на осећања, и зато се императивни узвик својим напрегнутим музичким изразом воље прима и несвесно претвара у унутарњи нагон за вршење покрета који тај узвик сугерира. Зато се узвични експресивни акценат тако чврсто везује за императив и вокатив.

Императивну нијансу у свом значењу има и питање, јер се њиме утиче на вољу онога којему се поставља да на питање да одговор. У том циљу својом упитном интонацијом упитни узвици *э, á*, а тако и упитне речи *шшо̍*, *ко̍*, итд., као и упитне реченице (ГЗФФ Скп. књ. XII) утичу директно музички на лице од којега се тражи одговор.

Императивни узвик упућује се неком одређеном лицу или некој одређеној скупини људи, али он сам као узвик нема никаквих наста-

вака којима би се одредило лице или скупина којој се упућује. Пошто се он директно упућује, нису му ни неопходно потребна гласовна средства у његовом саставу за одређивање онога коме се упућује. То се, у колико је потребно одређује посебним узвиком, вокативним, о чему је било већ говора. Пошто таквом узвику граматички одговара вокатив, који се увек може заменити заменицом 2. лица једн. или мн. (*ти* или *ви*, речи које и саме могу имати вокативно значење: „Ej, ти!, или само: Ти!), то значи да се прави императив упућује увек 2. лицу. Зато у почетку није било особите потребе за личним наставцима, па нису ни постојали, али су се доцније према другим глаголским облицима добили у праиндоевропској епохи (упор. K. Brugmann, Vgl. Gr. 625). Међутим и доцније ти су се наставци који нису означавали друго лице губили, изједначавали се са другим лицем или добијали перифрастични облик.

Императив 2. л. сингулара конкретнији је него импер. 2. л. плурала, јер у првом онај који заповеда има у виду једно лице којему упућује заповест и које може позвати и по имену, ако му је оно познато. Код импер. за 2. л. плурала има се у виду радња коју врши велики број субјеката, па је, тако гледана или замишљена са лицима која ју врше, много апстрактнија него она коју врши само једно лице. Лица којима се упућује заповест не могу се, ако их је више, сва одједанпут ни видети, а камоли позвати по имену. Због његове конкретности 2. л. употребљава се понекад и кад се заповест упућује скупу од више људи, као нпр. у војној команди.

3. л. сг. (и пл.) није директно. Кад говорно лице упути заповест у 3. л. сг. или пл., нпр.: „Нека дође овамо Петар", у том случају се не упућује заповест директно Петру. То може бити због тога што говорно лице не види Петра, или што мисли да ће га боље чути они који су му ближе, или због каквог другог сличног узрока. Још је очевиднија индиректност кад се преко неког другог издаје наређење некоме лицу које није присутно. Због тога је разумљиво што је облик за треће лице често аналитичан. У српскохрватском језику прави се помоћу речи *нека* са 3. л. презента. Ова реч добијена је, како је познато, од императивна nehaj (пусти). Оваква комбинација затамњеног императива, који се данас осећа као императивни узвик, и глагола у презенту погодна је за исказивање заповести: пошто се заповест издаје директно посредном лицу (њему се заповеда да је пренесе), потребно је да се она изрази у другом лицу, и зато се то исказивало глаголом у 2. лицу (nehaj; у руском пусть), доцније претвореним у императивни узвик који се као узвик опет односи на 2. лице; пошто се ова заповест ипак упућује неприсутном лицу, потребно је да се то искаже 3. лицем и то се исказује 3. л. презента, које у исто доба исказује и време у које се издаје заповест.

Императивом за 1. л. пл. исказује се заповест коју некој скупини људи издаје лице које припада тој скупини, подразумевајући да се та заповест и на њега односи. У колико оно замишља да се заповест и на њега односи, говори у 1 л. мн., а у колико као лице које из-

даје заповест издваја себе од осталих или их посматра као оне на које се заповест односи, говори у другом лицу. Из мешања ове две претставе настали су облици *ајдемо-ше*, у рус. *пойдём-ше* и др.

И негативни императив (прохибитив) је на првом месту директан, али ту нема заповедања за вршење радње, па нема потребе за експресивним исказивањем напора при раду, који се исказује императивом. Ту је природно да императивна буде само реч којом се исказује забрана. Зато се у таквом императиву у појединим језицима налази негативна честица *не*! и у инфинитиву радња која се забрањује, нпр. тал. Non gridare (понекад и у сх., нпр. у строгом обраћању детету: Не то тицат! Бока Кот.), или се забрана исказује неким посебним глаголом, у сх. *немој викаши*, *немој ме дираши* (немој < немоз), лат. noli me tangere! Ипак постоје и мање природни императиви: сх. *не товори*, итд.

*

Због свог модалног значења императив је био погодан и за прављење хипотетичних и концесивних реченица. Оваква су се значења могла развити из паратаксе: ако оно што се казује у једној реченици служи као услов за остварење онога што се казује другом реценицом, онда те две реченице стојећи у условном односу, пошто је остварење једне условљено остварењем друге, претстављају условну реченицу, па иако нису везане условним везником: Буди, неве, собом добра, биће теби сваког добра; искуби комару ногу, сва су му цријева на двору; Прст му само пружи, ухватиће те за цијелу шаку (I. Broz. Rad. 76,32); у Маретићевој Gram. i stil.§ 591: „Пусти (т. ј. ако пустиш) коку на полицу, она ће на столицу"; у руском: Дурака хоть наверху постав, хоть внизу — все равно" (Виноградов, Р. яз. 599). Ово су најпростији случајеви где су се овакве конструкције могле добити у обичном говору при давању савета. У оваквим случајевима условност је толико очевидна, да се обадве реченице могу исказати императивом, па се ипак види која је условна: (Broz 32); „Пођи за стара, пођи за цара пођи за млада, пођи за врага"; Старо крпи, конца трати; старо љуби, данке губи (у Боки).

Императивна форма 2. л. са значењем лично неодређеним, у колико се употребљава, налази се највише у народним пословицама, јер се у њима исказују мисли које се не упућују неком одређеним лицу, него свакоме. Императив је погодан за прављење хипотетичких реченица, јер претставља радњу за чијим се остварењем тежи, чијем се остварењу приступа и чије се остварење очекује као сигурно, али која ипак није нијош остварена. Тако и у хипотетичној реченици: није нијош остварена радња, али ако се оствари предуслов, она ће се сигурно остварити (упор. Потебня, Виноградов, Р. яз. 599; пошто и питање означује радњу за коју се не зна да ли ће се остварити, и упитне реченице се употребљавају за исказивање условности: „мислиш ли ме мртва пожалити, пожали ме док сам у животу", итд. (Маретић, 505 f).

Конструкција у којој се императ. форма 2. л. односи на 1 л. врло је ретка: Умри ја, умри вас свијет (Посл. Даничић). Обичније су конструкције за прво лице са *нека*, нпр.: нека ја у нечему најмање погријешим, сви ће на мене скочити. Још су обичније са 3 л.: Нека сутра пане киша, све ће се претворити у блато. У руском: „Ну ударь теперь мороз — озими все пропадут“ Виноградов, Р. яз. 599.; у 1. лицу у руском је такође обично: „Подай я вам милостыню... и вы отомстите мне за нее по том еще пуще“ (ib.). У оваквим случајевима се у неким крајевима место императива употребљава у сх. јез. инфинитив: „Ти *се разбољети*, ко ће ти помоћи?“ и др. (В. Бабић, употреба историског инфинитива у говорном језику“ Јужносл. фил. XIX 222); у Боки и Дубр.: Нека се ти разболиш, ко ће ти помоћи?

За прављење концесивних реченица императив је погодан већ и због тога што се њиме исказује и допуштање (и допуштањем се утиче на вољу другога). И овакве су се реченице добиле из паратаксе: да ли је хипотетична или концесивна, то се види из односа садржине једне реченице према садржини друге. Ако је у оваквим реченицама оно што се исказује главном реченицом супротно остварењу онога што се исказује споредном, онда је то допусна реченица. Допусност је у томе што се мисао споредне реченице исказује у облику допуштања: „Пери се как' хоћеш, заман језик трудиш“ (И. Броз Rad. 76,33); „Нек је Турак сто хиљада војске, нас у граду двадесет стотина... разбићемо Турке. Нар. пјес.“ (Маретић, Грам. § 506 f); „крсти вука, а вук у гору (т. ј. допуштено ти је, слободно ти је крстити га“ о. с. 591 а.); „пиј шербета из чаше свечеве ал' сјекиру чекај међу уши“ Његош, Г. в. У руском се налазе такође овакве допусне реченице: „Да отсюда, хоть три года скачи, ни до какого государства не доедеш“ Виногр. 599. Осим тога и иреалне реченице које се у српскохрватском не праве помоћу императива: „Не будь... катаний на лодках... а будь моя жена одета в нескладный капот и сиди она дома... я бы не влюбился“ ib.

У посебну врсту реченица исказаних императивом спадају и антифразе са ироничним значењем, где се једно говори а супротно мисли. Тако се у овим случајевима немогућност извршења нечега исказује заповедањем да се оно изврши: Ајде ти сад то протумачи!; „Па де сад му пара нађи“ (Циганин хвали свога коња, Змај Јов. Јавановић); савет да се нешто не ради заповедањем да се то уради: Па сад ти вјеруј што људи кажу (М. Водопић, Броз 64). За овакве случајеве и посебна реч у императиву: *ипођ* (и пођи): „Леле бједни, ах Радоња, ипођ се удоми, тер подложи снагу и младос охолој моми“ Владислав Менчетић, Радоња. Овакве реченице понекад добијају значење укора и претње: Дери ти робу, дери! (каже мајка детету). Ово спада у општи начин ироничног говора, па се налази и у другим језицима.

Друго лице сг. императива у служби историског императива употребљава се у српскохрватском језику и у имперфективном и у перфективном виду. Ова се форма увек разликује од форме аориста трећег лица, јер се оне и у случајевима кад је њихов гласовни састав исти

(глаголска врста: инф. *-и-ти*, през. *-им*) разликују по акценту (аор. *скӧчи*, импер. *скòчи;* скраћена форма *скӧч*), или барем по дужини крајњег вокала (аор. *кӯпи*, импер. *кӯпи*). Значење императива се у толикој мери осећа, да се у текстовима иза такве форме сусреће и узвичник: „а мој ти јарац скочи с ражња, па бјежи! бјежи! те у лисичју јаму" Броз 35, а у говору се понекад употребе са постицајним узвиком: „Не прођи по сата, ето ти њекојих нискијех острва, а лађа мало да се не насади на њих: е вози — е припири да јих избјегну" ib. Овом формом исказују се прошли догађаји у временском погледу онако како се исказују историским презентом, али она има у свом значењу и посебну модалну нијансу.

Миклошић у својој упоредној граматици говорећи о значењу ове форме у словенским језицима каже да она означује „eine schnell vorübergehende, meist vergangene Handlung" и наводи слично мишљење Буслајева, да се њом у руском језику изражава „bystrota dêjstvija" и „živost raskaza". Мишљење да се помоћу овог облика постиже живост приповедања тачно је свакако и за српскохрватски језик, али мишљење, које се још подржава, да се њиме исказује, брзина радње не може се рећи да је тачно, јер се овом формом исказују и радње (или стања) које споро пролазе, или се барем не истичу никаквом особитом брзином. Таквих примера има и међу оним у Миклошићевој уп. граматици на истом месту; из српскохрватског „па узмем нож, па све длаку по длаку одрезуј па навезуј", „... али га наши дочекај из оне црквице, неколико турчина убиј и обрани", „а они скачи још већма и вичи, колико игда могу, докле и крв потече; али опет никаква гласа ни одговора"; из словеначког: „se mu koj zasanja, de pojdi čez noč v grajšinsko hišo, se vsêdi za mizo, prižgi na vsaki kraj sebe eno svêčo in čakaj"; из украјинског: „ubral śa mež vorony, i krakaj jak ony"; и др. Слични су и примери: „дувне се узврпоље, што им није допуштено, да саме себи бирају главарицу; боље између њих покоре се, али друге псуј, грди, вичи, да је страхота" (Т. Маретић, Gram. i stil. § 591); „А ја полагано хајде, хајде, те се привучем ближе" Броз 39: „Только довезли, он и отдал богу душу, а баба его в ту же ночь и роди двойню"; „На угощеныи, когда мы уже были все выпивши, и раскажи Иван Петрович купцу, как все дело было" (Виногр., Р. яз. 550)

Узимајући у обзир природу императива и значење тог глаголског облика долазимо до закључка да је главно значење истор. императива значење напрегнутости, добивено из императивног узвика, у којему се налази израз напрегнутости. Када се напрегнуто ради, онда је у много случајева и темпо рада брз, нпр. код трчања (што је могло утицати да се створи мишљење као да овај облик означује брзину радње), али у много случајева и није, као што се види из наведених примера. Напрегнутост изговора експресивно исказује напрегнутост при вршењу радње која се глаголом исказује. Ова напрегнутост је и физичка и психичка, јер се при раду напрежу и мускули и воља и пажња, а осим тога често је праћен јачом или слабијом емоцијом, афектом, па се овим глаголским обликом исказују и ова

психичка стања. У наведеним случајевима као „е вози — е припири", „одрезуј, навезуј", „хајде" и др. физички је напор јако истакнут, у случајевима „псуј, грди, вичи" јаче је истакнут афект који прати те радње, а у случајевима као „чекај" („čakaj") истиче се само психичка напетост (напетост живаца) при ишчекивању. У случају: „Упита га: Откуда си? А он муч", Броз 123, психички напор да се одоли утицају који се врши на вољу путем питања (које тражи одговор).

Психичка напетост која се исказује овом формом не односи се само на радно лице него и на говорно: зато што оно преживљује догађај о којему прича и саосећа са оним што доживљује радно лице. Пошто психичка напетост говорног лица може настати не само због рада лица о којему говори, него и због било каквог догађаја о којему оно приповеда, овом формом се исказује и тако настала психичка напетост, нпр. као у наведеном примеру: „Не прођи по сата, сто ти њекојих нискијех острва. . . ", „У то рикни низ пазар ријека" Његош Г. В. 1604. У руском: „Пложил я его на стол, чтотобы ему операцию делать, а он возьми и умри у меня под хлороформом (Виногр. Р. яз. 603)

Када због промене ситуације иза напетости наступи престанак те напетости, олакшање, онда се иза императива којима се исказивала напетост одмах употребе временски облици: аорист, пф. презент или перфект: „Кад змај руча, онда седне на коња па терај за њима и за тили час их стигне" Броз 35.; „И тако онђе подигавши се, она скине с руке своју плетивачу, а ми с коња своје вреће, па пуни и мјери док напунимо вреће. Нар. прип. вук." ib.; „Како свлак стане горети одмах њега стане врућина обузимати, а она га све водом поливај и тако остане жив" о. с 36.; у стиховима: „Бјеше ми се снаха помамила | без путах је ништа одржати. | Отвара' јој књиге на пророке | . . . Свуд је води по манастирима | и чита' јој масла и бденија; | куми врага у све манастире да остави снаху Анђелију, | куми врага — ништа не помаже! | — те ја узми троструку канџију, ужени јој у месо кошуљу, | — враг утече некуд без обзира, | а оздрави снаха Анђелија." (Његош Гор. виј. 834—847; изостајање императива у два последња стиха не може се објашњавати тиме што је то 3 л. у приповедању доживљених догађаја, јер се у Г. в. и у таквим случајевима употребљава императив: „Кад се справљах из Бара овамо, | док ево ти једнога каваза | ђе од паше за мене дошао; | поведи ме на Скадар везиру" 2196 — 2199; „А од овуд неки од нашијех у мимогред покрај оџе мини и тисни му од лакта рожину његовојзи у грлић шишани" 406 — 410; говорно лице се преноси на место одакле је гледало, па каже „одовуд", иако се за време приповедања налази на другом месту). Даље у примерима из Дубр.: Он бјеж, бјеж — побјего; Он трч, трч — утеко (и утече); у руском: „neotkuda vzjalasь vorona sъ voronjatami, i stupaj za utkoj, pojmala utku, prinesla Ivanu" (Mikl. Vgl. Gr. 796). У Пушкиновим стиховима: „Прямо яблочко летит . . . | Пес как прыгнет, завизжит. | Но царевна в обе руки | — Хвать — поймала" (Виногр. Р. яз. 555) могла се радња исказати и самим „хвать", али је формом „поймала" поред потцрта-

вања завршетка радње исказано и попуштање напетости постизањем циља. Када напетост и даље траје, иако је радња завршена, глагол којим се та радња исказује стоји у императиву: ,,Кад виђели е их погрдише, скочи народ и би их побили, но утеци у Котор Латини" (Његош, Г. в. 1610 — 1612; за оне који су бежали то је било олакшање, али за оне који су их гонили и за приповедача који с њима саосећа то је био узрок нове напетости: срџбе); ,,неко отиди те то докажи Рему, а он дозови Илију и испребијај га..." Маретић, Gram. 537.

Импер. форма се употребљава и у исказивању догађаја који су се понављали у прошлости (итератив). Дали је радња итеративна види се из контекста. Обично стоји иза кондиционала употрељеног у итеративном значењу: ,,Свако јутро кад би дан свануо, излазило б' двоје ђеце лудо на ливаду под Ђурову кулу, пак би сјели на зелену траву те сузама травицу заљевај" Броз 37; ,,вазда су се дјеца миловала, кад би њима бијел данак дош'о, узми ми се за бијеле руке, пак изиђи цару на дивана" Микл. 796 ,,У то би халка захуцала... И ми сви к'о вјетар, | Трчи и врата пријевор извуци, | И стари сусјед, висок као бријег, | Тресући с рука напанули снијег, | Јавио би се с фењером у руци" (А. Шантић, Претпразничко вече); ,,ћаху доћ, па уфати коло"; ,,ћаше доћ, па узми мотику, па копај" (жена из Цуца); ,,кад се шћаше ођест куд да иде, | па обуци оне пусте токе, | шал црвени свежи око главе, | а пани му перчин низ рамена, | двије пушке метни за појасом, | а припаши мача о појасу, | а у руке узми џефердара: | красна лица, висок као копље, — | кад помислим и ја, какав бјеше, распале се уз мене пламови! (Његош Г. в. 2035 — 2044). Иза глаголског облика плусквамперфекта којим се исказује стање у којем се неко нашао услед радње која је исказана глаголом: ,,а што је најчудније, господо моја! што се и сви пси од њега бијаху уплашили и кад га опази, реп пода се па бјеж! Броз 36; ,,И Грци, и Немци, и Талијани, сви су нас се дојали. Најпрво помоћу својих обласника дај да нам уплићу владике невиште нашему језику, а туђи бискупи дај да набављају и дозивљу попове и калуђере свога рода и племена. М. Павлиновић. Броз 38. Понављање догађаја у прошлости формом императива 2. л. налази се и у руском: ,,Теперь у меня и капустки и картофельцу и хлебца — всего довольно... А ведь тогда сама за всем на базар побеги, да за все денежки заплати, да купи, да подай, — где на этакую ораву напасешься? (Салтиков-Щедрин; Виногр. 600). У свим овим случајевима начин говора је осећајан, емотиван. И у овим случајевима императив је употребљен да би се изразила психичка узбуђеност, напон поводом онога о чему се говори и да би се на тај начин дошло до јачег, живљег језичког израза.

Императивна форма 2 л. употребљава се и у ,,неправом" ,,релативном" презенту који се више или мање пружа у прошлост, али траје и у садашњости: ,,није мене по снијегу зима, но је мене на оџаку зима код мојега нерадосна војна; ја с примакни, а он се одмакни, ја га љубим, а он ме отури (Мар. грам. 2 изд. 537; Маретић каже за овај пример: ,,Сасвим је осамљен примјер, у којему је импе-

ратив узет за неправу садашњост“); „Веле да кртићи, мишеви, гушћери, змије излазе из својих рупица, па бјежи тамо, бјежи амо у великом страху“ Бр. 37; „Које чудо могу на годину кокошаках они позобати! | па погини у оно господство, | спушти куље а обриви брке, | а поспи се по глави пепелом, | а брњице ка жене у уши. | Како тридест напуни година, | сваки дође како бабетина, | од бруке се гледати не може; | како пођи мало уза стубе, | ублиједи како рубетина, | а нешто му заиграј под грлом, | рекао би, они час умрије!“ (Његош, Гор. в. 1680 — 1692).

Пошто се оваквим императивом исказује напор, он се често употребљава и да се означи незадовољство, неугодно осећање изазвано радом: „ђе дођете свлачите се, па ја онда надиши се прашине!“ (Дубровник; виче мајка на децу); „Ето видиш каква сам ја: купи, наоштри (оловку), па онда и своју дај!“ (Дубровник); „По цио дан мети, пери, вари — додије се! (Бока Кот.); „Мотај,ври, мотај ври, премотај, боји, врткај, кувај, мећи у ђубре — прође година“ (жена из гњиланског села прича како праве „китке“; „Политика“ 1.VI.1958); Слично је знаење и у примеру из руског: „я женщина беззащитная, слабая, замучилась до смерти . . . И с жильцами судись, и за мужа хлопчи, и по хозяйству бегай . . .“ Виногр. Р. яз. 456. Слично ће бити значење и у примеру из руског: „Ты веселишься, а я — сиди дома да пиши“ (Виногр. Р. яз. 591). Српскохрватским примерима одговарају и примери: „путают, путают, а я распутывай, — сердито сказал он, думая о кознах, которые строят ему враги“; „Девица платок уронила — ты поднимай, она входит — ты вставай и давай ей свой стул, уходит — ты провожай“ и др. наведени у Виногр. 600, где се каже за ову форму у оваквим случајезима да она означује радњу наметнуту субјекту против његове воље и да је с њом свезана нијанса негодовања и протеста. Ово вајкање може бити и поводом било каквог психичког напора у вези са неугодним мислима и осећањима, као у стиховима: „Ох, јадно драго! . . . Вечно тако, | Кај се, и кај, и жали! | И док за сеним нада пали’ | Погребна бруји песма, | Спомене бледе среће храни, | Последње своје варке брани, | И вени, вени весма! . . . (Стеван Луковић, Јесења кишна песма). У овим случајевима везана је за глаголе у императивној форми 2 л. нијанса негодовања, али она не долази од императивне форме него од значења реченице, не од граматичког него од лексичког значења. Ово исто важи и за случајеве где се радња осећа као да је наметнута субјекту. Императивна форма истицањем напрегнутости, напетости при вршењу рада исказаног реченицом даје јаку експресију физичког напора, одн. психичке напетости; слика се оживљује и на тај се начин неугодно осећање истиче, али ако реченица исказује нешто што је весело, онда се за императив везује угодно осећање, нпр.: „Овдје је прелијепо: купај се, играј, трчи, бери смокве, једи — прође ти дан у један час!“ Пошто се износе као садашње, овде се могу навести и радње које су се вршиле у прошлости: „Гледај сада убавога рада: | Бери, носи, час доле час горе; | Момци кликћу, а песме се оре: | „Живо, живо! један дру-

гог коре“ итд. (Бранко Радичевић, Ђачки растанак); „А у зору с зајухуче, | Удри опет ка' и јуче“ (о. с.). Из наведених примера се види и то да у оваквим реченицама рад који врши радно лице не мора бити ни изгледати обавезан. Да ли је он такав или није, то се види из значења реченице или контекста, а императив исказивањем физичког и психичког напрезања оживљује израз.

Презент с којим долази овако употребљен императив увек захвата мање или више прошлост („неправи“ презент), па се зато и императив односи на такав временски распон, нпр. у наведеној реченици: „По цио дан мети, пери, вари — додије!“ мисли се на радње које су почеле да се врше у ближој или даљој прошлости, а за које се мисли да ће се и даље понављати. А и радња исказана перфектом понекад је врло блиска садашњости, нпр. у реченици: „Да ти је знати што сам се уморила: ајде кухај, ајде чисти, а ово је било све црно.“ (Дубр.). У овом случају „што сам се уморила“ исказује стање у садашњости, до којега је дошло услед претходне радње, дакле извршене у прошлости (прошлосадашњи догађаји, Мар. Gr. § 593). Из ових се примера види како се неприметно из временске ситуације садашњости прелазило у ситуацију прошлости и како су се на тај начин стварали услови за употребу императива за експресивно исказивање прошлих радња које су престале да се врше у садашњости. У „Ђачком растанку“ од Б. Радичевића, у опису догађаја који су се понављали у прошлости и који су исказани глаголима у императивној форми 2. л. некада изгледа да се описује радња која се дешава понављајући се у садашњости, а некада као радња која се понављала у прошлости: „Пушка пуца: цика, цика! | Па све тако, пуцај, бери, | Певај, играј до вечери, | а кад сунце веће седа, | Бесна момчад још се не да“; „Па потрчи бистроме извору, | Па довати ту липову кору, | Па се напиј водице лађане, | Па убрзај те ноге лагане, | Удри гором, по стењу се вери, | Па јагоде па цветиће бери“.

У вези с контекстом императив добија значење времена, али чува и своје раније значење модифицирано на тај начин што више не означује заповест коју радно лице добија од говорног лица, него заповест коју радно лице издаје самоме себи, чиме се изражава физичко и психичко напрезање при извршавању рада. С обзиром на разна мишљења која се мање или више слажу с оваквим тумачењем или су му супротна (Delbrück, Syntax 457; L. Zima, Figure 235; Виногр. Р. яз. 553 и др.) овај императив не треба схватати као неки стварни унутарњи говор или глас, него као метафорички израз, којим се исказује физичко и психичко напрезање ради извршења рада. Из тога значења развиле су се и друге нијансе императива. Као што истор. презент исказује прошлу радњу, а експресивно је приказује као садашњу, тако и истор. императив исказује прошлу радњу, а експресивно је претставља као радњу која се догађа за време говора, па на тај начин и с те стране доприноси живости говора.

Императив се у временском значењу употребљавао и изван групе словенских језика. Delbrück наводи као пример употребе таквог

императива у латинском језику реченицу из Плаута: „quod manu queunt tangere, tantum fas habent quo manus apstinent: cetera rape, trahe, fuge, late“ Grundriss 4,457. Он каже да се из оваквих императива развио хисториски инфинитив као у примеру: „siquando ad eam accesserat confabulatum, fugere e conspectu ilico.“

Овакав се историјски инфинитив налази у разним романским језицима, где се развио на штету ист. императива, нпр. у тал.: „e qui fuggire e sgominarsi i Teucri, e gli Achivi inseguirli, e via pe' banchi delle navi cacciarli in gran tumulto“ G. Rohlfs, Hist. Gr. der, It. Spr. II 530. Истор. инф. јавља се и у немачком народном говору: „er das hören und auf und dafon laufen“ ib. Истор. императив ипак није потпуно ишчезао. Да наведемо пример из тал.: „Non passò però molto tempo, che la conversa fu aspettata in vano, una mattina, a' suoi uffizi consueti: si va veder nella sua cella, e non si trova: è chiamata ad alta voce; non risponde: cerca di qua, cerca di là, gira e rigira, dalla cima al fondo; non c' è in nessun luogo.“ (A. Manzoni, I. prom. sp. cap. X).

Историски инфинитив налази се и у литванском (L. Geitler, Rad 58,195) и у слов. језицима. У српскохрватском језику: „Ја стојим, а неко мене пȍтапша по рамену. Ја се мало окренути, а то мој друг из суда“ (В. Бабић, истор. инфин. у гов. јез. Ј. Ф. XIX, 220); „кад ми дојти до куће, нема никог“ (стр. 221) итд.; „Prid veziri svimi hoti me slišati, Ja njemu prid njimi sve redom kazati...“ (T. Mrnavić, Osmanšćica; Ср. Живковић, Пример хист. инф. у српскохрв. језику. Ј. Ф. XIX, 226); у слов. „Izraelci, to viditi, zaupijejo“ Vondr. Vgl. Gr. 415; рус. „dvoje vylězli i nu kumu bitь“, „Alёnuška plakatь, ničego ne pomagaet“ ib. Овакви ће бити и примери: „а он — бежать“, „Дрозд горевать, дрозд тосковать“ („в значении прошедшего времени с интенсивно-начинательным оттенком“ (Виногр. Р. яз. 605). Истор. императив и истор. инфинитив толико су слични да их је понекад тешко разликовати: пример из руског: „ona stukь po nej taporom i nu eё rubitь“ Миклошић сматра за историски императив (Vgl. gr. IV 851), а Вондрак за историски инфинитив (Vgl. sl. Gr. II 415); упор. и L. Geitler, Rad 58,156.

С обзиром на то да се ова два облика јављају паралелно у старијим и новијим индоевропским језицима у сличној експресивној функцији, види се њихова уска генетска и семантичка веза и осећа потреба да се они посматрају као једна целина ради утврђивања да ли њихово постојање у разним индоевропским језицима треба објаснити њиховим заједничким пореклом из праиндоевропског језика. Истина прасловенски је императив постао од праиндоевропског оптатива, а праиндоевропски се императив у прасл. изгубио, али та се замена извршила постепено, па се тако постепено могла извршити и у употреби истор. императива. При употреби ових облика у овом значењу увек се, више или мање, осећало њихово императивно значење, јер је оно било потребно ради постизања израза напрегнутости. Доказ је за то и чињеница да се пред таквим императивом понекад налазе потстицајни узвици: *gabaй*, *gaj*, *ну* и сл.

Учвршћивању и развоју императива у овој функцији допринела је свакако веза императива са узвицима. Узвици су могли замењивати глаголе од времена њиховог постанка као што их и данас замењују: ч. „běží, běží a na jednom bác do bláta"; „er läuft, er läuft und auf einmal plump (fällt er) in den Kot"; „hastrman *žbluňk* do vody" Vondr. Vgl. sl. Gr. 281; сх. „А Милош са оборних врата из велике пушке: даан, па из мале таам! Нар. прип. Врч." Броз 39; „Онда се Брко залети, па хоп! преко воде на другу страну, па фук те у језеро"; „Како то рече а он њега звизгац по ушима", Броз 40. Императиви који су се претварали у узвике вршили су исту функцију, али они су увек одржавали везу са својом пуном граматичком формом, од које се често много и не разликују. Пошто је већ постојала у језику навика да се оваквим узвицима исказује радња, то се је и императив као форма најближа узвику могао лако да употреби на исти начин (упор. Ђ. Даничић, Облици 61).

*

Вондраково мишљење (Vgl. gr. 161) да је *c*, *z*, *s* место *č*, *ž*, *š* у имперф. глагола (пецијах, и др.) настало под утицајем императива може бити тачно. То је могло настати под утицајем истор. императива: *шецијах* < *ше ја шеци*, *шеци*. Вондрак објашњава да је до тога утицаја могло доћи зато што је императив због своје модалности долазио у додир с њим особито у хипотетичким реченицама. А. Лескин је такво мишљење оценио као невероватно (Serbokr. Gramm. § 853). Међутим кад се узме у обзир истор. императив, веза између императива и имперфекта изгледа много природнија, иако Лескиново мишљење да је добијање *c*, *z*, *s* од *č ž š* настало наслањањем „на имперфекте итеративно — имперфективних форма као — ticati — žizati: ticah — žisah" (ib) није мање вероватно. Може бити да се је ова промена добила под утицајем и једног и другог фактора; форме — ticati и др. могле су утицати да се лакше учврсти у имперфекту експресивна императивна компонента *шеци-* и др.

Можда је и *ц* место *ч* у речима теципво, пециво (види Мар. гр. стр. 94) сличног постанка. Овде су могле утицати и речи као тецикућа и Пецирен. Ради експресије, а под утицајем импер. сложеница могло се добити *ц* и у речи утециште („поред утечиште", ib, уточиште).

*

Ради експресије употребљен је императив и за прављење сложених речи типа дерикожа, летипас.

Познато је да се императивне сложенице налазе и у неким другим индоевропским језицима, као нпр. у талијанском језику, где се налазе у још већем броју него у српскохрватском. И у талијанском се глаголска компонента сматра као императив („composti imperativi" C. Battisti- G. Alessio, Diz. et.), јер је као и у српскохрв. императивна форма очевидна (једино се код глагола на -are не разликује 2 л. императива и 3 л. презента): saltafossi, tagliaborse („taiabursa (a. 1291), ta-

glialegna, spaccamontagne, итд. о. с.) итд. Као у словенским тако и у талијанским сложеницама може стајати именица према глаголу као субјект (batticuore, saltabecca) или као објект (battifiacca, battilano, battibugie, fuggifatica, perdigiorno, perditempo итд.

Императивну компоненту у сложеним речима протумачио је Ђ. Даничић речима: „Садашње се вријеме у овом послу може замијенити императивом исто онако како се замјењује у приповиједању.“ (Облици 46). Пошто он приповедачки императив објашњава узвикивањем („такво узвикивање долази у приповиједању“ Облици 61), то значи да и императив у сложеница објашњава узвикивањем, односно његовом узвичном природом. Овим је и довео ове сложенице у везу са приповед. императивом. Тачно је мишљење да императив у оваквим сложеницама има квалификативно значење „сталног“ вршења рада (М. Стевановић, Императивне сложенице, Наш језик VII, 17), али за добијање таквог значења није био потребан императив. То се могло исказати нимало слабије и презентом. Ако је месихлеба „она која стално меси (и пече) хлеб“, онда би природније било да се то изрази презентом, како се и налази у овој синтагми, поготово што је природније да се дужина времена искаже неким временским обликом и видом него начином. Ако се употребио императив, то значи да је ту постојала и нека друга потреба; то значи да се је ту тежило да се изрази нешто што се може боље изразити начином него временом. Изразом воље који се налази у значењу императива оживљује се слика: ако је оно што се исказује смешно, истиче се та смешност (напнигуша, прћиусна, испичутура, итд.), ако је страшно, истиче се та страхота (дерикожа итд.), ако је напорно, истиче се тај напор (чистикућа итд). Према овима су се могле правити и оне сложенице које означују неки процес, који се врши без учешћа воље живог бића: смрдиврана (овде императив смрди истиче осећање јачине смрада и неугодну емоцију у вези с њим), или за стање: висибаба. У неким језицима кованице за ознаку оруђа и сл., тал. battifuoco, portacenere итд.; у сх. вадичеп (тал. cavatappi; Б. Кот. кавотап); слично: кажипут, кажипрст.

Ретке су сложенице у којима су обадве компоненте императиви. У српскохрватском је усамљен пример стојсер („m. т. ј. снијег тако велики да се не може чучнути... исп. драмосер, стапосер“ Rj. Iv. Br.). Овакве речи су чешће у талијанском: „*andirivieni* . . . m. XIV sec.; viavai, giravolta . . . compos. di „anda“ (imper. „andare“). e „rivieni“ (rivenire), *vinciperdi* („nome di giuoco“ Battisti o. c.). Слични су и изрази у сх. „повуци потегни“ и „Трч напоље, шет у кућу (биће ноћас)“, који се лако може скратити на сама два императива. У Боки и Дубр. се рече за неку трајну тканину: „Ово ти је пѐри дѐри.“ Обадве речи изговарају се у уској фонетској и ритмичкој вези појачаној и римом, али се ипак чује акценат сваке речи, па се не могу сматрати као срасле у једну реч. Овима је сличан израз „стани пани“, („а кад дође стани пани, не смије да се макне од страха“). У тал. постоје и примери где се у оваквим случајевима понавља једна иста реч: „*bolli bolli* m. (XVI sec. scherz. tosc. tumulto „reduplicazione dell' imperativo di bollire“); *fuggi fuggi* m. (XVII

sec. „fuggire disordinato e precipitoso... sic. fui fui... cfr. fu fu"): *pissi pissi* („pispissar, bisbigliare") *o. c.*

Као што се види и из примера наведених у овом раду, модалне нијансе императива су многобројне и њима се језик обилато користи за постизање потребног израза.

О ЗНАЧЕНИЯХ ИМПЕРАТИВА

В начале этой работы говорится о сходстве императива, вокатива и вопроса, состоящем в том, что общей целью их является воздействие на волю того, к кому они направляются (цель императива в том, чтобы данное лицо произвело действие, выраженное глаголом; вокатива — чтобы оно выслушало то, что ему будет сказано, а вопроса — чтобы это лицо ответило на поставленный ему вопрос). Это сходство особенно очевидно у императивного и вокативного междометий (например, императивное междометие, относящееся к цыплятам: пӣли пӣли пӣли... одновременно является и императивным и вокативным).

После рассмотрения вопроса об употреблении императива в разных лицах автор переходит к вопросу об употреблении императива в гиппотетическом и концессивном значениях и показывает, каким образом эти значения могли развиться из паратаксиса.

Второе число единственного числа императива в роли исторического императива в сербскохорватском языке употребляется и в несовершенном и в совершенном виде. Эта форма всегда отличается от формы аориста 3-го лица, так как они и в случаях, когда их звуковой состав одинаков, различаются в ударении или же по крайней мере в квантитете последнего вокала. Этой формой выражаются прошедшие события во временном отношении так, как они выражаются историческим презентом, но она содержит в себе и особый модальный оттенок. Правильным является мнение, что при помощи этой формы постигается живость рассказа, мнение же о том, что ею выражается быстрота действия — нельзя считать точным, так как этой формой выражаются и действия (или состояния), которые совершаются медленно, или же действия неотличающиеся какой-либо особой быстротой, напр.: „а ја полако хајде, хајде, те се привучем [illegible]."

Принимая во внимание характер императива и значение этой формы глагола, приходим к заключению, что в историческом императиве кроме временного значения, которое он приобретает в связи с контекстом, главным является экспрессивное значение напряжённости [illegible]ченое от императивного междометия, в котором содержится выражение напряженности. Когда действие напряжённое, и темп действия во многих случаях быстр, напр. при беге (что могло оказать влияние на возни-

кновение мнения, якобы эта форма обозначает быстроту действия), но во многих случаях дело обстоит не так, что видно из приведённых примеров. Напряжённость выговора экспрессивно выражает напряжённость при произведении действия, выражаемого глаголом. Эта напряжённость — и физическая и психическая, так как при работе напрягаются и мускулы, и воля, и внимание, а кроме того часто сопровождается большей или меньшей эмотивностью так что этой формой глагола выражаются и эти состояния. В случаях, как „...е вози — е припири..." и др. сильно подчёркнуто физическое напряжение, в случаях „...псуј, грди, вичи..." — сильнее выражен аффект, которым сопровождаются действия, а в случаях, как „...чекај..." — подчёркивается только психическая напряжённость ожидания. В случае: „Упита га: Откуда си? а он муч" — подчёркивается психическое усилие не поддаться влиянию, производимому на волю вопросом.

Психическая напряжённость, выражаемая этой формой не относится только к действующему лицу, но также и к говорящему потому, что оно переживает то, о чём рассказывает и сочувствует в том, что переживает лицо, производящее действие. Как психическая напряжённость говорящего лица может настать не только в связи с действием лица, о котором говорит, но и вследствие какого-либо события, о котором оно рассказывает, то этой формой выражается и психическая напряжённость, наставшая таким путём. Следуют примеры из сербскохорватского и русского языков.

Когда вследствие изменившихся обстоятельств после напряжённости наступает прекращение её, облегчение, непосредственно после императива, которым выражалась напряжённость, употребляются временные формы глагола — аорист, перфективный презент или перфект. Примеры. Если напряжённость и дальше продолжается, несмотря на то, что действие окончено, глагол, которым это действие выражается, стоит в императиве. Примеры.

Форма императива 2-го л. в широком („релятивном") презенте, который в большей или меньшей мере заходит в прошлое, но продолжается и в наетоящем. Примеры.

Ввиду того, что таким императивом выражается усилие, он употребляется често и с целью обозначения недовольства, чувства неприятности, вызванного действием. Примеры из сербскохорватского и русского языков. Оттенок негодования в этих случаях получается от значения напряжённости в связи со смыслом предложения. Это относится и к случаям, когда чувствуется, что действие навязывается субъекту. Форма императива подчёркиванием напряжённости при произведении действия, выраженного предложением, создаёт сильную экспрессию физического усилия или психического напряжения, картина оживляется, и таким образом подчёркивается чувство неприятности. Из приведённых примеров видно и то, что в таких предложениях действие, производимое действующим лицом, не должно быть обязательным. Является ли оно таковым или нет, видно из значения, пред-

ложения или контекста, а императив высказываньем физического и психического напряжения оживляет выражение.

Презент, при котором встречается такое употребление императива, всегда распространяется на прошлое и потому и императив относится к такому же промежутку времени, напр. в приведённом предложении: „По цео дан мети, пери, вари—додије!“ подразумеваются действия, начавшиеся в более близком или далёком прошлом, о которых предполагается, что будут и дальше повторятся. Из приведённых примеров видим незаметный переход из временной ситуации настоящего в ситуацию прошлого; видно и то, как таким образом создавались условия для употребления императива с целью экспрессивного высказывания дей ствий в прошлом, переставших совершатся в настоящем.

В связи с контекстом императив приобретает значение времени, но сохраняет и свое первобытное значение модифицированное е таким образом, что уже не выражает повеления, которое действующее лицо получает от говорящего лица, а повеление, которое действующее лице даёт самому себе, чем выражается физическое и психическое напряжение при произведении действия.

Принимая во внимание различные мнения по этому вопросу, которые более или менее совпадают с таким толкованием или же противоположны ему этот императив не следует понимать, как какую-то действительную внутреннюю речь или голос, а как метафорическое выражение, которым высказывается физическое и психическое напряжение для осуществления действия. Из такого значения развились и другие оттенки исторического императива. Как исторический презент выражает прошлое действие, а экспрессивно представляет его как наетоящее, так и исторический императив выражает прошлое действие, а экспрессивно представляет его как действие, совершающееся в момент рассказа, и, таким образом, и с этой стороны способствует живости речи.

В сербскохорватском языке, как и в русском, встречается исторический инфинитив, имеющий похожее значение, как и исторический императив. Из того, что эти две формы глагола встречаются параллельно в некоторых более старых и новых индоевропейских языках в похожей экспрессивной функции, видна их тесная генетическая и семантическая связь и необходимость рассматривания их как целого, с целью исследования, нужно ли их наличие объяснить их общим происхождением от праиндоевропейского языка.

Правда, форма праиндоевропейского императива в прасл. исчезла и заменена формой оптатива, но эта замена произведена постепенно и таким же образом могла постепенно произойти и в употреблении истор. императива.

Закреплению и развитию императива в этой функции способствовала, безусловно, связь императива с междометиями. Междометия могли заменять глаглы от времени их возникновения, как их заменяют и теперь. Так как в языке существовал навык такими междоме-

тиями выражать действия прошедшие то, и императив, как форма наиболее близкая междометию, мог легко употребиться в этой функции таким же образом.

Мнение, что *c*, *z*, *s* вместо *č*, *ž*, *š* в императиве глагола (пецијах и др.) возник под влиянием императива, может быть точно. Это могло произойти под влиянием исторического императива: тецијах < „те ја теци, теци", но этому могли содействовать и имперфекты: ticati, ticaḥ и др.

Ради експрессии употреблён императив и для образования сложных слов типа дѐрикожа. Благодаря экспресивной окраске, придаваемой императивом этим словам, такой способ образования сложных слов является и теперь продуктивным, как и исторический императив.

Борис Марков

ИМЕНСКАТА НАСТАВКА -*АРИЈА* ВО ЈУЖНОСЛОВЕНСКИТЕ ЈАЗИЦИ

Како одделна наставка, со поголема или помала продуктивност, -*арија* е застапена главно во јужнословенските јазици. Гласовно и во извесна мерка функционално (предимно со основното значење) најблиску стои до итал. -*eria* (дијал. -*aria*), фр. -*erie*, герм. -*erei*[1]), што дава повод на некои лингвисти да ѝ припишуваат странско потекло (в. подолу). Еден од првите на оваа наставка се задржува Маретиќ, кој одбележува главно во кои примери се среќава[2]). Нешто повеќе на неа се задржува проф. Бајец[3]), кој разгледувајќи ја наставката -*ија*, истакнува дека последнава, како во романските јазици и германскиот јазик така и во словенечкиот, се додава на наставката -*ар*, при што одбележува дека основната именка на -*ар* не се јавува како неопходна, на пр.: ,,*bedarija*, *oslarija*, *traparija*" (стр. 19, § 24), при кои немаме *bedar*, *oslar*, *trapar*. Примерите од овој вид очигледно покажуваат дека -*арија* тука има карактер на одделна наставка. Поподробно и од повеќе страни -*арија* е разгледана при Стаховски[4]), кој врз основа на материјалот од српскохрватскиот јазик изведува заклучок дека има италијанско потекло:

,,Przyrostek -*arija* jest pochodzenia włoskiego. Dostał się do języka serbochorwackiego w zapożyczeniach leksykalnych z języka włoskiego lub z dialektu weneckiego. Należy tu zwrócić uwagę, że w języku literackim włoskim ma on postać -*eria*, a w dialektach, m. in. i w dialekcie weneckim, postać -*aria*" (стр. 101).

За доказ на оваа мисла му служат следниве заемки во српскохрватскиот јазик:

---

[1]) Наставката -*ei* е добиена од ствн. -*ie*, која одговара на лат. -*ia*.

[2]) Во поглед на оваа наставка стои следново: ,,-*arija* nalazi se u riječi: drvenarija (drvena roba), lagarije, madžarija (t.j. Madžari), madžarija (madžarski dukat), ništarija, militarija, petljarija, serdarija, štamparija, šljeparija, tričarija..." (Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb 1899, стр. 303).

[3]) Besedotvorje slovenskega jezika I, Ljubljana 1950, стр. 19.

[4]) Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim, Kraków 1961.

„*bekarija* (1388), *bikarija* (1623) 'sklep mięsny, jatki'... — Z wen. *bek'aria* 'jatka rzeźnicza' (Cronia Elem. 106).

kafatarìja (bož.), *kafetarija* (XIX w., Dubrownik, Boka Kotorska, Cz. G.) 'kawiarnia'. — Z wen. *kafetaria* 'ts'. (Cronia Elem. 110).

kanželarija (1415) 'kancelaria'; ngr. καντζελλαρία 'ts'. — Z wł. *cancelleria* 'ts'. (Budmani RJA IV 827).

masarija 'meble, sprzęty domowe'. — Z wł. *masseria* 'gospodarstwo, folwark; oszczędność' (Budmani RJA VI 494).

notarija (15) 'kancelaria notariusza'. — Z wł. *notaria* 'ts'.

oštarija (XVI) 'karczma'. — Z wen. *ostaria* 'ts'.

pježarija (1774) 'poręczenie, zapewnienie'. — wł. *pieggeria* 'ts'.

spizjarìja (bož.) 'apteka'; ngr. σπετσαρία... — Z wen. *speziaria* 'ts'. (Cronia Elem. 120).

štamparija (XIX) 'drukarnia'. — Z wł. *stamperia* 'ts'." (стр. 103).

Приведените примери даваат да се заклучи: прво, дека не се среќаваат во голем број и, второ, дека со одземка на последниот пример (*шшамйарија*) во српскохрватскиот јазик обично претставуваат ретки дијалектизми, поради што тешко може да се прими дека изделувањето и утврдувањето на *-арија* во одделна наставка станало токму преку нив. Ако овие примери се земат како аргумент за странското потекло на *-арија* во споменатиот јазик, што изгледа малку убедливо, тогаш останува нејасно нејзиното затврдување во останатите јужнословенски јазици, во кои приведените примери обично не се среќаваат. Можно е, меѓутоа, дека тие, како и примери од видот *трпезарија* (< нгр. τραπεζαρία), мак. и буг. *камбанарија* (< нгр. καμπαναρειό) и др., можеле во извесна мерка да припомогнат во изделувањето на *-арија* во самостојна наставка.

Странското потекло на *-арија* во целост не може да се прими и поради особеноста на наставката *-ија* (втората компонента на оваа наставка), која не само што се притура на именки со наставката *-ар*, како што беше одбележено погоре, туку во македонскиот и бугарскиот јазик по контаминација со други наставки образува нови:

-оша и *ија* > *оШија*: мак. *мачношија*, *ШешкоШија*, буг. *мъчнотия*, *тежкотия*;

-шШво и *-ија* > *-шШија*: мак. *рисјанишШија*, *сиромашШија*, буг. *сиромащия*;

-ура и *-ија* > *-урија*: мак. *сушнурија*, *џаїурија*.

Против изведувањето на *-арија* од итал. *-eria*, односно од вен. *-aria*, мислам, зборува и самата хронологија во затврдувањето на оваа наставка, бидејќи примерите со неа во средновековните споменици обично не се среќаваат или пак се сосем ретки. Ова покажува дека поголема распространетост таа изгледа добила дури во поново време — веројатно во втората половина на 19 век, а тоа е период кога италијанското влијание врз јужнословенските јазици не е толку видливо и изразито. Од сето кажано, значи, произлегува дека *-арија* настанала

и се затврдила како наставка на домашна почва[5]). Добиена е имено со присоединување на *-ија* кон именките на *-ар*, од кои отпосле се апстрахирала во одделна наставка со која можат да се образуваат нови именки, т. е. од примери како што се:

ірнчар + *-ија* > *ірнчарија*; *іоѿвар* + *-ија* > *іоѿварија* итн. се образувани именки од видот:

дрвенарија; *манґуѿарија*; *сиѿнарија* и др., или: *беларија* (дијал.), *месарија*, *ѿлеѿарија* (дијал.), *ѿкаарија* (дијал.) итн., при кои именките на *-ар* (*дрвенар*; *манґуѿар*; *сиѿнар*; *белар*, *месар*, *ѿлеѿар*, *ѿкаар*) не се познати.

Во современите јужнословенски јазици именките на *-арија* имаат нееднаква распространетост. Со *-арија* се образуваат именки главно:

а) од именска основа — во сите јужнословенски јазици;

б) од придавска основа — предимно во српскохрватскиот и словенечкиот јазик, и

в) од глаголска основа — во примери од видот *іоѿварија* главно во македонскиот јазик.

Како и при други наставки и тука се можни преоди од една основа на друга, при што значењето останува или непроменето или пак претрпува извесни промени. Наставката *-арија* истапува главно со две основни значења: едното е к о л е к т и в н о — при именките образувани од именска основа (но кое минало и на другите основи), а второто е л и ц е с о ж е н с к о з а н и м а њ е, кое за разлика од првото е застапено пред сè при именки образувани од глаголска основа, и тоа само во македонскиот јазик.

а) *-арија* п р и и м е н к и о б р а з у в а н и о д и м е н с к а о с н о в а.

При именките од овој вид *-арија* најчесто означува п р о и з в о д и или и з д е л и ј а на даден занает, како и самиот з а н а е т. Ова значење е, повеќе или помалку, општо во сите јужнословенски јазици и произлегува од к о л е к т и в н о т о значење на *-арија*, односно *-ија* (првата е дериват на втората), кое е едно од основните значења при *-ија*. Со ова значење *-арија* навистина има допирни точки со итал. *-eria*, но тоа е изгледа само случајно совпаѓање, кое може да се објасни како паралелизам во овие јазици или трага од основните значења на наставката *-ија* која, како што знаеме, потекнува од ром. *-ia* и гр. *-ια*. Потврда за вакво мислење даваат другите деривати на *-ија* — наставките *-шѿија* и *-урија*, на пример: *рисјанишѿија* 1. христијани; 2. христијанство, *сиромашѿија* 1. сиромаси; 2. сиромаштво, итн.; или: *џаґурија* ситни деца, *ситнурија* ситни работи, итн.

Наставката *-арија* со ова значење е застапена во следниве примери:

с р п с к о х р в а т с к и о т ј а з и к:

---

[5]) Тоа се гледа, впрочем, и во односот спрема оваа наставка, што во понатамошното изложување го одбележува Стаховски: „Należy też podkreślić, że przyrostek ten w formacjach utworzonych za jego pomocą nie jest wypierany przez przyrostki rodzime, jak to często zdarza się przy innych sufiksach zapożyczonych (por. np. przyrostek *-luk*, *-džija*, *-isati*), co chyba świadczy o jego żywotności w języku serbochorwackim“ (стр. 102).

grnčarija 1. грнчарски производи (изделија); 2. грнчарство (занает), *drvenarija*, *rezbarija*, *staklarija*, *stolarija*, *železarija*.

словенечкиот јазик:

klobučarija = klobučarstvo, *kolarija* = kolarstvo, das Wagnerhandwerk, *lončarija* die Töpferei, die Hafnerei[6]).

Покрај *-арија* со истово значење истапува и наставката *-нина* (сп. на пр.: *lesnina*, *steklenina*, *železnina*), која има и други значења и воопшто е далеку почеста во овој јазик.

бугарскиот јазик:

Во речниците на овој јазик застапени се главно следниве примери: *железария*, *зидария*, *стъклария*.

македонскиот јазик:

грнчарија, *дрвенарија* 1. дрвени предмети (изделија); 2. дрвениот дел од куќата, *железарија*, *ѕидарија* (дијал.) материјал што служи за ѕидање (тули, камен и др.), *памучарија* 1. памучна стока; 2. дуќан во кој се продава памучна стока, *стакларија*, *столарија* („Градежната *столарија* е уште еден производ на комбинатот...“ НМ), спрема кои е направена именката *ситнарија* (со придавска основа), покрај *ситнурија*.

Приведените примери даваат да се заклучи дека *-арија* тука има ограничена распространетост, но дека од друга страна сепак претставува жива наставка, бидејќи спрема потреба можат да се образуваат нови примери (сп. *памучарија*). Во поглед на затврдувањето на *-арија* со ова значење може да се одбележи дека во Вуковиот Рјечник од примерите од овој вид е застапен само *дрвенарија* Holzwaaren merces lignae, додека Дивернуа[7]) не бележи ниеден ваков пример.

Освен во приведените примери, основното значење на *-арија* (колективното) е запазено и во примери од видот: схрв. *čifutarija*, *manguparija*, *madžarija*, *slatkarija* ʻслаткиʼ и др. Од вакви примери *-арија* со истово значење минала на именки со придавска и глаголска основа: схрв. *mlađarija* (дијал) ʻмладежиʼ; или: *brbljarije*, *lagarije*, *spletkarije*, при што множинското значење при последниве ја обусловило нивната множинска форма.

Од друга страна, основното значење на *-арија* е забришано, односно придобило апстрактна или конкретна нијанса, на пример, во следниве именки:

схрв. *babarija* (дијал) ʻсплеткаʼ, *rđarija*, *svinjarija*; слов.: *bedarija*, *oslarija*, *svinjarija* и др.; или:

схрв. *gadarija*, *igrarija*, *packarija* ʻлоша сликаʼ, *petljarija*, *risarija*; слов. *babarija* ʻфалењеʼ, *risarija* ʻцртежʼ, и др.

б) *-арија* при именки образувани од придавска основа.

Именките од овој вид се застапени во неколку примери и тоа предимно во српскохрватскиот и словенечкиот јазик. Колективното значење на *-арија* е запазено во погоре споменатите именки

---

[6]) Slovensko-nemški slovar, Ljubljana 1889.

[7]) Словарь болгарскаго языка, Москва 1889.

mlađarija и *sitnarija*. Другите примери откај значење претставуваат т. н. *nomina essendi*. Тука спаѓаат следниве именки: схрв. *detinjarija* = слов. *otročarija* 'детска постапка', *gluparija*, *novotarija* и др., од кои *-арија* со истово значење минала и на некои прилози: *ništarija*, *koještarija*, *svakoještarija* и др.

б) *-арија* при именки образувани од глаголска основа (*месарија*).

При именките од овој вид *-арија* означува лице со т. н. женско занимање, што е најчесто од привремен карактер. Настанувањето и изделувањето на ова значење при *-арија* е обусловено од наставките *-ар* со значењето лице со дадено занимање, кое с основно за *-ар*, и *-ија* со функцијата обележување моција (род). Со апстрахирањето во самостојна наставка, *-арија* во случајов ги обединила во себе овие две значења на *-ар* и *-ија*. Во литературниот јазик, како и во повеќето народни говори, именките од овој вид имаат доста ограничена распространетост, на пример: *везарија*, покрај *везачка* и *везилка*, *влачарија* (Штипско), *лијарија* ,,онаа што залева вода од чешма или бунар", *месарија*, *редарија* и др. Доста распространета е, меѓутоа, во еден дел од источните и ним соседните пирински и др. говори, каде напоредно со *-ица* и *-ачка* или сама, што е најчест случај, влегува во бројот на мошне продуктивните наставки. Така, од беровскиот говор можат да се приведат, на пример, следниве именки:

баарија, покрај *баачка*, *беларија* ,,жена што бели платно", *берарија* (берачка), *везарија* (везилка), *влачарија* ,,онаа што влачи волна", *гледарија* (гледачка), *гошварија*, *грларија* ,,онаа што грли пченка (царевка)", *играрија* ,,онаа што игра", *канарија* ,,жена што кани за на свадба", дијал. канарица. *копарија* (копачка), *кречарија* ,,онаа што варосува", *крпарија* "онаа што крпи", *лијарија* ,,онаа што вади вода од бунар", *лупарија* ,,онаа што лупи царевка", *месарија*, *одарија* ,,онаа што се одликува во брзо одење", *перарија* (перачка), *писарија* ,,онаа што пишува убаво и сл.", *плеварија*, *поливарија* ,,онаа што залева цвеќе, расад, дрвчиња и др.", *плетарија* (: *плетачка* ,,машина за плетење"), *постарија* ,,онаа што пости", *предарија* (предачка), *пресукуварија* ,,онаа што пресукува преѓа", *прикажуварија*, *редарија* ,,онаа што реди (тажи по мртовец), *садарија* ,,онаа што сади", *сеарија* ,,онаа што сее", *седарија* ,,онаа што е без работа на седенка и сл.", *ткаарија* (ткаачка), и др.

Аналогно на именките со ваква основа, *-арија* минала и на извесен број примери со именска основа. Тука спаѓа пред сé општопознатата именка *песнарија* 'лице кое добро пее или знае песни'. Покрај *песнарија*, тука се однесуваат и следниве примери што се застапени предимно во споменатите говори: *водарија* 'водарка, онаа што носи вода за пиење', *жетварија* 'жетварка', *млекарија* (Беровско) 'онаа што разнесува млеко', *седенкарија* (Беровско) 'онаа што мисли само на седенки', *шанчарија* (штипско) 'ороводец или оровотка' и др., како и именките од видот *башарија* (< тур. *baš* – глава) – првестија, онаа што е прва во игра и сл.

Во особеностите на именките од овој вид може да се спомне дека во одделни говори обележувањето ж е н с к и   р о д е забришано, бидејќи *-арија* означува и м а ш к и   р о д, односно с и т е   т р и   р о д а, на пример: *готварија, водарија, жетварија, песнарија, шанчарија* итн. Оваа оеобеност, меѓутоа, се забележува воопшто при именките на *-ија* и *-лија* од видот *џамија*; *мераклија* и др., и доаѓа под влијание на турскиот јазик, во кој, како што знаеме, родовите не се разликуваат. За друг вид особеност на именките на *-арија* може да се земе тоа што во некои говори (поречкиот и др.) меѓу *-арија* и другите наставки со истово значење е извршена извесна диференцијација на значењето, на пример: *везарија* /онаа што умее да везе, што се одликува во везење/: *везачка* /онаа што везе; онаа на која везењето ѝ е занимање/, *готварија* /човек или жена што се разбира во готвење, што важи како искусен во готвењето/ : *готвач (ка)* /онаа што готви; жена мегар и сл./, итн.

Во врска со оваа наставка посебно задржување бараат именките на *-арја* во галичкиот говор, на пример: *везарја* - везилка, *влачарја* - влачарка, *месарја* и *месарија* /Григ./, *нишарја* - онаа што ниша[8]) и др. Наставката *-арја* Белиќ ја изведува од *-ар*+*-ьја*, каде првата означува занимање, а втората служи за образување на работница. Образувањата на *-арја* според него претставуваат наполн паралелизам спрема оние на *-аља* и *-иља* (*гребенаља, дојиља* итн.) во другите српски говори, бидејќи „...исто онако као што *гребенаља* претставља *гребенал*/*о*/ +*ьја* за обележавање женског занимања, тако и овде *месарја* је постало од *месар*+*ьја*“ /таму/.

Слабата страна на оваа теза е, од една страна, во тоа што авторот примерите на *-арја* ги зема изолирано од другите македонски говори, а од друга, ги сврзува со примерите на *-аља* и *-иља* од српскохрватскиот јазик. Не е можно во овој случај да се одмине фактот дека слични творби (т. е. оние на *-арија*), и тоа со истото значење, се застапени, повеќе или помалку, и во другите македонски говори. Како да се објасни тоа нешто? Немаме ли тука всушност една иста наставка со две фонетски варијанти, односно *-ја*=*-ија* или *-арја*=*арија*. Во прилог на ова мислење зборува фактот дека групата *ија*, поради посебниот фонетски карактер на i̯, во народните говори различно се изговара /*иа*, *иi̯а*, *ија*, *ја*/. Така, во галичкиот говор групата *ија* по сѐ изгледа минала во *ја*, како што е тоа доста доследно спроведено, на пример, во струшкиот говор:

„*Буга́р*i̯ā<Бугариа,... *Малѐс*i̯ā; *Ма́р*i̯ā<Мариа, *Со́ф*i̯ā;... *ко́пр*i̯*а*, *ра́к*i̯ā... *су́д*i̯ā, *ло́вџ*i̯ā, *кира́џ*i̯ā, *ча́ш*i̯ā“. На овој начин добиеното i̯ обично ја смекнува претходната согласка, а особено тоа се забележува на согласките *л* и *н*: сп. *Албанʲа, Македон а, Романʲа, Италʲа*; *синиʲа, околʲа, фамилʲа...*“[9]).

---

[8]) А. Белић, Галички дијалекат, стр. 153.

[9]) Б. Видоески, Прилози за македонската дијалектологија, Македонски јазик, год. VI, кн. 2, стр. 137.

Ваквото минување на групата *иa* > *ịa* > *ja*, меѓутоа, во галичкиот говор е доследно спроведено главно при гореприведените примери, додека во другите случаи обично изостанува (сп. „*ажамиа, ириател*"; или „*Италија; атерџија; гладија; бледнотија, гнилотија, крехкотија; Димитрија*" итн. Регистар.). Сепак, примери од видот „*иоиаѓа*" (< *иоиаgịa*), кој се среќава во Регистарот, но кој не означува работница, јасно зборуваат дека прупата *иа* тука навистина можела да мине во *ja*. Тоа што во овој говор таа доследно минала во *ja* токму при наставката *-арија* е разбирливо, бидејќи вокалот по согласката *р* обично се изговара со послаб интензитет. Така, во нашиов случај *и* по *р* се изговарало неинтензивно и поради тоа минало во *ị*, односно *-арија* > *-арја*.

Покрај Белиќ, на примерите на *-арја* се задржува и проф. Бошковиќ во својата дисертација[10]). При објаснувањето на потеклото на оваа наставка тој тргнува од фактот дека се забележува ширење, односно додавање на *-ьjі* на други наставки, и тоа како во старословенскиот јазик („*ловьчии, сокачии*" итн.) така и во другите словенски јазици („рус. *ловчий, гончий*; пол. *krajczy, łowczy*, чеш. *krejči lovči*" итн. (стр. 145). Освен тоа истакнува дека не е јасно зошто дошло до пренесувањето на *-ьjи* на другите наставки со исто значење, но дека е сигурно оти ваквата нејзина употреба претставува наполн паралелизам на она што се забележува при наставката *-а* со значењето nomen agentis. Тргнувајќи од оваа особеност на *-ьjи*, проф. Бошковиќ галичката наставка *-арја* ја изведува од *-ar+ji*. За да го докаже ова, тој го зема односот „*mĕsaȓ* = *mĕsaȓ-ьji* = *mĕsaȓ-a*" (стр. 146), за кое му даваат право стсл. примери од видот „*ловьць=ловьчии, сокачь=сокачии*", како и схрв. „*gataȓь = gataȓa*". Во односот „*mĕsaȓ-ьji=mĕsaȓ-a=mĕsaȓь*" според него настанале две промени: прво, добиен е обликот *mĕsaȓ-ьja*[11]), и второ, дошло до изделување на *-арја* во одделна наставка со значењето женско занимање, кое во овој говор сé уште го има.

Проф. Бошковиќ притоа напомнува дека не е случајно што именките на *-арја* во галичкиот говор стојат без masculinum и дека истава црта им е својствена и на именките на *-ља* во српскохрватскиот и словенечкиот јазик, поради што додава: „Нису ова два наставка добивена из односа према имсницама мушког рода; већ су направљени као специјални наставци за грађење именица које значе женска занимања. И, по моме мишљењу, грађење и једнога и другога, и наставка *-aȓja* и наставка *-іьja*, било је више ствар цивилизације него резултат језичког импулса" (стр. 146).

При сé што одделни поставки од оваа теза на проф. Бошковиќ можат да се земат како точни или доста веројатни, во целост таа не би можела да се прими. Нејзиниот главен недостаток, слично на првата, е во тоа што галичките примери на *-арја* се земени изолирано од останатите македонски говори. Како што беше истакнато (стр. 244),

---

[10]) Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, стр. 145—146.

[11]) Проф. Бошковиќ тука додава: „да ли контаминацијом облика *mĕsaȓьji* и *mĕsaȓa* или ширењем наставка *а* и на именице на *ьjи*, то је немогуће одредити" (стр. 146).

далеку поверојатно е во случајов дека *-арја* претставува варијанта на наставката *-арија*, која им е позната, повеќе или помалку, и на останатите македонски говори. Од друга страна, самата наставка *-арија* (од која може да се изведе и *-арја*) по сé изгледа не е стара. Право за вакво мислење ни даваат како старословенскиот јазик така и другите словенски јазици, на кои примерите од овој вид изгледа воопшто не им се познати. Тука само по себе се наметнува прашањето како воопшто дошло до настанувањето на наставката *-арија* со ова значење, односно под кои околности се изделила во одделна наставка и сл. Проблематично во случајов е пред сé тоа како дошло до изделувањето на функцијата о б е л е ж у в а њ е м о ц и ј а при *-арија*, односно *-ија*. Во останатите словенски јазици *-ија* со оваа функција воопшто не е застапена, што ни дава право да претпоставиме некое странско влијание. Такво влијание може да се согледа по сé изгледа во грчката наставка -ια, на која оваа функција ѝ е позната како во старогрчкиот така и во новогрчкиот литературен јазик. Со вакква функција таа е застапена, на пример, при следниве именки:

стгр. λέαινα[12]) „лавица“: λέων „лав“, δράκαινα „змија“: δράκων „змеј“; λάκαινα „Лаконка“: λάκων „Лаконец“, κάειρα (<καϝερια) „Карица“: κάρ „Карец“; или: βασίλεια „кралица“: βασιλεύς, ἱέρεια „жена на јереј“: ἱερεύς, παπαδιὰ „попадија“: παπὰς „поп“, и др., или: нар. κεντήστρα „везарија“ (<*κεντηστρια), нар. κουνήστρα (<ιστρα) „онаа што ниша, дијал. нишарја“ (<*κουνίστρια), лит. ζυμώτρια, нар. ζυμώτρα „1. месарија, месачка; 2. жена што за награда меси леб и во туѓи куќи“, лит. χορεύτρια, нар. χορεύτρα „играрија“, лит. ὑδροφόρα, нар. νεροκουβαλήτρα „водарија“, ράπτρια „шивачка“, нар. ράφτρα[13]), итн.

Аналогно на вакви примери (сп. *попадија)*, *-иа* или *-ија* со функција обележување моција, како и женско занимање (-στρια), минала и на именки со македонска основа, т. е. оние на *-ар*, при кои по пат на апсорпција се сфатила како *-арија*. Тоа што последнава нешто поголема распространетост и продуктивност придобила главно во некои народни говори може да се земе како секундарно. Поголемата распространетост на именките од овој вид токму во галичкиот говор, на пример, може да се објасни со тоа што грчкото влијание во даден период тука било посилно и сл. Познато е имено дека името *галичани* е добиено по реката Галико во Егејска Македонија, од каде што се дојдени. Од друга страна, тие долго време слегувале со овците во Солунското Поле и во допир со грчкото население можеле, меѓу другото, да ја примат и оваа наставка, која отпосле при нив станала продуктивна. Што се однесува до споменатите источни говори, во кои таа е исто така застапена, знаеме дека грчкото влијание, на пример, во Струмица било доста силно, така што можело да се одрази и на подалечните говори.

---

[12]) Групата ινα добиена е по пат на метатеза од νια.

[13])Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλλ. γλ. s. v v.

СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С СУФФИКСОМ *-АРИЯ* В ЮЖНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

В качестве суффикса большей или меньшей продуктивности, *-ария* выступает главным образом в южнославянских языках. Фонетически и, в известной степени функционально, он напоминает итал. *-eria*, что дает основание, например, Стаховскому приписать этому суффиксу итальянское происхождение. К этому выводу он пришёл, исходя из материалов сербохорватского языка. Однако приведенные им примеры, во-первых, встречаются в небольшом количестве, а во-вторых, за исключением одного из них /*štamparija*/, представляют редкие диалектизмы, которые не могли сыграть значительную роль в утверждении и распространении суффикса *-ария*. С ним трудно согласиться и по той причине, что в македонском и болгарском языках, которым этот суффикс также известен, приведенные им примеры вообще не встречаются.

Мнение Стаховского об итальянском происхождении *-ария* следует отвергнуть, кроме того, и из-за особенности второго компонента *-ария* — суффикса *-ия*, который в македонском и болгарском языках присоединяется не только к существительным на *-ар* (рус. *-арь*), но и к другим, с суффиксами *-ота* и *-штво*, так что в контаминации с ними образованы *-отия* и *-штия*, например:

-отия (< *-ота* и *-ия*): мак. *мачнотија*, болг. *мъчнотия*;

-штия (< *-штво* и *-ия*): мак. *сиромаштија*, болг. *сиромащия*.

Против итальянского происхождения суффикса *-ария* в некоторой степени говорит и хронология закрепления этого типа существительных, которые в средневековых памятниках редко, или вообще не встречаются.

Итак, изо всего сказанного можно заключить, что суффикс *-ария* нельзя считать заимствованным из итальянского языка. Он, по-видимому, возник на южнославянской почве в примерах типа *ірнчар* + *-ија* > *ірнчарија*; мак. *ïотвар* + *-ија* > *ïотварија* и т. д., а впоследствии в качестве самостоятельного суффикса появляется и в примерах, как: *дрвенарија*; *манїупарија*; *ситнарија*; *беларија*, *месарија* и т. д.

В современных южнославянских языках с суффиксом *-ария* образуются существительные:

а) от основ существительных — во всех южнославянских языках,

б) от основ прилагательных — преимущественно в сербохорватском и словенском языках, и

в) от глагольных основ, причем тип *месарија* присущ главным образом македонскому языку.

а) У существительных, образованных от о с н о в с у щ е с т в и т е л ь н ы х, основным является к о л л е к т и в н о е значение, относящееся в первую очередь к и з д е л и я м данного ремесла и обыкновенно переходящее и на самое р е м е с л о, например: *ірнчарија* 1. гончарные изделия; 2. гончарное ремесло, гончарство. Это значение присуще более или менее всем южнославянским языкам и проистекает из

основного значения суффикса *-ия* (второго компонента *-ария*), что также наблюдаем у производных *-штия* и *-урия*, например: *сиромаштија* '1. бедняки; 2. бедность'; *ситнурија* 'мелочь', и т. д., и поэтому нет никакой нужды исходить из итал. *-eria*. Помимо примеров типа *ѓрнчарија*, коллективное значение сохраняется в примерах, как: схорв. *čifutarija*, *manguparija*, *madžarija*, *slatkarija* и т. д. С другой стороны, основное значение бледнеет и получает абстрактный или конкретный оттенок в примерах типа: схорв. *babarija*, *svinjarija*; слов. *bedarija*, *oslarīja* и др.; или: схорв. *gadarija*, *igrarija*, *petljarija*; слов. *babarija*, *risarija* и т. д.

б) Существительные, образованные от основ прилагательных встречаются в ограничченом числе примеров. За исключением *mlađarija* и *sitnarija*, коллективное значение в остальных примерах теряется, так что они обычно представляют так называемые nomina essendi.

в) Существительные, образованные от глагольных основ, в македонском языке обозначают лицо, упражняющее т. н. женское занятие. Выделение этого значения у суффикса *-ария* обусловлено суффиксом *-ар*, основным значением которого является лицо, упражняющее данное ремесло, и *-ия*, имеющий функцию обозначения моции. Таким образом, суффикс *-ия* здесь объединил в себе упомянутые значения суффиксов *-ар* и *-ия*. В литературном языке, как и в большей части говорэв, существительные этого вида не отличаются большой распространенностью. Очень распространёнными они являются главным образом в одной части восточномакедонских говоров, где *-ария* наряду с суффиксами *-ица* и *-ачка*, или без них, входит в число найболее продуктивных суффиксов, например: *беларија* 'женщина с временным занятием беления полотна', *берарија*, *ѓлeдарија*, *копарија* и т. д.

Автор статьи останавливается и на образованиях с суффиксом *-арья* в говоре Галичника, например: *везарја*, *влачарја*, *нишарја* и пр., где *-арья* по своему значению вполне совпадает с упомянутым суффиксом *-ария*. А. Белич, между тем, считает, что суффикс *-арья* образован от *-ар* + *ья*, где первый обозначает лицо с данным ремеслом, а второй — работницу. Образования с суффиксом *-арья*, по его мнению, представляют параллелизм существительным на *-аля* и *-иля* (*grebenalja*, *dojilja* и т. д.) в остальных сербских говорах. Слабым местом его тезиса является, во-первых, то, что образования этого вида он берет изолированно от остальных македонских говоров и, во-вторых, связывает их с образованиями на *-аля* и *-иля* сербохорватского языка. Нельзя пренебрегать фактом, что подобные образования (на *-ария*), с тем же значением, встречаются, более или менее, и в остальных македонских говорах. По мнению автора статьи суффикс *-арья* восходит к *-ария*. Доказательством этого, кроме одинакового значения, служит то, что сочетание *ија* в некоторых говорах переходит в *ја*, например: *Буѓарја*; *Марја* . . .; *Малесја*; *ракја* и т. д.

Суффикс *-арья* в упомянутых образованиях по-другому объясняет проф. Р. Бошкович в своей диссертации. Он считает, что *-арья* возник от *-ар* + *-ьjи*, причём ссылается главным образом на отношение „*měsarь* = *měsar-ьji* = *měsara*". С таким объяснением нельзя согласиться по вышеупомянутым причинам.

Особое внимание в статье посвящается вопросу о том, каким образом при суффиксе *-ия* (*-ария*) развилась функция обозначения моции. Исходя из факта, что образования этого типа не являются старыми, с одной стороны, и что эта функция присуща главным образом греческому языку (гр. ἱέρεια : ἱερεύς, παπαδιὰ : παπὰς и т. д.), с другой, можно прийти к выводу, что суффикс *-ия* с этой функцией заимствован из греческого языка.